

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΜΙΧΑΛΕΑΣ

**Το ελληνικό κράτος και η υγειονομική περίθαλψη
στην Κεντρική Μακεδονία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.
Το «σώμα» των προσφύγων της Βέροιας.**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ιωάννινα 2020

Ημερομηνία αίτησης του Σπυρίδωνα Μιχαλέα: 22.4.2013

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ.Ε.Σ. 362/19.06.2013

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπουσα

Μανδουλαρά Άννα, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη

Κοντογιώργη Ελισάβετ, Διευθύντρια Ερευνών στο Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών

Ροτζώκος Νικόλαος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 438/9.12.2020

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Αναστασόπουλος Νικόλαος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Καραμάνου Μαριάννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιατρικής Πανεπιστημίου Κρήτης

Νικολάου Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Φλιτούρης Λάμπρος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης: 14.12.2020. Βαθμός: «Άριστα»

«Η έγκριση της παρούσης διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα».

(Ν. 5343/32, άρθρο 202, παράγραφος 2)

Στην οικογένειά μου και στους αγαπημένους μου φίλους

Στὸ μαῦρο Γολγοθὰ τῶν ξεθεμελιωμῶν,
βόηθα, ἄγγελε τοῦ τραγουδιοῦ, ν' ἀνθί σῃ ὁ ἄσπρος κρίνος
τῶν Εὐαγγελισμῶν!

Κωστής Παλαμάς, «Το τραγούδι των προσφύγων» (1922)

Περιεχόμενα

Προλεγόμενα.....	9
Εισαγωγή.....	17
<i>Α΄ Μέρος: Κράτος και υγειονομική περιθαλψη στην Κεντρική Μακεδονία κατά τον Μεσοπόλεμο .....</i>	<i>39</i>
Κεφάλαιο 1. Προσφυγικά ρεύματα στην Ελλάδα από τις αρχές του 20ού αιώνα έως τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923).....	39
Κεφάλαιο 2. Μετά την έλευση: Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων στην Ελλάδα	54
Κεφάλαιο 3. Η μετεξέλιξη του Υπουργείου Υγείας: Η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αποτυπώνει (1917-1940).....	81
<i>Β΄ Μέρος: Το «ασθενές» σώμα των προσφύγων της Βέροιας .....</i>	<i>97</i>
Κεφάλαιο 4. Η πόλη της Βέροιας και το Προσφυγικό Νοσοκομείο	97
_____ Η τοπική κοινωνία και οι πρόσφυγες.....	97
_____ Οι απαρχές.....	111
_____ Η εσωτερική ζωή ενός Νοσοκομείου	118
_____ Περιοχές προέλευσης και επαγγέλματα Ελλήνων προσφύγων σύμφωνα με τα Μητρώα Ασθενών (1926-1940)	134
_____ Το νοσολογικό φάσμα των Ελλήνων προσφύγων (1926-1940).....	152
Κεφάλαιο 5. Η νόσος με τα χίλια πρόσωπα: Πρόσφυγες με ελονοσία	173
_____ Ιστορική αναδρομή και η συμβολή του Συλλόγου προς Περιστολή των Ελωδών Νόσων.....	174
_____ Μέθοδοι θεραπείας	189
_____ Πρόσφυγες με ελονοσία.....	197

Κεφάλαιο 6. Οι ασθένειες των ασέμνων γυναικών: Σύφιλη και βλεννόρροια στο Προσφυγικό Νοσοκομείο (1926-1940)	209
Ιστορική αποτύπωση της «γαλλικής νόσου»	209
Μορφές και στάδια της νόσου στα Μητρώα Ασθενών	218
Εισαγωγές Ελλήνων προσφύγων λόγω βλεννόρροιας στο Προσφυγικό Νοσοκομείο (1926-1940).....	224
Συμπεράσματα	229
Summary	239
Παράρτημα	241
Πηγές.....	283
Α. Αρχεία	283
Β. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (Φ.Ε.Κ.)	285
Γ. Τύπος	288
Βιβλιογραφία	293
Α. Δημοσιεύματα στην ελληνική γλώσσα	293
Β. Δημοσιεύματα σε ξένες γλώσσες.....	316

Προλεγόμενα

«Η έλonoσία, ή φυματίωσισ και ή σύφιλις εἶνε κοινωνικαὶ μάστιγες κατὰ τῶν όποίων εἶνε δυνατή και συνεπῶς έπιβεβλημένη ή άποτελεσματική άμυνα».

(Ελευθέριος Βενιζέλος, Λόγος Θεσσαλονίκης, Ιούλιος 1928)

***

Η επιλογή της μελέτης της παρεχόμενης υγειονομικής περίθαλψης στα αλλεπάλληλα κύματα προσφύγων, τα οποία κατέκλυσαν την Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Λωζάνης (30 Ιανουαρίου 1923), υποκινήθηκε από τα πολλαπλά ζητήματα που ανέκυψαν στον ελλαδικό χώρο με το νέο κύμα μεταναστών και προσφύγων, το οποίο εντάθηκε από το 2015 και αποτελεί μείζον θέμα μέχρι και σήμερα. Η κοινή οδός εισέλευσης των προσφύγων στην Ελλάδα δια θαλάσσης στην περιοχή του ανατολικού Αιγαίου, οι παρόμοιες επιδιώξεις τους για ποιοτικότερη διαβίωση, καθώς και οι δυσκολίες διαχείρισής τους από τον κρατικό μηχανισμό και σε επίπεδο περίθαλψης αναδεικνύει το επιλεγέν θέμα όχι μόνο ως ιστορικής σπουδαιότητας αλλά και διαχρονικής σημασίας.

Το ερέθισμα για αυτή τη μελέτη μου δόθηκε με την ευκαιρία μιας αναφοράς της Επίκουρης Καθηγήτριας Άννας Μανδουλαρά, στο πλαίσιο ενός Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου της, όταν αναφέρθηκε στη γιαγιά της, η οποία είχε έρθει με την οικογένειά της από τη Σμύρνη το 1922 σε ηλικία τριών ετών. Όταν οι Τούρκοι εισέβαλαν στο σπίτι τους, τα κορίτσια, είχαν φορέσει μαντίλες για να τους ξεγελάσουν και να νομίζουν πως ήταν γυναίκες μεγάλης ηλικίας. Πριν την επιβίβασή τους στα πλοία πέρασαν το βράδυ σε ένα νεκροταφείο, κρυμμένοι πίσω από θάμνους. Με το πλοίο κατευθύνθηκαν αρχικά προς τη Μυτιλήνη και στη συνέχεια στον Πειραιά. Μετά από τη βιωματική αυτή αφήγηση, δανείστηκα από τη

βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων «Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932: Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε».¹ Το σπάνιο αυτό υλικό δημοσιεύθηκε από το ανέκδοτο Αρχείο του Γεωργίου Παπανδρέου και σκιαγραφεί το κυβερνητικό έργο του Βενιζέλου. Πέρα από την Εξωτερική Πολιτική, τα Δημόσια Οικονομικά και τη Δικαιοσύνη, ο Βενιζέλος, ως Πρωθυπουργός, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη Δημόσια Υγεία. Τα λόγια του για τις «κοινωνικές μάστιγες» της εποχής, στο ξεκίνημα της ομιλίας του στη Θεσσαλονίκη (Ιούλιος 1928), με ενέπνευσαν να ανατρέξω στη σχετική βιβλιογραφία και να συλλέξω πληροφορίες που αφορούν στο προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή, η οποία εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, πραγματεύεται τις προσφυγικές μετακινήσεις που ακολούθησαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922 προς το Ελληνικό Κράτος, ενώ επικεντρώνεται στην περιοχή της Ημαθίας. Η επιλογή του θέματος υποκινήθηκε από την απουσία σχετικών ερευνών και μελετών που αφορούν ζητήματα υγείας, περίθαλψης ή πιο εξιδεικευμένα το νοσολογικό φάσμα των Ελλήνων προσφύγων κατά τον Μεσοπόλεμο. Αφού συγκεντρώθηκαν Μητρώα Ασθενών, Πρακτικά Διοικητικών Συμβουλίων και στοιχεία από την ημερήσιο τύπο της εποχής με σκοπό την διερεύνηση των δυσκολιών που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η ευάλωτη ομάδα των προσφύγων, η εφαρμογή των σύγχρονων μοντέλων της Βιοστατιστικής-Επιδημιολογίας στην έρευνά μας αποτέλεσε μια σημαντική μεθοδολογική συνιστώσα. Με την πρωτοποριακή σύνδεση της ιστορικής μελέτης με τις σύγχρονες μοντελοποιήσεις της Βιοστατιστικής-Επιδημιολογίας επιδιώχθηκε η πληρέστερη και εμπειρισταωμένη διερεύνηση του προσφυγικού κύματος. Η σύνδεση αυτή εστιασμένη στην περίπτωση του πληθυσμού των προσφύγων που νοσηλεύτηκαν στην περιοχή της Ημαθίας μπορεί να εφαρμοστεί και σε άλλα προσφυγικά πληθυσμιακά δείγματα σε διάφορες χρονικές περιόδους και μπορεί να αποτελέσει

---

¹ Πετρίδης Παύλος (επιμ.), *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932: Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

εφαλτήριο για μελλοντικές διεπιστημονικές μελέτες τόσο στο πεδίο της Ιστορίας όσο και της Ιατρικής.

Με την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα άρχισαν να εμφανίζονται εκδηλώσεις ξενοφοβίας από τον γηγενή πληθυσμό. «Τουρκόσποροι», «ογλούδες» και «παστρικιές» ήταν μερικοί από τους χαρακτηρισμούς που απαξίωναν τους πρόσφυγες, άνδρες αλλά κυρίως γυναίκες. Αρκετές ήταν οι διενέξεις μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων αναφορικά με την εγκατάσταση και την ενσωμάτωσή τους στην Ελληνική κοινωνία. Μερίδα του πληθυσμού θεωρούσε τους πρόσφυγες μιάσματα που μολύνουν την τοπική κοινωνία, διαταράσσουν την κοινωνική συνοχή, αποτελούν φορέα ασθενειών και, τελικά, μπορούν να λειτουργήσουν υπονομευτικά για την ασφάλεια της χώρας. Χαρακτηριστική είναι η σκηνή του ιερέα από το μυθιστόρημα «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» του Νίκου Καζαντζάκη: «Χολέρα! Ξαναφώναξε ο παπα-Γρηγόρης. Τούτοι οι ξενομπάτες κουβαλούν στο χωριό μας το μεγάλο θανατικό, χαθήκαμε!».

Η επιφυλακτική ή και φοβική στάση των πολιτών απέναντι στην κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων αποτελεί τυπική ξενοφοβική αντίδραση.² Ήδη από τη Μικρασιατική Καταστροφή, η αποκατάσταση και η αφομοίωση των προσφύγων αποτέλεσε τη σημαντικότερη πρόκληση για το Ελληνικό Κράτος. Η θνησιμότητά τους εξαιτίας των κακουχιών κυμαινόταν σε υψηλά επίπεδα. Η ελονοσία, η πνευμονία, η δυσεντερία, οι πρόωροι τοκετοί, οι αποβολές και η φυματίωση μάστιζαν τους πρόσφυγες.³ Με τις πρόσφατες μετακινήσεις πληθυσμών, το ζήτημα των ασθενειών των προσφύγων και μεταναστών έχει επανέλθει στο προσκήνιο. Για παράδειγμα, ενώ η Ελλάδα είχε χαρακτηριστεί «ελεύθερη από ελονοσία» το 1974 μετά από ένα εντατικό πρόγραμμα εξάλειψης της νόσου, οι σημερινές μετακινήσεις πληθυσμών προκάλεσαν την επανεμφάνιση κρουσμάτων ελονοσίας και επανέφεραν τον προβληματισμό για τη νόσο και τη δημόσια υγεία, σύμφωνα με τις

---

² Κατερέλος Γιάννης, *Το ψυχοκοινωνικό προφίλ του μετανάστη. Μια ψυχοκοινωνική έρευνα*, εκδ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007.

³ Θεοδώρου Βασιλική, «Προσπάθειες μεταρρύθμισης της Δημόσιας Υγείας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: εμπλοκές και όρια», στο Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραύμουνδος, Κουσουρής Δημήτρης, Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμ), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σσ. 233-257.

«Ετήσιες εκθέσεις επιδημιολογικής επιτήρησης και παρέμβασης στην Ελλάδα» του Εθνικού Οργανισμού Δημόσιας Υγείας (Ε.Ο.Δ.Υ.)⁴.

Η συγκεκριμένη διατριβή ευελπιστώ να συνδράμει, μετά την ολοκλήρωσή της, στο ψηφιδωτό της μελέτης της διοικητικής και υγειονομικής δομής του Ελληνικού Κράτους στις αρχές του 20ού αιώνα. Η παρούσα διατριβή φιλοδοξεί, 100 περίπου χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή, να καταστεί ένας ακόμη κρίκος διεπιστημονικής προσέγγισης στη μεγάλη αλυσίδα έρευνας του προσφυγικού ζητήματος.

Στο πρώτο κεφάλαιο μελετώνται μέσα από τη βιβλιογραφία τα προσφυγικά ρεύματα από τις αρχές του 20ού αιώνα έως και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στα έργα αποκατάστασης που ακολούθησαν με την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη λειτουργία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.). Στο τρίτο κεφάλαιο η μελέτη εστιάζεται στην αποτύπωση των υγειονομικών δυσκολιών που κλήθηκε να αντιμετωπίσει το Ελληνικό κράτος, ενώ συλλέχθηκαν, για πρώτη φορά, όλα τα σχετιζόμενα με το θέμα τεύχη της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (Φ.Ε.Κ.) του Μεσοπολέμου αναφορικά με τη λειτουργία και τη μετεξέλιξη του Υπουργείου Υγείας.

Το τέταρτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην πόλη της Βέροιας και στο προσφυγικό νοσοκομείο, με ενδελεχή αξιοποίηση δεδομένων που αντλήθηκαν από τα Μητρώα Ασθενών τα οποία «ήρθαν στο φως» ύστερα από προσωπική έρευνα του γράφοντος. Με τη συμβολή της βιοστατιστικής αποτυπώνεται το νοσολογικό φάσμα του πληθυσμού και οι περιοχές προέλευσης των Ελλήνων προσφύγων. Οι δύο μακροβιότερες τοπικές εφημερίδες της Βέροιας, ο «Αστήρ Βερροίας» και η «Μακεδονική Ηχώ», αναδεικνύουν τα ζητήματα και τα προβλήματα που σχετίζονταν με την αποκατάσταση των προσφύγων στην Ημαθία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως τα προσφυγικά καταλύματα, η συμμετοχή στα κοινά και οι διακρίσεις εις βάρος των προσφύγων. Η εφημερίδα «Αστήρ Βερροίας» ήταν η

---

⁴ Πρώην Ελληνικό Κέντρο Ελέγχου και Πρόληψης Νοσημάτων (ΚΕ.ΕΛ.Π.ΝΟ.)

πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε μετά την απελευθέρωση της πόλης στις 17 Οκτωβρίου 1912. Η διοίκηση του προσφυγικού νοσοκομείου «ξαναζωντανεύει» μέσα από τα 97 πρακτικά των Διοικητικών Συμβουλίων. Η θεματολογία που απασχολούσε το Αδελφάτο⁵ περιλάμβανε διοικητικές και πειθαρχικές πράξεις, προμήθειες, δημοπρασίες, παραχωρήσεις, δωρεές, συστάσεις επιτροπών, καταγγελίες, αναθέσεις, εξουσιοδοτήσεις, ανακαινίσεις, επισκευές και τους ετήσιους προϋπολογισμούς του Ιδρύματος.

Στο πέμπτο κεφάλαιο μελετάται η ελονοσία η οποία μάζιζε το 52,8% (8.408 άτομα) του δείγματος και ήταν η πρώτη αιτία εισαγωγής ασθενών στο νοσοκομείο. Σχεδιάστηκαν λεπτομερείς χάρτες για την απεικόνιση της συρροής των κρουσμάτων. Πραγματοποιήθηκε πολυμεταβλητή λογαριθμιστική παλινδρόμηση, η οποία εξέτασε τη συσχέτιση του κινδύνου νοσηλείας για ελονοσία με το υψόμετρο του τόπου διαμονής, με ταυτόχρονο έλεγχο για τις «συγχυτικές» επιδράσεις της ηλικίας, του φύλου και του τόπου καταγωγής (επιμέρους περιοχές της Μικράς Ασίας, Πόντος, Καύκασος, Βουλγαρία και άλλες Βαλκανικές χώρες). Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα και συγκεκριμένα στη σύφιλη και τη βλεννόρροια. Στον επίλογο καταγράφονται τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τη μελέτη αλλά και η δυνατότητα εφαρμογής τους σε άλλες ιστορικές μελέτες.

***

Η διατριβή αυτή δεν θα μπορούσε να εκπονηθεί, αν δεν τη συνόδευε το καίριο ενδιαφέρον και η προσοχή της τριμελούς επιτροπής, που παρακολούθησε την εξέλιξή της. Ιδιαίτερα στην Επίκουρη Καθηγήτρια και Επιβλέπουσα της διδακτορικής μου διατριβής κυρία Άννα Μανδυλαρά, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε από την πρώτη μας συνάντηση στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη

---

⁵ Διοικητικό Συμβούλιο το οποίο οριζόταν από την Κεντρική Διοίκηση Μακεδονίας, προκειμένου να ασκήσει διοίκηση στο νεοσυσταθέν προσφυγικό νοσοκομείο.

Ελληνική Κοινωνία: Ιστορία-Λαϊκός Πολιτισμός», αλλά και για την ηθική υποστήριξη και την ουσιαστική καθοδήγησή της στη διαμόρφωση ενός συγκροτημένου πλαισίου έρευνας. Είμαι ευγνώμων για την ανεξάντλητη υπομονή της και για τον άφθονο χρόνο που μου αφιέρωνε κάθε φορά που προσπαθούσα να βάλω σε τάξη τις ιδέες και τις σκέψεις μου, ώστε να πάρουν συγκεκριμένη μορφή. Υπήρξε για μένα μια υποδειγματική ακαδημαϊκή παρουσία που μου προσέφερε πολλά σε επιστημονικό και ανθρώπινο επίπεδο.

Ευχαριστώ, επίσης, θερμά την κυρία Έλσα Κοντογιώργη, Διευθύντρια Ερευνών στο Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών για την ουσιώδη συμβολή της στη διατριβή, τόσο με τις υποδείξεις της σχετικά με τη βιβλιογραφία, όσο και με τα σχόλια και τη γόνιμη κριτική της. Η πρωτοποριακή μελέτη της κυρίας Κοντογιώργη *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930* άνοιξε το θέμα των προσφυγικών μετακινήσεων και των έργων αποκατάστασης μετά το 1922 στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω και στον κύριο Νίκο Ροτζώκο, Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για τις ουσιώδεις υποδείξεις του. Η πολύχρονη έρευνά του στα αρχεία και η μεθοδολογία που ακολούθησε για την επεξεργασία των πηγών με ενέπνευσαν και αποτέλεσαν για εμένα πρότυπο εργασίας και προσέγγισης των πηγών της παρούσης μελέτης.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς επιτροπής. Από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων τον Επίκουρο Καθηγητή κύριο Νικόλαο Αναστασόπουλο, τον Αναπληρωτή Καθηγητή κύριο Γεώργιο Νικολάου, όπως επίσης και τον Επίκουρο Καθηγητή κύριο Λάμπρο Φλιτούρη για την τιμή που μου έκαναν να διαβάσουν προσεκτικά τη διατριβή μου και να προχωρήσουν σε ουσιαστικές παρατηρήσεις.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην κυρία Μαριάννα Καραμάνου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιστορίας της Ιατρικής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τα μαθήματά της ήταν και συνεχίζουν να είναι για μένα

έμπνευση και μύηση στο σύμπαν της Ιστορίας της Ιατρικής. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου, η κυρία Καραμάνου συνέβαλε με τις υποδείξεις της, στην ουσιαστική βελτίωση του έργου μου, ως προς το περιεχόμενο, τη δομή και τη μορφή του.

Ευχαριστώ από καρδιάς την Καθηγήτριά μου, κυρία Κατερίνη Λιάμπη. Οι επιστημονικές της συμβουλές σε δύσκολες στιγμές, μου έδιναν κουράγιο και μου παρείχαν έναυσμα για τη βελτίωση της μελέτης μου, ως πραγματικά, πνευματική μου μητέρα.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην Καθηγήτρια του Columbia University, κυρία Νένη Πανουργιά, για τη διαφωτιστική, ανατρεπτικά αποκαλυπτική ματιά της σε έννοιες-κλειδιά της διδακτορικής μου διατριβής.

Ευχαριστώ θερμά τον κύριο Θεόδωρο Σεργεντάνη, Δρ. Επιδημιολογίας και Ακαδημαϊκό Υπότροφο στην Ιατρική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, για την πολύτιμη στήριξή του στη βιοστατιστική ανάλυση των δεδομένων. Με καθοδήγησε και με βοήθησε να κατανοήσω σε βάθος ένα νέο πεδίο έρευνας, τα μυστήρια της γλώσσας των Αριθμών, τη βιοστατιστική και την επιδημιολογία.

Θα ήταν παράλειψή μου να μην ευχαριστήσω ιδιαίτερα τη Δασκάλα μου Αικατερίνη Παπαδοπούλου που με ενέπνευσε στην επιλογή του επαγγέλματός μου, διδάσκοντάς μου ταυτόχρονα τις αρετές της υπομονής και της επιμονής. Εκτός από μέντορας, συνεχίζει να μου μεταδίδει έμπρακτα, εδώ και χρόνια, τη βαθιά ριζωμένη πεποίθησή της ότι ο Δρόμος της Γνώσης έχει μόνο αφετηρία.

Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω τη Δασκάλα μου κυρία Λίλα Μαραγκού, Ομότιμη Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, η οποία δεν έχει σταματήσει ούτε λεπτό να με στηρίζει με κάθε τρόπο, να αποτελεί φωτεινό φάρο και πρότυπο για μένα σε κάθε επίπεδο.

Κλείνοντας, ευχαριστώ τον κύριο Μανώλη Ξυνάδα, την κυρία Ολυμπία Μπέτσα, την κυρία Ειρήνη Τζανάκη, την κυρία Ελευθερία Δεμερτζή και τον κύριο Μάρκο Δεσποτίδη για τη βοήθειά τους στη συγκέντρωση της τοπικής βιβλιογραφίας, τη μητέρα μου, Μαίρη, και τον πατέρα μου, Νίκο, για την ηθική και υλική υποστήριξη που ανέκαθεν μου παρείχαν, καθώς και για τη φροντίδα και τη

στοργή, με τις οποίες με περιέβαλαν σε όλη μου τη ζωή. Τους ευγνωμονώ. Επίσης, θερμά ευχαριστώ τους φίλους μου για την αγάπη, τη φροντίδα και τη συμπαράσταση που μου παρείχαν απλόχερα. Η συμβολή και η βοήθειά τους στην ολοκλήρωση αυτής της μελέτης υπήρξαν καθοριστικές.

Εισαγωγή

Η σημασία και η πολυπλοκότητα του προσφυγικού ζητήματος στην Ελλάδα.

Υποθέσεις εργασίας και μεθοδολογία.

Πριν από εκατό περίπου χρόνια, οι Έλληνες της Μικράς Ασίας, υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να μετακινηθούν στην Ελλάδα. Εξουθενωμένοι, άρρωστοι από τις κακουχίες που υπέστησαν, κατέφθασαν στο ελληνικό κράτος με μόνη ελπίδα τον επαναπατρισμό τους.⁶ Μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης (30/1/1923), υποχρεώθηκαν να παραμείνουν στην Ελλάδα και να αφομοιωθούν στον κοινωνικό ιστό, προσφέροντας, ωστόσο, σημαντικά στοιχεία τόσο στον πολιτιστικό όσο και στον οικονομικό τομέα.

Στην έρευνά του, με θέμα *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, ο Ιστορικός Στέφανος Λαδάς,⁷ μελετά πρώτος τις προσφυγικές ανταλλαγές μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, όπως επίσης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Συγκεκριμένα, εκθέτει λεπτομερώς τα βήματα που οδηγούν στις συμβάσεις που προβλέπουν την ανταλλαγή μειονοτήτων, συμπεριλαμβανομένης μιας σύντομης ιστορικής αναδρομής. Στη συνέχεια, εξετάζει τον τρόπο που πραγματοποιήθηκαν οι ανταλλαγές, τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την εκτίμηση και την πληρωμή των ακινήτων των ανταλλάξιμων πληθυσμών και, τέλος, τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες της ανταλλαγής.

Βιβλίο αναφοράς για τις πληθυσμιακές ανταλλαγές αποτελεί, επίσης, και το έργο *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* του Ιστορικού Δημήτρη Πεντζόπουλου.⁸ Η μελέτη του εστιάζει, κυρίως, στην ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών, που ακολούθησε τη Σύμβαση της Λωζάνης. Σημαντικό

---

⁶ Μεταλινός Μάνθος, *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1932, σ. 6.

⁷ Ladas Stephen, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, εκδ. Macmillan, Νέα Υόρκη 1932.

⁸ Pentzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, εκδ. Mouton, Παρίσι 1962.

μέρος της έρευνάς του αποτελεί και η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, καθώς και η σύναψη των δύο προσφυγικών δανείων, του 1924 και του 1927, με τη στήριξη της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων.

Στο κλασικό, πια, και πρωτοποριακό για την εποχή του βιβλίο *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, η ιστορικός Ελισάβετ Κοντογιώργη,⁹ ασχολείται με το ζήτημα της εγκατάστασης του ελληνικού προσφυγικού πληθυσμού στη Μακεδονία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Μελετάται η περιοχή της Μακεδονίας και οι πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα από ποικίλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με διαφορετικό επαγγελματικό και πολιτισμικό υπόβαθρο οι οποίοι μιλούσαν μάλιστα αρκετές διαλέκτους της ελληνικής γλώσσας. Οι πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και διπλωματικές επιπτώσεις του προσφυγικού ζητήματος παρουσιάζονται διεξοδικά και ιδιαίτερη βαρύτητα δίδεται στη συμβολή της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων στην αγροτική εγκατάσταση.

Το πρόσφατο βιβλίο του Νίκου Ανδριώτη *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση* αποτελεί μια διαχρονική, διεισδυτική και τεκμηριωμένη μελέτη των προσφυγικών μετακινήσεων που σημειώθηκαν από την Ελληνική Επανάσταση έως το 1940. Η έρευνα επικεντρώνεται στους πρόσφυγες του 1922 αναδεικνύοντας τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν τόσο στον τομέα της υγείας όσο και στην αποκατάστασή τους. Χρησιμοποιεί αδημοσίευτο πρωτογενές υλικό, εγκυκλίους, διατάγματα και τον τύπο της εξεταζόμενης περιόδου για την αναπαράσταση της εποχής.¹⁰

Ωστόσο, έχει συχνά επισημανθεί η απουσία μελετών γύρω από την ιστορία της δημόσιας υγείας στην Ελλάδα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ειδικότερα η νοσοκομειακή περίθαλψη και η μελέτη των διοικητικών δομών των νοσοκομείων αποτελούν ένα άγνωστο κομμάτι της ιστορίας. Η πρωτοτυπία της προσέγγισης έχει διττό σκοπό· τόσο τη μελέτη του ρόλου των ιατρικών υπηρεσιών στην αντιμετώπιση

---

⁹ Kontogiorgi Elisabeth, *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006.

¹⁰ Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020.

των ασθενειών από τις οποίες υπέφεραν οι πρόσφυγες κατά την αποκατάστασή τους στην Ελλάδα, όσο και των αντιλήψεων του κοινωνικού σώματος για την αρρώστια.¹¹

Σημαντική συμβολή στη βιβλιογραφία της ελληνικής δημόσιας υγείας στα νεότερα χρόνια είναι η μελέτη του Μιχάλη Αιλιανού *Το έργον της ελληνικής περιθάλψεως*.¹² Αρχικά, γίνεται μνεία στην εξέλιξη του συστήματος περιθάλψεως και στη συνέχεια ο συγγραφέας επικεντρώνεται στην υγειονομική προσφυγική πολιτική όπως, στέγαση, διατροφή, ένδυση, ίδρυση φορέων περίθαλψης και εκπαίδευση.

Επίσης, ο Ιωάννης Μαστρογιάννης στη μονογραφία του *Ιστορία της Κοινωνικής Πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, αναφέρεται στις συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής και της αποκατάστασης των προσφύγων, στο Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, στα μέτρα υγιεινής και στην κοινωνική πολιτική και ασφάλιση.¹³

Αδυνατούμε, πολλές φορές, λόγω άγνοιας των αρχείων να αναφερθούμε στην ιστορία των ασθενειών, όπως της ελονοσίας, της πνευμονίας και της δυσεντερίας οι οποίες παρουσίαζαν υψηλά ποσοστά θνησιμότητας στις αγροτικές περιοχές της Κεντρικής Μακεδονίας. Οι ανωτέρω ασθένειες δρούσαν καταλυτικά στην ποιότητα της καθημερινής ζωής τόσο των κατοίκων όσο και των προσφύγων στις περιοχές ενσωμάτωσης.

---

¹¹ Στον Μεσοπόλεμο σταδιακά διαμορφώνεται ο όρος για τις διάφορες ομάδες προσφύγων, (βλ. Skran Claudena, *The International Refugee Regime and the Refugee problem in Inter-war Europe*, PhD Dissertation, University of Oxford, Οξφόρδη 1989, σ. 51). Ως πρόσφυγες που κατέφυγαν στην Ελλάδα, ορίσθηκαν σύμφωνα με το Πρωτόκολλο της Γενεύης (27.11.1924) οι τέσσερις κατηγορίες: α) πρόσφυγες από την Τουρκία που ήρθαν στην Ελλάδα μετά το 1922, β) «ανταλλάξιμοι» που υποχρεώθηκαν να μεταναστεύσουν από την Τουρκία, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Λωζάνης, γ) «μετανάστες» από τη Βουλγαρία, σύμφωνα με τη Σύμβαση του Νειγύ και τέλος, δ) πρόσφυγες από τη Ρωσία και από την Τουρκία, οι οποίοι είχαν φθάσει στην Ελλάδα πριν από το 1922. Οι ανωτέρω κατηγορίες δικαιούνταν αποκατάσταση και αποζημίωση. Βλ. Kontogiorgi Elisabeth, *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006, σ. 93.

¹² Αιλιανός Μιχαήλ, *Το έργον της ελληνικής περιθάλψεως*, εκδ. Γραφείο Τύπου Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα 1921.

¹³ Μαστρογιάννης Ιωάννης, *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα 1960.

Ο Φωκίωνας Κοπανάρης στο έργο του *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*,¹⁴ αναφέρεται στην πρόληψη και καταπολέμηση των νοσημάτων που μάστιζαν την Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου και στα μέτρα που λαμβάνονταν από το Κράτος για την αντιμετώπισή τους. Ειδικότερα, για τις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, η μονογραφία του Μάνθου Μεταλινού, *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930*,¹⁵ θεωρείται απαραίτητο εγχειρίδιο αναφοράς για τον ερευνητή που θα ασχοληθεί με τις προσφυγικές μετακινήσεις στην περιοχή.

Νεότερες προσεγγίσεις στο θέμα της δημόσιας υγείας και των ασθενειών κατά τον Μεσοπόλεμο έχουν δημοσιευθεί από τον Ιατρό Θεόδωρο Δαρδαβέση.¹⁶ Στα άρθρα του, επικεντρώνεται κυρίως στην οργάνωση της κεντρικής διοίκησης για την υγειονομική πολιτική της περιόδου, στην ιστορική πορεία του Υπουργείου Υγείας και στον ανθελονοσιακό αγώνα στην Ελλάδα.

Για την «ανοικτή» και «κλειστή» περίθαλψη στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου έχουν ασχοληθεί, σε διδακτορικό επίπεδο, ο Χρήστος Ζηλίδης (*Η ανοικτή περίθαλψη στην ελληνική ύπαιθρο 1922-1983*)¹⁷ και ο Νίκος Καπανίδης (*Η κλειστή περίθαλψη στο νεοελληνικό κράτος 1909-1940*)¹⁸ αντίστοιχα. Ο Ζηλίδης μελετά την υγεία του αγροτικού πληθυσμού, την υγειονομική πολιτική και τις μεθόδους αξιολόγησης των πρωτοβάθμιων υπηρεσιών υγείας. Ο Καπανίδης

---

¹⁴ Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933.

¹⁵ Μεταλινός Μάνθος, *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1932.

¹⁶ Δαρδαβέσης Θεόδωρος και Ιωαννίδης Αντώνιος, «Η σύσταση του Υπουργείου Υγείας στο Ελληνικό Κράτος», *Πρακτικά 10^{ου} Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 183-196· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα *Πρακτικά: ΚΑ^ο Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 273-295· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η Υγειονομική Σχολή Αθηνών και η μετεξέλιξή της σε Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας», *Ιατρικά Θέματα* 39 (2005), σσ. 24-31· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ιστορική πορεία του Υπουργείου Υγείας στην Ελλάδα (1833-1981)», *Ιατρικό Βήμα* 115 (2008α), σσ. 50-61· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η οργάνωση της Κεντρικής Διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου», στο Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008β, σσ. 99-111.

¹⁷ Ζηλίδης Χρήστος, *Η ανοικτή περίθαλψη στην ελληνική ύπαιθρο (1922-1983)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988.

¹⁸ Καπανίδης Νίκος, *Η κλειστή περίθαλψη στο νεοελληνικό κράτος (1909-1940)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988.

ασχολείται με τις συνθήκες υγείας, την κοινωνική πολιτική και τα νοσοκομεία που λειτουργούσαν κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα.

Η ελονοσία, που μάστιζε τους πρόσφυγες του Μεσοπολέμου, μελετάται διεξοδικά από τους Ιατρούς Ιωάννη Καρδαμάτη και Κωνσταντίνο Σάββα. Δημοσίευσαν έρευνες σχετικές με την ιστορική πορεία της ελονοσίας, τα μέτρα καταπολέμησής της, τις μεθόδους θεραπείας της και την πορεία του ανθελονοσιακού αγώνα στην Ελλάδα. Οι δύο ιατροί, μάλιστα, ίδρυσαν τον «Σύλλογο προς Περιστολή των Ελωδών Νόσων» για την αντιμετώπισή της και την ευαισθητοποίηση του λαού.

Οι μονογραφίες του Ιατρού Γεώργιου Φωτεινού για τη σύφιλη, αποτελούν σημείο αναφοράς στη βιβλιογραφία.¹⁹ Συγκεκριμένα, ο αντιαφροδισιακός αγώνας στην Ελλάδα, η ιστορία της σύφιλης και οι θεραπευτικές της μέθοδοι είναι μερικά από τα πεδία έρευνάς του. Μια σύγχρονη και πρωτοποριακή προσέγγιση της σύφιλης παρουσιάζεται μέσα από τη διδακτορική διατριβή της Ιατρού Καθηγήτριας Μαριάννας Καραμάνου.²⁰ Η γράφουσα διερευνά την αποτελεσματικότητα των «μαγικών» και των, δια βαρέων μετάλλων, θεραπειών της σύφιλης αντιπαραβάλλοντάς τις με τις σύγχρονες τεκμηριωμένες φαρμακολογικές δράσεις των φαρμάκων.

Η εξέλιξη της αντίληψης των ασθενειών έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τη ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Ο πρωτοπόρος και πρωτοποριακός Michel Foucault στον πρόλογο του έργου του «Η γέννηση της κλινικής» διερευνά τον τρόπο αντίληψης και αντιμετώπισης μιας ασθένειας κατά τον 18ο και 19ο αιώνα.²¹ Η ανατριχιαστική περιγραφή του Pierre Pomme, το 1769, ο οποίος προσπαθούσε να θεραπεύσει μια

---

¹⁹ Φωτεινός Γεώργιος, *Η ιστορία της συφιλίδος από μικροβιολογικής επόψεως και το τρεπόννημα το ωχρόν ως παθογόνο αιτίον αυτής*, εκδ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1911· Φωτεινός Γεώργιος, «Το ημέτερον θεραπευτικόν σύστημα κατά της συφιλίδος», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού (1937)*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1938, σσ. 3-92· Φωτεινός Γεώργιος, «Ο αντιαφροδισιακός αγών εν Ελλάδι», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού (1938)*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1939α, σσ. 3-33· Φωτεινός Γεώργιος, *Σωθήτε από τα αφροδίσια πάθη σύφιλη, βλεννόρροια, μαλακά έλκη και νόσο του Νικολά-Φάβρ*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1939β.

²⁰ Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012.

²¹ Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της κλινικής*, μτφρ. Καψαμπέλη Κική, εκδ. νήσος, Αθήνα 2012, σσ. 9-13.

υστερική ασθενή υποβάλλοντάς την σε δεκάωρα λουτρά καθημερινά επί δέκα μήνες, είναι ένα μικρό δείγμα για τους τρόπους με τους οποίους ένας ιατρός του 18ου αιώνα παρατηρούσε την εξέλιξη μιας ασθένειας και την ανταπόκριση στις εφαρμοζόμενες θεραπευτικές μεθόδους της εποχής.²² Ο Antoine Bayle, μόλις εκατό χρόνια μετά από τον Pierre Pomme, αντιλαμβάνεται τελείως διαφορετικά μια ανατομική βλάβη του εγκεφάλου. Κατά τον Bayle «η εξωτερική επιφάνεια των ψευδομεμβρανών, η οποία ακουμπά πάνω στο αραχνοειδές φύλλο της σκληρής μήνιγγας, είναι προσκολλημένη στο φύλλο αυτό, άλλοτε με τρόπο πολύ χαλαρό, οπότε μπορούμε εύκολα να τις χωρίσουμε, άλλοτε με στέρεο και εσωτερό τρόπο, και στην περίπτωση αυτή είναι μερικές φορές πολύ δύσκολο να τις αποσπάσουμε. Η εσωτερική τους επιφάνεια και η αραχνοειδής μεμβράνη είναι απλώς συνεχόμενες, χωρίς να συνάπτονται με καμία ένωση».²³ Η προσέγγιση των δύο ιατρών είναι φανερά διαφορετική καθώς γνωρίζουμε ότι κατά τον 19ο αιώνα, η παθολογική ανατομία²⁴ βοήθησε τους ιατρούς να αναπτύξουν τη σκέψη τους σε έναν κόσμο σταθερής ορατότητας. Οι ιατροί του 18ου αιώνα δεν ήταν σε θέση να εξερευνήσουν την εσωτερική δομή των σωμάτων με αποτέλεσμα να παραμένουν στον κόσμο των φαντασιώσεων. Αυτές οι δύο περιπτώσεις, κατά τον Foucault, είναι αντιπροσωπευτικά παραδείγματα για το πόσο η ιατρική μπόρεσε να διαφοροποιηθεί και να εξελιχθεί με το πέρασμα των αιώνων. Η αλλαγή μπορεί να είναι μικρή αλλά σημαντική και επιτεύχθηκε μέσω της διαφορετικής προσέγγισης που μελετά τα συμπτώματα και τη σχέση τους μέσα στο σώμα,²⁵ διότι η ιατρική

---

²² Συγκεκριμένα, ο Pierre Pomme αναφέρει πως είδε «μεμβρανώδεις λωρίδες που έμοιαζαν με κομμάτια μουσκεμένης περγαμηνής [...] να αποκολλώνται με ήπιους πόνους και να αποβάλλονται καθημερινά με τα ούρα, τον δε ουρητήρα της δεξιάς πλευράς να απογυμνώνεται με τη σειρά του και να εξέρχεται ολόκληρος από την ίδια οδό. Το ίδιο συνέβη και με τα έντερα, που κάποια άλλη στιγμή απογυμνώθηκαν από τον έσω χιτώνα τους, τον οποίο είδε να εξέρχεται από το απευθυσμένο». Βλ. Pomme Pierre, *Traité des affections vaporeuses des deux sexes, ou maladies nerveuses, vulgairement appelées maux de nerfs*, vol. 1, εκδ. Benoit Duplain, Λυόν 1769, σσ. 60-65.

²³ Bayle Antoine, *Nouvelle doctrine des maladies mentales*, εκδ. Gabon et compagnie, Παρίσι 1825, σσ. 23-24.

²⁴ Jordan Frederick, *Life of Joseph Jordan, surgeon and an account of the rise and progress of medical schools in Manchester, with some particulars of the life of Dr. Edward Stephens*, εκδ. Sherratt and Hughes, Μάντσεστερ 1904, σ. 42.

²⁵ Fontana-Giusti Gordana, *Foucault for Architects*, εκδ. Routledge, Οξφορντσάιρ - Νέα Υόρκη 2013, σ. 74.

ήταν πλέον σε θέση να μεταπηδήσει από τη σφαίρα της φαντασίας σε εκείνη της πραγματικότητας και να περάσει από το αόρατο στο ορατό.²⁶

Ο Foucault, μέσα από το έργο για τη γέννηση της κλινικής, εμβαθύνει την ανάλυση σε σχέση με τις συμβατικές ιστορικές έρευνες. Δεν εστιάζει στην ιστορία των ιδεών, αλλά στις συνθήκες εκείνες μέσα από τις οποίες ο ασθενής καθίσταται αντικείμενο γνώσης. Με τη βοήθεια της ιατρικής το άτομο μπορεί να γίνει αντικείμενο επιστημονικής μελέτης και να συνεισφέρει στην αντικειμενική γνώση. Κατά τον 19ο αιώνα, λοιπόν, οι παθήσεις κατατάσσονται σε ένα σύστημα «χωρικής» ταξινόμησης,²⁷ σύμφωνα με το οποίο η ιατρική ταξινομεί τις νόσους σε γένη, είδη και οικογένειες. Μέσα σε αυτό το συστηματοποιημένο πλαίσιο γνώσης, το σώμα αναβαθμίζεται και αποτελεί πλέον τον χώρο όπου εντοπίζεται μια νόσος, με αποτέλεσμα να κατανοούμε καλύτερα τη δημιουργία και την αντιμετώπιση των ασθενειών.²⁸

Η ταξινομική ιατρική του 18ου αιώνα αντιμετώπιζε τον θάνατο ως το τελευταίο στάδιο της ζωής και συγχρόνως τον τερματισμό μιας ασθένειας. Ωστόσο, με την εφαρμογή της παθολογικής ανατομίας, ο θάνατος, πλέον, λειτουργούσε ως το σημείο όπου το σώμα μπορούσε να διευρυνθεί περαιτέρω και να μελετηθούν η εξέλιξη μιας νόσου ή ακόμη και τα αποτελέσματά της.²⁹ Ο Bichat ελευθερώνει την ιατρική από τον φόβο του θανάτου³⁰ και καθώς περνάμε από το αόρατο στο ορατό,

---

²⁶ Wilson Adrian, "Porter versus Foucault on the Birth of the Clinic", στο Bivins Roberta and Pickstone John (επιμ.), *Medicine, Madness and Social History Essays in Honour of Roy Porter*, εκδ. Palgrave Macmillan, Χαμσάιρ - Νέα Υόρκη 2007, σσ. 26-27.

²⁷ Ο Φουκώ αναφέρεται στην ταξινομητική ιατρική η οποία προηγήθηκε χρονολογικά της ανατομοκλινικής μεθόδου. Στον όρο «ταξινομητικό κανόνα» θα μπορούσαμε να εντάξουμε τη Διεθνή Στατιστική Ταξινόμηση των Νόσων και των Σχετικών Προβλημάτων Υγείας, η οποία εφαρμόζεται σήμερα στο διεθνές σύστημα υγείας. Ως ταξινόμηση των νόσων ορίζεται ένα σύστημα κατηγοριών στο οποίο καταγράφονται οι νοσολογικές οντότητες σύμφωνα με καθιερωμένα κριτήρια. Η στατιστική ταξινόμηση των νόσων περιλαμβάνει ολόκληρο το φάσμα των νοσολογικών καταστάσεων μέσα σε έναν ικανό αριθμό κατηγοριών. Η ανωτέρω ταξινόμηση είναι γνωστή ως ICD-10 (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems - 10η αναθεώρηση). Βλ. περαιτέρω Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της κλινικής*, μτφρ. Καψαμπέλη Κική, εκδ. νήσος, Αθήνα 2012, σσ. 26-27.

²⁸ Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της κλινικής*, μτφρ. Καψαμπέλη Κική, εκδ. νήσος, Αθήνα 2012, σ. 27.

²⁹ Pickstone John, *Medicine and industrial society: A history of hospital development in Manchester and its Region 1752-1946*, εκδ. Manchester University Press, Μάντσεστερ 1985, σ. 48.

³⁰ Ο Bichat αναφέρει χαρακτηριστικά: "Ouvrez quelques cadavres, vous verrez aussitôt disparaître l'obscurité que la seule observation n'avait pu dissiper". Ανοίξτε μερικά πτώματα, θα δείτε αμέσως να εξαφανίζεται το σκοτάδι όπου μόνο η παρατήρηση μπορούσε να διαλύσει. Bichat Xavier,

αναδύεται μια νέα μορφή ιατρικής γνώσης η οποία καθιστά δυνατή την αντίληψη της νόσου με τη μορφή της ατομικότητας και όχι της απλής ταξινόμησης.³¹ Δανειζόμενοι τα λόγια του Johann Georg Zimmermann, η ιατρική αντίληψη οφείλει να λειτουργεί σαν ένα βλέμμα μέσα από «έναν μεγεθυντικό φακό ο οποίος, όταν τον εφαρμόζουμε στα διάφορα μέρη ενός αντικειμένου μας δίνει επιπροσθέτως τη δυνατότητα να παρατηρήσουμε και άλλα μέρη που διαφορετικά δεν θα μπορούσαμε να τα αντιληφθούμε».³²

Με την εφαρμογή των προαναφερθέντων μεθόδων, το σώμα κατέστη προσβάσιμο μέσω της διαφάνειας και της διαυγούς ορατότητάς του³³ και μπόρεσε να μετατραπεί σε αντικείμενο επιστημονικής έρευνας και γνώσης.³⁴ Το βλέμμα του ιατρού -σταθερό και επίμονο- παρακολουθούσε την εξέλιξη των γνωστών και άγνωστων νόσων, πάντοτε με τη βοήθεια της αφής και της ακοής.³⁵ Η κλινική εμπειρία,³⁶ μελετώντας τα συμπτώματα τα οποία συγκροτούσαν ένα πρωτογενές στρώμα, με αδιαχώριστο το σημαίνον και το σημαινόμενο, βοήθησε στην ανασυγκρότηση των σωμάτων και στην καθυπόταξή τους.³⁷ Μέσα σε αυτόν τον κυκλώνα εμπειριών και παρατηρήσεων, ο ιατρός προσπαθούσε να φθάσει στην απώτατη αλήθεια της ασθένειας μέσω της αποσύνθεσης του σώματος³⁸ διότι η

Anatomie générale appliquée à la physiologie et à la médecine, εκδ. Brosson, Gabon, Παρίσι 1801, σ. xcix.

³¹ Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της κλινικής*, μτφρ. Καψαμπέλη Κική, εκδ. νήσος, Αθήνα 2012, σσ. 12-13.

³² Zimmermann Johann Georg, *Traité de l'expérience en général, et en particulier dans l'art de guérir*, τόμ. 1, εκδ. veuve Seguin, Παρίσι 1800, σ. 122.

³³ Lawrence Susan, *Charitable Knowledge: Hospital pupils and practitioners in eighteenth-century London*, εκδ. Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2002, σ. 307.

³⁴ Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της κλινικής*, μτφρ. Καψαμπέλη Κική, εκδ. νήσος, Αθήνα 2012, σσ. 73-94.

³⁵ Ο ιατρός Russel Maulitz στο έργο του *Morbid appearances: The anatomy of Pathology in the early nineteenth century*, σχολιάζει εκτενώς την αξία της κλινικής εμπειρίας και παρέχει πλούσια βιβλιογραφία σε θέματα που αφορούν την κλινικο-ανατομική μέθοδο και τα νοσοκομεία στο Παρίσι.

³⁶ Για τη σπουδαιότητα της κλινικής εμπειρίας στο Λονδίνο κατά τον 18ο αιώνα βλ. Lawrence Susan, *Charitable Knowledge: Hospital pupils and practitioners in eighteenth-century London*, εκδ. Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2002, σσ. 293-301.

³⁷ Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της κλινικής*, μτφρ. Καψαμπέλη Κική, εκδ. νήσος, Αθήνα 2012, σσ. 141-166.

³⁸ James Robert (επιμ.), *The modern practice of physic, as improved by the Professors Herman Boerhaave and Friedrich Hoffman*, τόμ. 1, εκδ. James Hodges, Εδιμβούργο 1750, σ. 2.

κλινική δεν πρέπει, απλώς, να διαβάζει το ορατό αλλά και να αποκαλύπτει μυστικά.³⁹

Σύμφωνα με τον David Armstrong, η ερμηνεία και η μελέτη του ανθρώπινου σώματος οδήγησε στην εφαρμογή των κλασικών μεθόδων κλινικής εξέτασης της οποίας η απαρχή τοποθετείται στον Ιπποκράτη. Η επισκόπηση, η επίκρουση, η ψηλάφηση και η ακρόαση συνέβαλαν στην καλύτερη γνώση του σώματος και συγχρόνως στην ορθότερη ταξινόμηση των ασθενειών.⁴⁰ Ο ιατρός, μέσω της κλινικής εξέτασης, μπόρεσε να εστιάσει καλύτερα στο σώμα το οποίο μετατράπηκε σε κλειδί για τη διάγνωση της ασθένειας. Έτσι, το σώμα μετατρέπεται σε αντικείμενο αξιολόγησης τη στιγμή που εισάγεται στο νοσοκομειακό περιβάλλον.⁴¹

Πώς όμως η ιατρική γνώση μπόρεσε να εξελιχθεί και να μην παραμείνει στάσιμη; Σε ποιο πλαίσιο ο τομέας της ιστορίας συνέβαλε στην εκκόλαψη της ανωτέρω γνώσης; Σύμφωνα με τον Foucault, η «ιστορική εμπειρία» ή αλλιώς η «ιστορική γνώση» οριοθέτησε τον σχηματισμό των ασθενειών. Με άλλα λόγια, το ιστορικό ενός ασθενή ή μιας νόσου συγκεντρώνει όλα τα απαραίτητα στοιχεία - όπως την προέλευση και την απαρχή- τα οποία στην πράξη θα είναι χρήσιμα για την ταυτοποίηση μιας νόσου από τον ιατρό.⁴² Ως εκ τούτου, ο ιατρός, όταν περιγράψει την ασθένεια θα πρέπει να στηριχθεί στο ιστορικό υπόβαθρο για να ανασυστήσει αυτή τη ζωντανή πυκνότητα. Ήδη από το 1784 ο Thomas Sydenham θεωρεί ότι η ιστορική γνώση μελετά «τον τρόπο με τον οποίο η φύση παράγει και υποθάλπει τις διάφορες μορφές ασθενειών».⁴³

Κατά τον Foucault, το νοσοκομείο έχει τη δύναμη να επιδεινώσει ή να θεραπεύσει τις ασθένειες και γι' αυτό τον λόγο οι ιατροί οφείλουν να στοχάζονται σοβαρά τη μέθοδο που θα ακολουθήσουν ώστε να έχουν το καλύτερο δυνατό

---

³⁹ Philo Chris, "The Birth of the Clinic: an unknown work of medical geography", *Area* 32:1 (2000), σ. 13.

⁴⁰ Armstrong David, "The rise of surveillance medicine", *Sociology of Health and Illness* 17:3 (1995), σσ. 393-404.

⁴¹ Armstrong David, *Political anatomy of the body. Medical knowledge in Britain in the 20th century*, εκδ. Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1983, σ. 6· Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της κλινικής*, μτφρ. Καψαμπέλη Κική, εκδ. νήσος, Αθήνα 2012, σσ. 141-166.

⁴² Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της κλινικής*, μτφρ. Καψαμπέλη Κική, εκδ. νήσος, Αθήνα 2012, σ. 29.

⁴³ Sydenham Thomas, *Médecine pratique de Sydenham*, μτφρ. Jault Auguste François, εκδ. Barrois Théophile, Παρίσι 1784, σ. 390.

αποτέλεσμα. Τα νοσοκομεία-φτωχοκομεία πριν τον 18ο αιώνα δεν λειτουργούσαν ως φορείς αντιμετώπισης ασθενειών αλλά ως ιδρύματα αρωγής των φτωχών. Θεωρούνταν ως χώροι όπου πήγαινε κάποιος για να πεθάνει και το προσωπικό μεριμνούσε προς εκείνη την κατεύθυνση. Η ιατρική του 18ου αιώνα δεν στόχευσε να γίνει νοσοκομειακή, διότι περιοριζόταν στον κόσμο του ατομικού. Ο ιατρός βοηθούσε εξατομικευμένα τον άρρωστο όταν άρχιζαν τα πρώτα συμπτώματα και προσπαθούσε με ποικίλες μεθόδους να φθάσει στην ίαση.

Μήπως όμως ο ιατρός στο πλαίσιο εξάσκησης του επαγγέλματός του στα νοσοκομεία αντιμετώπιζε κυρίως στρεβλωμένες και αλλοιωμένες ασθένειες;⁴⁴ Πράγματι, σύμφωνα με τον Foucault, ο νοσοκομειακός ιατρός έβλεπε μια ολόκληρη «τερατολογία» του παθολογικού, διότι ο ασθενής διακομιζόταν στο νοσοκομείο όταν ήταν βαριά άρρωστος, με αποτέλεσμα ο ιατρός να μην μπορεί να κρίνει αντικειμενικά την εξέλιξη μιας νόσου.⁴⁵

Η ανωτέρω προβληματική εντοπίστηκε και στο αρχειακό υλικό του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας. Στη σχετική βιβλιογραφία, η ελονοσία είναι πιο συχνή στους άρρενες⁴⁶ λόγω εργασίας σε ανοιχτούς χώρους και κυρίως στα χωράφια. Ωστόσο, εντοπίστηκαν περισσότερες γυναίκες⁴⁷ να εισάγονται στο

---

⁴⁴ Gougelet David-Olivier, "The World is One Great Hospital", *Journal of French and Francophone Philosophy-Revue de la philosophie française et de langue française* 18: 1 (2008-2010), σ. 48.

⁴⁵ Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της κλινικής*, μτφρ. Καψαμπέλη Κική, εκδ. νήσος, Αθήνα 2012, σ. 45.

⁴⁶ Σύμφωνα με το ECDC (European Centre for Disease Prevention and Control) η επίπτωση της ελονοσίας είναι σχεδόν διπλάσια στους άντρες απ' ότι στις γυναίκες. Βλ. ECDC, *Annual epidemiological report Reporting on 2009 surveillance data and 2010 epidemic intelligence data*, Σουηδία 2011, σ. 127. Η ανωτέρω διαπίστωση τεκμαίρεται και από το άρθρο της Rachel Reuben, όπου και αναφέρεται το γεγονός πως οι άντρες που εργάζονται στα ορυχεία, στα χωράφια ή στα δάση έχουν αυξημένη πιθανότητα να νοσήσουν από την ελονοσία. Βλ. Reuben Rachel, "Women and malaria—special risks and appropriate control strategy", *Social Science and Medicine* 37 (1993), σσ. 473-480.

⁴⁷ Σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία οι γυναίκες ήταν υπεύθυνες για τις δουλειές του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών. Ως εκ τούτου, δεν εργάζονταν στα χωράφια όπου η ελονοσία μεταδιδόταν με γοργούς ρυθμούς. Μελετώντας τη διεθνή βιβλιογραφία παρατηρήσαμε πως οι γυναίκες είχαν αυξημένο κίνδυνο να νοσήσουν από το παράσιτο «πλασμώδιο» της ελονοσίας σε περιπτώσεις που είχαν περισσότερη επαφή με το στοιχείο του νερού. Βλ. Harris Joby, "Gender Implications of Poor Nutrition and Health in Agricultural Households", στο Quisumbing Agnes, Meinzen-Dick Ruth, Raney Terri, Croppenstedt André, Behrman Julia, Peterman Amber (επιμ.), *Gender in Agriculture: Closing the Knowledge Gap*, εκδ. Springer, Ολλανδία 2014, σ. 276· Okwa Omolade, "Tropical Parasitic Diseases and Women", *Annals of African Medicine* 6 (2007), σσ. 157-163· Vlassoff Carol and Manderson Lenore, "Incorporating gender in the anthropology of infectious diseases", *Tropical Medicine and International Health* 3 (1998), σσ. 1011-1019. Επίσης, δύο έρευνες που εξετάζουν τη μετάδοση της ελονοσίας στις γυναίκες στην Κένυα και στην Γκάνα, υποστηρίζουν

νοσοκομείο, διότι αναζητούσαν την ασφάλεια του κρατικού φορέα.⁴⁸ Ως εκ τούτου, το αρχείο μάς δίνει δυνητικά μια στρεβλωμένη εικόνα του νοσολογικού φάσματος. Βέβαια η άποψη του Foucault, πως η περίθαλψη κατ' οίκον είναι προτιμότερη, διότι δεν αλλοιώνει την ιδιαίτερη φύση της ασθένειας μιας και αφήνεται στο ελεύθερο πεδίο της γέννησης και ανάπτυξής της, δεν μπορεί να στηριχθεί υγειονομικά λόγω απουσίας εξειδικευμένων δομών στον οικιακό χώρο. Βέβαια, ούτε και σήμερα υπάρχουν οι κατάλληλες υποδομές για τη στήριξη της ανωτέρω τεχνικής.⁴⁹

Εκτός από την ενδελεχή ανάλυση του θεσμού του νοσοκομείου κατά τον 18ο και 19ο αιώνα ο Γάλλος στοχαστής, ειδικά στο έργο του «Η ιστορία της Σεξουαλικότητας» συγκρότησε και τον γνωστό, πια, σήμερα όρο της «βιοεξουσίας». Με τον όρο «βιοεξουσία» (biopower) ο Foucault ορίζει την αυξανόμενη «κανονικοποίηση» όλων των σφαιρών επιρροής της ζωής, με το πρόσχημα της βελτίωσης της ευημερίας του ατόμου και του πληθυσμού. Είναι μια στρατηγική των κρατικών φορέων που έχει ως τελικό σκοπό της αύξηση της εξουσίας τους και η οποία εφαρμόζεται πάνω στα ανθρώπινα σώματα. Με άλλα λόγια το σώμα λειτουργεί ως εργαλείο ελέγχου παρά ως όργανο προσωπικής ελευθερίας.⁵⁰ Η βιοεξουσία ασκήθηκε ώστε ανάμεσα στα άλλα να μειωθεί ο πληθυσμός της Γαλλίας του 18ου αιώνα και επικεντρώθηκε σε θέματα νοσηρότητας, δημόσιας υγιεινής, ιατρικής φροντίδας και κλιματολογικών αλλαγών.⁵¹ Οι επιστήμες υγείας και η πληθυσμιακή ρύθμιση είναι οι δύο πόλοι στους οποίους στηρίχθηκε και εξελίχθηκε η άσκηση της βιοεξουσίας. Στόχος αυτής της «τακτοποίησης» ήταν ο έλεγχος των

την ανωτέρω εκδοχή αναφέροντας πως η ενασχόλησή τους με τη γεωργία και τις εξωτερικές δουλειές του σπιτιού, τις καθιστούσε ομάδα υψηλού κινδύνου. Βλ. Woldu Dawit Okubatsion and Haile Zelalem Tekla, "Gender roles and perceptions of malaria risk in agricultural communities of Mwea Division in Central Kenya", *Women and Health* 55 (2015), σσ. 227-243· Tolhurst Rachel and Nyongator Frank, "Looking within the household: gender roles and responses to malaria in Ghana", *Transactions of the Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene* 100 (2006), σσ. 321-326.

⁴⁸ Βλέπε περαιτέρω ανάλυση του αρχαιακού υλικού στα επόμενα κεφάλαια της παρούσας έρευνας.

⁴⁹ Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της κλινικής*, μτφρ. Καψαμπέλη Κική, εκδ. νήσος, Αθήνα 2012, σσ. 44-49.

⁵⁰ Foucault Michel, *The history of sexuality. Volume I: An introduction*, μτφρ. Hurley Robert, εκδ. Vintage, Νέα Υόρκη 1980α, σ. 139· Τρουλινού Λίνα (επιμ.), «Εξουσία και δίκαιο στον Φουκώ», στο *Michel Foucault: Η μικροφυσική της εξουσίας*, εκδ. Έψιλον, Αθήνα 1991, σ. 172· Merquior Jose, *Foucault*, μτφρ. Μέλλος Δημήτρης, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2000, σ. 186.

⁵¹ Foucault Michel, "The politics of health in the eighteenth century", στο Gordon Colin (επιμ.), *Power/Knowledge: Selected interviews and other writings 1972-1977*, εκδ. Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1980β, σσ. 166-182.

ανθρώπων. Σύμφωνα με τον Foucault, παρατηρούνται δύο επίπεδα: η βιοπολιτική⁵² και η πειθαρχία. Η πειθαρχία⁵³ προσπαθεί να ελέγξει το άτομο μέσω του αφοπλισμού των αντιστάσεων του και έχει τη μορφή της εξατομίκευσης, ενώ η βιοπολιτική⁵⁴ επικεντρώνεται στις βιολογικές διαδικασίες που συνδράμουν στην εξέλιξη του ανθρώπου. Ως εκ τούτου, η νοσηρότητα, η θνησιμότητα και η αναπαραγωγή εμπεριέχονται στην έννοια της βιοπολιτικής η οποία λειτουργεί ως μηχανισμός ελέγχου του κράτους που επικεντρώνεται σε ευρείες πληθυσμιακές ομάδες και όχι τόσο στο άτομο.

Πώς, όμως, οδηγούμαστε στην επίτευξη της βιοεξουσίας; Σε ποιο βαθμό παρεμβαίνει το Κράτος στον τομέα της υγείας;⁵⁵ Η λειτουργία των νοσοκομείων αποτελεί το κλειδί στη συγκεκριμένη προβληματική. Η ιατρική σκέψη στηρίχθηκε στη βιοπολιτική, η οποία με τη σειρά της έκανε εφικτή τη δημιουργία και εξέλιξη των ιατρικών τεχνολογιών. Η εξουσία των ιατρών πηγάζει από το γεγονός πως είναι υπεύθυνοι για την παραγωγή γνώσης και την αξιοποίησή της. Με αυτό τον τρόπο, μπορούν να αναγνωρίζουν τις νέες ασθένειες, να τις ταξινομούν, να τις θεραπεύουν ή απλά να καθυστερούν την εξέλιξή τους. Δημιουργούν, έτσι, νέους γρίφους που καλούνται να αντιμετωπίσουν άμεσα και με επιτυχία, διότι οφείλουν να υπακούσουν στους κανόνες της βιοπολιτικής που το κράτος συνήθως ασκεί. Ο «ιατρός-εξουσιαστής»,⁵⁶ ως ένα κομμάτι της αλυσίδας του κοινωνικού ελέγχου,⁵⁷

---

⁵² Για μια πρόσφατη χρήση της πρακτικής αυτής στη νεότερη ιστορική πραγματικότητα βλ. Κιμουρτζής Παναγιώτης και Μανδουλαρά Άννα, «Το σώμα και οι εορτές του Όθωνα (1833-1862). Όψεις του ανδρισμού: το φυσικό και το πολιτικό σώμα του βασιλιά», στο Βασιλειάδου Δήμητρα, Γιαννιτσιώτης Γιάννης, Διαλέτη Ανδρονίκη, Πλακωτός Γιώργος (επιμ.), *Ανδρισμοί: Αναπαραστάσεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2019, σσ. 226-250.

⁵³ Kelly Mark, "Racism, Nationalism and Biopolitics: Foucault's Society Must Be Defended, 2003", *Contretemps* 4 (2004), σσ. 58-70.

⁵⁴ Φουκώ Μισέλ, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, εκδ. Ράππας, Αθήνα 1989.

⁵⁵ Υφαντόπουλος Γιάννης, *Προγραμματισμός του τομέα υγείας στην Ελλάδα*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1985, σσ. 31-38.

⁵⁶ Gelfand Toby, *Professionalizing modern medicine: Paris surgeons and medical science and institutions in the 18th century*, εκδ. Greenwood Press, Γουέσππορτ 1980. Του ιδίου, "Gestation of the clinic", *Medical History* 25 (1981), σσ. 169-180. Για την απόκτηση εξουσίας των ιατρών απέναντι στους ασθενείς και στα σώματά τους βλ. επίσης Figlio Karl, "The metaphor of organization: An historiographical perspective on the bio-medical sciences of the early nineteenth century", *History of Science* 14 (1976), σσ. 17-53. Mazumdar Pauline, Anatomical physiology and the reform of medical education", *Bulletin of the History of Medicine* 57 (1983), σσ. 230-246. Maulitz Russel, *Morbid appearances: The anatomy of Pathology in the early ninetieth century*, εκδ. Cambridge University

υπακούει στους κανόνες της βιοπολιτικής και στις στρατηγικές που εφαρμόζονται. Πρακτικά, οι γρίφοι οι οποίοι ιατροκοποιούνται και φθάνουν στη λύση τους αποτελούν και το σπουδαιότερο μέρος της ιατρικής άσκησης το οποίο είναι γνωστό σε όλους μας ως «θεραπεία». Οι ιατροί προσπαθούν να απογυμνώσουν το σώμα, να φθάσουν στα αίτια της ασθένειας και να τη θεραπεύσουν καθιστώντας τη διαχείριση της ζωής αντικείμενο συστηματικού ελέγχου.⁵⁸

Σύμφωνα με τον Foucault, η βιοεξουσία διαδραμάτισε βασικό ρόλο στην ελεγχόμενη εισαγωγή των σωμάτων στον παραγωγικό μηχανισμό και συγχρόνως στην προσαρμοστικότητα των πληθυσμιακών φαινομένων στις επιταγές του εκάστοτε φορέα εξουσίας.⁵⁹ Στην παρούσα έρευνα η βιοεξουσία εμφανίζεται και στα δύο επίπεδά της: του πειθαρχικού, διότι μελετάμε το άτομο ως μονάδα θεραπείας αλλά και του βιοπολιτικού, καθώς τα νοσοκομεία λειτουργούν και ως μαζικές μονάδες πληθυσμιακού ελέγχου (στατιστικές εκτιμήσεις, μέτρα αντιμετώπισης επιδημιών κ.α.). Το κράτος αυξάνει την παρεμβατικότητά του στη ζωή των ανθρώπων και τα προβλήματά τους, πλέον, αποκτούν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της κοινωνίας.

***

Μελετώντας το αρχειακό υλικό, παρατηρούμε ποικίλες ασθένειες οι οποίες μάστιζαν τον προσφυγικό πληθυσμό της Βέροιας. Συσχετίζοντας την προβληματική του Foucault για την εξέλιξη της ιατρικής και των ασθενειών, παρατηρήθηκε πως τα ονόματα των νόσων παραμένουν ίδια με το πέρασμα του χρόνου, παρόλο που μας χωρίζουν περίπου εκατό χρόνια. Συγκεκριμένα, η ελονοσία, η πνευμονία, η

Press, Νέα Υόρκη 1987, σσ. 134-160· Jones Colin, *The charitable imperative: Hospitals and nursing in Ancien Régime and Revolutionary France*, εκδ. Routledge, Λονδίνο 1989· Warner Harley John, "Remembering Paris: Memory and the American disciples of French medicine in the 19th century", *Bulletin of the History of Medicine* 65 (1991), σσ. 301-325.

⁵⁷ Jewson Nicholas, "The disappearance of the sick-man from medical cosmology, 1770-1870", *Sociology* 10 (1976), σσ. 225-244.

⁵⁸ Lawrence Susan, *Charitable Knowledge: Hospital pupils and practitioners in eighteenth-century London*, εκδ. Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2002, σ. 14.

⁵⁹ Φουκώ Μισέλ, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας, τόμ. 1: Η δίψα της γνώσης*, μτφρ. Ροζάκη Γκλόρυ, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1978, σσ. 170-173.

δυσεντερία, η φυματίωση -για να αναφερθούμε ενδεικτικά σε κάποιες ασθένειες- καταγράφονται ακόμη και σήμερα στην ελληνική βιβλιογραφία. Είναι, πράγματι, ενδιαφέρον πως, ενώ η εξέλιξη της ιατρικής διεύρυνε τους ερευνητικούς ορίζοντες των επαγγελματιών υγείας, η ονοματολογία των ασθενειών παραμένει σταθερή από τον 19ο στον 20ό αιώνα. Η περιοχή της Ημαθίας παρέχει μια ενδιαφέρουσα υπόθεση μελέτης, διότι για πρώτη φορά επιχειρείται η δημιουργία μιας «ιατρικής κοινότητας» η οποία εμπειρείχε ως πυρήνα τη συνεργασία των ανθρώπων με τους θεσμούς και τη γνώση.⁶⁰

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο προβληματισμών, ξεκίνησε η παρούσα διατριβή με θέμα «Το ελληνικό κράτος και η υγειονομική περίθαλψη στην Κεντρική Μακεδονία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το “σώμα” των προσφύγων της Βέροιας». Αναδιψώντας στη σχετική βιβλιογραφία, παρατηρήθηκε πως υπήρχε έλλειψη μιας ολοκληρωμένης μελέτης για τη διοικητική και υγειονομική οργάνωση των υπηρεσιών υγείας στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας και συγκεκριμένα στον νομό Ημαθίας. Αρχικά, απευθύνθηκα στο Υπουργείο Υγείας και συγκεκριμένα στο Τμήμα Οργάνωσης Νοσοκομείων, προκειμένου να ενημερωθώ για τη διαθεσιμότητα των Φύλλων της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (Φ.Ε.Κ.) σχετικά με τη σύσταση του μοναδικού προσφυγικού νοσοκομείου στην Ημαθία το οποίο βρισκόταν στην πόλη της Βέροιας. Λόγω απουσίας του ανωτέρω υλικού στο Υπουργείο Υγείας, απευθύνθηκα στο Εθνικό Τυπογραφείο όπου και μελέτησα όλα τα Φ.Ε.Κ. της περιόδου 1912-1940 για να μπορέσω να επιλέξω εκείνα που σχετίζονταν με την παρούσα μελέτη. Συγκεντρώθηκαν Φ.Ε.Κ. σχετικά με την οργάνωση του Υπουργείου Υγείας και των ζητημάτων που άπτονταν των προσφυγικών εγκαταστάσεων.

Στη συνέχεια, ψάχνοντας χαραμάδες που θα επέτρεπαν μια ευκρινέστερη μελέτη της υγειονομικής περίθαλψης της Βέροιας, επικοινωνήσα με τα Γενικά Αρχεία του Κράτους του Νομού Ημαθίας σχετικά με την ύπαρξη αρχείου του προσφυγικού νοσοκομείου. Δυστυχώς, δεν έχει κατατεθεί υλικό στο αρχείο τους.

---

⁶⁰ Lawrence Susan, *Charitable Knowledge: Hospital pupils and practitioners in eighteenth-century London*, εκδ. Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2002, σ. 19.

Ωστόσο, ύστερα από προσωπική συνάντηση με τον Διοικητή του Γενικού Νοσοκομείου Ημαθίας μπόρεσα να εντοπίσω το πρωτογενές αδημοσίευτο αρχείο του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας. Συγκεκριμένα, φωτογραφήθηκαν τα Μητρώα Ασθενών της περιόδου 1926-1940 στα οποία περιγράφονται, λεπτομερώς, το όνομα του πρόσφυγα, το επώνυμό του, η ημερομηνία εισαγωγής και εξιτηρίου, η ηλικία του, ο τόπος προέλευσης και διαμονής, το επάγγελμά του, η οικογενειακή του κατάσταση και, πρωτίστως, η διάγνωση με την οποία εισήχθη στο νοσοκομείο καθώς και, τυχόν, παρατηρήσεις. Το υλικό αριθμεί περίπου 500 σελίδες και είναι καταγεγραμμένοι 15.921 ασθενείς. Επίσης, εντόπισα τα Βιβλία Πρακτικών της περιόδου 1928-1940 (την περίοδο 1926-1928 δεν υπήρχαν Πρακτικά διότι η σύσταση Διοικητικού Συμβουλίου δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί) τα οποία αριθμούν περίπου 750 σελίδες και είναι χρήσιμα για τη μελέτη της διοικητικής δομής του προσφυγικού νοσοκομείου Βέροιας. Τα συγκεκριμένα αρχεία αντλήθηκαν σε διάστημα 4 μηνών (Ιούνιος 2014 έως Σεπτέμβριος 2014). Τέλος, απευθύνθηκα στην Εταιρεία Μελετών Ιστορίας και Πολιτισμού Νόμου Ημαθίας για τη φωτογράφιση του τοπικού Τύπου και συγκεκριμένα των εφημερίδων «Αστήρ», «Μακεδονία» και «Μακεδονική Ηχώ» κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Λόγω του μεγάλου όγκου του αρχειακού υλικού συνεργάστηκα με το Εργαστήριο Υγιεινής, Επιδημιολογίας και Ιατρικής Στατιστικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με σκοπό τη δημιουργία βάσεως δεδομένων, την καταγραφή των εισαγωγών και την αποτύπωση ενός υγειονομικού χάρτη της περιοχής. Τα δεδομένα κάθε νοσηλευόμενου καταχωρήθηκαν σε 29 «κελιά» με συγκεκριμένους κωδικούς (15.921×29 στήλες = 461.709 κελιά).

Τα σύγχρονα μοντέλα της Βιοστατιστικής-Επιδημιολογίας αποδείχθηκαν ιδιαίτερα σημαντικά στον σχεδιασμό της διαδικασίας, συλλογής, περιγραφής, ανάλυσης και επεξεργασίας των νοσοκομειακών αρχείων. Με την καλή χρήση αυτής της μεθοδολογίας έγινε εφικτή η μελέτη και η επαλήθευση των σχέσεων μεταξύ των εμφανιζομένων σε κάθε περίπτωση δεδομένων. Ως εκ τούτου, ο ερευνητής είναι σε

θέση να προβεί σε ασφαλείς παρατηρήσεις των φαινομένων και των προβλημάτων που εξετάζει.⁶¹

Στην παρούσα έρευνα, η στατιστική μεθοδολογία συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του νοσολογικού φάσματος των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Βέροιας μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Με την εξέταση των υγειονομικών χαρακτηριστικών των προσφύγων φωτίζεται πληρέστερα η πολιτική περιθάλψεως που παρείχε το ελληνικό κράτος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου στην ανωτέρω περιοχή. Η έρευνα αποκτά περισσότερο ενδιαφέρον δημογραφικά, αν ληφθεί υπόψη πως το αρχείο ληξιαρχικών πράξεων της περιόδου που μελετάται, έχει καταστραφεί από πυρκαγιά το 1943. Έτσι, με τη συμβολή της στατιστικής, ως εργαλείου επεξεργασίας του αρχειακού υλικού, μπόρεσα να περιγράψω ενδελεχώς τις υγειονομικές προκλήσεις και να προβώ σε ασφαλή συμπεράσματα όσον αφορά τις ασθένειες και τις μετακινήσεις των προσφύγων κατά την περίοδο 1926-1940.

***

Ο προσωπικός-ανθρώπινος χαρακτήρας της προσφυγικής εμπειρίας και συγκεκριμένα η ανάγκη των ατόμων να ενσωματωθούν σ' ένα περιβάλλον έχει αναλυθεί από τον κοινωνικό ψυχολόγο και θεωρητικό Anatol Rapoport.⁶² Τα άτομα προσπαθούν να οργανώσουν το περιβάλλον τους σύμφωνα με τις κοινωνικές επιταγές που πρέπει να υπακούσουν και οι οποίες καθορίζονται πρωτίστως από την κοινωνία και στη συνέχεια από την οικονομία, το νομοθετικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Οι άνθρωποι επιζητούν τον καθορισμό του περιβάλλοντός τους και προσπαθούν να νιώσουν οικεία, έχοντας ως βασικό στόχο την περαιτέρω εξέλιξή τους στο νέο τους χώρο. Ο Rapoport προσπαθεί να μας ωθήσει στην ανωτέρω προβληματική και να μας παροτρύνει να στοχαστούμε πάνω στην ανάγκη του ανθρώπου να μετασχηματίσει έναν απροσδιόριστο και άγνωστο χώρο σ' έναν

---

⁶¹ Healey Joseph, *Statistics. A tool for social research*, εκδ. Cengage Learning, Στάμφορντ 2015, σσ. xiii-xix.

⁶² Rapoport Anatol, *Human aspects of urban form. Toward a man - environment approach to urban form and design*, εκδ. Pergamon Press, Οξφόρδη 1977.

συγκεκριμένο και οικείο τόπο.⁶³ Η ανάγκη αυτή πάντοτε καλλιεργείτο υποσυνείδητα σε όλες τις κοινωνίες χωρίς να υπόκειται σε κάποιο γεωγραφικό περιορισμό.

Επιδιώκοντας να συνδέσουμε μερικά κομμάτια του ψηφιδωτού της προσφυγιάς που εμφανίστηκε με αυξητικούς ρυθμούς στο Ελληνικό κράτος στις αρχές του 20ού αιώνα, ας μας επιτραπεί να ανακαλέσουμε στη μνήμη μας τα λόγια του Daniel Warner σχετικά με την ανάγκη των προσφύγων να επανέλθουν στον χώρο προέλευσής τους με κάθε κόστος, σωματικό και ψυχικό. Πριν, όμως, εμβαθύνουμε στη λειτουργία της προσφυγιάς, θεωρείται σκόπιμο να αναφερθούμε στον ορισμό της. Τι σημαίνει προσφυγιά; Σημαίνει απώλεια της πατρίδας,⁶⁴ της αξιοπρέπειας, της ελευθερίας ή φόβο; Φόβος για το τώρα και το αύριο, φόβος για την ίδια τη ζωή που κατακλύζεται από αβεβαιότητα και ανασφάλεια για το μέλλον. Ποιος άνθρωπος θα μπορούσε να αντέξει το τσαλάκωμα της ζωής του, πολλές φορές ερήμην του, για την ικανοποίηση πολιτικών, δημοσιονομικών και θρησκευτικών συμφερόντων; Ο πρόσφυγας (προς + φυγή) αναγκάζεται ή εξαναγκάζεται να εγκαταλείψει την πατρίδα του ή τον τόπο της μόνιμης κατοικίας του, την ιθαγένεια που έφερε και να καταφύγει σε μια ξένη χώρα.⁶⁵ Σύμφωνα με τον Μιχάλη Βαρλά, «το ρυθμιστικό πλαίσιο της υποδοχής και αποκατάστασης καθιερώνει την κατηγορία *πρόσφυγας* ως μία θεσμικά αναγνωρίσιμη κοινωνική και πολιτική οντότητα, η οποία αντιμετωπίζεται γραφειοκρατικά ως ενιαία στο εσωτερικό της και διακριτή από τους ντόπιους».⁶⁶ Όπως αναφέρει ο Warner, η προσφυγιά είναι μια αιφνίδια αλλαγή που αποπροσανατολίζει τα άτομα και τα εξαναγκάζει να εγκαταλείψουν τις εστίες τόσο του δημόσιου όσο και ιδιωτικού

---

⁶³ Rapoport Anatol, "Australian aborigines and the definition of place", στο Oliver Paul (επιμ.), *Shelter, sign and symbol*, εκδ. Barrie and Jenkins, Λονδίνο 1975, σ. 45.

⁶⁴ Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19ος - 1919: Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σ.12.

⁶⁵ Kimminich Otto, "The German refugee problem", στο Constantopoulos Dimitrios (επιμ.), *The refugee problem on universal, regional and national levels*, εκδ. Institute of International Public Law and International Relations of Thessaloniki, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 683· Βουτυρά Ευτυχία, «Η "επιτυχής" αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων», στο Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006, σσ. 238-248.

⁶⁶ Βαρλάς Μιχάλης, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σ. 151.

χώρου.⁶⁷ Ως εκ τούτου, οι νεήλυδες χάνουν τις γειτονιές τους, τις εργασίες τους και την καθημερινότητά τους που τόσο μόχθησαν να αποκτήσουν. Χάνουν την πατρίδα τους, την ελευθερία και την ασφάλεια που παρέχει ένα οικείο περιβάλλον. Ωστόσο, η προσφυγιά, δεν είναι μόνο μια απλή χωρική μετακίνηση αλλά αποτελεί και μια ιστορική μετάβαση: οι πρόσφυγες, μεταφέρουν μαζί τους την ιστορία, την κουλτούρα και το παρελθόν τους.⁶⁸

Οι άνθρωποι ζουν στον χρόνο όπως και στον χώρο και όταν κάποιο από αυτά τα δύο αλλάζει, είναι αναμενόμενο να επηρεαστεί και το άλλο. Οι πρόσφυγες όταν χάνουν τον χώρο προέλευσής τους και μετακινούνται σε ένα νέο -αφιλόξενο, πολλές φορές- περιβάλλον, διαστρεβλώνουν και τον χρόνο. Όταν δεν μπορείς να χαρείς το προσφιλές σου περιβάλλον και όλα τα αντικείμενα που το απαρτίζουν, το μόνο που μπορείς να κάνεις είναι να τα ανακαλέσεις στη μνήμη σου.⁶⁹ Οι έρευνες γύρω από την έννοια «μνήμη» κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχουν πολλαπλασιαστεί στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, γεγονός που έχει χαρακτηριστεί ως «έκρηξη μνήμης».⁷⁰ Το 1922 μπορεί να χαρακτηριστεί και αυτό ως μία χρονική περίοδος μνήμης για τους Έλληνες γεμάτος τραύματα⁷¹, απώλειες και ξεριζωμό.⁷² Η μνήμη, ανεξάρτητα από τη μορφή που λαμβάνει κάθε φορά -όπως προφορική, ιστορική, συλλογική, κοινωνική- μπορεί να μελετηθεί διεξοδικά στο πλαίσιο των αρχειακών πηγών, όπως είναι, στη δική μας περίπτωση, τα Μητρώα Ασθενών και τα Πρακτικά Διοικητικών Συμβουλίων.⁷³ Με την ιστορική μνήμη που μας παρέχουν τα ανωτέρω αρχειακά έγγραφα μπορούμε να κατανοήσουμε ότι η

---

⁶⁷ Warner Daniel, "Voluntary Repatriation and the Meaning of Return to Home: A Critique of Liberal Mathematics", *Journal of Refugee Studies* 7: 2-3 (1994), σ. 162.

⁶⁸ Σαλβάνου Αιμιλία, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2018.

⁶⁹ Εξερτζόγλου Χάρης, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 191.

⁷⁰ Βλ. εισαγωγή στο Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, Βερβενιώτη Τασούλα, Βουτυρά Ευτυχία, Δαλκαβούκης Βασίλης, Μπάδα Κωνσταντίνα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφύλιου Πόλεμου*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 10.

⁷¹ Τατά-Αρσέλ Λίμπυ, *Με το Διωγμό στην ψυχή: το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2014.

⁷² Η έννοια του τόπου μνήμης έχει αναλυθεί διεξοδικά στο έργο του Pierre Nora. Βλ. Nora Pierre, *Les lieux de mémoire*, εκδ. Gallimard, Παρίσι 1992.

⁷³ Για τη μνήμη βλ. επίσης ενδεικτικά Warnock Mary, *Memory*, εκδ. Faber and Faber Limited, Λονδίνο 1987· Connerton Paul, *How societies remember*, εκδ. Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1989· Fentress James - Wickham Chris (επιμ.), *Social memory*, εκδ. Blackwell, Οξφόρδη 1992.

μνήμη έχει άμεση σχέση με τον τρόπο που μελετάμε και ασχολούμαστε με την ιστορία. Ιστορία και μνήμη αλληλοσυμπληρώνονται. Όπως υποστηρίζει ο Γάλλος ιστορικός Pierre Nora, η ιστορία μπορεί να στηρίξει τη μελέτη της πάνω σε ποικίλα στοιχεία μνήμης. Τα αρχεία, οι βιβλιοθήκες, τα μουσεία, οι εορτές, τα εμβλήματα είναι μερικά από αυτά τα μνημεία που εξιστορούν τη δική τους ύπαρξη.⁷⁴ Η ιστορική μνήμη διαμορφώνεται από τα γραπτά αρχεία και παραμένει ζωντανή μέσω των επετειακών τελετών και διαφόρων μνημονικών εορτασμών. Η μνήμη μπορεί να αποτελεί ένα δεσμό με το παρελθόν, ωστόσο, η ιστορία μέσω της ανάλυσης και της κριτικής θεώρησης παρέχει στον ερευνητή τα απαραίτητα εργαλεία για την επεξεργασία και κατανόηση του παρελθόντος. Για τη σχέση της συλλογικής και ιστορικής μνήμης ο κοινωνικός ψυχολόγος Alain Clémence σημειώνει πως η δεύτερη «θεμελιώνεται στη διαίρεση του χρόνου που στηρίζεται σε μια συστηματική ανάλυση των εγγεγραμμένων στο περιβάλλον αποτυπωμάτων από τους νεκρούς. Αντίθετα, η συλλογική μνήμη μεταβιβάζει αυτά τα αποτυπώματα μέσω ενός μηχανισμού συνεχόμενων ζωντανών ανταλλαγών μεταξύ των γενεών. Ωστόσο, οι δύο αυτές διαδικασίες δεν είναι ανεξάρτητες».⁷⁵

Κλείνοντας, σύμφωνα με τον Γάλλο στοχαστή Maurice Halbwachs,⁷⁶ οι πρόσφυγες μετέφεραν στη χώρα μας όλη εκείνη τη συλλογική μνήμη⁷⁷ που μας βοήθησε να γνωρίσουμε το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ζούσαν.⁷⁸ Συχνά οι πρόσφυγες δεν ήθελαν να αποστασιοποιηθούν από το παρελθόν τους, διότι, καταρχάς, δεν δέχονταν τη νέα τους κατάσταση αφού τη θεωρούσαν προσωρινή, δεύτερον, δεν ήθελαν να ταυτιστούν με τα νέα κοινωνικά δεδομένα της χώρας που

---

⁷⁴ Λε Γκοφ Ζακ, *Ιστορία και Μνήμη*, μτφρ. Κουμπουρλής Γιάννης, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 140.

⁷⁵ Clémence Alain, "Prises de position et dynamique de la pensée représentative: les apports de la mémoire collective", στο Stéphane Laurens - Nicolas Roussiau (επιμ.), *La mémoire sociale. Identités et représentations sociales*, εκδ. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2002, σσ. 51-61.

⁷⁶ Πρώτος θεωρητικός της «συλλογικής μνήμης» θεωρείται ο Maurice Halbwachs, ο οποίος απέδωσε μεγάλη σημασία στη συλλογική φύση της κοινωνικής συνείδησης. Halbwachs Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire*, εκδ. Les Presses universitaires de France, Παρίσι 1925· Halbwachs Maurice, *La Mémoire Collective*, εκδ. Les Presses universitaires de France, Παρίσι 1950.

⁷⁷ Ως συλλογική μνήμη θεωρούμε εκείνα τα γεγονότα τα οποία διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια της ζωής των μελών μιας ομάδας και καθόρισαν την πορεία τους στο χρόνο.

⁷⁸ Παραδέλλης Θεόδωρος, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο Μπενβενίστε Ρίκα και Παραδέλλης Θεόδωρος (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σ. 28.

μετακινηθήκαν και τέλος, δεν επιθυμούσαν να ξεχάσουν το παρελθόν τους, με αποτέλεσμα να αδυνατούν να ζήσουν στο παρόν.⁷⁹ Σύμφωνα με τη μελέτη της ανθρωπολόγου Renée Hirschon,⁸⁰ η μνήμη των προσφύγων λειτουργούσε ως συνδεδεμένος κρίκος στη διατήρηση της ταυτότητάς τους η οποία ενδεχομένως -χωρίς τη μνήμη- θα είχε χαθεί.⁸¹

***

Σκοπός της έρευνάς μας ήταν να προσδιοριστούν οι συνθήκες που κατέστησαν δυνατή την ιατρική εμπειρία -τόσο των ιατρών όσο και των ασθενών προσφύγων- όπως τη γνώρισε η Ελλάδα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η τύχη και επιμονή, μας βοήθησαν να ανακαλύψουμε τα προσφυγικά αρχεία τα οποία αγνοούνταν από τους δημόσιους φορείς.

Η υγειονομική περίθαλψη των προσφύγων στην Ημαθία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου μέσα από τα Μητρώα Ασθενών του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας, μελετήθηκε με τη διεπιστημονική συμβολή της Ιστορίας και της Ιατρικής. Τα Μητρώα Ασθενών, τα διοικητικά έγγραφα, η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (Φ.Ε.Κ.) και ο τοπικός τύπος συνέβαλαν στην κατανόηση των δυσκολιών που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι πρόσφυγες με την άφιξή τους στην περιοχή.

Μέσω της μελέτης των διοικητικών εγγράφων, θα κατανοηθεί καλύτερα η δομή των υγειονομικών υπηρεσιών και συγκεκριμένα του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας το οποίο ήταν υπεύθυνο για την αντιμετώπιση των ασθενειών που μάστιζαν τον πληθυσμό. Παρατίθεται ο προϋπολογισμός του νοσοκομείου, ο κανονισμός λειτουργίας του, οι διορισμοί προσωπικού και τα θέματα που απασχολούσαν το Αδελφάτο. Η ενδελεχής μελέτη των Φύλλων της

---

⁷⁹ Lynch Kevin, *What time is this place*, εκδ. Massachusetts Institute of Technology, Κέμπριτζ 1972.

⁸⁰ Η Renée Hirschon μελετά την οργάνωση της κοινωνικής ζωής των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Κοκκινιά.

⁸¹ Hirschon Renée, *Heirs of the Greek catastrophe. The social life of Asia Minor refugees in Piraeus*, εκδ. Clarendon Press, Οξφόρδη 1989, σ. 15.

Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (Φ.Ε.Κ.) ανέδειξε τη λειτουργία του Υπουργείου Υγείας, όπως επίσης και τις αλλαγές στη δομή του.

Ποιες ήταν οι ασθένειες που μάστιζαν τον προσφυγικό πληθυσμό εκείνη την περίοδο; Με ποια συχνότητα εισέρχονταν στο νοσοκομείο και πόσες ημέρες νοσηλείας απαιτούνταν για την αντιμετώπιση των ποικίλων ασθενειών; Ποια ήταν η επικρατέστερη ασθένεια εκείνη την περίοδο; Επαρκούσε η υγειονομική περίθαλψη που παρείχε ο συγκεκριμένος φορέας υγείας; Πώς αντιμετωπίζονταν οι πρόσφυγες από το Ελληνικό Κράτος; Αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα που θα απαντηθούν στην παρούσα διατριβή.

Σημαντική για την έρευνα της τοπικής ιστορίας της Ημαθίας θεωρείται η δράση της Εταιρείας Μελετών Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας (Ε.Μ.Ι.Π.Η.). Η Ε.Μ.Ι.Π.Η. δραστηριοποιείται και παράγει επιστημονικό έργο είτε μέσω εκδηλώσεων, ημερίδων και συνεδρίων, είτε μέσω των εκδόσεών της. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται Πρακτικά επιστημονικών ημερίδων και συνεδρίων, έκδοση περιοδικού με τον τίτλο "Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας", αυτοτελείς εκδόσεις κ.α.

Για τη μελέτη της ιστορίας της πόλης, πρέπει να αναφερθεί και το βιβλίο του φιλόλογου Αντώνη Κολτσίδα, *Ιστορία της Βέροιας και της περιοχής, με παράλληλη τοπογραφία της πόλης*.⁸² Ο συγγραφέας, με τη συλλογή της, ήδη, δημοσιευμένης βιβλιογραφίας, συνθέτει το ιστορικό παρελθόν της πόλης. Η έρευνά του χωρίζεται σε τέσσερα μέρη καλύπτοντας τους αρχαίους και βυζαντινούς χρόνους, τη Βέροια κατά την οθωμανική περίοδο και τέλος, τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της πόλης μετά την απελευθέρωση (1912-2012).

Η μεθοδολογία που εφαρμόζεται στην παρούσα διατριβή μπορεί να χρησιμοποιηθεί γόνιμα και από μελλοντικές έρευνες, οι οποίες θα μελετούν το νοσολογικό φάσμα ενός πληθυσμού ή μιας ομάδας στηριζόμενες σε νοσοκομειακά αρχεία.

---

⁸² Κολτσίδας Αντώνης, *Ιστορία της Βέροιας και της περιοχής, με παράλληλη τοπογραφία της πόλης*, τόμ. Α' και Β', εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012.

Α΄ Μέρος: Κράτος και υγειονομική περίθαλψη στην Κεντρική Μακεδονία κατά τον Μεσοπόλεμο

Κεφάλαιο 1. Προσφυγικά ρεύματα στην Ελλάδα από τις αρχές του 20ού αιώνα έως τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923)

Η πολυέργεια⁸³ και το επιχειρηματικό δαιμόνιο των Ελλήνων της διασποράς ήταν γνωστά σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Πολλές ακμάζουσες επιχειρήσεις με σεβαστή δραστηριότητα τόσο στον εμπορικό όσο και στο βιομηχανικό τομέα είχαν ιδρυθεί από Έλληνες. Οι πλούσιοι αυτοί Έλληνες με γενναίες δωρεές είχαν ιδρύσει σχολεία, ευαγή ιδρύματα με μεγάλη ακτινοβολία, συλλόγους κ.λπ. Ιδιαίτερα, οι περιοχές της Μικράς Ασίας στις οποίες κατοικούσαν Έλληνες χαρακτηρίζονταν από έντονη οικονομική και πνευματική ανάπτυξη. Ωστόσο, ο αναδυόμενος Τουρκικός εθνικισμός ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα την εχθρική αντιμετώπιση των ελληνικού στοιχείου που ζούσε στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι εμπνευστές του δόγματος του «εκτουρκισμού» θεωρούσαν απειλή για την συγκρότηση της τουρκικής εθνικής ταυτότητας τις χριστιανικές μειονότητες.⁸⁴ Βασικοί στόχοι του κινήματος των Νεότουρκων⁸⁵ που ξεκίνησε από τη Θεσσαλονίκη το 1908, ήταν η κατάλυση της απολυταρχίας του Σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β' και η διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της Αυτοκρατορίας.⁸⁶

---

⁸³ Ο συγκεκριμένος όρος δημιουργήθηκε από τον Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γιώργο Δερτιλή και περιγράφει την πολλαπλή δραστηριότητα των ομογενών. Για περαιτέρω μελέτη βλ. Δερτιλής Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (1830-1920)*, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 2014.

⁸⁴ Μουρέλος Γιάννης, «Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επομένη των Βαλκανικών Πολέμων. Η πρώτη απόπειρα Ανταλλαγής των Πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα: 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας*, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 176.

⁸⁵ Αλλαμανή Έφη - Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008β, σ. 98.

⁸⁶ Georgeon Francois, "Le dernier sursaut (1878-1908)", στο Mantran Robert (επιμ.), *Histoire de l' Empire Ottoman*, εκδ. Fayard, Παρίσι 1989, σσ. 569-576.

Τα βαλκανικά κράτη, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, τα οποία διεκδικούσαν εδάφη που ανήκαν ακόμα στην αποδυναμωμένη Οθωμανική Αυτοκρατορία αντέδρασαν στην πολιτική που προωθούσε το κίνημα των Νεότουρκων και κήρυξαν τον πόλεμο. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και οι εκατέρωθεν βιαιότητες προς τους αλλοεθνείς αμάχους είχαν ως αποτέλεσμα την εκρίζωση από την πατρίδα γη εκατοντάδων χιλιάδων, Ελλήνων, Μουσουλμάνων και Βουλγάρων. Με την έναρξη του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου (30 Σεπτεμβρίου 1912 - 30 Μαΐου 1913) περισσότεροι από 200.000 Μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν τις εστίες τους τόσο στη Μακεδονία όσο και στην ανατολική Θράκη.⁸⁷ Κατά τον Δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο (16 Ιουνίου 1913 - 18 Ιουλίου 1913) οι λεηλασίες και οι καταστροφές συνεχίστηκαν εις βάρος τόσο των Ελλήνων όσο και των Βουλγάρων.⁸⁸ Συγκεκριμένα, Βούλγαροι που ζούσαν στο Κιλκίς, στις Σέρρες, στη Γουμένισσα και στο Σιδηρόκαστρο αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις οικίες τους και να ζητήσουν καταφύγιο στη Βουλγαρία λόγω των καταστροφών στις οποίες επιδόθηκε ο ελληνικός στρατός στις ανωτέρω περιοχές.⁸⁹ Το ίδιο συνέβη και με τους Έλληνες και τους Βούλγαρους των περιοχών της ανατολικής Θράκης,⁹⁰ οι οποίοι λόγω των καταστροφών ζήτησαν άσυλο στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία αντίστοιχα.⁹¹

Ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος έληξε με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (10 Αυγούστου 1913) δημιουργώντας μια νέα κοινωνικοπολιτική κατάσταση στην

---

⁸⁷ Ladas Stephen, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, εκδ. Macmillan, Νέα Υόρκη 1932, σ. 5· Toumarkine Alexandre, *Les migrations des populations musulmanes Balkaniques en Anatolie (1876-1913)*, εκδ. Isis, Κωνσταντινούπολη 1995, σ. 31· Αλλαμανή Έφη - Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008β, σ. 99· Σταματόπουλος Δημήτρης, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία: Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 64· Παραϊοαννου Stefan, *Balkan wars between the lines: violence and civilians in Macedonia, 1912-1918*, PhD Dissertation, College Park, University of Maryland, Μέριλαντ 2012, σσ. 4-5· Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2019, σσ. 46-49.

⁸⁸ Carnegie Endowment for international peace, *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict*, Kennan George (επιμ.), εκδ. Carnegie Endowment for International Peace, Ουάσιγκτον 1993, σσ.78-83.

⁸⁹ Carnegie Endowment for international peace, *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict*, Kennan George (επιμ.), εκδ. Carnegie Endowment for International Peace, Ουάσιγκτον 1993, σσ. 97-99.

⁹⁰ Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 127.

⁹¹ Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Διωγμοί και γενοκτονία του Θρακικού Ελληνισμού. Ο πρώτος ξεριζωμός (1908-1917)*, εκδ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 217-238.

περιοχή.⁹² Η Ελλάδα προσάρτησε τη νότια Μακεδονία με τη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα μέχρι τις εκβολές του Νέστου ποταμού, τη νότια Ήπειρο και την Κρήτη. Η Σερβία προσάρτησε τη βόρεια Μακεδονία με το Μοναστήρι, τα Σκόπια και τη Στρώμνιτσα. Η Βουλγαρία απέκτησε έξοδο στο Αιγαίο μεταξύ Αλεξανδρούπολης και Πόρτο Λάγος, ενώ η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατάφερε να κρατήσει την ανατολική Θράκη μέχρι και την Αδριανούπολη. Η Ρουμανία επίσης τακτοποίησε προς όφελός της τις συνοριακές της διαφορές με την Βουλγαρία στην περιοχή της Δοβρουτσάς⁹³ και η Αλβανία έγινε ανεξάρτητο κράτος, στο οποίο περιλήφθηκε και η βόρεια Ήπειρος.⁹⁴

Οι ανωτέρω εδαφικές ανακατατάξεις είχαν ως αποτέλεσμα την μετακίνηση προσφύγων, τόσο Μουσουλμάνων όσο και Χριστιανών.⁹⁵ Έλληνες από τη Βουλγαρία, τη δυτική Θράκη και το τμήμα της ανατολικής Μακεδονίας -που είχαν κατακυρωθεί στη Βουλγαρία- καθώς και από περιοχές που είχαν παραχωρηθεί στη Σερβία, έφθασαν στην Ελλάδα.⁹⁶ Μουσουλμάνοι από τις περιοχές της Μακεδονίας, της Σερβίας και της Βουλγαρίας μετακινήθηκαν στην, υπό οθωμανική διοίκηση, ανατολική Θράκη και Μικρά Ασία.⁹⁷

Ύστερα από διμερείς βουλγαροτουρκικές διαπραγματεύσεις υπογράφηκε στις 16/29 Σεπτεμβρίου 1913 η συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως που προέβλεπε την εκχώρηση της ανατολικής Θράκης (συμπεριλαμβανομένης της Αδριανούπολης) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με εξαίρεση τις πόλεις Σβίλενγκραντ, Ιβαήλωφγκραντ και Μάλκο Τύρνοβο. Η συγκεκριμένη απόφαση είχε ως αποτέλεσμα τον ξεριζωμό

---

⁹² Τσέτλακα Αθανασία-Μαρίνα, «Η αντίστροφη πορεία: Οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 171.

⁹³ Fredrick de Jong, "The Turks and the Tatars of Romania", *Turcica Revue d' etudes turque* 18 (1986), σ. 167.

⁹⁴ Papaioannou Stefan, *Balkan wars between the lines: violence and civilians in Macedonia, 1912-1918*, PhD Dissertation, College Park, University of Maryland, Μέριλαντ 2012, σσ. 180, 194.

⁹⁵ Kontogiorgi Elisabeth, *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006, σσ. 37-38.

⁹⁶ Πάλλης Αλέξανδρος, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήνα 1925, σ. 5· Ladas Stephen, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, εκδ. Macmillan, Νέα Υόρκη 1932, σ. 15.

⁹⁷ Papaioannou Stefan, *Balkan wars between the lines: violence and civilians in Macedonia, 1912-1918*, PhD Dissertation, College Park, University of Maryland, Μέριλαντ 2012, σσ. 196-198.

πολυάριθμων Βουλγάρων από την περιοχή της ανατολικής Θράκης και Μουσουλμάνων από την περιοχή της Βουλγαρίας.⁹⁸

Το 1914 σημειώθηκαν αρκετές μουσουλμανικές μετακινήσεις από τη Σερβία, τη Βουλγαρία και την Ελλάδα προς τη Μικρά Ασία⁹⁹ οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως πρόσχημα από την τουρκική κυβέρνηση, ώστε να εκδιώξει τους Έλληνες της δυτικής Μικράς Ασίας και της ανατολικής Θράκης¹⁰⁰ λίγο πριν εισέλθει η Τουρκία στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁰¹ Οι Νεότουρκοι εφάρμοσαν μια απηνή πολιτική αφομοίωσης ή εξόντωσης των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας.¹⁰² Ταυτόχρονα, ο Γκαλίμπ Κεμάλ μπέης πρότεινε στον Ελευθέριο Βενιζέλο, στις 7/20 Μαΐου 1914 την ανταλλαγή του ελληνικού πληθυσμού του βιλαετιού του Αϊδινίου με τους μουσουλμάνους της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Στις 10/23 Μαΐου 1914 συστάθηκε Μικτή Επιτροπή από Έλληνες και Τούρκους διπλωμάτες για τη μελέτη της ενδεχόμενης ανταλλαγής. Παρότι το ελληνικό Υπουργικό Συμβούλιο αποδέχθηκε την πρόταση, οι μετακινήσεις δεν έλαβαν χώρα λόγω της εισόδου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων στα τέλη Οκτωβρίου του 1914.¹⁰³

---

⁹⁸ Λάσκαρις Σταμάτης, *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης 1814-1914*, εκδ. Ξένου, Αθήνα 1936, σ. 343· Νικολάου Χαράλαμπος, *Διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες - συμφωνίες και συμβάσεις: από το 1453 μέχρι σήμερα (Ελλάς - Χερσόνησος του Αίμου)*, εκδ. Φλώρος, Αθήνα 1996, σ. 229· Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 52.

⁹⁹ Kontogiorgi Elisabeth, *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006, σσ. 46-47.

¹⁰⁰ Μουρέλος Γιάννης, «Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επομένη των Βαλκανικών Πολέμων. Η πρώτη απόπειρα Ανταλλαγής των Πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα: 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας*, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 178.

¹⁰¹ Μαμώνη Κυριακή, «Η Θράκη κατά την περίοδο 1914-1922», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σσ. 89-90.

¹⁰² Οι θηριωδίες που υπέστησαν οι Έλληνες στα πλοία καθώς εκτοπίζονταν από τη χώρα περιγράφονται στο βιβλίο του Henry Morgenthau. Βλ. Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994, σσ. 28, 41.

¹⁰³ Mourellos Yannis, «The 1914 persecutions and the first attempt at an exchange of minorities between Greece and Turkey», *Balkan Studies* 26:1 (1985), σσ.393- 411· Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 53.

Παράλληλα με την πρόταση του Γκαλίμπ Κεμάλ μπέη, νέο κύμα διώξεων σημειώθηκε στη Μικρά Ασία. Ολοσχερείς καταστροφές υπέστησαν το Αδραμύττιο, η Κρήνη (Τσεσμέ) και η περιοχή των Κυδωνιών.¹⁰⁴ Στις 25 Μαΐου 1914 το Οικουμενικό Πατριαρχείο κήρυξε την Ορθόδοξη Εκκλησία σε διωγμό και ανέστειλε τη λειτουργία των σχολείων και των εκκλησιών.¹⁰⁵ Στη συνεδρίαση της Βουλής της 29ης Μαΐου 1914 ο Ελευθέριος Βενιζέλος απέδωσε τους διωγμούς σε σχέδιο των Νεότουρκων για την εξαφάνιση του Ελληνισμού από τη Μικρά Ασία.¹⁰⁶ Οι διωγμοί συνεχίστηκαν με αποτέλεσμα να καταστραφούν οι περιοχές Σερέκιοϊ, Μενεμένη, Παλαιά Φώκαια, Ερυθραία και Πέργαμος.¹⁰⁷ Στις 5 Ιουνίου¹⁰⁸ ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη η «Κεντρική Επιτροπή προς περίθαλψιν και εγκατάστασιν των εν Μακεδονία εποίκων ομογενών»¹⁰⁹ με σκοπό την οργάνωση του εποίκισμού των βόρειων επαρχιών της χώρας.¹¹⁰ Σύμφωνα με το Άρθρο 1, η Επιτροπή απαρτιζόταν από 7 μέλη και συγκεκριμένα από τον Μιλτιάδη Νεγρεπόντη ως Πρόεδρο, τον Νομάρχη Θεσσαλονίκης, τον Εισαγγελέα Εφετών Θεσσαλονίκης, τον Νομικό Σύμβουλο της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας και τους Διευθυντές των τραπεζών Εθνικής, Αθηνών και Ανατολής. Η Επιτροπή καταργήθηκε το 1917 με την ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως.¹¹¹

---

¹⁰⁴ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, «Ο απειλούμενος πόλεμος και οι υπεύθυνοι αυτού», αρ. 6.787, 27.5.1914.

¹⁰⁵ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, «Ο διωγμός και η ευθύνη της κυβερνήσεως», και «Η εκκλησία εν διωγμό», αρ. 6.788, 28.5.1914· Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2019, σσ. 82-83.

¹⁰⁶ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, «Ο διωγμός και η ευθύνη της Κυβερνήσεως», αρ. 6.790, 30.5.1914.

¹⁰⁷ Εμμανουηλίδης Εμμανουήλ, *Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Καλλέργη, Αθήνα 1924, σ. 62· Αλλαμανή Έφη - Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008β, σσ. 99-100.

¹⁰⁸ Φ.Ε.Κ. 149/5.6.1914.

¹⁰⁹ Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007α, σ. 19· Φωτιάδης Κωνσταντίνος, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 51.

¹¹⁰ Υπουργείο Περιθάλψεως, *Η περίθαλψις των προσφύγων 1917-1920*, εκδ. Θεοδωροπούλου, Αθήνα 1920, σ. 7· Ζάικος Νίκος, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοσύνη προοπτική», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 39· Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 130-131.

¹¹¹ Με το Νομοθετικό Διάταγμα της 8^{ης} Ιουλίου 1917, «περί περιθάλψεως Προσφύγων» παρατηρούμε την προσπάθεια οργάνωσης του κρατικού μηχανισμού με σκοπό την υγειονομική

Με τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι μετακινήσεις των πληθυσμών συνεχίστηκαν. Η Ανακωχή με τη Βουλγαρία που υπογράφηκε στις 29 Σεπτεμβρίου 1918 στη Θεσσαλονίκη -μεταξύ της Βουλγαρίας και των δυνάμεων της Αντάντ- προκάλεσε νέο μεταναστευτικό κύμα Ελλήνων που ζούσαν στα σύνορα Ελλάδας και Βουλγαρίας με κατεύθυνση το Ελληνικό Κράτος.¹¹² Με την ανακωχή του Μούδρου¹¹³ μεταξύ Τουρκίας, Αγγλίας και Γαλλίας στις 30 Οκτωβρίου 1918, η πρώτη αναγκάστηκε να τερματίσει τις διώξεις των Ελλήνων στη Μικρά Ασία, την ανατολική Θράκη και τον Πόντο. Νέες μετακινήσεις σημειώθηκαν και με τη Συνθήκη του Νειγύ (27 Νοεμβρίου 1919) κατά την οποία η Βουλγαρία υποχρεώθηκε να παραδώσει τη δυτική Θράκη στην Ελλάδα.¹¹⁴ Οι Έλληνες που ζούσαν προηγουμένως στην περιοχή κατάφεραν να γυρίσουν πίσω στις εστίες τους.¹¹⁵

Το προσφυγικό ζήτημα απασχόλησε ιδιαίτερα τον Ελευθέριο Βενιζέλο ο οποίος, μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οραματιζόταν την επέκταση των ορίων του ελληνικού Κράτους στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας.¹¹⁶ Ήθελε να

αντιμετώπιση των προσφύγων. Βλ. Φ.Ε.Κ. 136/10.7.1917. Στο άρθρο 1 γίνεται αναφορά στον όρο «πρόσφυγας». Συγκεκριμένα, κατά το Νομοθετικό Διάταγμα, πρόσφυγας θεωρείται ο ομογενής που εκδιώχθηκε από την υπόδουλη Ελλάδα και μετακινήθηκε στο Ελεύθερο Κράτος, όπως επίσης και εκείνοι που είχαν μετακινηθεί εντός της χώρας λόγω πολέμου. Σύμφωνα με τον Νικόλαο Ανδριώτη, ο όρος «πρόσφυγας» χρησιμοποιείτο ήδη από τον 19ο αιώνα. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης εμφανίζεται στη βιβλιογραφία ως «προσφυγόντες», «καταφυγόντες», «ελθόντες» και «μεταναστεύσαντες». Στα τέλη του 19ου αιώνα ο όρος «πρόσφυγας» εμφανίζεται σποραδικά στη βιβλιογραφία και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή αποκτά αποκλειστική χρήση. Βλ. Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περιθάλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σσ. 2-3.

¹¹² Ladas Stephen, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, εκδ. Macmillan, Νέα Υόρκη 1932, σ. 122.

¹¹³ Αλλαμανή Έφη - Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008β, σ. 103· Σταματόπουλος Δημήτρης, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία: Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 66.

¹¹⁴ Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 128· Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περιθάλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σσ. 58-59.

¹¹⁵ Pentzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, εκδ. Mouton, Παρίσι 1962, σ. 60· Διβάνη Λένα, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2002, σσ. 59-60.

¹¹⁶ Κύριο θέμα της Μεγάλης Ιδέας ήταν η διεύρυνση των ελληνικών συνόρων, ώστε να συμπεριληφθούν περιοχές με ελληνικούς πληθυσμούς που βρίσκονταν υπό ξένη κυριαρχία. Βλ. Κρεμμυδάς Βασίλης, *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις του εθνικού ιδεολογήματος*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2013.

αποκτήσει ένα τουλάχιστον τμήμα της Μικράς Ασίας, με ισχυρή δημογραφική και οικονομική παρουσία, το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει ένα νέο - αναπόσπαστο- τμήμα της Ελλάδας.¹¹⁷ Με τη συνθήκη των Σεβρών,¹¹⁸ στις 10 Αυγούστου του 1920, η Ελλάδα πέτυχε την επικύρωση της κυριαρχίας της στη δυτική Θράκη. Επίσης, της παραχωρήθηκαν τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος και η ανατολική Θράκη μέχρι τη γραμμή της Τσατάλτζας κοντά στην Κωνσταντινούπολη.¹¹⁹ Η περιοχή της Σμύρνης έμενε υπό την ονομαστική επικυριαρχία του Σουλτάνου αλλά θα διοικείτο από Έλληνα Αρμοστή, ως εντολοδόχο των Συμμάχων και θα μπορούσε να προσαρτηθεί στην Ελλάδα μετά από πέντε χρόνια με δημοψήφισμα.¹²⁰ Οι Τούρκοι εθνικιστές δεν δέχθηκαν τις αποφάσεις της Συνθήκης. Στα τέλη Αυγούστου του 1922 ο τουρκικός στρατός και πλήθος ατάκτων εισέβαλε στη Σμύρνη, δολοφονώντας και λεηλατώντας¹²¹ και σε λίγες ημέρες η πολυεθνική, ακμάζουσα πόλη με το πολυπληθές και δυναμικό ελληνικό στοιχείο ήταν πια παρελθόν.¹²² Σύμφωνα με την ανακωχή των Μουδανιών τον Σεπτέμβριο του 1922, δόθηκε προθεσμία ενός μηνός στους κατοίκους της

---

¹¹⁷ Ανδριώτης Νίκος, «Βενιζελισμός και πρόσφυγες», στο Γαρδίκια Κατσιαδάκη Ελένη (επιμ.), *Στα χρόνια του Βενιζέλου*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος - Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Χανιά - Αθήνα 2010, σ. 113.

¹¹⁸ Πρωτονοτάριος Αθανάσιος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1929, σ. 5· Λοΐζος Δημήτρης, *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1994, σσ. 15-16· Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία - Δαμιανός, Αθήνα 1994, σ. 18-19· Αλλαμανή Έφη - Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Η συνθήκη των Σεβρών», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008α, σσ. 133-144.

¹¹⁹ Kontogiorgi Elisabeth, *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006, σσ. 52-53.

¹²⁰ Τούντα-Φεργαδή Αρετή, «Πολιτικές και διπλωματικές πτυχές ενός ατελέσφορου εγχειρήματος: η εφαρμογή της Συνθήκης των Σεβρών», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 27 (1984), σσ. 279-298.

¹²¹ Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την Καταστροφή της Σμύρνης βλ. πρωτογενή μαρτυρία του Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία - Δαμιανός, Αθήνα 1994, σσ. 85-120.

¹²² Kontogiorgi Elisabeth, *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006, σ. 54· Συντακτική Επιτροπή, «Η Καταστροφή της Σμύρνης και το ξερίζωμα του Μικρασιατικού ελληνισμού», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σσ. 233-239.

ανατολικής Θράκης να εγκαταλείψουν την περιοχή.¹²³ Χιλιάδες πρόσφυγες έφθαναν καθημερινά στην Ελλάδα από τα λιμάνια της Σμύρνης,¹²⁴ του Τσεσμέ, του Αϊβαλί, της Πανόρμου, της Αρτάκης, των Μουδανιών, της Κίου, του Δικελί, της Σαμψούντας, της Κερασούντας, της Κωνσταντινούπολης κ.α. Υπολογίζεται πως μέχρι τα μέσα Δεκεμβρίου του 1922 είχαν μεταφερθεί ακτοπλοϊκώς¹²⁵ περίπου 890.000 άτομα από τη Θράκη, τον Πόντο και την Ανατολία στην Ελλάδα και τα νησιά.¹²⁶

Η ανθρωπιστική κρίση που σημειώθηκε, χαρακτηρίζεται ως μια από τις δυσμενέστερες του 20ού αιώνα. Το ηττημένο και αποδιοργανωμένο ελληνικό κράτος κλήθηκε να υποδεχθεί, να υποστηρίξει και να περιθάλψει τους πρόσφυγες εν μέσω βαθιάς και μακράς πολιτικής και οικονομικής κρίσης.¹²⁷ Οι ελληνικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Θράκης αναγκάζονται να καταφύγουν στην Ελλάδα¹²⁸ και τη μετακίνησή τους επισφραγίζει η Σύμβαση της Λωζάνης στις 30 Ιανουαρίου 1923¹²⁹ σχετικά με την ανταλλαγή των

---

¹²³ Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 79.

¹²⁴ Οι Έλληνες Ορθόδοξοι που ζήσουν στη Σμύρνη υπερείχαν σημαντικά σε σχέση με τους Τούρκους· οι Τούρκοι την ονόμαζαν Γκισούρ Ισμίρ (Σμύρνη των Απίστων). Βλ. Σταματόπουλος Δημήτρης, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία: Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 57.

¹²⁵ Alexandris Alexis, «Pontic Greek Refugees in Constantinople 1922-1923: The Human Cost of the Exchange of Populations», *Αρχαίον Πόντου* 37 (1980), σσ. 280-294.

¹²⁶ Ladas Stephen, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, εκδ. Macmillan, Νέα Υόρκη 1932, σσ. 420-421.

¹²⁷ Πετρίδης Πάυλος (επιμ.), *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932: Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 336· Theodorou Vasiliki and Karakatsani Despina, Health policy in interwar Greece: the intervention by the League of Nations Health Organization, *Dynamis* 28 (2008), σ. 57· Φωτιάδης Κωνσταντίνος, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 59.

¹²⁸ Για λεπτομερή περιγραφή της Εξόδου των προσφύγων μετά την Καταστροφή της Σμύρνης βλ. Kontogiorgi Elisabeth, *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006, σσ. 55-62.

¹²⁹ Για την υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάνης βλ. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ανταλλαγή των πληθυσμών», στο *Πρακτικά: Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, εκδ. Εταιρεία Ελληνικού και Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου - Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ. 105-131· Πετρόπουλος Γιάννης, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: Ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις, 1922-1930», στο Βερέμης Θάνας - Γουλιμή Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 439-473· Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 42-56.

ελληνοτουρκικών πληθυσμών.¹³⁰ Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της ανταλλαγής¹³¹ εφαρμόστηκε επίσημα με τη Συνθήκη της Λωζάνης¹³² στις 24 Ιουλίου 1923¹³³ με την οποία και προβλεπόταν η υποχρεωτική ανταλλαγή¹³⁴ μεταξύ των Ελλήνων ορθόδοξων κατοίκων της Τουρκίας και των μουσουλμάνων κατοίκων της Ελλάδας.¹³⁵ Από την ανταλλαγή εξαιρέθηκαν οι Έλληνες ορθόδοξοι της

---

¹³⁰ Πάλλης Αλέξανδρος, «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του Ελληνισμού (1912-1924)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 1 (1977), σ. 76· Γεωργακοπούλου Φωτεινή, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σ. 74· Ανωγιιάτης-Ρελέ Δημήτρης - Αθανασοπούλου Ιωάννα - Τσιάμης Κωνσταντίνος, «Δημογραφική προσέγγιση του νοσολογικού φάσματος των Ελλήνων προσφύγων της Μικράς Ασίας», *Ιόνιος Λόγος* Ε (2015), σ. 1.

¹³¹ Πρωτονοτάριος Αθανάσιος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1929, σ. 17· Χασιώτης Ιωάννης, «Η ελληνική Μακεδονία μετά την απελευθέρωση: Γενικές παρατηρήσεις και κύριες φάσεις», στο Κολιόπουλος Ιωάννης και Χασιώτης Ιωάννης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, τόμ. Β', εκδ. Παπαζήση - Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 9-14· Μουρατίδης Σπυρίδων, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, Πόντου και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα (1922-1932)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2005, σ. 16· Καραμάνος Ανδρέας, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 42.

¹³² Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Η Διεθνής Συνδιάσκεψη και η συνθήκη της Λωζάνης», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σσ. 260-271· Ζάικος Νίκος, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαϊκή προοπτική», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 30-31.

¹³³ Οι ανταλλάξιμοι, σύμφωνα με τη σύμβαση ανταλλαγής έπρεπε να αποβάλουν την παλιά ιθαγένεια διότι θα αποκτούσαν την ιθαγένεια της χώρας στην οποία θα εγκαθίσταντο. Επίσης, είχαν δικαίωμα να μεταφέρουν την κινητή περιουσία τους και μπορούσαν να λάβουν αποζημίωση περιουσία ίσης αξίας με την ακίνητη που εγκατέλειπαν. Τέλος, στις 17 Σεπτεμβρίου 1923 συστάθηκε Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής (με βάση το Άρθρο 11 της Σύμβασης της Λωζάνης) με έδρα την Κωνσταντινούπολη για τη διευκόλυνση στη μετακίνηση των προσφύγων και στην εκκαθάριση της κινητής και ακίνητης περιουσίας τους. Αποτελείτο από έντεκα μέλη: τέσσερις Έλληνες, τέσσερις Τούρκους και τρεις πολίτες ουδέτερων κρατών κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο διοριζόμενα από το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών. Τον Μάιο του 1924 συστάθηκε η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών για να βοηθήσει τη Μικτή Επιτροπή. Βλ. Λαμψίδης Γιώργος, *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 209· Kontogiorgi Elisabeth, *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006, σσ. 68-70· Ζάικος Νίκος, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαϊκή προοπτική», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 35-36.

¹³⁴ Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ανταλλαγή των πληθυσμών», στο *Πρακτικά: Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, εκδ. Εταιρεία Ελληνικού και Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου - Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ. 137.

¹³⁵ Psomiadis Charalampos, *The Eastern Question: The Last Phase. A Study in Greek-Turkish Diplomacy*, εκδ. Institute of Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 60-68· Ανδριώτης Νίκος, «Βενιζελισμός και πρόσφυγες», στο Γαρδίκια Κατσιαδάκη Ελένη (επιμ.), *Στα χρόνια του Βενιζέλου*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος - Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου

Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου¹³⁶ και της Τενέδου¹³⁷ και οι Μουσουλμάνοι της δυτικής Θράκης.¹³⁸

Οι ανταλλάξιμοι (όρος που επιλέχθηκε για να χαρακτηρίσει τους βίαια ξεριζωμένους), θα αποκτούσαν την ιθαγένεια της χώρας στην οποία θα εγκαθίσταντο,¹³⁹ μπορούσαν να μεταφέρουν την κινητή περιουσία τους και να αποζημιωθούν για την ακίνητη που άφηναν πίσω. Σύμφωνα, δε, με το Άρθρο 8 μπορούσαν να μεταφέρουν την κινητή τους περιουσία χωρίς την καταβολή εισαγωγικού ή εξαγωγικού φόρου. Προηγούμενες πληθυσμιακές μετακινήσεις βασίζονταν στην αρχή της επιλογής χωρίς να θίγονται τα περιουσιακά δικαιώματα των ατόμων.¹⁴⁰

Η πρακτική της ανταλλαγής¹⁴¹ στόχευε στη μετακίνηση μιας συγκεκριμένης ομάδας με κοινό εθνικό υπόβαθρο σε μια νέα χώρα όπου το υπόβαθρό της (εθνικό -

---

Μάθησης και Θρησκευμάτων, Χανιά - Αθήνα 2010, σ. 115· Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σσ. 140-144.

¹³⁶ Παλαιόπουλος Νίκος, *Ίμβρος: Το δράμα του νησιού όπως το έζησα - αυτοβιογραφικό αφήγημα*, εκδ. Παυλόπουλος Ηλίας, Αθήνα 1993.

¹³⁷ Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 82.

¹³⁸ Kontogiorgi Elisabeth, *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006, σσ. 62-70· Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών στο πλαίσιο της διεθνούς πολιτικής ζωής», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006, σσ. 26-27· Ζάικος Νίκος, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοσύνη προοπτική», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 33· Αλβανός Ραυμόνδος, «Οι πρόσφυγες και η αγροτική επανάσταση του Μεσοπολέμου», στο Ψαρομηλίγκος Αρτέμης - Λάζου Βασιλική (επίμ.), *Η ιστορία της Μικράς Ασίας: Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, τόμ. 7, εκδ. Τεγόπουλος, Αθήνα 2011, σσ. 43-44.

¹³⁹ Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 82.

¹⁴⁰ Πετρόπουλος Γιάννης, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: Ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις, 1922-1930», στο Βερέμης Θάνας - Γουλιμή Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 455-456.

¹⁴¹ Η Ανταλλαγή έχει ορισθεί ως μια εκρίζωση πληθυσμών που χρησιμοποιείται για τον φυσικό αφανισμό και ασυνέχεια της συνύπαρξης μέσα σε ένα κράτος ανάμικτων πληθυσμών. Βλ. Koufa Kaliori - Svolopoulos Konstantinos, "The compulsory exchange of populations between Greece and Turkey: The settlement of minority questions at the conference of Lausanne, 1923, and its impact on Greek-Turkish relations", στο Smith Paul (επιμ.), *Comparative studies on governments and non-dominant ethnic groups in Europe, 1850-1940*, εκδ. New York University Press, Ντάρτμουθ 1992, σ. 275.

θηρσκευτικό) ήταν παρόμοιο με εκείνο των προσφύγων.¹⁴² «Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αντικατοπτρίζει, στο πλαίσιο του διατυπωμένου δόγματος περί αυτοδιάθεσης των λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τον Αμερικανό πρόεδρο Ουίλσον, μία αποφασιστική προσπάθεια των νικητών του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου για την οριστική απαλλαγή από τις πολυπολιτισμικές κοινωνίες και τη δημιουργία εθνικά ομοιογενών κρατών στην περιοχή της Βαλκανικής, ως βασική προϋπόθεση για την εξάλειψη των εθνοτικών συγκρούσεων και την επίτευξη διαρκούς ειρήνης».¹⁴³ Η αναγκαστική και ευρείας κλίμακας ανταλλαγή πληθυσμών που εφαρμόστηκε το 1923 αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα βιοπολιτικής με την έννοια που έδωσε στον όρο ο εισηγητής του Μισέλ Φουκώ.¹⁴⁴

Η Σύμβαση, όπως ήταν αναμενόμενο, δυσaráεστησε¹⁴⁵ τους πρόσφυγες που βρίσκονταν στην Ελλάδα με αποτέλεσμα να πραγματοποιηθούν αρκετά συλλαλητήρια σε όλη τη χώρα.¹⁴⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι έως τότε οι πρόσφυγες ήλπιζαν ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα θα επέστρεφαν στην γενέθλιο γη. Ωστόσο, η πραγματικότητα είχε πλέον διαμορφωθεί και η επιστροφή στις εστίες τους έμεινε ένα απραγματοποίητο όνειρο.

---

¹⁴² Koufa Kaliopi - Svolopoulos Konstantinos, "The compulsory exchange of populations between Greece and Turkey: The settlement of minority questions at the conference of Lausanne, 1923, and its impact on Greek-Turkish relations", στο Smith Paul (επιμ.), *Comparative studies on governments and non-dominant ethnic groups in Europe, 1850-1940*, εκδ. New York University Press, Ντάρτμουθ 1992, σσ. 282-283.

¹⁴³ Μπαλαμπανίδης Δημήτρης και Σούμπασης Κυριάκος, «Η εγκατάσταση των ανταλλάξιμων προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραϊμούνδος, Κουσουρής Δημήτρης, Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 35.

¹⁴⁴ Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της βιοπολιτικής*, μτφρ. Πατσογιάννης Βασίλης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2012.

¹⁴⁵ Πετρόπουλος Γιάννης, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: Ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις, 1922-1930», στο Βερέμης Θάνος - Γουλμιά Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 465-468.

¹⁴⁶ Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 83.

Η διασφάλιση των συνόρων και η επίτευξη εθνολογικής ομοιογένειας¹⁴⁷ στις δύο χώρες (Ελλάδα - Τουρκία) ήταν ο υπέρτατος στόχος των δύο ηγετών Βενιζέλου και Κεμάλ.¹⁴⁸ Σύμφωνα με τον Αντώνη Λιάκο: «Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος, η καταστροφή των μουσουλμανικών κοινοτήτων στα Βαλκάνια και των χριστιανικών κοινοτήτων στην Ανατολία, οι ομαδικές μετοικεσίες ένθεν κακείθεν δεν ήταν παρά η ολοκλήρωση της μεταφοράς από τη Δύση στην Ανατολή του μοντέλου του εθνικού κράτους που επιδιώκει τη μέγιστη πολιτισμική ομοιογένεια των πολιτών του. Ήταν συνέπεια του Δυτικού και όχι του Ανατολικού ζητήματος. Ένας βίαιος εκσυγχρονισμός».¹⁴⁹

Η έξοδος των Ελλήνων από τις χαμένες πατρίδες τους¹⁵⁰ ολοκληρώθηκε το 1925, με τη βοήθεια της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής η οποία καθόριζε τον τρόπο μετακίνησης των πληθυσμών, όπως επίσης την εκκαθάριση και εκτίμηση της ακίνητης περιουσίας των ανταλλαξιμών. Η εκτίμηση έγινε από επτά Επιτροπές στην Τουρκία (για τις χριστιανικές ιδιοκτησίες) και πέντε στην Ελλάδα (για τις μουσουλμανικές ιδιοκτησίες).¹⁵¹ Ωστόσο, οι πρόσφυγες έμειναν με την πικρία πως τα όνειρά τους «κατακρεουργήθηκαν» στον βωμό των πολιτικών συμφερόντων.

---

¹⁴⁷ Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης», στο Τσαούσης Δημήτριος (επιμ.), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της ελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1983, σσ. 69-80· Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σσ. 128-129· Μπαλαμπανίδης Δημήτρης και Σούμπασης Κυριάκος «Η εγκατάσταση των ανταλλαξιμών προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραϋμόνδος, Κουσουρήs Δημήτρης, Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 36.

¹⁴⁸ Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 105.

¹⁴⁹ Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2019, σσ. 108-109.

¹⁵⁰ Λιάκος Αντώνης, «Το 1922 και εμείς», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 11-12.

¹⁵¹ Η εκτίμηση προχωρούσε με αργούς ρυθμούς με αποτέλεσμα να δοθεί προκαταβολή στις προσφυγικές οικογένειες ώστε να μπορέσουν να εγκατασταθούν ομαλότερα στο Ελληνικό Κράτος. Η προσωρινή εκτίμηση στηρίχθηκε στις δηλώσεις των προσφύγων που υποβλήθηκαν στα Γραφεία Ανταλλαγής. Με την υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας στην Άγκυρα τον Ιούνιο του 1930 μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, οι περιουσίες των Ελλήνων που βρίσκονταν στην Τουρκία και εκείνες των Τούρκων στην Ελλάδα περνούσαν στην κατοχή της Ελλάδας και της Τουρκίας αντίστοιχα. Περισσότερα για την αποζημίωση των ανταλλαξιμών βλ. Αναστασιάδου Ιφιγένεια, «Ο Βενιζέλος και η Ελληνοτουρκική Συμφωνία φιλίας του 1930», στο Βερέμης Θάνος - Δημητρακόπουλος Οδυσσεάς (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σσ. 309-426· Πελαγίδης Ευστάθιος, «Μέτρα και αντίμετρα μετά την Ελληνοτουρκική Σύμβαση της Ανταλλαγής», *Μακεδονικά* 27 (1989), σσ. 121-143· Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα

Η οργάνωση των «νέων χωρών» κατέστη αναγκαία με την έλευση των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή το φθινόπωρο του 1922.¹⁵² Η διοικητική ανασυγκρότηση χαρακτηρίστηκε ως ένα έργο πολύπλοκο και αρκετά δύσκολο,¹⁵³ αφού οι πρόσφυγες αποτελούσαν περίπου το ένα πέμπτο του ντόπιου πληθυσμού της Ελλάδας¹⁵⁴, η πλειοψηφία των οποίων προερχόταν από τη Μικρά Ασία.¹⁵⁵

Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των προσφυγικών μετακινήσεων που σημειώθηκαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή καθώς οι απογραφές δεν είναι πλήρεις.¹⁵⁶ Ωστόσο, η καταγραφή των προσφυγικών μετακινήσεων σε κατηγορίες,

---

πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 84-85· Ανδριώτης Νίκος, «Βενιζελισμός και πρόσφυγες», στο Γαρδίκια Κατσιαδάκη Ελένη (επιμ.), *Στα χρόνια του Βενιζέλου*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος - Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Χανιά - Αθήνα 2010, σ. 119. Η συνολική αξία των ελληνικών περιουσιών στην Τουρκία έφθανε τα 100.000.000.000 δραχμές ή 268.000.000 λίρες Αγγλίας. Ωστόσο, ο Βενιζέλος θέλοντας να δείξει τη συμπλιωτική του πολιτική με την Τουρκία, δήλωσε πως οι περιουσίες των Τούρκων στην Ελλάδα ήταν υψηλότερες κατά 125.000 λίρες Αγγλίας. Βλ. Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σ. 331. Για τις επιπτώσεις της ανταλλαγής στη ζωή των προσφύγων βλ. ενδεικτικά Yildirim Onur, «Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Πρόσφυγες και εθνικές ιστοριογραφίες στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006, σσ. 65-97· Μπαλτά Ευαγγελία, «Ιστορία και ιστοριογραφία για τους ανταλλάξιμους», στο Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006, σσ. 98-110· Tsitselikis Konstantinos, "The Convention of Lausanne (1923): Perceptions and Counter-Perceptions of an On-going Appraisal", στο Lytra Vally (επιμ.), *When Greek Meets Turk: Interdisciplinary Perspectives on the Relationship since 1923*, εκδ. Ashgate, Λονδίνο 2014, σσ. 211-225.

¹⁵² Σταματόπουλος Δημήτρης, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία: Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 85.

¹⁵³ Παπαστάθης Χαράλαμπος, «Η ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο Ελληνικό Κράτος», στο Κολιόπουλος Ιωάννης και Χασιώτης Ιωάννης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, τόμ. Β', εκδ. Παπαζήση - Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 24-39.

¹⁵⁴ Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1', εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 9.

¹⁵⁵ Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 115.

¹⁵⁶ Πλουμίδης Σπυρίδων, «Εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών στα Βαλκάνια: Η περίπτωση της Βουλγαρίας (1903) και της Ελλάδας (1923)», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 256, υποσημείωση 4 · Βερέμης Αθανάσιος, «Η οικονομία από το

συμβάλλει στην κατανόηση της πολυπλοκότητας και της πολιτικής των αριθμών, οι οποίοι δεν μπορούν να είναι ακριβείς. Η Ελισάβετ Κοντογιώργη φωτίζει τη συγκεκριμένη προβληματική αναφέροντας πως οι πρόσφυγες που κατέφυγαν στην Ελλάδα ανήκαν σε τέσσερις κατηγορίες: α) πρόσφυγες από την Τουρκία που ήρθαν στην Ελλάδα μετά το 1922, β) «ανταλλάξιμοι» που υποχρεώθηκαν να μεταναστεύσουν από την Τουρκία σύμφωνα με τη Σύμβαση της Λωζάνης, γ) «μετανάστες» από τη Βουλγαρία σύμφωνα με τη Σύμβαση του Νειγύ και τέλος, δ) πρόσφυγες από τη Ρωσία και από την Τουρκία οι οποίοι είχαν φθάσει στην Ελλάδα πριν από το 1922.¹⁵⁷ Σύμφωνα με τον Αμερικανό δικηγόρο, διπλωμάτη και πρόεδρο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων Henry Morgenthau στο άρθρο του που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ¹⁵⁸ αναφέρει πως 1.360.000¹⁵⁹ πρόσφυγες κατέφυγαν στην Ελλάδα. Ωστόσο, ο Αμερικανός ταγματάρχης Davidson υποστήριξε πως ο αριθμός αυτός ανερχόταν σε 1.000.000, ύστερα από επιτόπια έρευνα στη Μακεδονία και δυτική Θράκη.¹⁶⁰ Ο Ευστάθιος Πελαγίδης, στηριζόμενος στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών αναφέρει 1.221.849 άτομα¹⁶¹ (638.253 άτομα στη Μακεδονία) και ο Μάνθος Μεταλινός 1.400.000.¹⁶²

1923 ως το 1926», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σ. 301.

¹⁵⁷ Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 104.

¹⁵⁸ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, «Πρόσφυγες ακούσατε την γλώσσαν των αριθμών», αρ. 7.700, 11.9.1924, σσ. 1-2.

¹⁵⁹ Ο αριθμός επιβεβαιώνεται και από την Κοινωνία των Εθνών. Βλ. Société des Nations, *L'établissement des réfugiés en Grèce*, εκδ. Publications de la Société des Nations, Γενεύη 1926, σ. 13.

¹⁶⁰ Σχετικά με τον αριθμό των προσφύγων βλ. επίσης Kitromilides Paschalis and Alexandris Alexis, "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-1985), σσ. 9-44. Οι δύο συγγραφείς καταλήγουν ότι 1.325.217 πρόσφυγες έφυγαν από τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο (σ. 34).

¹⁶¹ Λαμφίδης Γιώργος, *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 91· Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 13· Πυρινός Δημήτρης, *Η εκπαίδευση στη Βέροια, από την κοινότητα στο κράτος: δημογραφία και διοίκηση (1889-1929)*, διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2012, σ. 110· Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περιθάλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σσ. 145-146.

¹⁶² Μεταλινός Μάνθος, *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1932, σσ. 5-6.

Η ακριβής καταγραφή των προσφυγικών μετακινήσεων δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί με μια απλή μαθηματική εξίσωση, πολύ περισσότερο δε σε εξαιρετικές συνθήκες όπως αυτές που αντιμετώπισε η Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική εκστρατεία το 1922 και την εισροή χιλιάδων φτωχών προσφύγων σε μια χώρα που αριθμούσε μόλις πέντε εκατομμύρια κατοίκους. Ο πραγματικός αριθμός θα μπορούσε να επαληθευτεί μόνο εάν συνδυαζόταν με την απογραφή του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Ως εκ τούτου, οι απογραφές που δημοσιεύθηκαν αρκετά χρόνια αργότερα, όπως αυτή του 1928 που αναφέρεται σε 1.221.849 άτομα, θα μπορούσε να μας δώσει τον πρώτο αντιπροσωπευτικό συνολικό αριθμό των προσφύγων που κατέφθασαν στο ελληνικό κράτος.¹⁶³

Στην Ελλάδα, ενώ η πλειονότητα των προσφύγων εγκαταστάθηκε σε αγροτικές περιοχές (Μακεδονία, Ήπειρο και Θράκη), ένα σημαντικό ποσοστό προτίμησε να μετακινηθεί σε μεγαλύτερες πόλεις (Αθήνα, Πειραιάς και Θεσσαλονίκη). Το τεράστιο έργο της στέγασης παρεμποδίστηκε από την απουσία ενιαίας πολιτικής. Η πολιτική αυτή περιλάμβανε την αξιοποίηση ξένων και εγχώριων πόρων, τη σύναψη διεθνών δανείων, την έκδοση ομολογιακών δανείων από την Εθνική Τράπεζα και τέλος την ίδρυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων.¹⁶⁴

---

¹⁶³ Πάλλης Αλέξανδρος, *Συλλογή των κυριωτέρων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγής των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων*, Αθήνα 1929, σ. 4.

¹⁶⁴ Mandilara Anna, "Economic policy and business after the Asia Minor catastrophe. Housing and the construction sector in the urban settlement of refugees in interwar Greece", paper at the *15th Annual Conference of the European Business History Association*, Αθήνα 24-26 Αυγούστου 2011.

Κεφάλαιο 2. Μετά την έλευση: Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων στην Ελλάδα

Με την αποκατάσταση των προσφύγων ασχολήθηκε αρχικά το Υπουργείο Περιθάλψεως, το Ανώτατο Τεχνικό Συμβούλιο επί της Περιθάλψεως και το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως.¹⁶⁵ Στη συνέχεια ανέλαβε το δύσκολο αυτό έργο το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων,¹⁶⁶ το οποίο ιδρύθηκε με το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων»¹⁶⁷ από τους Επαμεινώνδα Χαρίλαο και Στέφανο Δέλτα στις 3 Νοεμβρίου 1922 και λειτούργησε έως τον Μάιο του 1925.¹⁶⁸ Σκοπός του ήταν η απογραφή των προσφύγων και η κατασκευή οικημάτων για τη στέγασή τους υπό την εποπτεία του κράτους και συγκεκριμένα του Υπουργείου Περιθάλψεως.¹⁶⁹ Σύμφωνα με το Άρθρο 1 του καταστατικού,¹⁷⁰ το Ταμείο διαχειριζόταν τα χρήματα που λάμβανε από εράνους, κληρονομίες, δωρεές, κληροδοτήματα και από το Δημόσιο με τη μορφή τακτικών ή έκτακτων επιχορηγήσεων προς όφελος των προσφύγων. Σύμφωνα με το Άρθρο 3, το Ταμείο αποτελείτο από δεκαμελή επιτροπή¹⁷¹ η οποία περιλάμβανε τον Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Οικονομικών, τον Διευθυντή της Υπηρεσίας Εποικισμού

---

¹⁶⁵ Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σσ. 167-168.

¹⁶⁶ Στον Henry Morgenthau αναφέρεται ως Ταμείο Αποκατάστασης Προσφύγων. Βλ. *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία - Δαμιανός, Αθήνα 1994, σ. 122.

¹⁶⁷ Φ.Ε.Κ. 227/9.11.1922.

¹⁶⁸ Φ.Ε.Κ. 133/29.5.1925. Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 81-82. Γαβρά Ελένη, «Προσφυγικές οικήσεις, μετασχηματισμοί του χώρου στην Ελλάδα», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 212. Φωτιάδης Κωνσταντίνος, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 60.

¹⁶⁹ Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία - Δαμιανός, Αθήνα 1994, σ. 121.

¹⁷⁰ Περισσότερα σχετικά με το καταστατικό της Επιτροπής βλ. Πρωτονοτάριος Αθανάσιος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, εκδ. Πυρός, Αθήνα 1929, σσ. 78-87.

¹⁷¹ Ο Henry Morgenthau αναφέρεται σε δεκαπενταμελή επιτροπή. Βλ. Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία - Δαμιανός, Αθήνα 1994, σ. 123.

του Υπουργείου Γεωργίας, τον Πρόεδρο του Εμπορικού Επιμελητηρίου, τον Πρόεδρο της Ένωσης του Ημερήσιου Τύπου, τον Πρόεδρο της Εργατικής Συνομοσπονδίας, τον Γενικό Πρόεδρο της Πανελληνίας Ομοσπονδίας των Επαγγελματιών, έναν αντιπρόσωπο των προσφυγικών οργανώσεων και τρεις ιδιώτες ύστερα από πρόταση του Υπουργείου Περιθάλψεως.¹⁷² Τα χρήματα διαχειριζόταν ένα συμβούλιο στο οποίο μετείχαν όλοι οι κοινωνικοί φορείς και διάφορες κυβερνητικές υπηρεσίες. Συστάθηκαν επίσης είκοσι υποεπιτροπές σε όλη τη χώρα.¹⁷³

Αρχικά, ξύλινες κατασκευές χρησίμευσαν ως προσωρινά καταλύματα.¹⁷⁴ Χρησιμοποιήθηκαν ποικίλοι χώροι όπως σχολεία, κτήματα, κινηματογράφοι, μοναστήρια, εκκλησίες, αποθήκες, σιδηροδρομικά βαγόνια, υπόστεγα, χαρτοπαικτικές λέσχες, θέατρα και κάθε είδους δημόσια κτήρια.¹⁷⁵ Τα κενά οικήματα που επιτάχθηκαν δεν αποτέλεσαν επαρκές μέτρο αντιμετώπισης.¹⁷⁶ Μέχρι το τέλος της λειτουργίας του, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, παρέδωσε 4.000 ολοκληρωμένα κτήρια με 9.283 δωμάτια και 2.500 ημιτελή κτίσματα.¹⁷⁷ Το σοβαρό

---

¹⁷² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση, τη λειτουργία και το έργο του Ταμείου βλ. Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία - Δαμιανός, Αθήνα 1994, σσ. 122-133.

¹⁷³ Ανωγιάτης-Ρελέ Δημήτρης - Αθανασοπούλου Ιωάννα - Τσιάμης Κωνσταντίνος, «Δημογραφική προσέγγιση του νοσολογικού φάσματος των Ελλήνων προσφύγων της Μικράς Ασίας», *Ιόνιος Λόγος* Ε' (2015), σ. 2.

¹⁷⁴ Μιχελή Λίζα, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, εκδ. Δρώμενα, Αθήνα 1992, σσ. 99, 106· Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994, σ. 338.

¹⁷⁵ Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 20· Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 13· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 102· Γεωργακοπούλου Φωτεινή, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σ. 74· Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 137· Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 173.

¹⁷⁶ Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994, σσ. 86-94.

¹⁷⁷ Eddy Charles, *Greece and the Greek refugees*, εκδ. George Allen and Unwin, Λονδίνο 1931, σ. 117· Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*

πρόβλημα της υγειονομικής περιθάλψης και κοινωνικής μέριμνας αντιμετωπίστηκε με την κινητοποίηση ποικίλων φιλανθρωπικών οργανώσεων, οι οποίες διοργάνωναν προσφυγικούς εράνους.¹⁷⁸ Μετά την κατάργηση του Ταμείου, την αποκατάσταση των προσφύγων ανέλαβαν το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας¹⁷⁹ και Αντιλήψεως (πρώην Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Προνοίας)¹⁸⁰ και το Υπουργείο Γεωργίας.¹⁸¹

Στις 17 Νοεμβρίου 1922 δημοσιεύεται το Νομοθετικό Διάταγμα¹⁸² «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων»¹⁸³ και στις 23 Νοεμβρίου 1922 τα «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων και απαλλοτριώσεως οικοπέδων δι' ανέγερσιν προσφυγικών συνοικισμών» και «Περί επιτάξεως

1920-1930, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σ. 136· Γεωργακοπούλου Φωτεινή, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σ. 77· Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 152.

¹⁷⁸ Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 20.

¹⁷⁹ Το Υπουργείο Πρόνοιας κατά την περίοδο 1922-1924 είχε κατασκευάσει 18.337 οικήματα. Βλ. Καραμούζη Ανθούλα, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως και σήμερα», στο Στεφανοπούλου Μαρία (επιμ.), *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: Οι προσφυγολόγοι στην Ελλάδα*, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σ. 36.

¹⁸⁰ Το ανωτέρω Υπουργείο μπόρεσε να κατασκευάσει 18.337 οικήματα.

¹⁸¹ Μιχελή Λίζα, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, εκδ. Δρώμενα, Αθήνα 1992, σσ. 98-99, 103-106, 130.

¹⁸² Ο Βασιλιάς Γεώργιος Β΄ με σχετικά Νομοθετικά Διατάγματα, στις 17 και 23 Νοεμβρίου 1922, διέταξε την αναγκαστική απαλλοτρίωση ή επίταξη δημόσιων και ιδιωτικών οικημάτων με σκοπό την εγκατάσταση των προσφύγων. Υπεύθυνοι για την απόφαση της επίταξης των ακινήτων ήταν ο Υπουργός του Υπουργείου Περιθάλψεως και οι εξουσιοδοτημένοι Γενικοί Διοικητές ή Νομάρχες. Η κοινοποίησή της εκτελείτο άμεσα μέσω δικαστικών κλητήρων ή της αστυνομίας στους ιδιοκτήτες των ακινήτων. Για να διαταχθεί επίταξη έπρεπε να γνωμοδοτήσει μια τριμελής Επιτροπή η οποία θα αποτελείτο από έναν δικαστικό ως Πρόεδρο, έναν διοικητικό υπάλληλο και έναν αξιωματικό. Σε περίπτωση που δεν υπήρχε αξιωματικός στην Επιτροπή, μπορούσε να τον αντικαταστήσει ο ιερέας της ενορίας μαζί με άλλους ενορίτες. Η εκτίμηση της αποζημίωσης γινόταν από Επιτροπή που τη συγκροτούσαν ο αρμόδιος Νομάρχης ως Πρόεδρος, ο Πρόεδρος των Πρωτοδικών, ο Νομομηχανικός και ένας ανώτερος υπάλληλος του Υπουργείου Περιθάλψεως ή άλλης υπηρεσίας. Σε περίπτωση που ο ιδιοκτήτης δεν αποδεχόταν το ποσό αποζημίωσης η εκτίμηση ακολουθούσε τη δικαστική οδό. Σύμφωνα με το Άρθρο 7 (Φ.Ε.Κ. 237/17.11.1922) η αποζημίωση καταβαλλόταν από τους ίδιους τους πρόσφυγες σε περίπτωση που εκείνοι θεωρούνταν εύποροι σύμφωνα με την κρίση της Επιτροπής. Βλ. Φ.Ε.Κ. 237/17.11.1922 και 243/23.11.1922.

¹⁸³ Φ.Ε.Κ. 237/17.11.1922· Καργιώτης Κωνσταντίνος, *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων*, εκδ. Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Αθήνα 1926, σ. 107.

κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων ακινήτων».¹⁸⁴ Συνολικά επιτάσσονται 8.635 ακίνητα.¹⁸⁵ Στις 13 Ιουλίου 1923 ο Γεώργιος Β΄ με Νομοθετικό Διάταγμα «Περί αγροτικής εγκαταστάσεως προσφύγων»¹⁸⁶ επιτρέπει την αναγκαστική απαλλοτρίωση και επίταξη κτημάτων που ανήκαν στο Κράτος, όπως επίσης και εκείνων που ενοικιάζονταν ως βοσκοτόπια.¹⁸⁷ Οι απαλλοτριώσεις επέφεραν την αντιπαράθεση¹⁸⁸ των ντόπιων με τους πρόσφυγες.¹⁸⁹ Επίσης, το ίδιο διάστημα συστάθηκαν η Διεύθυνσις Αστικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων (26 Ιανουαρίου 1923), η Επιτροπή Αστικής Αποκαταστάσεως (8 Μαΐου 1923) και το Συμβούλιο Προνοίας και Στεγάσεως Προσφύγων (27 Μαΐου 1925).¹⁹⁰

Παράλληλα, η βοήθεια πολυάριθμων ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων απέβη σωτήρια.¹⁹¹ Το δαιδαλώδες έργο της Κυβέρνησης στήριξαν οι ακόλουθοι φορείς: ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός,¹⁹² η YMCA,¹⁹³ η Union de Secours aux

---

¹⁸⁴ Φ.Ε.Κ. 243/23.11.1922.

¹⁸⁵ Σίδερικς Αριστοτέλης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετία (1833-1933)*, εκδ. Παπαδογιάννη, Αθήνα 1934, σ. 207· Φωτιάδης Κωνσταντίνος, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 65.

¹⁸⁶ Φ.Ε.Κ. 190/13.7.1923.

¹⁸⁷ Σύμφωνα με το Άρθρο 2, αγροτικό κλήρο δικαιούνταν μόνο όσοι ασκούσαν το γεωργικό επάγγελμα στη χώρα τους.

¹⁸⁸ Για τις διαμάχες μεταξύ γηγενών και προσφύγων κατά τον Μεσοπόλεμο βλ. Κατσάπης Κώστας, «"Εισήλθαν εις το σπίτι μας": Κοινωνικές προϋποθέσεις των αντιπαραθέσεων ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες τον Μεσοπόλεμο», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007δ, σσ. 303-319· Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σσ. 299-335.

¹⁸⁹ Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σ. 130.

¹⁹⁰ Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 202.

¹⁹¹ Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 20· Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 13· Πελαγίδης Ευστάθιος, «Ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις και πρώτα κοινωνικά μέτρα για τους πρόσφυγες του 1922», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009γ, σσ. 97-104.

¹⁹² Σύμφωνα με τον Edward Bierstadt, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός δαπάνησε περίπου 3.000.000 δολάρια και περιέθαλψε περίπου 800.000 πρόσφυγες. Βλ. Bierstadt Hale Edward, *Η μεγάλη προδοσία: Ο ρόλος των μεγάλων δυνάμεων στη μικρασιατική καταστροφή και στη συνθήκη της Λωζάνης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ-Γρηγόρης, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1997, σσ. 310-329.

¹⁹³ YMCA: Χριστιανική Αδελφότης Νέων (XAN). Βλ. Horton George, *Η μάστιγα της Ασίας*, μτφρ. Σολομωνίδου Βικτώρια, εκδ. Εστία, Αθήνα 2000, σσ. 38, 53.

Enfants,¹⁹⁴ η American Bible Society, η American Women's Hospitals, η Anglo-American Relief Committee of Salonica, η British and Foreign Bible Society ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, η Young Men's Christian Association, η Young Women's Christian Association, η All British Appeal, η American Refugees Fund, η Οργάνωση Νέων Ανδρών Χριστιανών, η Οργάνωση Νέων Γυναικών Χριστιανών, η Imperial War Relief Fund, το Save the Children Fund, το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, ο Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός, ο Σύνδεσμος υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας, η British Relief Committee, η Fatherless Children of Greece Committee, ο Διεθνής Σύνδεσμος Γυναικών, ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, η Secours Français aux victimes du Proche-Orient, το Ασιατικό Ταμείο για τους Πρόσφυγες (τέως Πανελλήνια Επιτροπή Δωρεών), η American Friends of Greece, η American Committee for Aid to Greece and to the Refugees of the Near East, η Society of Friends, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος, η Επιτροπή Κυριών Αθηνών, η Χριστιανική Ένωση Νεανίδων (XEN), το Λύκειο Ελληνίδων, η Athens American Relief Committee και η Near East Relief (μετά το 1930 μετονομάζεται σε Near East Foundation).¹⁹⁵

Παρόλο που οι ανωτέρω φορείς βοήθησαν αρκετά τον κρατικό μηχανισμό, η ελληνική κυβέρνηση αδυνατούσε να αντιμετωπίσει μόνη της την ένταξη των

---

¹⁹⁴ Σκοπός της ήταν να βοηθήσουν τα παιδιά από όλες τις χώρες, ανεξαρτήτως εθνικότητας, φυλής ή θρησκείας.

¹⁹⁵ Barton James, *Story of Near East Relief (1915-1930)*, εκδ. Macmillan, Νέα Υόρκη 1930· Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία - Δαμιανός, Αθήνα 1994, σ. 385· Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 81· Ανδριώτης Νίκος, «Φορείς περίθαλψης», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006β, σ. 129· Theodorou Vasiliki and Karakatsani Despina, Health policy in interwar Greece: the intervention by the League of Nations Health Organization, *Dynamis* 28 (2008), σσ. 57-58· Γεωργακοπούλου Φωτεινή, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σ. 74· Καραμάνος Ανδρέας, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 43· Ανωγιάτης-Pelé Δημήτρης - Αθανασοπούλου Ιωάννα - Τσιάμης Κωνσταντίνος, «Δημογραφική προσέγγιση του νοσολογικού φάσματος των Ελλήνων προσφύγων της Μικράς Ασίας», *Ιόνιος Λόγος Ε'* (2015), σ. 3· Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σσ. 181-189.

προσφύγων. Η Ελλάδα είχε ξοδέψει περίπου 4 εκατομμύρια στερλίνες για την ανακούφιση και την προσωρινή στέγαση των νεήλυδων κατά το πρώτο διάστημα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-1923) με αποτέλεσμα οι οικονομικοί της πόροι να έχουν εξαντληθεί. Επίσης, η ελληνική οικονομία είχε ήδη εποπτευθεί και από μια Διεθνή Οικονομική Επιτροπή, μετά την ήττα της κατά τη διάρκεια του Ελληνοτουρκικού πολέμου το 1897, γεγονός που δείχνει σαφώς την οικονομική εξάρτηση της Ελλάδας από τις Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης.

Στις αρχές του 1923, η ελληνική κυβέρνηση στράφηκε σε διεθνείς οργανισμούς για οικονομική στήριξη. Μετά από συνεννόηση με τον Sir Eric Drummond, Γενικό Γραμματέα της Κοινωνίας των Εθνών, ο Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος υπέβαλε πρόταση δανείου στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών ζητώντας τη βοήθειά της.¹⁹⁶ Έτσι, με πρωτοβουλία της τελευταίας και ύστερα από ενδελεχή έλεγχο των οικονομικών της Ελλάδας,¹⁹⁷ στις 29 Σεπτεμβρίου του 1923¹⁹⁸ με το πρωτόκολλο της Γενεύης,¹⁹⁹ ιδρύθηκε ένας αυτόνομος υπερεθνικός

---

¹⁹⁶ Πρωτονοτάριος Αθανάσιος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1929, σ. 77· Νοταράς Μιχαήλ, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, εκδ. Χρονικά, Αθήνα 1934, σ. 7· Σίδερης Αριστοτέλης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, εκδ. Παπαδογιάννη, Αθήνα 1934, σ. 206· Λοΐζος Δημήτρης, *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1994, σ. 25· Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 20· Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεινόνγλου Φιλοκτήτης και Βεινόνγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 17· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 103· Ανδριώτης Νίκος, «Βενιζελισμός και πρόσφυγες», στο Γαρδίκια Κατσιαδάκη Ελένη (επιμ.), *Στα χρόνια του Βενιζέλου*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος - Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Χανιά - Αθήνα 2010, σ. 118.

¹⁹⁷ Λοΐζος Δημήτρης, *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1994, σ. 25· Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 85.

¹⁹⁸ Mears Grinnell Eliot, *Greece today. The aftermath of the refugee impact / Eliot Grinnell Mears*, εκδ. Stanford University Press, Καλιφόρνια 1929, σ. 291· Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 24· Κριμπάς Βασίλειος, «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 13 (1999-2000), σ. 233· Μαλκίδης Θεοφάνης, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην αγροτική κοινωνία της ελλαδικής Θράκης και η πολιτική αποκατάστασης του Ελευθέριου Βενιζέλου μετά το 1922», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 324· Βερέμης Αθανάσιος, «Η οικονομία από το

οργανισμός²⁰⁰ με πλήρη νομική υπόσταση²⁰¹ υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών.²⁰² Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων²⁰³ συστήνεται στις 11 Νοεμβρίου του 1923²⁰⁴ με έδρα αρχικά τη Θεσσαλονίκη και αργότερα την Αθήνα.²⁰⁵ Βασικός στόχος της ήταν η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.²⁰⁶ Η Ε.Α.Π. (Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων)²⁰⁷ θα διαχειριζόταν το προσφυγικό

1923 ως το 1926», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σσ. 301-302. Ζάικος Νίκος, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοκτική προοπτική», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 39-41.

¹⁹⁹ Επικυρώθηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο στις 7 Ιουνίου 1924. Βλ. Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 18. Για τις υποχρεώσεις της ελληνικής κυβέρνησης βλ. Πελαγίδης Ευστάθιος, «Οικονομικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος (1923-1930)», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009β, σσ. 83-85.

²⁰⁰ Το 1924 η Επιτροπή αριθμούσε 784 υπαλλήλους και το 1928 ξεπέρασαν τους 2.000. Βλ. Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 86. Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 141. Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σσ. 206-207.

²⁰¹ Για το καταστατικό της Επιτροπής βλ. Πρωτονοτάριος Αθανάσιος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, εκδ. Πυρός, Αθήνα 1929, σσ. 78-80.

²⁰² Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία - Δαμιανός, Αθήνα 1994, σ. 122. Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007α, σ. 20.

²⁰³ Φ.Ε.Κ. 289/13.10.1923.

²⁰⁴ Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 18.

²⁰⁵ Κριμπάς Βασίλειος, «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 13 (1999-2000), σ. 234. Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 23. Πελαγίδης Ευστάθιος, «Η ανθρωπογεωγραφία του προσφυγικού ζητήματος (1913-1930)», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009α, σ. 75.

²⁰⁶ Σύμφωνα με το Άρθρο 12 Φ.Ε.Κ. 289/13.10.1923: «Το έργο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων είναι η δια των εις αυτήν εκχωρημένων γαιών, των εις την διάθεσιν αυτής τιθεμένων χρηματικών ποσών και των ιδίων αυτής εισοδημάτων αποκατάστασις, προσφύγων εις έργα παραγωγικά είτε εις την υπαίθρον χώρα είτε αλλαχού εν Ελλάδι». Στις αρμοδιότητες της Επιτροπής δεν συμπεριλαμβανόταν η τροφή, ένδυση και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των προσφύγων. Βλ. Ζάικος Νίκος, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοκτική προοπτική», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 41.

²⁰⁷ Το κεντρικό συμβούλιο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων αποτελείτο από τέσσερα μέλη: πρόεδρο Αμερικανό, αντιπρόεδρο Ευρωπαϊό και δύο Έλληνες, τον Περικλή Αργυρόπουλο και τον Στέφανο Δέλτα. Πρώτος πρόεδρος διορίστηκε ο πρώην πρεσβευτής των Ηνωμένων Πολιτειών

δάνειο²⁰⁸ του 1924²⁰⁹ της Κοινωνίας των Εθνών προς την Ελλάδα αξίας 9.970.016 λιρών²¹⁰ με επιτόκιο 7%²¹¹ και την παραχώρηση καλλιεργήσιμων εκτάσεων γης

Αμερικής στην Κωνσταντινούπολη Henry Morgenthau και αντιπρόεδροι ο John Campbell και Alfred Bonzon (βλ. παραπάνω). Επόμενοι πρόεδροι διετέλεσαν ο Charles Howland (Φεβρουάριος 1925 - Σεπτέμβριος 1926) με αντιπρόεδρο τον Robert Graves και ο Charles Eddy (Οκτώβριος 1926 - τέλη 1930) με αντιπρόεδρους τον Bert Hill και τον John Simpson. Βλ. Εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ*, «Ο. κ. Βενιζέλος δια τον θεσμόν της Επιτροπής Αποκαταστάσεως», αρ. 11.483, 10.11.1928, σ. 6· Eddy Charles, *Greece and the Greek refugees*, εκδ. George Allen and Unwin, Λονδίνο 1931, σ. 263· Λοΐζος Δημήτρης, *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1994, σσ. 26-27· Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία - Δαμιανός, Αθήνα 1994, σσ. 147, 152-153, 178-179· Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 27, 29· Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεινόνγλου Φιλοκτήτης και Βεινόνγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σσ. 18-19· Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 85· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 103· Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 83-85· Καραμάνος Ανδρέας, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 44· Ανωγιάτης-Πελέ Δημήτρης - Αθανασοπούλου Ιωάννα - Τσιάμης Κωνσταντίνος, «Δημογραφική προσέγγιση του νοσολογικού φάσματος των Ελλήνων προσφύγων της Μικράς Ασίας», *Ιόνιος Λόγος Ε'* (2015), σ. 3· Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 206.

²⁰⁸ Στη βιβλιογραφία τα ποσά των τριών δανείων (1924, 1926 και 1928) παρουσιάζουν διαφορές. Η συγκεκριμένη απόκλιση οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπάρχει μέχρι στιγμής εμπεριστατωμένη μελέτη που να στηρίζεται στα Αρχεία της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων ώστε να μπορέσουμε να αντιληφθούμε τους πραγματικούς αριθμούς αυτών των δανείων.

²⁰⁹ Ladas Stephen, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, εκδ. Macmillan, Νέα Υόρκη 1932, σσ. 621-622· Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, «Πρόσφυγες ακούσατε την γλώσσαν των αριθμών», αρ. 7.714, 20.6.1924, σσ. 1-2· Τούντα-Φεργάδη Αρετή, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 119-121· Πεπελάση-Μίνιογλου Ιωάννα, «Οι διαπραγματεύσεις για το προσφυγικό δάνειο του 1924», στο Βερέμης Θάνος - Γουλιμή Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 331-367.

²¹⁰ Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 48· Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007α, σ. 20. Οι συμβάσεις αφορούσαν στην έκδοση ομολογιακού δανείου αξίας 12.300.000 στερλινών (7.500.000 από την Hambros Bank Ltd. του Λονδίνου, 2.500.000 από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας και 2.300.000 από την Spreyer and Company's Bank της Νέας Υόρκης). Βλ. Pentzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, εκδ. Mouton, Παρίσι 1962, σ. 89· Παντελάκης Νίκος, *Συμμαχικές πιστώσεις και Εθνική Τράπεζα 1917-1928*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1988, σ. 189· Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεινόνγλου Φιλοκτήτης και Βεινόνγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σσ. 159-160· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 103· Μιτζάλης Νίκος, *Η Πάτρα του Μεσοπολέμου: Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων και μεταλλαγές του αστικού χώρου*, διδακτορική διατριβή, Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2006 σ. 176·

5.035.379 στρεμμάτων,²¹² αξίας περίπου 13.000.000 λιρών.²¹³ Το κράτος παραχώρησε στην Επιτροπή 3.355.065 μη καλλιεργήσιμα κτήματα με αποτέλεσμα

Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, «Πρόσφυγες και ελληνική οικονομία στο μεσοπόλεμο», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006, σ. 32· Μαλκίδης Θεοφάνης, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην αγροτική κοινωνία της ελλαδικής Θράκης και η πολιτική αποκατάστασης του Ελευθέριου Βενιζέλου μετά το 1922», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 325· Φωτιάδης Κωνσταντίνος, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 61· Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 142· Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 269, υποσημείωση 24.

²¹¹ Ενώ το ισχύον επιτόκιο ήταν 4-5% για τα κρατικά δάνεια, το πραγματικό επιτόκιο του ελληνικού προσφυγικού δανείου ήταν 8,71% με την προσθήκη προμηθειών και δασμών στο ονομαστικό επιτόκιο 7%, γεγονός που αμφισβητεί τον υποτιθέμενο ανθρωπιστικό του χαρακτήρα. Λαμφίδης Γιώργος, *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 94-95· Βερέμης Αθανάσιος, «Η οικονομία από το 1923 ως το 1926», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σ. 301. Ωστόσο, το πραγματικό επιτόκιο ήταν 8.71% βλ. Μητροφάνης Γιώργος, «Η Δημόσια Οικονομία: Ανασυγκρότηση και κρίση», στο Βασιλίας Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 144· Mandilara Anna, "Economic policy and business after the Asia Minor catastrophe. Housing and the construction sector in the urban settlement of refugees in interwar Greece", paper at the 15th Annual Conference of the European Business History Association, Αθήνα 24-26 Αυγούστου 2011.

²¹² Πρωτονοτάριος Αθανάσιος, *Το προσφυγικό πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1929, σ. 86· Πετσάλης Αθανάσιος, *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1930, σ. 33· Λοΐζος Δημήτρης, *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1994, σ. 25· Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία - Δαμιανός, Αθήνα 1994, σσ. 315-316· Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 22. Περισσότερα για τις γαίες που παραχωρήθηκαν από το ελληνικό κράτος στην Επιτροπή βλ. Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σσ. 37-42· Κριμπάς Βασίλειος, «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 13 (1999-2000), σ. 237· Ζάικος Νίκος, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοτική προοπτική», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 41· Φωτιάδης Κωνσταντίνος, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 61.

²¹³ Νοταράς Μιχάηλ, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, εκδ. Χρονικά, Αθήνα 1934, σσ. 33-34· Πετρόπουλος Γιάννης, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών. Ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις, 1922-1930», στο Βερέμης Θάνος - Γουλμιά Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 462· Λοΐζος Δημήτρης, *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1994, σ. 25· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασιλίας Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 103· Μαλκίδης Θεοφάνης, «Οι Μικρασιάτες

οι συνολικές εκτάσεις να φθάσουν τα 8.390.044 στρέμματα.²¹⁴ Η συγκεκριμένη επιλογή έδινε λύση σε αρκετά προβλήματα, καθώς, αφενός, βοηθούσε στο πρόβλημα ευρέσεως των αναγκαίων πόρων για την αποκατάσταση των προσφύγων, αφετέρου, λάμβανε υπόψιν τους ενδοιασμούς που είχε η Κοινωνία των Εθνών σχετικά με τη διάθεση και διαχείριση αυτών των χρημάτων.

Η Ελλάδα βρισκόταν, ακόμα μια φορά, σε μια περίοδο οικονομικής και πολιτικής αστάθειας.²¹⁵ Σύμφωνα με το άρθρο 12 του καταστατικού της είχε ως αποστολή την επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων και τη χρησιμοποίηση των γαιών που θα της παρείχε το κράτος.²¹⁶ Παράλληλα, η ελληνική κυβέρνηση επιβαρύνθηκε οικονομικά διότι προσέφερε στην Επιτροπή τα κρατικά έσοδα από τα μονοπώλια αλατιού, σπύριτων, παιγνιοχάρτων, χαρτιού σιγαρέτων, τα τέλη χαρτοσήμου των Νέων Χωρών, τα έσοδα από τους φόρους οينوπνεύματος και καπνού, και τέλος τα έσοδα των τελωνείων Χανίων, Ηρακλείου, Σάμου, Χίου, Μυτιλήνης και Σύρου.²¹⁷ Μέχρι τις 30 Ιουνίου 1926 η Επιτροπή είχε δαπανήσει

πρόσφυγες στην αγροτική κοινωνία της ελλαδικής Θράκης και η πολιτική αποκατάστασης του Ελευθέριου Βενιζέλου μετά το 1922», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σσ. 324-325· Βερέμης Αθανάσιος, «Η οικονομία από το 1923 ως το 1926», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σσ. 301-302· Πελαγίδης Ευστάθιος, «Οικονομικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος (1923-1930)», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009β, σσ. 81, 86.

²¹⁴ Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σσ. 208.

²¹⁵ Pentzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, εκδ. Mouton, Παρίσι 1962, σ. 87· Τούντα-Φεργάδη Αρετή, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 147-163· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 103.

²¹⁶ Πετσάλης Αθανάσιος, *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1930, σ. 14· Φωτιάδης Κωνσταντίνος και Ηλιάδου-Τάχου Σοφία, «Η αποκατάσταση και η εξέλιξη των προσφύγων στην περιοχή της Φλώρινας: Από τη δίνη του αυτοπροσδιορισμού στη δυναμική της ενεργητικής παρουσίας», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 228.

²¹⁷ Λάιος Νικόλαος, «Η εγκατάσταση των προσφύγων και οι εκ ταύτης ωφέλειαι», Δρακόπουλος Αργύριος (επιμ.), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, εκδ. Αντωνιάδου, Κομοτηνή 1932, σ. 69· Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόνγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόνγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 159.

7.807.038 λίρες.²¹⁸ Το ίδιο έτος συνήφθη δεύτερο δάνειο αξίας 499.759 λιρών²¹⁹ και το 1928²²⁰ τρίτο δάνειο (τριμερές ή σταθεροποιήσεως) ύψους 9.000.000 λιρών, από το οποίο, όμως, μόνο οι 2.503.278 στερλίνες²²¹ αποδόθηκαν στην Επιτροπή διότι οι υπόλοιπες χρησιμοποιήθηκαν για την οικονομική ενίσχυση του Κράτους.²²² Η Επιτροπή μπορούσε επίσης να προβεί σε απαλλοτριώσεις εκτάσεων οι οποίες είχαν ως στόχο την επέκταση των οικισμών.²²³ Κάθε τρεις μήνες η Επιτροπή όφειλε να υποβάλλει έκθεση πεπραγμένων στην Ελληνική Κυβέρνηση και στην Κοινωνία των Εθνών. Εκτός από τα εξωτερικά δάνεια συνήφθησαν και εσωτερικά ομολογιακά από το 1923 έως το 1928.²²⁴

---

²¹⁸ Από αυτές οι 6.882.319 λίρες αφορούσαν τις αγροτικές εγκαταστάσεις, οι 854.518 λίρες τις αστικές εγκαταστάσεις και οι 70.201 λίρες τα γενικά έξοδα. Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόνγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόνγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 160

²¹⁹ Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 94.

²²⁰ Αρχικά είχε συμφωνηθεί δάνειο αξίας 7.500.000 στερλινών. Πετρόπουλος Γιάννης, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών. Ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις, 1922-1930», στο Βερέμης Θάνος - Γουλιμή Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 461.

²²¹ Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007α, σ. 20· Πελαγίδης Ευστάθιος, «Οικονομικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος (1923-1930)», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009β, σ. 86· Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 142.

²²² Δύο μικρότερα δάνεια συνάφθηκαν το 1926 για την οικοδόμηση του Συνοικισμού Νέας Σμύρνης ύψους 2.000.000 δραχμών (τόκος 7%) και το 1927 με την εταιρεία Τέκτων ύψους 100.000.000 δραχμών (τόκος 9%). Βλ. Αιγίδης Αριστοκλής, *Η Ελλάς χωρίς τους Πρόσφυγες: Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1934, σσ. 36-37· Πάλλης Αλέξανδρος, «Προσφυγικόν ζήτημα», στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 10, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1934, σ. 410.

²²³ Εφημερίδα ΕΜΠΡΟΣ, «Από τα σκάνδαλα των απαλλοτριώσεων», αρ. 11.389, 21.7.1928, σ. 5.

²²⁴ Περισσότερα για τα εσωτερικά ομολογιακά βλ. Πετσάλης Αθανάσιος, *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1930, σσ. 28-62· Αιγίδης Αριστοκλής, *Η Ελλάς χωρίς τους Πρόσφυγες: Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1934, σσ. 36-42· Δρίτσα Μαργαρίτα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990, σσ. 299-303· Πελαγίδης Ευστάθιος, «Οικονομικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος (1923-1930)», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009β, σσ. 81-83· Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σσ. 208.

Η αποκατάσταση²²⁵ των προσφύγων κινήθηκε σε δύο πλαίσια: στην αγροτική²²⁶ (ιδίως στη Μακεδονία και τη Θράκη)²²⁷ και την αστική αποκατάσταση,²²⁸ αποβλέποντας στην εθνολογική ομογενοποίηση²²⁹ των νέων περιοχών (κυρίως στη βόρεια Ελλάδα,²³⁰ αναπληρώνοντας ταυτόχρονα την απώλειά τους σε ανδρικό πληθυσμό λόγω του πολέμου και της μετανάστευσης στην Αμερική)²³¹ και στην αποτροπή εντάσεων²³² από εξαθλιωμένους πρόσφυγες.²³³

---

²²⁵ Σύμφωνα με το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί λειτουργίας Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων» και συγκεκριμένα το Άρθρο 1, η Επιτροπή ανέλαβε την αστική και αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων η οποία μέχρι τότε ήταν στη δικαιοδοσία των Υπουργείων Προνοίας και Γεωργίας αντίστοιχα. Επίσης, σύμφωνα με το Άρθρο 2, αποσπάστηκαν από τα αρμόδια Υπουργεία οι ακόλουθες υπηρεσίες. Από το Υπουργείο Γεωργίας το Τμήμα Εποικισμού, η Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας, η Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης και τέλος, τα Γεωργικά Γραφεία Εποικισμού Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας. Από το Υπουργείο Προνοίας, Υγιεινής και Αντιλήψεως αποδεσμεύτηκαν η Διεύθυνση Αστικής αποκαταστάσεως προσφύγων και το τεχνικό Τμήμα του Ταμείου Περιθάλψεως προσφύγων. Τέλος, σύμφωνα με τα Άρθρα 3, 4 και 5, δημιουργήθηκε Υπηρεσιακό Συμβούλιο Εποικισμού το οποίο αποτελείτο από το Τμήμα αγροτικής εγκαταστάσεως προσφύγων και από το Τμήμα αστικής εγκαταστάσεως προσφύγων. Βλ. Φ.Ε.Κ. 371/19.12.1923.

²²⁶ Πετρίδης Παύλος (επιμ.), *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932: Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 347-348· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Αγροτική εγκατάσταση, Όροι-Προϋποθέσεις», *Ιστορικά* 98 (2001), σσ. 18-19· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Προσδοκίες και όρια στην εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής στο νομό Σερρών κατά τον Μεσοπόλεμο», στα *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, τόμ. 1, εκδ. Δήμος Σερρών, Σέρρες 2013, σ. 273. Περισσότερα για πως σχηματίζεται η αγροτική κοινότητα βλ. Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σσ. 43-53, 65-69.

²²⁷ Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1993, σ. 32.

²²⁸ Macartney Carlile, *Refugees. The Work of The League*, εκδ. League of Nations Union, Λονδίνο 1930, σ. 107· Πετρίδης Παύλος (επιμ.), *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932: Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 342-344· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 104-105. Περισσότερα για την αστική εγκατάσταση βλ. Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σσ. 133-141.

²²⁹ Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 144.

²³⁰ Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007α, σσ. 21-22.

²³¹ Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1993, σσ. 33-34.

²³² Για τις αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες βλ. Κατσάπης Κώστας, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο

Προτεραιότητα δόθηκε στην αγροτική αποκατάσταση²³⁴ διότι στόχευε στον άμεσο αποικισμό των πεδιάδων και των παραμεθόριων περιοχών δημιουργώντας μικρές ιδιοκτησίες.²³⁵ Σύμφωνα με την Ελισάβετ Κοντογιώργη οι αγρότες πρόσφυγες υπολογίζονταν στο 46% του συνόλου των προσφύγων.²³⁶ Επιπλέον, η κυβέρνηση πίστευε πως η αγροτική αποκατάσταση θα βοηθούσε άμεσα στην οικονομική ανεξαρτησία των προσφύγων και στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής.²³⁷ Γνωρίζουμε, άλλωστε, πως η ελληνική οικονομία βασιζόταν στη γεωργική

Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007γ, σσ. 104-126.

²³³ Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994, σσ. 372-383· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σσ. 54-58· Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 33· Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 145.

²³⁴ Hirschon Renée, *Heirs of the Greek catastrophe. The social life of Asia Minor refugees in Piraeus*, εκδ. Clarendon Press, Οξφόρδη 1989, σσ. 39-42· Δρίτσα Μαργαρίτα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο Βερέμης Θάνος - Γουλιμή Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 40· Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1', εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 22· Κρητικός Γεώργιος, «Αγροτική εγκατάσταση προσφύγων και "σταθερότητα" στον ελληνικό χώρο (1923-1930)», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σσ. 283-286· Αλβανός Ραϋμόνδος, «Οι πρόσφυγες και η αγροτική επανάσταση του Μεσοπολέμου», στο Ψαρομηλίγκος Αρτέμης - Λάζου Βασιλική (επίμ.), *Η ιστορία της Μικράς Ασίας: Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, τόμ. 7, εκδ. Τεγόπουλος, Αθήνα 2011, σσ. 52-56.

²³⁵ Για τη δημιουργία μικρών ιδιοκτησιών και την αποφυγή πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης βλ. Γκιζελή Βίκα, «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 70· Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σσ. 34-42. Επίσης, για την προτεραιότητα που δόθηκε στην αγροτική αποκατάσταση βλ. Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 48· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 105, 109· Ανδριώτης Νίκος, «Βενιζελισμός και πρόσφυγες», στο Γαρδίκια Κατσιαδάκη Ελένη (επιμ.), *Στα χρόνια του Βενιζέλου*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος - Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Χανιά - Αθήνα 2010, σ. 118.

²³⁶ Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 106.

²³⁷ Δρίτσα Μαργαρίτα, «Ετερόχθονες κοινότητες: Ο ενοφθαλμισμός του προσφυγικού στοιχείου στον μακεδονικό χώρο», στα Πρακτικά *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, εκδ. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 420.

παραγωγή και είχε στη διάθεσή της, αρκετά μεγάλες αγροτικές εκτάσεις, ειδικά, λόγω της προσάρτησης των Νέων Χωρών. Έως το τέλος του 1928, με μεγάλη καθυστέρηση,²³⁸ είχαν δημιουργηθεί 2.085 αγροτικοί συνοικισμοί, στους οποίους εγκαταστάθηκαν 145.127 οικογένειες σε 129.934 οικίες.²³⁹ Σε κάθε οικογένεια παραχωρήθηκε γεωργικός κλήρος,²⁴⁰ κατοικία, ζώα,²⁴¹ εργαλεία, σπόροι και λιπάσματα.²⁴² Οι πρόσφυγες αποκτούσαν την πλήρη κατοχή των κλήρων και των κατοικιών με την αποπληρωμή των δανείων τους προς το Δημόσιο.²⁴³

Η εγκατάσταση των προσφύγων σε κάθε νέα περιοχή ακολουθούσε ένα καθορισμένο πρωτόκολλο σύμφωνα με το Νομοθετικό Διάταγμα της 13ης Ιουλίου 1923.²⁴⁴ Συγκεκριμένα, για να δημιουργηθεί μια «νέα πατρίδα» χρειαζόνταν τουλάχιστον δέκα οικογένειες οι οποίες θα έπρεπε να εκλέξουν μια επιτροπή από

---

²³⁸ Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία: Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, εκδ. Νέα Σύνορα - Λιβάνη, Αθήνα 1981, σσ. 26-28.

²³⁹ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη Σίδηρη η ΕΑΠ κατασκεύασε 51.718 οικίες, επισκεύασε 63.886 βουλγαρικά και τουρκικά οικήματα, ενώ το κράτος κατασκεύασε 13.447. Βλ. Σίδηρης Αριστοτέλης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετία (1833-1933)*, εκδ. Παπαδογιάννη, Αθήνα 1934, σ. 213. Βλ. επίσης Νοταράς Μιχαήλ, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, εκδ. Χρονικά, Αθήνα 1934, σ. 12· Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες: Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 89· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 107· Γεωργακοπούλου Φωτεινή, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σ. 78· Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 149.

²⁴⁰ Νοταράς Μιχαήλ, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, εκδ. Χρονικά, Αθήνα 1934, σ. 35.

²⁴¹ Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόνγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόνγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σσ. 55-60.

²⁴² Στη Μακεδονία έγινε διανομή χημικών λιπασμάτων σε μικρή όμως κλίμακα λόγω έλλειψης κονδυλίων. Βλ. Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόνγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόνγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 49. Ακόμη βλ. Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007α, σ. 30· Ανδριώτης Νίκος, «Βενιζελισμός και πρόσφυγες», στο Γαρδίκια Κατσιαδάκη Ελένη (επιμ.), *Στα χρόνια του Βενιζέλου*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος - Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Χανιά - Αθήνα 2010, σ. 118.

²⁴³ Πετρίδης Παύλος (επιμ.), *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932: Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 344.

²⁴⁴ Φ.Ε.Κ. 190/13.7.1923. Περισσότερα για τον σχηματισμό των αγροτικών κοινοτήτων βλ. Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόνγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόνγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σσ. 43-53.

τρία μέλη. Η επιτροπή θα τους εκπροσωπούσε στις αρμόδιες υπηρεσίες ώστε να ολοκληρωθεί η εγκατάστασή τους. Η περιοχή στην οποία θα τοποθετούνταν οι πρόσφυγες θα έπρεπε να εμφανίζει κοινά χαρακτηριστικά με την πατρίδα που εγκατέλειψαν και να προσφέρει παρόμοιες θέσεις εργασίας με εκείνες που κατείχαν στην περιοχή προέλευσής τους.²⁴⁵ Ένας άλλος παράγοντας που θα έκρινε τη σωστή τοποθέτησή τους ήταν η συμβίωση με συγχωριανούς τους ή με συγγενικά τους πρόσωπα για να αποφευχθούν διαμάχες μεταξύ των ντόπιων και των νεήλυδων.²⁴⁶ Με αυτό τον τρόπο το Κράτος προσπαθούσε να επιταχύνει την αφομοίωσή τους στην ελληνική κοινωνία και την άμεση επαγγελματική τους αποκατάσταση.²⁴⁷ Μέχρι το 1926²⁴⁸ είχαν δημιουργηθεί 1.993 αγροτικοί συνοικισμοί από τους οποίους οι 1.378 βρίσκονταν στην Μακεδονία.²⁴⁹ Στη Βέροια

---

²⁴⁵ Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 73-75· Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007α, σ. 28· Ζάικος Νίκος, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαϊκή προοπτική», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 43· Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 147.

²⁴⁶ Σίδερης Αριστοτέλης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, εκδ. Παπαδογιάννη, Αθήνα 1934, σ. 212· Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 22-23.

²⁴⁷ Σύμφωνα με τους Μαυρογορδάτο και Χαμουδόπουλο η εγκατάσταση των προσφύγων δεν ακολούθησε μια ομογενειακή πολιτική. Συγκεκριμένα αρκετοί αγρότες μεταφέρθηκαν σε πόλεις και αρκετοί αστοί σε χωριά. Βλ. Μαυρογορδάτος Μιχαήλ - Χαμουδόπουλος Αντώνης, *Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, εκδ. Παπαδοπούλου-Μαρινέλη, Θεσσαλονίκη 1931, σ. 23.

²⁴⁸ Η δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου προχώρησε στην κατάργηση του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως (Νομοθετικό Διάταγμα «Περί καταργήσεως των Υπουργείων Εθνικής Οικονομίας, Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως», Φ.Ε.Κ. 11/12.1.1926) και στην ίδρυση Ανωτάτης Διευθύνσεως Προσφύγων (Νομοθετικό Διάταγμα «Περί συστάσεως Ανωτάτης Διευθύνσεως Προσφύγων», Φ.Ε.Κ. 43/5.2.1926). Επικεφαλής ορίστηκε ο Κωνσταντίνος Φίλανδρος και η οργάνωσή της αποφασίσθηκε με το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί οργάνωσεως της Ανωτάτης Διευθύνσεως Προσφύγων (Φ.Ε.Κ. 79/4.3.1926).

²⁴⁹ Λοΐζος Δημήτρης, *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1994, σ. 33. Μέχρι το 1928 είχαν δημιουργηθεί 2.085 αγροτικοί οικισμοί εκ των οποίων οι 1.388 βρίσκονταν στη Μακεδονία. Βλ. Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 107.

μέχρι τις αρχές του 1929 είχαν εγκατασταθεί 15.132 άτομα (3.926 οικογένειες) σε 71 συνοικισμούς.²⁵⁰

Μεγάλο ποσοστό προσφύγων δήλωναν ως επάγγελμά τους την ενασχόληση με τη γη. Κρίνοντας από τα προνόμια που παρείχε η Επιτροπή κατά την αγροτική αποκατάσταση, η ανωτέρω τακτική ήταν αναγκαία ώστε να μπορέσουν, σε μικρό χρονικό διάστημα, να αποκτήσουν τους αναγκαίους πόρους για καλύτερη διαβίωση.²⁵¹ Όπως αναφέρει και ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση των κατοίκων της κωμόπολης Σινασούς της Καππαδοκίας, οι οποίοι δήλωναν σε ποσοστό 80% αγρότες παρόλο που στην πραγματικότητα ασχολούνταν με αστικά επαγγέλματα.²⁵² Ωστόσο, οι εκτάσεις που διανέμονταν δεν ήταν ενιαίες ως προς την έκταση και διαφοροποιούνταν ανάλογα με το μέγεθος της οικογένειας και το είδος της καλλιέργειας.²⁵³

Οι προσφυγικές αγροτικές κατοικίες²⁵⁴ αποτελούνταν συνήθως από δύο δωμάτια και έναν στάβλο.²⁵⁵ Σε περίπτωση που δεν υπήρχε στάβλος, οι νεοφερμένοι αναγκάζονταν να διαμείνουν στο ένα δωμάτιο και να μετατρέψουν το άλλο σε χώρο για τα ζώα. Η Επιτροπή παρείχε τα υλικά οικοδομής και λίγα χρήματα για την αμοιβή του ξυλουργού και του κτίστη.²⁵⁶

---

²⁵⁰ Φωτιάδης Κωνσταντίνος, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 61-62.

²⁵¹ Για τη συμβολή των προσφύγων στην οικονομική ζωή της χώρας βλ. Πελαγίδης Ευστάθιος, «Οι πρόσφυγες της Μακεδονίας στην οικονομική ζωή του τόπου», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009δ, σσ. 105-128.

²⁵² Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1', εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 22.

²⁵³ Νοταράς Μιχαήλ, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, εκδ. Χρονικά, Αθήνα 1934 σ. 35-Κατσούλης Νικόλαος, *Το εποικιστικόν έργον του Υπουργείου Γεωργίας*, εκδ. Υπουργείο Γεωργίας, Αθήνα 1938, σ. 9.

²⁵⁴ Περισσότερα για τις αγροτικές και αστικές κατοικίες βλ. Γαβρά Ελένη, «Προσφυγικές οικήσεις, μετασχηματισμοί του χώρου στην Ελλάδα», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 207-226.

²⁵⁵ Σύμφωνα με τον Ευστάθιο Πελαγίδη στις καπνοπαραγωγικές περιοχές η Επιτροπή έχτιζε συμπληρωματικά ειδικές αποθήκες για τον καπνό. Βλ. Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 240.

²⁵⁶ Λοΐζος Δημήτρης, *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1994, σ. 35.

Σχετικά με την αστική αποκατάσταση,²⁵⁷ η δαπάνη προϋπολογίστηκε περίπου στις 3.500.000 λίρες Αγγλίας.²⁵⁸ Το 60% των προσφύγων εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη. Στην Αθήνα και τον Πειραιά δημιουργήθηκαν 46 προσφυγικοί συνοικισμοί: γνωστότεροι ανάμεσά τους μέχρι και σήμερα, ο Βύρωνας, η Νέα Ιωνία, η Κοκκινιά, η Καισαριανή, ο Ταύρος, η Δραπετσώνα, ο Υμηττός.²⁵⁹ Η κατασκευή των οικισμών γινόταν υπό την εποπτεία ενός μηχανικού. Για τη στέγασή τους υιοθετήθηκε η δημιουργία συνοικισμών με επέκταση των πόλεων στις οποίες οι πρόσφυγες ήταν προσωρινά εγκατεστημένοι.

---

²⁵⁷ Σύμφωνα με έρευνα που διενεργήθηκε το 1920 από το Υπουργείο Οικονομίας, οι συνθήκες κατοικίας και διαβίωσης στην πρωτεύουσα ήταν ήδη δραματικές. Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας της Ελλάδος (επιμ.), *Εισηγητική Έκθεση της εποπτείας εργασίας Άννας Μακροπούλου περί των συνθηκών εργατικής κατοικίας*, Αθήνα 1920. Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αναδύεται από την εργασία της Βίκας Γκιζελή όπου καταγράφεται πως το 70% των κατοικιών είχαν ένα μόνο παράθυρο και την τουαλέτα την μοιράζονταν πέντε με δέκα οικογένειες. Βλ. Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σσ. 108-110. Περισσότερα για την αστική εγκατάσταση βλ. Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σσ. 133-141.

²⁵⁸ Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 21.

²⁵⁹ Από το 1924 έως το 1930 η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων έχτισε 1.764 κατοικίες στον Βύρωνα, 1.998 στην Καισαριανή, 3.864 στη Νέα Ιωνία και 400 στον Υμηττό. Από το 1934 έως το 1935 εννέα μεγάλες πολυκατοικίες με 215 διαμερίσματα χτίστηκαν στη Νέα Κοκκινιά. Άλλες προσφυγικές πολυκατοικίες χτίστηκαν στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας και στη Στέγη Πατρίδος (κοντά στον Περιφερειακό του Λυκαβηττού) με 360 κατοικίες. Από το 1934 έως το 1939 χτίστηκαν 9 πολυκατοικίες με 273 διαμερίσματα στο Δουργούτι. Βλ. Καραμούζη Ανθούλα, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως και σήμερα», στο Στεφανοπούλου Μαρία (επιμ.), *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σσ. 40-42· Ανδριώτης Νίκος, «Αστική αποκατάσταση», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006α, σ. 141· Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω, «Οι αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό της πρωτεύουσας», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006, σσ. 44-55· Γεωργακοπούλου Φωτεινή, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σ. 75. Γαβρά Ελένη, «Προσφυγικές οικήσεις, μετασχηματισμοί του χώρου στην Ελλάδα», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 212· Κατσάκης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 152· Mandilara Anna, "Economic policy and business after the Asia Minor catastrophe. Housing and the construction sector in the urban settlement of refugees in interwar Greece", paper at the 15th Annual Conference of the European Business History Association, Αθήνα 24-26 Αυγούστου 2011.

Προκρίθηκε το σύστημα ανέγερσης μικρών κατοικιών²⁶⁰ περίπου 40 τ.μ. με ένα ή δύο δωμάτια, κουζίνα και τους αναγκαίους βοηθητικούς χώρους σύμφωνα με οδηγία της Κοινωνίας των Εθνών.²⁶¹ Τα περισσότερα από αυτά τα κτήρια, ήταν μονώροφα ή διώροφα, λίγο υπερυψωμένα από το έδαφος και χτισμένα ανεξάρτητα ή ανά δύο με ένα τμήμα οικοπέδου το οποίο θα χρησιμοποιείτο για κήπο ή για μελλοντική επέκταση.²⁶² Κατά τη διάρκεια βέβαια της κατασκευής, ως προσωρινό καταφύγιο²⁶³ των προσφύγων, χρησιμοποιούνταν όλοι οι δημόσιοι και ελεύθεροι χώροι, όπως σχολεία, εκκλησίες, αποθήκες, εργοστάσια, στρατόπεδα και υπόγεια.²⁶⁴ Στην Αθήνα εκείνη την περίοδο οι άνθρωποι ζούσαν κάτω από κακές συνθήκες υγιεινής.²⁶⁵ Οι κατοικίες δεν ξεπερνούσαν τα 13 τ.μ. συμπεριλαμβανομένης της κουζίνας.²⁶⁶

Η αστική αποκατάσταση δεν ήταν στα άμεσα σχέδια της Επιτροπής με αποτέλεσμα να μην υλοποιηθεί με γοργούς ρυθμούς και με κάποιο συγκεκριμένο πλάνο.²⁶⁷ Τα προβλήματα της στέγασης και της ένταξης των προσφύγων στην παραγωγική διαδικασία λειτουργούσαν ανασταλτικά στην ολοκλήρωση του έργου. Μέχρι τη διάλυση της Επιτροπής είχαν κατασκευαστεί περίπου 27.456 οικίες, αριθμός πολύ μικρός σε σχέση με τις ανάγκες των προσφύγων.²⁶⁸

---

²⁶⁰ Σύμφωνα με τον Αριστοκλή Αιγίδα ελάχιστοι πρόσφυγες μπορούσαν να νοικιάσουν κατοικία. Βλ. Αιγίδης Αριστοκλής, *Η Ελλάς χωρίς τους Πρόσφυγες: Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1934, σ. 93

²⁶¹ Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1', εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 66.

²⁶² Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω, «Οι αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό της πρωτεύουσας», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006, σ. 52.

²⁶³ Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σσ. 125-141.

²⁶⁴ Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 112-113.

²⁶⁵ Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σσ. 90-91.

²⁶⁶ Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σσ. 107-108.

²⁶⁷ Αιγίδης Αριστοκλής, *Η Ελλάς χωρίς τους Πρόσφυγες: Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1934, σ. 181.

²⁶⁸ Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 152. Ωστόσο, ο Ευστάθιος Πελαγίδης αναφέρει 27.343 και ο Νίκος Ανδριώτης 27.600. Βλ. Πελαγίδης Ευστάθιος, «Οικονομικές συνιστώσες

Το Ελληνικό Κράτος χορήγησε στην Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων - έως τον Μάιο του 1927- έκταση άνω των 8.000.000 στρεμμάτων²⁶⁹ και οικόπεδα τα οποία προέρχονταν από τις ιδιοκτησίες των Μουσουλμάνων ανταλλάξιμων²⁷⁰ και των Βουλγάρων²⁷¹ που εγκατέλειψαν την Ελλάδα σύμφωνα με τη Συνθήκη του Νεϊγύ, από κτήματα που ανήκαν στο Δημόσιο, από μοναστηριακή γη, από κτήματα που εξαγοράσθηκαν από Οθωμανούς υπηκόους και τέλος από απαλλοτριωμένες ιδιοκτησίες.²⁷² Για την αποκατάσταση των προσφύγων η Επιτροπή έδινε τη δυνατότητα σε μέλη μιας οικογένειας ή ενός συγγενικού κύκλου να εγκατασταθούν στον ίδιο οικισμό.

Η Επιτροπή στηρίχθηκε στο ακόλουθο πρωτόκολλο σχετικά με την κατασκευή των κατοικιών: Οι πρόσφυγες που γνώριζαν την οικοδομική τέχνη μπορούσαν να χτίσουν μόνοι τους την κατοικία τους και τα υλικά χορηγούνταν από την Επιτροπή (αυτεπιστασία). Εάν το επιθυμούσαν λάμβαναν άτοκο δάνειο το

του προσφυγικού ζητήματος (1923-1930)», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009β, σ. 6· Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 241.

²⁶⁹ Πάλλης Αλέξανδρος, «Προσφυγικόν ζήτημα», στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 10, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1934, σ. 409. Ωστόσο, σύμφωνα με την έκθεση της ΕΑΠ, ο αριθμός των στρεμμάτων ανερχόταν στα 7.500.000. Βλ. Αιγίδης Αριστοκλής, *Η Ελλάς χωρίς τους Πρόσφυγες: Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1934, σ. 76.

²⁷⁰ Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 51. Επίσης, όσες ιδιοκτησίες δεν παραχωρήθηκαν στους πρόσφυγες μεταβιβάσθηκαν στις 3 Δεκεμβρίου 1925 στην Εθνική Τράπεζα Ελλάδος. Βλ. Δρίτσα Μαργαρίτα, «Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά* 2 (1985), σσ. 313-326.

²⁷¹ Πρωτονοτάριος Αθανάσιος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1929, σ. 89· Ανδριώτης Νίκος, «Βενιζελισμός και πρόσφυγες», στο Γαρδίκια Κατσιαδάκη Ελένη (επιμ.), *Στα χρόνια του Βενιζέλου*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος - Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Χανιά - Αθήνα 2010, σ. 122.

²⁷² Νοταράς Μιχαήλ, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, εκδ. Χρονικά, Αθήνα 1934, σσ. 33-34· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 48· Κριμπάς Βασίλειος, «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 13 (1999-2000), σ. 237. Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007α, σ. 21· Βερέμης Αθανάσιος, «Η οικονομία από το 1923 ως το 1926», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σ. 302.

οποίο μετά τη διάλυση της Επιτροπής ανέλαβε να εισπράξει η Αγροτική Τράπεζα.²⁷³ Επίσης, η Επιτροπή μπορούσε να αναθέσει σε εργολάβους την κατασκευή των οικιών. Ωστόσο, δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο να εγείρονται διαφορές ανάμεσα στους νεήλυδες και στην Επιτροπή. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με δημοσίευμα την εφημερίδας ΕΜΠΡΟΣ, μερικές οικίες τις οποίες προμηθεύτηκαν προκατασκευασμένες από το εξωτερικό²⁷⁴ αποδείχθηκαν πολύ κακής κατασκευής²⁷⁵ με αποτέλεσμα οι πρόσφυγες να ξεσηκωθούν έχοντας ως βασικό αίτημα την επανεκτίμηση της αξίας των οικιών.²⁷⁶

Οι υπηρεσίες της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων στηρίζονταν σε τρεις κεντρικές διευθύνσεις: την οικονομική, την αγροτική (εποικισμού) και την αστική.²⁷⁷ Η οικονομική αποτελείτο από υπαλλήλους και λογιστές της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδας, η αστική είχε τους δικούς της υπαλλήλους, ενώ το ανθρώπινο δυναμικό της αγροτικής προερχόταν τόσο από την Επιτροπή όσο και από το Υπουργείο Γεωργίας.²⁷⁸ Η δραστηριότητά της δεν περιοριζόταν μόνο στις μεγάλες πόλεις αλλά επεκτάθηκε και σε μικρότερες περιοχές όπως τη Λάρισα, τη Λαμία, το Μεσολόγγι, την Κόρινθο, την Καρδίτσα, την Πάτρα, τον Πύργο, την Κρήτη, τη Χίο και τη Μυτιλήνη. Η οργάνωσή της στις επαρχίες περιλάμβανε πέντε διευθύνσεις: Γενική

---

²⁷³ Λοΐζος Δημήτρης, *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1994, σ. 34· Αλβανός Ραϋμόνδος, «Οι πρόσφυγες και η αγροτική επανάσταση του Μεσοπολέμου», στο Ψαρομηλίγκος Αρτέμης - Λάζου Βασιλική (επίμ.), *Η ιστορία της Μικράς Ασίας: Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, τόμ. 7, εκδ. Τεγόπουλος, Αθήνα 2011, σ. 61.

²⁷⁴ Εφημερίδα ΕΜΠΡΟΣ, «Η διανομή των οικιών του συνοικισμού Νέας Φιλαδέλφειας», αρ. 10.802, 1.12.1926, σ. 3.

²⁷⁵ Ήδη από το Μάιο 1925 το ζήτημα της αξίας των οικιών είχε απασχολήσει τη Βουλή. Έντονη κριτική σημειώθηκε για την εισαγωγή ξυλείας και κεραμιδιών. Βλ. Εφημερίδα ΕΜΠΡΟΣ, «Η χθεσινή συνεδρίαση της Εθνοσυνελεύσεως: Αποκαλύψεις διά τας προσφυγικάς προμήθειας», αρ. 10.253, 24.5.1925, σ. 5.

²⁷⁶ Εφημερίδα ΕΜΠΡΟΣ, «Η χθεσινή ογκώδης συγκέντρωσις εις Κοκκινιάν: Η αγανάκτησις των προσφύγων κατά της Επιτροπής Αποκαταστάσεως», αρ. 11.525, 24.12.1928, σ. 7.

²⁷⁷ Στην Επιτροπή υπάγονταν και τα ακόλουθα Διοικητικά Τμήματα: Γενικής Επιθεώρησης, Γραμματείας, Συστημένων και Τηλεγραφημάτων, Εφοδίων, Νομικού Συμβούλου και η Υπηρεσία Τεχνών και Επαγγελματιών. Βλ. Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 24, 28.

²⁷⁸ Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σσ. 19-20· Κριμπάς Βασίλειος, «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 13 (1999-2000), σ. 234.

Διεύθυνση Εποικισμού στη Μακεδονία,²⁷⁹ η οποία χωριζόταν σε τρεις υποδιευθύνσεις -κεντρικής, δυτικής, ανατολικής Μακεδονίας- και εκείνες, με τη σειρά τους, σε δεκαπέντε γραφεία εποικισμού.²⁸⁰ Δημιουργήθηκαν επίσης οι διευθύνσεις Θράκης με επτά γραφεία, Παλαιάς Ελλάδας, Ηπείρου και Νήσων με δεκαοκτώ γραφεία (τέσσερα στη Στερεά Ελλάδα, δύο στην Πελοπόννησο, τρία στη Θεσσαλία, τρία στην Ήπειρο, τέσσερα στην Κρήτη, ένα στη Λέσβο και ένα στη Λήμνο), Αστικής Αποκαταστάσεως και τέλος η διεύθυνση Οικονομικού.²⁸¹ Οι Γενικές Διευθύνσεις Εποικισμού Μακεδονίας και Θράκης είχαν έδρα τη Θεσσαλονίκη και την Κομοτηνή αντίστοιχα, ενώ οι υπόλοιπες την Αθήνα. Οι τρεις Γενικές Διευθύνσεις τοποθέτησαν Γραφεία Εποικισμού στις περιοχές που ήταν υπεύθυνες με επικεφαλής έναν γεωπόνο.²⁸² Η Επιτροπή λειτουργούσε σαν «ιδιοκτήτης» των οικημάτων που είχαν παραχωρηθεί στους πρόσφυγες και είχε ως κύριο έργο την εποπτεία της αποπληρωμής των χρεών τους. Επέβλεπε για την τάξη με την βοήθεια της αστυνομίας και έλεγχε την υγειονομική κατάσταση των περιοχών (καθαριότητα δρόμων, προμήθεια νερού, άδειασμα βόθρων κ.α.).

Τα Γραφεία Εποικισμού λειτούργησαν σε όλη την Ελλάδα και συγκεκριμένα: στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας ανήκαν τα γραφεία της Θεσσαλονίκης, Λαγκαδά, Πιερίας, Φλώρινας, Κυκλίας, Καστοριάς, Εορδαίας, Βέροιας, Γιαννιτσών, Αξιούπολης, Σιντικής, Χαλκιδικής, Σερρών, Έδεσσας και Κοζάνης. Στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης ανήκαν τα γραφεία της Κομοτηνής, Ορεστιάδας, Αλεξανδρούπολης, Διδυμοτείχου, Ξάνθης, Δράμας και Καβάλας. Τέλος, στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Παλαιάς Ελλάδας, Ηπείρου και Νησιών ανήκαν τα

---

²⁷⁹ Περισσότερα για την υγειονομική υπηρεσία που ιδρύθηκε από τη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας βλ. Ζηλίδης Χρήστος - Πεντόγαλος Γεράσιμος, «Η υγειονομική προστασία των προσφυγικών πληθυσμών της Μακεδονίας (1925-1930)», *Ελληνική Ιατρική* 53 (1987), σσ. 430-432.

²⁸⁰ Στη Βέροια συγκροτήθηκε το «Γραφείο Εποικισμού Βεροίας» ως τμήμα της Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού Μακεδονίας. Βλ. Κολτσίδας Αντώνης, *Ιστορία της Βέροιας και της περιοχής, με παράλληλη τοπογραφία της πόλης*, τόμ. Α', εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 767.

²⁸¹ Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 24· Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 85-86· Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 79.

²⁸² Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 79.

γραφεία του Ηρακλείου, Ρεθύμνου, Λασιθίου, Χανίων, Αττικής και Βοιωτίας, Εύβοιας, Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Πρέβεζας, Ιωαννίνων, Αχαΐας-Ηλείας, Άργους, Βόλου, Λάρισας, Λήμνου, Καρδίτσας, Λαμίας, Παραμυθιάς και Μυτιλήνης.²⁸³

Σύμφωνα με το Διάταγμα 18408/28.12.1923 μεταβιβάστηκαν στην Επιτροπή όλες οι αρμοδιότητες των Υπουργείων Γεωργίας και Προνοίας, Υγιεινής και Αντιλήψεως σχετικά με την προσφυγική αποκατάσταση.²⁸⁴ Η ανωτέρω μετακίνηση είχε ως αποτέλεσμα το Υπουργείο Γεωργίας να αποδεσμεύσει το Τμήμα Εποικισμού, τη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας, τη Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης και τα Γραφεία Εποικισμού στην Ήπειρο, Αττική, Κρήτη, Βοιωτία και Αιτωλία-Ακαρνανία. Από το Υπουργείο Προνοίας αποδεσμεύθηκαν το Τεχνικό Τμήμα όπως επίσης και το Τμήμα Στέγης.²⁸⁵ Τον Μάιο του 1925 ιδρύθηκε η Υγειονομική Υπηρεσία της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων η οποία έχτισε 59 υγειονομικούς σταθμούς σε όλη τη χώρα.²⁸⁶ Όταν οι πόροι του δεύτερου δανείου είχαν δαπανηθεί, το έργο της Επιτροπής είχε ουσιαστικά ολοκληρωθεί.²⁸⁷ Στις 24 Ιανουαρίου 1930²⁸⁸ συμφωνήθηκε μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της

---

²⁸³ Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 25, 28· Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 80-81.

²⁸⁴ Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 104.

²⁸⁵ Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 24· Κριμπάς Βασίλειος, «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 13 (1999-2000), σ. 234.

²⁸⁶ Βλ. Elisabeth, *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006, σσ. 268-277 για την ίδρυση 62 αγροτικών ιατρείων στην Μακεδονία από την Ε.Α.Π. μεταξύ 1925-1930, τη λειτουργία τους, τα μέτρα που έλαβε η Επιτροπή για την καταπολέμηση της ελονοσίας και την γενικότερη κατάσταση της υγείας του πληθυσμού, όπως περιγράφεται στις εκθέσεις της, αλλά και για την τύχη των ιατρείων μετά τη διάλυση της Επιτροπής. Βλ. επίσης Ζηλίδης Χρήστος, *Η ανοικτή περίθαλψη στην ελληνική ύπαιθρο (1922-1983)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 121-125.

²⁸⁷ Νοταράς Μιχαήλ, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, εκδ. Χρονικά, Αθήνα 1934, σσ. 142-153· Λοΐζος Δημήτρης, *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1994, σσ. 37-38.

²⁸⁸ Ζάικος Νίκος, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοκίνη προοπτική», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 41· Ανδριώτης Νίκος, «Βενιζελισμός και πρόσφυγες», στο Γαρδίκια Κατσιαδάκη Ελένη (επιμ.), *Στα χρόνια του*

Επιτροπής η διάλυση της τελευταίας.²⁸⁹ Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων²⁹⁰ είχε δαπανήσει για την εγκατάσταση των αστών προσφύγων το ποσό των 2.000.000 αγγλικών λιρών.²⁹¹

Το έργο της χαρακτηρίστηκε επιτυχημένο, διότι κατάφερε να εγκαταστήσει περίπου μισό εκατομμύριο πρόσφυγες σε μικρό χρονικό διάστημα. Σε γενικές γραμμές η καλή διοίκηση του φορέα και η αποκλειστική διάθεση των πόρων της για την εγκατάσταση των προσφύγων βοήθησε στην ολοκλήρωση της αποστολής της. Στην ύπαιθρο ίδρυσε υγειονομικά κέντρα, σχολεία²⁹² και πρότυπους σταθμούς γεωργικών βελτιώσεων. Σημαντικά έργα ήταν επίσης η υδροδότηση οικισμών και η κατασκευή αρδευτικών, αντιπλημμυρικών και αποστραγγιστικών έργων. Ωστόσο, η αστική αποκατάσταση κατείχε δευτερεύουσα θέση στις προτεραιότητες της Επιτροπής διότι, η αγροτική αποκατάσταση, θεωρήθηκε φθηνότερη και συντομότερα υλοποιήσιμη. Σύμφωνα με το Αρχείο του Νικολάου Κωνσταντόπουλου, οι αστοί πρόσφυγες δυσανασχτούσαν με την Κυβέρνηση η οποία δεν ολοκλήρωνε τους διαγωνισμούς σχετικά με την ανέγερση των κατοικιών

Βενιζέλου, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος - Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Χανιά - Αθήνα 2010, σ. 118.

²⁸⁹ Πετρίδης Παύλος (επιμ.), *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932: Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 344-345· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 104· Φωτιάδης Κωνσταντίνος και Ηλιάδου-Τάχου Σοφία, «Η αποκατάσταση και η εξέλιξη των προσφύγων στην περιοχή της Φλώρινας: Από τη δίνη του αυτοπροσδιορισμού στη δυναμική της ενεργητικής παρουσίας», στο Κολιόπουλος Ιωάννης – Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 227-228. Επίσης, οι εκκρεμότητες μεταξύ της Επιτροπής και της Κυβέρνησης ρυθμίστηκαν με τον Νόμο 4592 «Περί κυρώσεως της συμβάσεως περί εκκαθαρίσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων και ρυθμίσεως των εκ ταύτης απορρεόντων ζητημάτων». Φ.Ε.Κ. 137/2.05.1930. Η μεταβίβαση ολοκληρώθηκε με τον Νόμο 4857 «Περί μεταβίβασεως εις τον Ελληνικόν Δημόσιον της κινητής και ακινήτου περιουσίας της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων και συστάσεως υποθήκης υπέρ της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής». ΦΕΚ 396/18.12.1930.

²⁹⁰ Με τον Νόμο 4735/1930 τα ιατρεία που ανήκαν στην Επιτροπή μεταβιβάστηκαν στο Υπουργείο Υγιεινής και το προσωπικό τους θεωρείται έκτακτο με μηνιαία αντιμισθία. Βλ. Φ.Ε.Κ. 167/16.5.1930.

²⁹¹ Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σ. 331.

²⁹² Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 326.

τους.²⁹³ Η ανωτέρω κωλυσιεργία είχε ως αποτέλεσμα η πλειοψηφία των προσφύγων των πόλεων να διαμένει σε αυτοσχέδιες κατασκευές και σε παράγκες από πισσόχαρτο μέχρι και τη δεκαετία του 1950.²⁹⁴

Παρ' όλο που η Επιτροπή κατάφερε σε μεγάλο βαθμό να ανταποκριθεί στο έργο της, υπήρξαν ορισμένα μελανά σημεία στη λειτουργία της. Συγκεκριμένα, άρθρο στην εφημερίδα ΣΚΡΙΠ αναφέρει πως αρκετές καταγγελίες είχαν σημειωθεί για στελέχη της Επιτροπής τα οποία αμείβονταν με υψηλούς μισθούς.²⁹⁵ Το συγκεκριμένο γεγονός ανάγκασε την κυβέρνηση να προβεί σε ανακρίσεις και ποινικές διώξεις υπαλλήλων ώστε να καταπολεμηθούν φαινόμενα αισχροκέρδειας. Οι μισθοί των υπαλλήλων της Επιτροπής θα υπολογίζονταν ξανά σε συνεργασία με τα αρμόδια υπουργεία.²⁹⁶

Γνωστή ήταν και η διαμάχη του Παμπροσφυγικού Συνδέσμου Αρχιτεκτόνων Μηχανικών με την Επιτροπή.²⁹⁷ Συγκεκριμένα, ο Σύνδεσμος συστάθηκε από πρόσφυγες αρχιτέκτονες και μηχανικούς με σκοπό να συνδράμουν ενεργά στην αποκατάσταση των νεήλυδων μετά την καταστροφή της Σμύρνης. Ωστόσο, όσες φορές και αν ζητούσαν από την Επιτροπή να τους βοηθήσει και να τους επιλέξει, ώστε να συνδράμουν στη στέγαση των προσφύγων, εκείνη απαντούσε αρνητικά, τονίζοντας ότι οι θέσεις των αρχιτεκτόνων και μηχανικών κατέχονταν μόνο από γηγενείς του ελλαδικού χώρου. Αποκορύφωμα της συγκεκριμένης τακτικής ήταν ο μειοδοτικός διαγωνισμός στον οποίο ο Σύνδεσμος προσπαθούσε να λάβει μέρος. Σύμφωνα με επόμενο δημοσίευμα της εφημερίδας ΣΚΡΙΠ²⁹⁸ ο πρόεδρος του Συνδέσμου Ηλίας Σιμιτόπουλος περιγράφει τη συμπεριφορά ενός αρχιμηχανικού της Επιτροπής όταν ο πρώτος προσπάθησε να καταθέσει ένα φάκελο προσφοράς

---

²⁹³ Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 150-151.

²⁹⁴ Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 153.

²⁹⁵ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός υπαλλήλου της Επιτροπής που λάμβανε 20.000 δραχμές το μήνα. Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, «Αι χθεσινάι θορυβώδεις σκηναί εις την Βενιζελικήν Εθνοσυνέλευσιν», αρ. 7.964, 24.5.1925, σ. 6.

²⁹⁶ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, «Επήλθεν οριστική συμφωνία Κυβερνήσεως και Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», αρ. 7.852, 15.11.1924, σ. 6.

²⁹⁷ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, «Μία συνέντευξις μετά του προέδρου του Παμπροσφυγικού Συνδέσμου Αρχιτεκτόνων Μηχανικών», αρ. 7.700, 11.9.1924, σ. 2.

²⁹⁸ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, «Η οικοδόμησις των προσφυγικών οικίσκων», αρ. 7.703, 14.9.1924, σ. 5.

για την οικοδόμηση κάποιων οικιών στη Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα, όταν ο πρόεδρος του Συνδέσμου μετέβη στα γραφεία της Επιτροπής, ο αρχιμηχανικός και διευθυντής της Τεχνικής Υπηρεσίας της Επιτροπής Κώστας Σγούτας αρνήθηκε να παραλάβει την προσφορά, προφασιζόμενος πως η καταληκτική ώρα είχε παρέλθει για μόλις δέκα λεπτά, παρόλο που δεχόταν προσφορές από άλλους εργολάβους ή από πρόσωπα που δεν σχετίζονταν με το συγκεκριμένο επάγγελμα (κλητήρες, παντοπώλες, δημοσιογράφους). Ο Σύνδεσμος απευθύνθηκε σε ανώτερα κλιμάκια της Επιτροπής για τη διευθέτηση του προβλήματος, αλλά δεν έλαβε καμία απάντηση σχετικά με το διαγωνισμό και την πορεία της καταγγελίας.²⁹⁹ Στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας³⁰⁰ αναφέρεται και μια άλλη καταγγελία που αφορούσε τη διανομή των γαιών. Συγκεκριμένα, ο διευθυντής εποικισμού στη Θεσσαλονίκη απέκτησε δύο κτήματα τα οποία προορίζονταν για τους πρόσφυγες. Στη συνέχεια το άρθρο κλείνει περιγράφοντας τις κακές συνθήκες διαβίωσης και σίτισης των προσφύγων τονίζοντας πως αρκετοί πέθαιναν λόγω της αδιαφορίας του κράτους.

Τη δυσαρέσκειά τους προς την Επιτροπή εξέφρασαν και οι εργολάβοι της. Συγκεκριμένα κάποιοι εργολάβοι που εργάζονταν στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς καταχράστηκαν 40.000.000 δραχμές με τη βοήθεια υπαλλήλων της Επιτροπής. Εκπρόσωποι της Επιτροπής παραδέχτηκαν την ανωτέρω κατάχρηση δίχως περαιτέρω σχολιασμό.³⁰¹

Σε επόμενο άρθρο στην ίδια εφημερίδα,³⁰² ο υπουργός Προνοίας Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης κινήθηκε νομικά κατά της Επιτροπής ύστερα από καταγγελίες καταστροφών στους συνοικισμούς Περιστερίου και Δραπετσώνας. Συγκεκριμένα, έδωσε εντολή να συγκεντρωθούν οι φάκελοι των εργολάβων και να ελεγχθούν τόσο από τεχνικής πλευράς όσο και οικονομικής· μέχρι τη λήψη απόφασης οι εργολάβοι δεν θα πληρώνονταν από το δημόσιο. Ο υπουργός αποφάσισε τη συγκρότηση τριών

---

²⁹⁹ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, «Η οικοδόμηση των προσφυγικών οικίσκων», αρ. 7.706, 17.9.1924, σ. 3.

³⁰⁰ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, «Πρόσφυγες ακούσατε την φωνή της αλήθειας», αρ. 7.798, 17.9.1924, σ. 1.

³⁰¹ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, «Ανεκαλύφθη τεράστια κατάχρησης εις βάρος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως», αρ. 8.931, 17.3.1928, σ. 4.

³⁰² Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, «Θα διωχθούν οι υπεύθυνοι διά την οικτράν κατάστασιν των προσφυγικών συνοικισμών», αρ. 9.164, 9.11.1928, σ. 4.

επιτροπών για τον έλεγχο των παρανομιών.³⁰³ Η πρώτη επιτροπή ήταν υπεύθυνη για τον έλεγχο του κόστους της κατασκευής των προσφυγικών παραπηγμάτων και του συνολικού έργου που αναλάμβαναν οι εργολάβοι. Η δεύτερη επιτροπή ήταν υπεύθυνη για την ανέγερση του συνοικισμού της Νέας Φιλαδέλφειας στον οποίο δαπανήθηκαν 150.000.000 δραχμές. Η τρίτη επιτροπή θα μελετούσε το ζήτημα της θεμελίωσης των γερμανικών ξύλινων οικίσκων (όπως για παράδειγμα στη Νέα Ιωνία Βόλου) για τους οποίους δαπανήθηκαν υπέρογκα ποσά. Τέλος, ο υπουργός αποφάσισε να αποστείλει έγγραφο στην Επιτροπή με το οποίο θα ζητούσε την αποστολή στοιχείων σχετικά με την ανέγερση των συνοικισμών Νέας Ιωνίας και Βύρωνα. Λίγες ημέρες αργότερα ο υπουργός μίλησε με τον εισαγγελέα Αθηνών για την πιθανότητα ποινικής και αστικής δίωξης των εργολάβων που θα κρίνονταν ως ύποπτοι από τις ανωτέρω επιτροπές.³⁰⁴

Μετά τη διάλυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (1930) η αγροτική αποκατάσταση πέρασε στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Γεωργίας και η αστική στο Υπουργείο Υγιεινής (πρώην Υπουργείο Περιθάλψεως). Το Υπουργείο Υγιεινής ήταν υπεύθυνο για τη διάθεση των οικοπέδων, τα οποία δεν είχε προλάβει να αξιοποιήσει η Επιτροπή, όπως επίσης και για τη συντήρηση των αστικών συνοικισμών. Σε κάθε συγκροτημένο κράτος η σωστή λειτουργία του εν λόγω Υπουργείου αποτελεί προϋπόθεση για την άσκηση αποτελεσματικής υγειονομικής πολιτικής.³⁰⁵

---

³⁰³ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, «Καταρτισμός επιτροπών διά τον έλεγχον της κατασκευής των προσφυγικών συνοικισμών», αρ. 9.165, 10.11.1928, σ. 4.

³⁰⁴ Εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ*, «Οι δολιευθέντες το δημόσιον εργολάβοι», αρ. 11.486, 13.11.1928, σ. 6

³⁰⁵ Δαρδαβέσης Θεόδωρος και Ιωαννίδης Αντώνιος, «Η σύσταση του Υπουργείου Υγείας στο Ελληνικό Κράτος», *Πρακτικά ΙΘ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 183.

Κεφάλαιο 3. Η μετεξέλιξη του Υπουργείου Υγείας: Η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αποτυπώνει (1917-1940)

Η παροχή υγειονομικής περίθαλψης στους πρόσφυγες υπήρξε εξίσου σημαντική με τη στεγαστική και την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Η οργάνωση του Υπουργείου Υγείας την εποχή κατά την οποία το ελληνικό κράτος κλήθηκε να διαχειριστεί το μεγάλο προσφυγικό ρεύμα του 1922, αποτέλεσε τον σημαντικότερο παράγοντα υγειονομικής βοήθειας αλλά και ελέγχου. Η υγειονομική πολιτική ενός κράτους στηρίζεται εν πολλοίς στη σύσταση, στελέχωση και λειτουργία του Υπουργείου Υγείας το οποίο είναι υπεύθυνο για όλα τα σχετικά θέματα.

Ύστερα από επιτόπια έρευνα συλλέχθηκαν όλα τα σχετιζόμενα με το θέμα τεύχη της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως των ετών 1917-1940 με σκοπό τη διοικητική αποτύπωση του Υπουργείου. Στη σχετική βιβλιογραφία η συγκεκριμένη προσέγγιση απουσιάζει. Η ιστορική πορεία του Υπουργείου χαρακτηρίζεται από συγχωνεύσεις, καταργήσεις και επανασυστάσεις, ενώ οι πολυάριθμες αλλαγές στην ονομασία του (όπως Περιθάλψεως, Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως και τέλος, Εθνικής Προνοίας)³⁰⁶ αποτελούν πεδίο μελέτης για τους ερευνητές που ασχολούνται με την ιστορία των διοικητικών θεσμών στην Ελλάδα.³⁰⁷

---

³⁰⁶ Τζιοβάρας Γρηγόρης, Τα Υπουργεία μας, εκδ. Το ποντίκι, Αθήνα 1996, σ. 222.

³⁰⁷ Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η οργάνωση της Κεντρικής Διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου», στο Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008β, σ. 99.

Πίνακας 1: Η ιστορική πορεία του Υπουργείου Υγείας κατά την περίοδο 1917-1940

14 Ιουνίου 1917	Υπουργείο Περιθάλψεως	Φ.Ε.Κ. 112/14.6.1917
22 Ιουλίου 1922	Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας	Φ.Ε.Κ. 122/29.7.1922 δεν εφαρμόστηκε
14 Δεκεμβρίου 1922	Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως	Φ.Ε.Κ. 269/14.12.1922
25 Αυγούστου 1928	Υφυπουργείο Υγιεινής	Φ.Ε.Κ. 174/25.8.1928
16 Ιουνίου 1929	Υπουργείο Υγιεινής	Φ.Ε.Κ. 201/16.6.1929
1 Δεκεμβρίου 1932	Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως	Φ.Ε.Κ. 417/1.12.1932
1935	Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως	
1936	Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως	
1940	Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας	Φ.Ε.Κ. 324/11.10.1940

Πηγή: Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (Φ.Ε.Κ.) 1917-1940.

Το Υπουργείο Περιθάλψεως

Στις 14 Ιουνίου 1917 η κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου ίδρυσε το Υπουργείο Περιθάλψεως σε αντικατάσταση του Υπουργείου Περιθάλψεως Οικογενειών Επιστράτων και Προσφύγων, που είχε λειτουργήσει στη κυβέρνηση του κινήματος Εθνικής Αμύνης στη Θεσσαλονίκη την εποχή του Εθνικού Διχασμού.

Με Νομοθετικό Διάταγμα συστάθηκε ο ανωτέρω φορέας με σκοπό την περίθαλψη των προσφύγων και την υποστήριξη των οικογενειών των επιστράτων (Άρθρο 1).³⁰⁸ Το Βασιλικό Διάταγμα ψηφίστηκε ομοφώνως από τη Βουλή με τον Νόμο 748 στις 21 Αυγούστου 1917.³⁰⁹

Αναφορικά με τις αρμοδιότητες του Υπουργείου Περιθάλψεως δημοσιεύθηκε σχετικό Νομοθετικό Διάταγμα στις 10 Ιουλίου 1917.³¹⁰ Η Κεντρική υπηρεσία του Υπουργείου περιλάμβανε το γραφείο του Υπουργού, τις διευθύνσεις

---

³⁰⁸ Φ.Ε.Κ. 112/14.6.1917. Το προσωπικό του Υπουργείου αποτελείτο από: έναν Γενικό Γραμματέα, δύο Διευθυντές, τρεις Τμηματάρχες α' και β' τάξεως, δώδεκα γραμματείς α' και β' τάξεως, είκοσι γραφείς α' και β' τάξεως, έναν προσωπικό γραμματέα του Υπουργού με βαθμό α' τάξεως, έναν γραμματέα προϊσταμένου του γραφείου πρωτοκόλλων διεκπεραιώσεως και αρχείου με βαθμό α' τάξεως, έναν γραμματέα του προϊσταμένου του Ειδικού Λογιστηρίου του Υπουργείου με βαθμό α' τάξεως και τέλος, από επτά κλητήρες και έναν αρχικλητήρα (Άρθρο 2).

³⁰⁹ Φ.Ε.Κ. 170/21.8.1917· Φ.Ε.Κ. 178/27.9.1922.

³¹⁰ Φ.Ε.Κ. 136/10.7.1917. Η σύσταση του προσωπικού άλλαξε σε σχέση με το προηγούμενο Νομοθετικό Διάταγμα. Συγκεκριμένα το προσωπικό εκτός του τμήματος ειδικού λογιστηρίου αποτελείτο από: δύο Διευθυντές (ο ένας ως Γενικός), δύο Τμηματάρχες α' ή β' τάξεως, δύο επιθεωρητές α' τάξεως, δύο επιθεωρητές β' τάξεως, δέκα γραμματείς α' ή β' τάξεως, δώδεκα ακολούθους, δώδεκα γραφείς α' ή β' τάξεως, τρεις δακτυλογράφους α' ή β' τάξεως, έναν ταμία, δύο βοηθούς ταμία, έναν αρχικλητήρα, οκτώ κλητήρες α' ή β' τάξεως και τέλος, από δύο καθαρίστριες. [Οι τέσσερις επιθεωρητές και οι δύο βοηθοί ταμία προστέθηκαν με τον Νόμο 757. Φ.Ε.Κ. 173/24.8.1917. Το άρθρο 8 (πρόσληψη ημερομισθίων) του Νόμου 757 τροποποιήθηκε με τον Νόμο 1171. Βλ. Φ.Ε.Κ. 60/23.3.1918.] Το προσωπικό του ειδικού λογιστηρίου συγκροτείτο από αποσπασμένους υπαλλήλους του Γενικού Λογιστηρίου (Άρθρο 3). Σημαντική τομή για την εποχή ήταν η συγκρότηση πενταμελούς συμβουλίου το οποίο απαρτιζόταν από πρόσφυγες με σκοπό την άμεση ενημέρωση του Κράτους για τα προσφυγικά προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν (Άρθρο 6). Για την περίθαλψη των προσφύγων στη Μακεδονία συστάθηκε η «Υπηρεσία Περιθάλψεως των εν Μακεδονία προσφύγων» η οποία είχε έναν τμηματάρχη α' ή β' τάξεως (ως προϊστάμενο), έναν επιθεωρητή α' ή β' τάξεως, έξι γραμματείς α' ή β' τάξεως, έξι ακολούθους, δώδεκα γραφείς α' ή β' τάξεως, έναν δακτυλογράφο, έναν ταμία, δύο υποταμίες, έναν αρχιτέκτονα, έναν υπομηχανικό, τρεις επιμελητές συσσιτίου α' ή β' τάξεως, τρεις υπεπιμελητές συσσιτίου α' ή β' τάξεως, τρεις επιστάτες α' ή β' τάξεως και τέλος, τέσσερις κλητήρες α' ή β' τάξεως (Άρθρο 7). Στις θέσεις δακτυλογράφου, επιμελητή συσσιτίου, υπεπιμελητή συσσιτίου και καθαρισμού επιτρεπόταν ο διορισμός γυναικών (Άρθρο 15). Με τον Νόμο 892 αποφασίστηκε πως με Βασιλικό Διάταγμα μπορεί να απονεμηθεί ο τίτλος του Γενικού Διευθυντή σε έναν από τους δύο Διευθυντές του Υπουργείου με σκοπό τη γενική εποπτεία του Φορέα. Βλ. Φ.Ε.Κ. 200/15.9.1917. Γενικός Διευθυντής Υγιεινής μπορούσε να διορισθεί και καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ο οποίος διατηρούσε την ιδιότητά του. Βλ. Φ.Ε.Κ. 279/3.10.1923.

περιθάλψεως προσφύγων και οικογενειών επιστράτων και το τμήμα του ειδικού λογιστηρίου (Άρθρο 2). Για τα προσόντα διορισμού και προβιβασμού του προσωπικού, όπως επίσης και για τις πειθαρχικές κυρώσεις δημοσιεύθηκε ο Νόμος 1081 ο οποίος ρύθμιζε τη λειτουργία του Υπουργείου.³¹¹

Στο ίδιο Φύλλο Κυβερνήσεως με άλλο Νομοθετικό Διάταγμα, το Κράτος ήταν υπεύθυνο για τη στέγαση, διατροφή και ιατρική περίθαλψη των άπορων προσφύγων (Άρθρα 1-2). Οι πρόσφυγες μπορούσαν να μείνουν σε δημόσια και ιδιωτικά οικήματα και σε εξαιρετικές περιπτώσεις σε εκείνα που περιήλθαν στην κυριότητα του κράτους ύστερα από επίταξη (Άρθρο 4). Για τη διατροφή δινόταν χρηματικό επίδομα ή τροφή σε συσσίτια (Άρθρο 5). Ιδιαίτερη φροντίδα απολάμβαναν οι πρόσφυγες ιερείς, οι δάσκαλοι, οι μαθητές, οι ασθενείς και οι λεχώνες στους οποίους παρέχονταν ειδικά χρηματικά βοηθήματα (Άρθρα 8-9).

Για τη μίσθωση των οικημάτων του Υπουργείου Περιθάλψεως δημοσιεύθηκε σχετικό Βασιλικό Διάταγμα και ο Νόμος 751. Συγκεκριμένα, ο εκάστοτε Υπουργός είχε τη δικαιοδοσία να μην προκηρύσσει δημόσιο διαγωνισμό σε περίπτωση που η μίσθωσή τους είχε διάρκεια ενός έτους.³¹² Σχετικά με τα οδοιπορικά των υπαλλήλων συστάθηκε με τον Νόμο 1881 τριμελής επιτροπή που απαρτιζόταν από τον προϊστάμενο του τμήματος προσωπικού, έναν τμηματάρχη του Υπουργείου και τον προϊστάμενο του ειδικού λογιστηρίου (Άρθρο 1).³¹³

Μετά το 1920 αλλάζει η σύσταση της Κεντρικής υπηρεσίας του Υπουργείου που στηριζόταν στο Φ.Ε.Κ. 136/10.7.1917. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το Άρθρο 1 του Νόμου 2053, καταργείται το τμήμα του ειδικού λογιστηρίου, η διεύθυνση περίθαλψης προσφύγων αποκτά τμήμα περίθαλψης προσφύγων και γραφείο στατιστικής και περιθάλψεως αναξιοπαθούντων. Επίσης, η διεύθυνση περίθαλψης οικογενειών εφέδρων απαρτίζεται πλέον από το τμήμα εφέδρων, το τμήμα περίθαλψης οικογενειών εφέδρων Αττικοβοιωτίας και το γραφείο διεκπεραιώσεως. Τέλος, γίνεται σύσταση δύο νέων τμημάτων: του προσωπικού (υπαγόμενο στη

---

³¹¹ Φ.Ε.Κ. 307/30.12.1917.

³¹² Φ.Ε.Κ. 118/19.6.1917· Φ.Ε.Κ. 171/22.8.1917.

³¹³ Φ.Ε.Κ. 19/24.1.1920.

Διεύθυνση Προσφύγων) και των αγαθοεργών και φιλανθρωπικών συλλόγων και ιδρυμάτων (υπαγόμενο στη Διεύθυνση Εφάδρων).³¹⁴

Στις 22 Ιουλίου 1922 η κυβέρνηση του Δημητρίου Γούναρη δημοσίευσε τον Νόμο 2882 για τη μετονομασία του Υπουργείου Περιθάλψεως σε Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας. Ωστόσο, δεν εφαρμόστηκε λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής και της πτώσης της κυβέρνησης Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη στις 22 Αυγούστου 1922.³¹⁵ Παρόλα αυτά, αυτή η μετονομασία θεωρείται σταθμός προόδου στην ιστορία της Κοινωνικής Πρόνοιας στην Ελλάδα, διότι για πρώτη φορά η υγεία ενοποιείται με την πρόνοια.³¹⁶

Ο Νόμος 2882 καταργήθηκε από την κυβέρνηση Στυλιανού Γονατά με Νομοθετικό Διάταγμα στις 14 Δεκεμβρίου 1922 (Άρθρο 1) και το Υπουργείο

---

³¹⁴ Φ.Ε.Κ. 50/29.2.1920.

³¹⁵ Φ.Ε.Κ. 122/29.7.1922. Σύμφωνα με το άρθρο 2 στο Υπουργείο μεταφερόταν: α. η μέριμνα της προμήθειας και διάθεσης της κίνησης του Κράτους (ανήκε στο Υπουργείο Οικονομικών), β. το Υγειονομικό Τμήμα, το Ιατροσυνέδριο και το Τμήμα Δημόσιας Αντιλήψεως (ανήκαν στο Υπουργείο Εσωτερικών), γ. το Τμήμα Σχολικής Υγιεινής, το παιδολογικό εργαστήριο, η χορήγηση άδειας εξασκήσεως των ιατρικών επαγγελματιών και η υπηρεσία των δωρεών και κληροδοτημάτων (ανήκαν στο Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης), δ. το Υγειονομικό Τμήμα του Υπουργείου Συγκοινωνιών, ε. η ιατρική και υγιεινή επίβλεψη των ιαματικών πηγών και λουτρών, η υγιεινή των εμπορικών πλοίων, των εργατών θαλάσσης και των σπογγαλιέων (ανήκαν στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας), στ. η υγειονομική επίβλεψη των γεωργικών εργασιών (ανήκε στο Υπουργείο Γεωργίας), ζ. η υγειονομική επιθεώρηση των φυλακών, ο διορισμός και η απόλυση των ιατρών των φυλακών και η σχετική υπηρεσία με τα νοσοκομεία και τα φαρμακεία των φυλακών (ανήκαν στο Υπουργείο Δικαιοσύνης), η. η Στέγη της Πατρίδας που ανήκε στο Υπουργείο των Στρατιωτικών. Στα Άρθρα 3 έως 10 ορίζονταν οι Διευθύνσεις και οι Υπηρεσίες του Υπουργείου. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το Άρθρο 4 η Διεύθυνση Δημόσιας Υγιεινής περιλάμβανε τα Τμήματα: α. Περισταλής Λοιμωδών Νόσων, β. Αντιφυματικό, γ. Ελονοσίας και Υγιεινής των πόλεων και της υπαίθρου, δ. Επαγγελματικής ιατρικής, υγειονομικής στατιστικής και δημοσιευμάτων. Με το Άρθρο 5, η Διεύθυνση Κοινωνικής Υγιεινής ορίστηκε να αποτελείται από τα τμήματα: α. Παιδικής ηλικίας, β. Σχολικής υγιεινής, γ. Υγιεινής της εργασίας και δ. Ιαματικών πηγών. Το Άρθρο 6 όριζε τη σύσταση του προσωπικού της Υπηρεσίας Υγειονομικής Επιθεωρήσεως και το Άρθρο 7 τα Τμήματα της Διεύθυνσης Δημόσιας Αντιλήψεως (α. Προσφύγων, αναξιοπαθούντων, δωρεών και κληροδοτημάτων, β. Διοικήσεως δημοσίων ορφανοτροφείων, γ. Διοικήσεως δημοσίων αγαθοεργών ιδρυμάτων και δ. Εποπτείας μη δημοσίων ιδρυμάτων και σωματείων δημοσίας αντιλήψεως και πρόνοιας). Το Άρθρο 8 όριζε τη σύσταση της Διεύθυνσης Περιθάλψεως Θυμάτων Πολέμου με τα Τμήματα: α. Ευρέσεως εργασίας στους ανάπηρους πολέμου και στις οικογένειες των θυμάτων πολέμου, β. Εκπαίδευσης αναπήρων πολέμου και των οικογενειών των θυμάτων πολέμου, γ. Ανέγερσης μνημείων και συντηρήσεως εθνικών τάφων και παροχής ηθικών αμοιβών στις οικογένειες των θυμάτων πολέμου. Ακόμη, η Διεύθυνση Διοικητικού (Άρθρο 9) περιλάμβανε τα Τμήματα: α. Προσωπικού κεντρικής υπηρεσίας και επαρχιακών κλάδων, β. Στατιστικής και οικονομικών υπηρεσιών, γ. Διεκπεραιώσεως και αρχείου, δ. Τεχνικής υπηρεσίας. Επίσης, τα Άρθρα 10 και 11 όριζαν τη σύσταση της Υπηρεσίας Ελέγχου και Επιθεωρήσεως, το Γραφείο Νομικού Συμβούλου, το Ειδικό Λογιστήριο και το Γραφείο Υπουργού. Τέλος, σύμφωνα με το Άρθρο 13 θα λειτουργούσαν στο Υπουργείο τα ακόλουθα Συμβούλια: α. Ανώτατο Υγειονομικό, β. Γνωμοδοτικό Εποπτείας των αγαθοεργών ιδρυμάτων και γ. Διοικητικό.

³¹⁶ Μαστρογιάννης Ιωάννης, *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα 1960, σσ. 297-298.

Περιθάλψεως μετονομάστηκε σε Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως (Άρθρο 2).³¹⁷ Σχετικά με τις αρμοδιότητες του Υπουργού Υγιεινής δημοσιεύθηκε ανάλογο Νομοθετικό Διάταγμα με το οποίο ο Υπουργός Υγιεινής οριζόταν ως κύριος υπεύθυνος για την περίθαλψη, την αστική αποκατάσταση των προσφύγων και τη δημόσια υγεία του Κράτους.³¹⁸

Στις 7 Ιουλίου 1923, επί κυβερνήσεως Στυλιανού Γονατά, με Νομοθετικό Διάταγμα η Διεύθυνση Υγιεινής του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως ορίστηκε να περιλαμβάνει τα Τμήματα: α. Λοιμωδών Νόσων, β. Κοινωνικής Υγιεινής, γ. Ιατρικής Αντιλήψεως και δ. Ιατρικών Επαγγελμάτων. Επίσης, αναφέρονται τα Γραφεία: α. Εκκαθάρισης δαπανών, β. Υγειονομικού υλικού και τέλος, γ. Στατιστικής και δημοσιευμάτων. Να σημειωθεί πως στη Διεύθυνση Υγιεινής υπάγονταν η Υπηρεσία Επιθεωρήσεως και το Ανώτατο Υγειονομικό Συμβούλιο. Σύμφωνα με το άρθρο 3 το Ιατροσυνέδριο μετονομάστηκε σε Ανώτατο Υγειονομικό Συμβούλιο και αποτελούσε πλέον Συμβουλευτικό Σώμα του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Αξίζει να αναφερθεί πως στο Υπουργείο λειτουργούσε πλέον Διοικητικό Συμβούλιο στο οποίο συμμετείχαν καθηγητές της Ιατρικής Σχολής αντί της Νομικής και είχαν θητεία 3 ετών (Άρθρο 5).³¹⁹

Στις αρμοδιότητες του Υπουργείου εκτός των αντικειμένων της δημόσιας υγείας υπάγονταν: α. η περίθαλψη των απόρων, β. η διοίκηση των δημοσίων και μη αγαθοεργών ιδρυμάτων, γ. η εποπτεία των φιλανθρωπικών σωματείων και δ. η

---

³¹⁷ Φ.Ε.Κ. 269/14.12.1922· Μακρίδης Νικόλαος, *Αι υπηρεσίαι υγιεινής εν Ελλάδι από της ιδρύσεως του Ελληνικού Βασιλείου μέχρι των ημερών μας (1933)*, εκδ. Αδελφών Γεράρδων, Αθήνα 1933.

³¹⁸ Φ.Ε.Κ. 16/17.1.1923.

³¹⁹ Φ.Ε.Κ. 186/7.7.1923· Φ.Ε.Κ. 217/6.8.1923· Φ.Ε.Κ. 274/27.9.1923. Η Κεντρική Υπηρεσία απαρτιζόταν από: α. τη Γενική Γραμματεία, β. τη Διεύθυνση Δημόσιας Αντιλήψεως, γ. τη Διεύθυνση Προνοίας και Αποκαταστάσεως Προσφύγων, δ. την Υπηρεσία Επιθεωρήσεως, ε. το Τμήμα Προσωπικού, στ. το Τμήμα Διεκπεραιώσεως και Αρχείου, ζ. το Τμήμα Στατιστικής, η. το γραφείο του Νομικού Συμβούλου και θ. το ιδιαίτερο γραφείο Υπουργού. Η Διεύθυνση Δημόσιας Αντιλήψεως περιλάμβανε τα Τμήματα: α. Περιθάλψεως θυμάτων πολέμου και εφεδρικών επιδομάτων και β. Διοικήσεως Δημοσίων και μη Αγαθοεργών Ιδρυμάτων και Εποπτείας Φιλανθρωπικών Σωματείων. Ακόμη, λόγω της εγκατάστασης των προσφύγων στην Αθήνα, η Διεύθυνση Προνοίας και Αποκαταστάσεως Προσφύγων συγκροτείτο από τα Τμήματα: α. Περίθαλψης προσφύγων, β. Εργασίας, γ. Τεχνικού και δ. Επιτάξεων και Λαϊκής κατοικίας (Άρθρο 2). Το Διοικητικό Συμβούλιο αποτελούσαν ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου, τρεις διευθυντές, ο Κεντρικός Επιθεωρητής, ο Νομικός Σύμβουλος, δύο καθηγητές της Νομικής Σχολής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου και τρεις καθηγητές της Ιατρικής Σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου (Άρθρο 1).

περίθαλψη των προσφύγων συμπεριλαμβανομένης της αστικής αποκατάστασης (Άρθρο 1).

Στις 14 Νοεμβρίου 1923 με Νομοθετικό Διάταγμα οργανώθηκαν οι περιφερειακές Υγειονομικές Υπηρεσίες. Σύμφωνα με το Άρθρο 1 το κράτος διαιρέθηκε σε πέντε Υγειονομικές περιφέρειες των οποίων υπεύθυνος ήταν ο Υγειονομικός Επιθεωρητής. Η πρώτη περιφέρεια με έδρα την Αθήνα περιλάμβανε τους νομούς: Αττικής και Βοιωτίας, Φθιώτιδος και Φωκίδος, Εύβοιας, Λέσβου, Χίου, Σάμου, Κυκλάδων, Χανίων, Ρεθύμνου, Ηρακλείου, Λασιθίου και τα νησιά Κύθηρα και Αντικύθηρα. Η δεύτερη περιφέρεια με έδρα την Πάτρα περιλάμβανε τους νομούς: Αχαϊοήλιδος, Αργολιδοκορινθίας, Αρκαδίας, Μεσσηνίας, Λακωνίας, Αιτωλοακαρνανίας, Ζακύνθου και Κεφαλληνίας. Η τρίτη περιφέρεια με έδρα τη Θεσσαλονίκη περιλάμβανε τους νομούς: Θεσσαλονίκης, Πέλλας, Κοζάνης, Φλώρινας, Λαρίσης και Τρικάλων. Η τέταρτη είχε έδρα την Κομοτηνή με τους νομούς Σερρών, Δράμας, Έβρου και Ροδόπης. Τέλος, η πέμπτη περιφέρεια έδρευε στα Ιωάννινα και περιλάμβανε τους νομούς: Ιωαννίνων, Πρέβεζας, Άρτας και Κέρκυρας. Σε κάθε περιφέρεια ιδρύθηκε Υγειονομικό Εργαστήριο (Άρθρο 2) και στις πρωτεύουσες των νομών προβλέφθηκε θέση Νομιάτρου (Άρθρο 3).³²⁰ Στις 4 Απριλίου 1924 δημοσιεύθηκε ο Νόμος 3073 με τον οποίο τροποποιούνται διατάξεις του οργανισμού του Υπουργείου με πιο σημαντική αυτή του Άρθρου 1. Συγκεκριμένα, επιτράπηκε ο διορισμός εκτάκτων υπαλλήλων στον Φορέα με ημερήσια αποζημίωση 30 δραχμών και οι οποίοι δεν μπορούσαν να υπερβαίνουν τους 290.³²¹ Ωστόσο, μερικούς μήνες αργότερα οι θέσεις καταργούνται (Άρθρο 6)³²² και δίνεται σχετική αποζημίωση.³²³

Αναφορικά με την περίθαλψη των προσφύγων, το 1924 επί Κυβερνήσεως Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, επιτράπηκε η πρόσληψη εκτάκτου υγειονομικού προσωπικού το οποίο δεν μπορούσε να ξεπεράσει τους 400 ιατρούς, φαρμακοποιούς, μαίες και τους 1000 νοσοκόμους, βοηθούς ιατρών και

---

³²⁰ Φ.Ε.Κ. 328/14.11.1923.

³²¹ Φ.Ε.Κ. 75/4.4.1924.

³²² Φ.Ε.Κ. 246/1.10.1924.

³²³ Φ.Ε.Κ. 13/17.1.1925.

φαρμακοποιών (Άρθρο 1). Η ημερήσια αποζημίωσή τους ορίστηκε σε 100 δραχμές για τους ιατρούς, 70 για τους φαρμακοποιούς, 50 για τις μαίες και 40 για το υπόλοιπο προσωπικό (Άρθρο 3). Ακόμη, επιτράπηκε η ίδρυση προσωρινών νοσοκομείων για τους πρόσφυγες στις περιοχές όπου δεν λειτουργούσαν νοσοκομεία ή δημόσια υγειονομικά καταστήματα (Άρθρο 7) και παρεχόταν δωρεάν νοσηλεία στους άπορους (Άρθρο 9).³²⁴

Το 1925 με Νομοθετικό Διάταγμα ανανεώνεται η δομή του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως. Η Κεντρική Υπηρεσία απαρτιζόταν από: α. τη Γενική Γραμματεία, β. τη Διεύθυνση Υγιεινής, γ. τη Διεύθυνση Δημόσιας Αντιλήψεως, δ. τη Διεύθυνση Προνοίας και Αποκαταστάσεως προσφύγων,³²⁵ ε. την Υπηρεσία των Επιθεωρήσεων, στ. το Γραφείο του Νομικού Συμβούλου και ζ. το Ιδιαίτερο γραφείο του Υπουργού (Άρθρο 1).³²⁶ Η Κυβέρνηση επίσης προέβη σε σύσταση του Συμβουλίου Προνοίας και Στεγάσεως Προσφύγων το οποίο απαρτιζόταν από: τον Γενικό Διευθυντή της Γενικής Διεύθυνσης Δημόσιου Λογιστικού (Πρόεδρος), τον Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Υγιεινής, τον Διευθυντή της Υγιεινής, τον Διευθυντή Προνοίας του Υπουργείου Υγιεινής, τον Διευθυντή Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Συγκοινωνιών, τον Διευθυντή Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας και τέλος, από τέσσερις πρόσφυγες οι οποίοι θα ορίζονταν από το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως (Άρθρο 13).

Στις 28 Σεπτεμβρίου 1925, επί Κυβερνήσεως Θεόδωρου Πάγκαλου, αλλάζει ριζικά η δομή του Υπουργείου. Σύμφωνα με το Άρθρο 1 η Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου περιλάμβανε: α. τη Διεύθυνση Δημόσιας Αντιλήψεως, β. τη Διεύθυνση

---

³²⁴ Φ.Ε.Κ. 301/2.12.1924.

³²⁵ Μετά την κατάργηση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων οι υπηρεσίες του μεταφέρθηκαν στη Διεύθυνση Προνοίας και Αποκαταστάσεως προσφύγων (Άρθρο 12). Βλ. Φ.Ε.Κ. 133/29.5.1925.

³²⁶ Φ.Ε.Κ. 133/29.5.1925. Σύμφωνα με το Άρθρο 2 στη Γενική Γραμματεία υπάγονταν: α. το Τμήμα Προσωπικού, β. το Τμήμα Αγαθοεργών Ιδρυμάτων, και γ. το Τμήμα Διεκπεραιώσεως. Η Διεύθυνση Υγιεινής περιλάμβανε: α. το Τμήμα Λοιμωδών νόσων, β. το Τμήμα Κοινωνικής Υγιεινής, γ. το Τμήμα Ιατρικής Αντιλήψεως, δ. το Τμήμα Ιατρικών επαγγελματιών, ε. το Γραφείο Εκκαθαρίσεως δαπανών, στ. το Γραφείο Υγειονομικού υλικού, ζ. το Γραφείο Δημοσιευμάτων και η. το Ανώτατο Υγειονομικό Συμβούλιο. Η Διεύθυνση Αντιλήψεως περιλάμβανε: α. το Τμήμα Προστασίας θυμάτων πολέμου και β. το Τμήμα Δημόσιας Αντιλήψεως. Τέλος, η Διεύθυνση Προνοίας και Αποκαταστάσεως προσφύγων αποτελείτο από: α. το Τμήμα Περιθάλψεως προσφύγων, β. το Τμήμα στεγάσεως προσφύγων, γ. το Τμήμα Αστικής αποκαταστάσεως προσφύγων, δ. το Τμήμα Αστικών συνοικισμών και λαϊκής κατοικίας, ε. το Τμήμα Οικονομικών Υπηρεσιών και στ. το Τμήμα τεχνικών υπηρεσιών.

Υγιεινής, γ. τη Διεύθυνση Προνοίας, δ. το Τμήμα Προσωπικού, ε. το Τμήμα Διεκπεραιώσεως (Γραφείο Λογιστικού, Γραφείο καταχωρήσεως, Γραφείο Αποστολής, Γραφείο Αρχείου), στ. την Υπηρεσία Επιθεωρήσεως, ζ. το Γραφείο του Νομικού Συμβούλου και η. το Ιδιαίτερο Γραφείο του Υπουργού.³²⁷

Τον Ιανουάριο του 1926 η δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου κατήργησε το Υπουργείο. Συγκεκριμένα με Νομοθετικό Διάταγμα στις 12 Ιανουαρίου 1926 το Τμήμα Προστασίας Θυμάτων Πολέμου μεταφέρθηκε στο Υπουργείο Στρατιωτικών, το Τμήμα Αγαθοεργών Ιδρυμάτων εντάχθηκε στο Υπουργείο Γεωργίας, το Τμήμα Λαϊκής κατοικίας μεταφέρθηκε στο Υπουργείο Γεωργίας, το Τεχνικό Τμήμα εντάχθηκε στο Υπουργείο Συγκοινωνιών και η Διεύθυνση Υγιεινής στο Υπουργείο Εσωτερικών. Τέλος, τα Τμήματα Προστασίας απόρων και Λογιστικού καταργήθηκαν.³²⁸ Λίγους μήνες αργότερα, μετά την ανατροπή του Πάγκαλου και επί κυβερνήσεως Γεωργίου Κονδύλη, το Υπουργείο επανιδρύεται.³²⁹

Τον Ιούλιο του 1927 η Κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη τροποποίησε την οργάνωση του Υπουργείου Υγείας, Προνοίας και Αντιλήψεως. Συγκεκριμένα η Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου απαρτιζόταν από: α. τη Γενική Γραμματεία, β. τη Διεύθυνση Δημόσιας Αντιλήψεως, γ. τη Διεύθυνση Υγιεινής, δ. τη Διεύθυνση

---

³²⁷ Φ.Ε.Κ. 242/9.9.1925· Φ.Ε.Κ. 272/28.9.1925. Στη Διεύθυνση Δημόσιας Αντιλήψεως ανήκαν τα τμήματα Προστασίας Θυμάτων Πολέμου (Γραφείο εκκαθάρισης και καταβολής των καθυστερούμενων περιθάλψεων και Γραφείο ευρέσεως εργασίας και προστασίας θυμάτων πολέμου), Αγαθοεργών Ιδρυμάτων (Γραφείο Κρατικών Ιδρυμάτων, Γραφείο Εθνικών Παιδικών Σταθμών, Γραφείο Οικονομικής και Λογιστικής Διοίκησης, Γραφείο Κοινωνικών Ιδρυμάτων) και Προστασίας απόρων (Γραφείο Προστασίας αναξιοπαθούντων και απόρων, Γραφείο Προστασίας της παιδικής ηλικίας, Γραφείο Εποπτείας εράνων και κληροδοτημάτων). Η Διεύθυνση Υγιεινής περιλάμβανε τα τμήματα Λοιμωδών νόσων (Γραφείο περιστολής Λοιμωδών Νόσων, Γραφείο αντιελονοσιακό και υγιεινής πόλεων και υπαίθρου χώρας, Γραφείο Δαπανών και Υλικού), Κοινωνικής Υγιεινής (Γραφείο Υγιεινής, μητρότητας και πρώτης παιδικής ηλικίας, Γραφείο Κοινωνικής Υγιεινής, Γραφείο Δαπανών και Υλικού), Ιατρικής Αντιλήψεως (Γραφείο Ιατρικής Βοήθειας, Γραφείο Ιατρικών Επαγγελματιών, Γραφείο Φαρμακευτικού υλικού, Γραφείο Δαπανών) και την Υπηρεσία Υγειονομικής Επιθεωρήσεως. Η Διεύθυνση Προνοίας αποτελείτο από τα τμήματα Περιθάλψεως Προσφύγων (Γραφείο Παροχής Περιθάλψεως, Γραφείο Κινήσεως, Γραφείο Εκκαθαρίσεως δαπανών), Λαϊκής κατοικίας (Γραφείο Λαϊκής κατοικίας, Γραφείο Αστικών Συνοικισμών, Γραφείο επιτάξεων και εκτιμήσεων, Γραφείο απαλλοτριώσεων, Γραφείο Λογιστικού) και Τεχνικών Υπηρεσιών. Αναφορικά με τα Συμβούλια του Υπουργείου δημιουργήθηκαν τα κάτωθι: Ανώτατο Υγειονομικό Συμβούλιο, Διοικητικό Συμβούλιο, Ειδικό Υγειονομικό Συμβούλιο και το Κεντρικό Συμβούλιο Προνοίας και Στεγάσεως προσφύγων. Το Τμήμα Προσωπικού διαιρέθηκε στα γραφεία Διοικητικού Προσωπικού, Υγειονομικού Προσωπικού και Λογιστικό Γραφείο.

³²⁸ Φ.Ε.Κ. 11/12.1.1926.

³²⁹ Φ.Ε.Κ. 286/28.8.1926.

Προνοίας, ε. το Γραφείο Νομικού Συμβούλου και στ. το Ιδιαίτερο Γραφείο Υπουργού (Άρθρο 1).³³⁰

Στις εκλογές της 19^{ης} Αυγούστου 1928, ο Ελευθέριος Βενιζέλος σχημάτισε κυβέρνηση η οποία παρέμεινε στην εξουσία μέχρι το 1932. Ιδιαίτερη μέριμνα δόθηκε στον τομέα της υγείας όπου ήδη είχε υποσχεθεί σε προεκλογικό λόγο του στη Θεσσαλονίκη. «Θα διαθέσωμεν εκ των οικονομιών τας οποίας ημπορούμεν να επιτύχωμεν εις τας δαπάνας του προϋπολογισμού παν ό,τι απαιτείται διά την εξασφάλισιν της δημοσίας υγείας».³³¹ Οι υποσχέσεις του πολιτικού υλοποιήθηκαν σταδιακά δίνοντας προτεραιότητα στην αναδιοργάνωση της υγειονομικής κεντρικής διοίκησης. Αξίζει να αναφερθεί πως ο μοναδικός εν ενεργεία πρωθυπουργός που αποφάσισε να αναλάβει παράλληλα με τα πολιτικά του καθήκοντα το Υπουργείο Υγείας ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος.³³²

---

³³⁰ Φ.Ε.Κ. 156/29.7.1927· Φ.Ε.Κ. 202/22.9.1927. Σύμφωνα με το Άρθρο 2 στη Γενική Γραμματεία υπάγονταν: α. το Τμήμα Προσωπικού (Γραφείο Διοικητικού Προσωπικού, Γραφείο Υγειονομικού Προσωπικού, Γραφείο Λογιστικού), β. το Τμήμα Διεκπεραιώσεως (Γραφείο Λογιστικού, Γραφείο καταχωρήσεως, Γραφείο Αποστολής, Γραφείο Αρχείου) και γ. η Υπηρεσία Επιθεωρήσεως. Στη Διεύθυνση Δημόσιας Αντιλήψεως ανήκαν τα τμήματα Προστασίας Θυμάτων Πολέμου (Γραφείο Συμβουλίου ελέγχου, Γραφείο μητρώων και μεταβολών, Γραφείο εκδόσεως καταστάσεων πληρωμής συντάξεων, Γραφείο γενικής αλληλογραφίας και παρακολούθησης των Επιτροπών, Γραφείο προστασίας αναπήρων και θυμάτων πολέμου), Αγαθοεργών Ιδρυμάτων (Γραφείο Εθνικών Ιδρυμάτων, Γραφείο Εθνικών παιδικών σταθμών και αγροτικών Ιδρυμάτων, Γραφείο Φορολογιών, Γραφείο ελέγχου και οικονομικής διοικήσεως) και Προστασίας απόρων (Γραφείο κληροδοτημάτων και κοινωνικών Ιδρυμάτων, Γραφείο Προστασίας αναξιοπαθούντων και απόρων, Γραφείο Εποπτείας εράνων και σωματείων φιλανθρωπικών ή κοινής ωφέλειας). Η Διεύθυνση Υγιεινής περιλάμβανε τα τμήματα Λοιμωδών νόσων (Γραφείο περιστολής Λοιμωδών Νόσων, Γραφείο αντιελονοσιακό και υγιεινής πόλεων και υπαίθρου χώρας, Γραφείο Δαπανών και Υλικού), Κοινωνικής Υγιεινής (Γραφείο Υγιεινής, μητρότητας και πρώτης παιδικής ηλικίας, Γραφείο Κοινωνικής Υγιεινής, Γραφείο Δαπανών και Υλικού) και Ιατρικής Αντιλήψεως (Γραφείο Ιατρικής Βοήθειας, Γραφείο Ιατρικών Επαγγελματιών, Γραφείο Φαρμακευτικού υλικού, Γραφείο Δαπανών). Η Διεύθυνση Προνοίας αποτελείτο από τα τμήματα: α. Περιθάλψεως Προσφύγων (Γραφείο Παροχής Περιθάλψεως, Γραφείο Κινήσεως, Γραφείο Εκκαθαρίσεως δαπανών), Λαϊκής κατοικίας (Γραφείο Λαϊκής κατοικίας, Γραφείο Κρατικών Συνοικισμών, Γραφείο επιτάξεων και εκτιμήσεων, Γραφείο απαλλοτριώσεων, Γραφείο Λογιστικού), β. Λογιστικού (Γραφείο Διοικητικό, Γραφείο Δαπανών, Γραφείο εκκρεμών λογαριασμών Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων) και γ. Τεχνικών Υπηρεσιών. Αναφορικά με τα Συμβούλια του Υπουργείου δημιουργήθηκαν τα κάτωθι: Ανώτατο Υγειονομικό και Διοικητικό.

³³¹ Πετρίδης Παύλος (επιμ.), *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932: Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 359.

³³² Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ιστορική πορεία του Υπουργείου Υγείας στην Ελλάδα (1833-1981)», *Ιατρικό Βήμα* 115 (2008α), σσ. 50-61.

Στις 25 Αυγούστου 1928, ο Ελευθέριος Βενιζέλος διαχωρίζει το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως και συστήνει Υφυπουργείο Υγιεινής.³³³ Η οργάνωση του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως παρέμεινε η ίδια.³³⁴ Έναν χρόνο αργότερα μετονομάζεται σε Υπουργείο Υγιεινής με τον Νόμο 4172 και το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως ονομάζεται πλέον Υπουργείο Προνοίας και Αντιλήψεως.³³⁵ Στις 8 Μαρτίου 1930³³⁶ συστάθηκε με τον Νόμο 4483 Γενική Γραμματεία στο Υπουργείο Υγιεινής και στις 22 Μαΐου 1930³³⁷ Διοικητικό Συμβούλιο με τον Νόμο 4657. Στις 16 Μαΐου 1930, ύστερα από τη διάλυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων τον Ιανουάριο του 1930, με τον Νόμο 4735 τα ιατρεία της Επιτροπής έγιναν κρατικά και ανήκαν στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Υγιεινής.³³⁸

Στις 1 Δεκεμβρίου 1932, επί Κυβερνήσεως Παναγή Τσαλδάρη, το Υπουργείο Υγιεινής καταργείται και ενοποιείται με το Υπουργείο Προνοίας και Αντιλήψεως. Το νέο υπουργείο λαμβάνει την ονομασία Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως. Καταργείται, επίσης, η Ανθελονοσιακή Υπηρεσία και οι σχετικές υπηρεσίες παρέχονταν, πλέον, από τα τοπικά ιατρεία σε συνεργασία με τους νομιάτρους και τους ξένους ελονοσιολόγους.³³⁹

---

³³³ Φ.Ε.Κ. 174/25.8.1928.

³³⁴ Φ.Ε.Κ. 165/16.8.1928· Φ.Ε.Κ. 274/24.12.1928.

³³⁵ Φ.Ε.Κ. 201/16.6.1929.

³³⁶ Φ.Ε.Κ. 72/8.3.1930.

³³⁷ Φ.Ε.Κ. 176/22.5.1930.

³³⁸ Φ.Ε.Κ. 167/16.5.1930.

³³⁹ Φ.Ε.Κ. 419/1.12.1932. Σύμφωνα με το Άρθρο 1 (Φ.Ε.Κ. 6/10.1.1933) η Διεύθυνση Γενικής Γραμματείας απαρτιζόταν από: α. Τμήμα Προσωπικού, β. Τμήμα Διεκπεραιώσεως, γ. Υπηρεσία Επιθεωρήσεως, δ. Τμήμα Λογιστικού και Οικονομικής Επιθεωρήσεως (Μετονομάστηκε σε Τμήμα Υγειονομικού και Φαρμακευτικού Υλικού. Φ.Ε.Κ. 208/22.7.1933· Φ.Ε.Κ. 347/9.11.1933) και ε. Γραφείο Δημοσιότητας και προπαγάνδας (Μετονομάστηκε σε Γραφείο Συγκριτικών Μελετών και Μεταφράσεων. Φ.Ε.Κ. 208/22.7.1933· Φ.Ε.Κ. 347/9.11.1933.). Η Διεύθυνση Δημόσιας Αντιλήψεως περιλάμβανε: α. Τμήμα Αγαθοεργών Ιδρυμάτων, β. Τμήμα Προστασίας Θυμάτων Πολέμου και γ. Τμήμα Δημόσιας Αντιλήψεως. Η Διεύθυνση Αστικής Αποκατάστασεως: α. Τμήμα Αποκατάστασεως Προσφύγων, β. Τμήμα Λαϊκής Κατοικίας, γ. Τμήμα Τεχνικό και δ. Υπηρεσία Ελέγχου (Φ.Ε.Κ. 208/22.7.1933· Φ.Ε.Κ. 347/9.11.1933). Η Διεύθυνση Υγιεινής (Μετονομάστηκε σε Γενική Διεύθυνση της Υγιεινής. Φ.Ε.Κ. 63/17.2.1939) αποτελείτο από: α. Τμήμα Λοιμωδών Νόσων, β. Τμήμα Κοινωνικής Υγιεινής και Ιατρικής Αντιλήψεως, γ. Τμήμα Ιατρικών Επαγγελματιών (Μετονομάστηκε σε Τμήμα Ιατρικών και Φαρμακευτικών Επαγγελματιών. Φ.Ε.Κ. 208/22.7.1933· Φ.Ε.Κ. 347/9.11.1933), δ. Τμήμα Κρατικής Κίνησης (Μετονομάστηκε σε Υπηρεσία Κρατικής Κίνησης. Φ.Ε.Κ. 208/22.7.1933· Φ.Ε.Κ. 347/9.11.1933) και ε. Υπηρεσία Υγειονομικής Επιθεωρήσεως. Τέλος, τα Συμβούλια που λειτουργούσαν ήταν: α. Ανώτατο Υγειονομικό Συμβούλιο, β. Διοικητικό Συμβούλιο, γ. Συμβούλιο Ελέγχου Συντάξεων, δ. Συμβούλιο Εράνων και ε. Συμβούλιο Προνοίας και Στεγάσεως Προσφύγων.

Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Δαρδαβέση, το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως μετονομάστηκε το 1935 σε Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως και το 1936 σε Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως.³⁴⁰ Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε τα αντίστοιχα Φ.Ε.Κ. που επιβεβαιώνουν τις μετονομασίες του Υπουργείου την εποχή εκείνη, ωστόσο, το διαπιστώνουμε έμμεσα από τα υπόλοιπα Φ.Ε.Κ. της περιόδου που αναφέρονται στο εν λόγω Υπουργείο. Το 1937 προστέθηκε στο Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως η Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών και το Τεχνικό Συμβούλιο Κοινωνικής Προνοίας και Αντιλήψεως.³⁴¹

Στη διάρκεια της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά παρατηρείται ένα φιλόδοξο πρόγραμμα αναβάθμισης της υγειονομικής περίθαλψης για την οποία επενδύθηκαν συνολικά 500.000.000 δραχμές. Μόλις ανέλαβε την εξουσία πίστωσε 20.000.000 δραχμές με αναγκαστικό νόμο στον ειδικό λογαριασμό του προϋπολογισμού του Υπουργείου Υγείας.³⁴² Με διατάγματα που εκδόθηκαν στις 14 Ιουνίου 1937,³⁴³ στις 22 Ιουλίου 1937³⁴⁴ και στις 21 Δεκεμβρίου 1937³⁴⁵ θα κυκλοφορούσαν 38.500.000 γραμματόσημα αξίας 50 λεπτών έκαστο, τα οποία θα είχαν τυπωμένα έναν σταυρό και τη λέξη «Πρόνοια». Κατά τα έτη 1938 και 1939 ο Μεταξάς συνέχισε την έκδοση των ανωτέρω γραμματοσήμων με σκοπό την ενίσχυση του τομέα της υγείας.³⁴⁶

Βλ. Μαστρογιάννης Ιωάννης, *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα 1960.

³⁴⁰ Δαρδαβέσης Θεόδωρος και Ιωαννίδης Αντώνιος, «Η σύσταση του Υπουργείου Υγείας στο Ελληνικό Κράτος», *Πρακτικά 10' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 183-196· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ιστορική πορεία του Υπουργείου Υγείας στην Ελλάδα (1833-1981)», *Ιατρικό Βήμα* 115 (2008α), σσ. 50-61· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η οργάνωση της Κεντρικής Διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου», στο Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008β, σσ. 99-111.

³⁴¹ Φ.Ε.Κ. 364/17.9.1937.

³⁴² Φ.Ε.Κ. 388/5.9.1936.

³⁴³ Φ.Ε.Κ. 224/14/6/1937.

³⁴⁴ Φ.Ε.Κ. 275/22.7.1937.

³⁴⁵ Φ.Ε.Κ. 521/21.12.1937.

³⁴⁶ Φ.Ε.Κ. 89/8.3.1938· Φ.Ε.Κ. 38/1/2/1939.

Ο τομέας της υγείας και η έννοια του σώματος κατείχαν σημαντική θέση στην κοινωνική πολιτική που άσκησε ο Μεταξάς.³⁴⁷ Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος του: «Η προστασία δια τους ενδεείς και τους πτωχούς, δι' εκείνους που πάσχουν χειρότερα από κάθε άλλον εις την ζωήν αυτήν, να τους εξασφαλίσουμε τουλάχιστον ένα πιάτο ζεστό φαγητό και ένα κρεβάτι εις το νοσοκομείον αν αρρωστήσουν».³⁴⁸

Ήδη στην Έκθεση Υγιεινής Αθηνών του 1938 ο Μεταξάς στο δεύτερο περίπτερο ενημέρωνε το κοινό για θέματα ευγονικής. Η φράση του Μεταξά «Βάσιν της προόδου, της χαράς, της ευτυχίας και της γενικής αναδημιουργίας της Ελλάδος, αποτελεί η υγεία και η ευρωστία των πολιτών της» (Λόγος 1^η Φεβρουαρίου 1937) ήταν αναρτημένη στο περίπτερο προπαγανδίζοντας τη στάση του Δικτάτορος. Ένας πίνακας με νοσήματα όπως η φυματίωση, η λέπρα και η σύφιλη βρισκόταν στον ίδιο χώρο διότι θεωρούνταν μη συμβατά με τον γάμο. Αρκετοί νεόνυμφοι και μελλονύμφοι επισκέπτονταν το εν λόγω περίπτερο δείχνοντας έτσι το ενδιαφέρον τους για τον προγεννητικό έλεγχο.³⁴⁹ Αξίζει να αναφερθεί ακόμη πως το πρώτο περίπτερο ευγονικής παρουσιάστηκε στην Έκθεση της Δρέσδης το 1911. Ωστόσο, όταν το 1930 διοργανώθηκε η επόμενη έκθεση στην ίδια πόλη, λόγω της ανόδου των Ναζί στην εξουσία, η Έκθεση απέκτησε προπαγανδιστικό χαρακτήρα με σκοπό την προώθηση του δόγματος της Άριας Φυλής.³⁵⁰

Αναφορικά με την υγεία του σώματος, σύμφωνα με τους Χαράλαμπο Οικονόμου και Μάνο Σπυριδάκη, «η ποιότητα και η ποσότητα του βιολογικού κεφαλαίου τέθηκε στο επίκεντρο της κοινωνικής πολιτικής για την υγεία ενώ η φροντίδα του σώματος έπαψε να θεωρείται μία ιδιωτική υπόθεση για να περάσει

---

³⁴⁷ Macris John, *The foreign policy of the Metaxas Regime, 1936-1941*, εκδ. University Microfilms International, Μίτσιγκαν 1979, σσ. 145-146.

³⁴⁸ Μεταξάς Ιωάννης, *Το Νέον Κράτος και η Κοινωνική Πρόνοια*, εκδ. 4^η Αυγούστου, Αθήνα 1937.

³⁴⁹ Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη - Ανδρούτσος Γεώργιος - Τσακρής Αθανάσιος, «Μικροβιολογικά θέματα της Έκθεσης Υγιεινής της Αθήνας (1938)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 59 (2014), σ. 53.

³⁵⁰ Dillon Jennifer, *Modernity, sanitation and the public bath Berlin, 1896-1930, as archetype*, PhD Dissertation, Department of Art, Art History, and Visual Studies Duke University, Βόρεια Καρολίνα 2007, σ. 77.

στην κρατική αρμοδιότητα».³⁵¹ Πέρα από την αναβάθμιση του υγειονομικού συστήματος της χώρας, απώτερος στόχος του ήταν και η εξασφάλιση της «ευρωστίας της φυλής».³⁵² Με τον Αναγκαστικό Νόμο 2588 μετονομάζεται το Υπουργείο Υγείας σε «Υπουργείο Εθνικής Προνοίας» και συστήνεται Τμήμα Ευγονικής.³⁵³ Το επιχείρημα περί σύστασης τμήματος ευγονικής στηριζόταν στην προστασία της παιδικής ηλικίας, στη βελτίωση των συνθηκών μητρότητας και στη μείωση της βρεφικής θνησιμότητας.³⁵⁴

Λίγα χρόνια πριν την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι φανερό ότι έχουν αρχίσει να συγκροτούνται καθαρά φυλετικές/φασιστικές απόψεις, οι οποίες εκφράζονται και μέσω της επιστήμης. Οι διάφορες εκφάνσεις της ρατσιστικής

---

³⁵¹ Οικονόμου Χαράλαμπος και Σπυριδάκης Μάνος, *Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της υγείας*, εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 2012, σ. 484.

³⁵² Λιάκος Αντώνης, Η «κοινωνική πολιτική» της 4ης Αυγούστου, εφημερίδα *Το Βήμα*, 25 Νοεμβρίου 2008.

³⁵³ Φ.Ε.Κ. 324/11.10.1940. Η Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά συγκροτήθηκε ως εξής: α. Γενική Γραμματεία (αποτελείται από 1. τη Διεύθυνση Διοικήσεως με τα Τμήματα Προσωπικού και Διεκπεραιώσεως και 2. την Υπηρεσία Επιθεωρήσεως), β. Γενική Διεύθυνση Υγιεινής [απαρτίζεται από Ι. τη Διεύθυνση Δημόσιας Υγείας (1. Τμήμα επιδημιών, 2. Τμήμα Παρακολούθησεως υγειονομικών υπηρεσιών και Ιδρυμάτων και ιδιωτικών εργαστηρίων και 3. Υπηρεσία εξυγιαντικών έργων), ΙΙ. τη Διεύθυνση Κοινωνικής Υγιεινής (1. Τμήμα Κοινωνικών νοσημάτων και κοινωνικής Υγιεινής, 2. Τμήμα Υγιεινής, Μητρότητας και Παιδικής ηλικίας και 3. Ευγονικής, Τμήμα Δημοσιότητας, Υγειονομικής Στατιστικής και Προπαγάνδας), ΙΙΙ. τη Διεύθυνση Ιατρικής Αντιλήψεως (1. Τμήμα Νοσοκομείων, 2. Τμήμα Ιατρείων και 3. Τμήμα Ιατρικού και Νοσηλευτικού προσωπικού), ΙV. το Τμήμα Ιατρικών και φαρμακευτικών επαγγελματιών, V. το Τμήμα Κρατικής Κίνησης, VI. το Τμήμα Οικονομικών Υπηρεσιών, VII. την Υπηρεσία Επιθεωρήσεως των Αφροδισίων Νόσων, VIII. την Υπηρεσία Επιθεωρήσεως του Αντιτραυματικού αγώνος, ΙX. την Υπηρεσία Επιθεωρήσεως των Φαρμακείων και X. την Υπηρεσία Μελετών], γ. Διεύθυνση Δημόσιας Αντιλήψεως (1. Υπηρεσία Αγαθοεργών Ιδρυμάτων, 2. Υπηρεσία Δημοσίας Αντιλήψεως και 3. Γραφείο Μελετών), δ. Διεύθυνση Κοινωνικής Προνοίας (1. Υπηρεσία Στεγάζσεως Προσφύγων, 2. Τμήμα Λαϊκής Κατοικίας, 3. Τμήμα Ελέγχου και 4. Γραφείο Μελετών), ε. Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών (1. Υπηρεσία Ελέγχου και Επιθεωρήσεως, 2. Υπηρεσία Μελετών και 3. Υπηρεσία Κατασκευών και Συντηρήσεως) και στ. Ιδιαίτερο Γραφείο Υπουργού. Τέλος, τα Συμβούλια που λειτουργούσαν ήταν: α. Διοικητικό Συμβούλιο, β. Τεχνικό Συμβούλιο Κοινωνικής Προνοίας και Αντιλήψεως και γ. Κεντρικό Συμβούλιο Προνοίας και Στεγάζσεως. Η Διεύθυνση Δημόσιας Αντιλήψεως μετονομάστηκε αργότερα σε Γενική Διεύθυνση Δημόσιας Αντιλήψεως και υποδιαιρέθηκε στις Διευθύνσεις: 1. Εθνικών Ορφανοτροφείων και Παιδικών Σταθμών (διοικητικό τμήμα και λογιστικό τμήμα), 2. Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων και Σωματείων, 3. Κρατικής Αντιλήψεως, 4. Γραφείο Μελετών (Φ.Ε.Κ. 226/5.9.1942).

³⁵⁴ Θεοδώρου Βασιλική και Καρακατσάνη Δέσποινα, *Υγιεινής Παραγγέλματα, Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2010, σ. 416.

ιδεολογίας (αντισημιτισμός, ευγονική κ.λπ.) αποτελούν στοιχείο μιας «ευρύτερης ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας».³⁵⁵

Εισηγητής της θεωρίας της ευγονικής ήταν ο Άγγλος Francis Galton.³⁵⁶ Το 1933 στη Γερμανία ψηφίστηκε ο Νόμος για την «Πρόληψη των Γενετικά Ασθενών Απογόνων». Ωστόσο, οι ιδέες αυτές που κυριάρχησαν στη φασιστική Ιταλία, στη ναζιστική Γερμανία και αλλού,³⁵⁷ είχαν απήχηση όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στην άλλη μεριά του Ατλαντικού.³⁵⁸

Η θεωρία της ευγονικής και η πρακτική εφαρμογή της είχε «θετικές» πτυχές, όπως η κρατική μέριμνα για καλύτερες συνθήκες ζωής, υγιεινής και περίθαλψης των πολιτών με έμφαση στην περιγεννητική φροντίδα και την προστασία της παιδικής ηλικίας, αλλά δεν μπορούν να ισοσκελίσουν τις γνωστές απάνθρωπες πτυχές, όπως για παράδειγμα η στείρωση των ψυχικά ασθενών, η εξόντωση των θεωρούμενων ως φυλετικά και διανοητικά κατώτερων ανθρώπων κ.λπ.

Μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της εποχής οι θεωρίες αυτές επηρέασαν σε κάποιον βαθμό και την πολιτική του Μεταξικού καθεστώτος στον υγειονομικό τομέα, όπως φαίνεται συγκεκριμένα με τη σύσταση Τμήματος Ευγονικής στο Υπουργείο Εθνικής Προνοίας.

Εν τέλει, η δημιουργία του Υπουργείου Περιθάλψεως το 1917 από τον Ελευθέριο Βενιζέλο αποτέλεσε το προίμιο της σύστασης του Υπουργείου Υγείας στην Ελλάδα. Το εν λόγω Υπουργείο παρουσιάζεται στη σχετική βιβλιογραφία με τις περισσότερες ονομασίες από οποιοδήποτε άλλο υπουργείο. Η ιστορική του πορεία χαρακτηρίζεται από συγχωνεύσεις, καταργήσεις και επανασυστάσεις το οποίο, ενδεχομένως, δείχνει έλλειψη ενός συστηματικού μακροπρόθεσμου προγραμματισμού, αλλά και των δυσκολιών που καλούνταν να αντιμετωπίσουν οι εκάστοτε κυβερνήσεις. Μέχρι το 1996 έγιναν συνολικά 193 αλλαγές στην πολιτική

---

³⁵⁵ Κουσουρής Δημήτρης, «Εισαγωγή» στο Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραϊμόνδος, Κουσουρής Δημήτρης, Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 16

³⁵⁶ Galton Francis, *Essays in Eugenics*, εκδ. University Press of the Pacific, Χονολουλού 1909.

³⁵⁷ Promitzer Christian, Trubeta Sdevasti, Tumba Marius (επιμ.), *Health, Hygiene, and Eugonics in Southeastern Europe to 1945*, εκδ. CEU Press, Βουδαπέστη 2011.

³⁵⁸ Haller Mark, *Eugenics: Hereditarian Attitudes in American Thought*, εκδ. Rutgers University Press, Νιου Τζέρσι 1984.

ηγεσία του. Τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά της πολιτικής που ακολουθούσαν οι κυβερνήσεις αναφορικά με την αντιμετώπιση των αναγκών υγείας των κατοίκων της χώρας. Αξίζει να σημειωθεί πως κατά τη δεύτερη κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή (1956-1958), το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας ανέλαβε η Λίνα Τσαλδάρη, η οποία ήταν και η πρώτη γυναίκα υπουργός στην Ελλάδα. Μόλις τη δεκαετία 1980 υλοποιήθηκε η εφαρμογή ενός Εθνικού Συστήματος Υγείας σύμφωνα με τα Ευρωπαϊκά πρότυπα.

Διατελέσαντες Υπουργοί Υγείας, στις διάφορες εκφάνσεις του Υπουργείου από την ίδρυσή του μέχρι το έτος 1939, κατά περίοδο και διάρκεια θητείας και κατά επικεφαλής της Κυβέρνησης ανά θητεία.

Α/Α	ΕΠΙΘΕΤΟ-ΟΝΟΜΑ ΥΠΟΥΡΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΘΗΤΕΙΑΣ		ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΘΗΤΕΙΑΣ		ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ
		Έναρξη	Λήξη	Μήνες	Ημέρες	
1	Σίμος Σπυρίδων	14/06/1917	04/11/1920	40	20	Ε. Βενιζέλος
2	Ζαΐμης Θεόδωρος	04/11/1920	26/03/1921	4	22	Δ. Ράλλης
3	Καρτάλης Αντώνιος	26/03/1921	02/03/1922	11	6	Δ. Γούναρης
4α	Θεοδωρίδης Μάρκος	02/03/1922	03/05/1922	2	1	Δ. Γούναρης
5	Λεωνίδας Ιωάννης	03/05/1922	09/05/1922	-	6	Ν. Στράτος
4β	Θεοδωρίδης Μάρκος	09/05/1922	28/08/1922	3	19	Π. Πρωτοπαπαδάκης
6	Γιαννόπουλος Σπυρίδων	28/08/1922	16/09/1922	-	18	Ν. Τριανταφυλλίδης
7	Δοξιάδης Απόστολος	17/09/1922	12/03/1924	17	28	Σ. Κροκιάς
8	Πάζης Δημήτριος	12/03/1924	24/07/1924	4	12	Α. Παπαναστασίου
9α	Ορφανίδης Απόστολος	25/07/1924	09/03/1925	7	16	Θ. Σοφούλης
10	Μισιρλόγλου Αναστάσιος	09/03/1925	26/06/1925	3	17	Α. Μιχαλακόπουλος
11	Σταμούλης Κωνσταντίνος	26/06/1925	04/07/1925	-	18	Θ. Πάγκαλος
12α	Μανουηλίδης Φίλιππος	04/07/1925	17/10/1925	3	13	Θ. Πάγκαλος
13	Φιλανδρός Κωνσταντίνος	17/10/1925	12/01/1926	2	25	Θ. Πάγκαλος
14	Αποσκήτης Ηλίας	30/08/1926	16/10/1926	1	16	Γ. Κονδύλης
15	Ασιώτης Ηλίας	16/10/1926	04/12/1926	1	20	Γ. Κονδύλης
16α	Κύρκος Μιχαήλ	04/12/1926	04/07/1928	19	-	Α. Ζαΐμης
17	Εμμανουηλίδης Εμμανουήλ	04/07/1928	22/12/1930	29	18	Ε. Βενιζέλος
18	Βενιζέλος Ελευθέριος	17/06/1929	22/12/1930	18	5	Ε. Βενιζέλος
19	Παππάς Αλέξανδρος	22/12/1930	26/03/1932	15	4	Ε. Βενιζέλος
20	Ιασωνίδης Λεωνίδας	22/12/1930	26/03/1932	15	4	Ε. Βενιζέλος
21	Μπακάλμπασης Αντώνιος	26/05/1932	05/06/1932	-	9	Α. Παπαναστασίου
22	Βαρδόπουλος Βασίλειος	05/06/1932	04/11/1932	4	29	Ε. Βενιζέλος
23	Αποστόλου Ιωάννης	05/06/1932	04/11/1932	4	29	Ε. Βενιζέλος
24	Γκοτζαμάνης Σωτήριος	04/11/1932	16/01/1933	2	12	Π. Τσαλδάρης
25	Γκότσης Κωνσταντίνος	16/01/1933	06/03/1933	1	20	Ε. Βενιζέλος
26	Δημούλης Περικλής	06/03/1933	07/03/1933	1	-	Α. Οθωναίος
27	Πανάς Γεώργιος	07/03/1933	10/03/1933	-	3	Π. Τσαλδάρης
28	Μακρόπουλος Ιωάννης	10/03/1933	21/03/1934	12	11	Π. Τσαλδάρης
16β	Κύρκος Μιχαήλ	21/03/1934	19/07/1935	15	28	Π. Τσαλδάρης
29	Σαγιάς Βασίλειος	19/07/1935	10/10/1935	2	21	Π. Τσαλδάρης
30	Αθηνογένης Αντώνιος	10/10/1935	30/11/1935	1	20	Γ. Κονδύλης
31	Δεκάζος Παναγιώτης	30/11/1935	14/03/1936	3	14	Κ. Δεμερτζής
32	Μαντζαβίνος Γεώργιος	14/03/1936	21/03/1936	-	7	Ι. Μεταξάς
33	Ελευθεριάδης Δημήτριος	21/03/1936	05/08/1936	4	14	Ι. Μεταξάς
34	Κορυζής Αλέξανδρος	05/08/1936	12/07/1939	31	7	Ι. Μεταξάς
35	Δουρέντης Ιωάννης	12/07/1939	04/09/1939	1	22	Ι. Μεταξάς

Πηγή: Τζιοβάρης Γρηγόρης, *Τα Υπουργεία μας*, εκδ. Το ποντίκι, Αθήνα 1996, σσ. 227-228· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η οργάνωση της Κεντρικής Διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου», στο Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008β, σ. 107.

Β' Μέρος: Το «ασθενές» σώμα των προσφύγων της Βέροιας

Κεφάλαιο 4. Η πόλη της Βέροιας και το Προσφυγικό Νοσοκομείο

Η τοπική κοινωνία και οι πρόσφυγες

Η ονομασία της Βέροιας -πρωτεύουσας του Νομού Ημαθίας³⁵⁹ σύμφωνα με διαφορετικές απόψεις προέρχεται είτε από το επιτακτικό «Βε» και «ρέειν»³⁶⁰ για την αφθονία των υδάτων, είτε από το «Φέρειν» και «Ροιάς» λόγω της ποικιλίας ροδιών στην περιοχή.³⁶¹ Είναι χτισμένη στους πρόποδες του Βερμίου όρους³⁶² και αποτελούσε κεντρικό σταυροδρόμι των εμπορικών οδών που οδηγούσαν στην Άνω και Κάτω Μακεδονία.³⁶³ Η στρατηγική της θέση -δίπλα στις Αιγές και την Πέλλα- τη βοήθησε να εξελιχθεί σε ένα σημαντικό πολιτικό κέντρο, ήδη από την αρχαιότητα, διότι αποτελούσε κόμβο των αρχαίων οδών της περιοχής. Σύμφωνα με τις αρχαιολογικές ανασκαφές, η Βέροια κατοικήθηκε από τα αρχαϊκά τουλάχιστον χρόνια,³⁶⁴ ενώ αποτελούσε έδρα του Κοινού των Μακεδόνων λόγω της σημαντικότητάς της.³⁶⁵

---

³⁵⁹ Χιονίδης Γεώργιος, *Ιστορία της Βέροιας (της πόλεως και της περιοχής)*, τόμ. Α', Βέροια 1960, σ. 47.

³⁶⁰ Χιονίδης Γεώργιος, *Ιστορία της Βέροιας (της πόλεως και της περιοχής)*, τόμ. Α', Βέροια 1960, σσ. 53-54.

³⁶¹ Χιονίδης Γεώργιος, *Ιστορία της Βέροιας (της πόλεως και της περιοχής)*, τόμ. Α', Βέροια 1960, σσ. 54-55· Χριστοδούλου Αναστάσιος, *Ιστορία της Βέροιας*, εκδ. Γούναρη, Βέροια 1960, σ. 6.

³⁶² Leake William Martin, *Travels in Northern Greece*, τόμ. Α', εκδ. Rodwell, Λονδίνο 1835, σ. 305.

³⁶³ Χριστοδούλου Αναστάσιος, *Ιστορία της Βέροιας*, εκδ. Γούναρη, Βέροια 1960, σ. 5.

³⁶⁴ Δρούγου Στέλλα - Τουράτσογλου Γιάννης, «Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Βέροια. Η περίπτωση του οικοπέδου Γ. Χαρωνιτάκη» στα Πρακτικά Β' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, εκδ. Υπουργεία Πολιτισμού και Αιγαίου - Νομαρχία Δωδεκανήσου - Δήμος Ρόδου, Αθήνα 1990, σσ. 74-91· Αλλαμανή Βικτώρια - Αποστόλου Μαρία, «Σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Βέροιας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 102.

³⁶⁵ Χιονίδης Γεώργιος, *Ιστορία της Βέροιας (της πόλεως και της περιοχής)*, τόμ. Α', Βέροια 1960, σ. 209· Χριστοδούλου Αναστάσιος, *Ιστορία της Βέροιας*, εκδ. Γούναρη, Βέροια 1960, σ. 8· Γουναροπούλου Λουκρητία - Χατζόπουλος Μιλτιάδης (επιμ.), *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξύ του Βερμίου Όρους και του Αξιού ποταμού)*, τόμ. Α' Επιγραφές Βέροιας, εκδ. Υπουργείο Πολιτισμού – Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1998, σ. 39· Κολτσίδας Αντώνης, *Ιστορία της Βέροιας και της περιοχής, με παράλληλη τοπογραφία της πόλης*, τόμ. Α', εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 168.

Ο ελληνικός στρατός μπήκε στη Βέροια στις 16 Οκτωβρίου 1912 και η πόλη προσαρτήθηκε στην Ελλάδα στις 28 Ιουλίου 1913 με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου. Υπαγόταν διοικητικά στον νομό Θεσσαλονίκης και στην υποδιοίκηση Βέροιας.³⁶⁶ Ήδη από το 1913 ξεκίνησε να δέχεται τα πρώτα κύματα προσφύγων³⁶⁷ και έναν χρόνο αργότερα έγινε έδρα της υποδιοίκησης Βέροιας.³⁶⁸ Το 1918 ιδρύθηκε ο δήμος Βέροιας έχοντας άνω των 10.000 κατοίκων με τους ακόλουθους οικισμούς: Ξηρολείβαδο, Τεραμώνιο, Τουρκοχώρι, Ράχωβα, Μέτσι, Μαρούσια, Άνω Σέλι, Κάτω Σέλι, Καστανιά, Μπρασιάτι και Κάτω Λουζίτσα.³⁶⁹ Το 1926 δημοσιεύεται το Διάταγμα «Περί μετονομασίας κοινοτήτων και συνοικισμών Υποδιοικήσεως Βεροίας».³⁷⁰ Το 1928 η Επαρχία Βέροιας μετονομάζεται σε Επαρχία Ημαθίας σύμφωνα με το Διάταγμα «Περί μετονομασίας Γενικών Διοικήσεων και επαρχιών»³⁷¹ και ανήκε στον νομό Θεσσαλονίκης έως το 1946 όταν δημιουργήθηκε ο νομός Ημαθίας.³⁷² Κατά τα έτη 1928 και 1929 η Γενική Διεύθυνσις Εποικισμού Μακεδονίας εξέδωσε καταλόγους σχετικούς με την μετονομασία των προσφυγικών συνοικισμών και τοπωνυμίων της περιοχής.³⁷³

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή εγκαταστάθηκαν στη Βέροια, περίπου, 2.238 πρόσφυγες από τον Πόντο και τη Μικρά Ασία.³⁷⁴ Σύμφωνα με το πρωτογενές υλικό που αντλήσαμε από το Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας, οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Βέροια προέρχονταν από τις Ακτές Ιωνίας, τη Βουλγαρία, τη

---

³⁶⁶ Κολτσιδάς Αντώνης, *Ιστορία της Βέροιας και της περιοχής, με παράλληλη τοπογραφία της πόλης*, τόμ. Α', εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 66.

³⁶⁷ Βουδούρης Αθανάσιος, «Όψεις του προσφυγικού ζητήματος στην Ημαθία, από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου μέχρι την περίοδο του "Εθνικού Διχασμού" (1913-1916)», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας* 15 (2011), σσ. 14-23.

³⁶⁸ Φ.Ε.Κ. 404/31.12.1914.

³⁶⁹ Φ.Ε.Κ. 98/5.5.1918.

³⁷⁰ Φ.Ε.Κ. 401/12.11.1926.

³⁷¹ Φ.Ε.Κ. 256/5.12.1928.

³⁷² Υπουργείο Εσωτερικών - Διεύθυνση Τοπικής Αυτοδιοίκησης, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων: Νομός Ημαθίας*, τόμ. 15, εκδ. Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, Αθήνα 1962, σ. 5.

³⁷³ Γενική Διεύθυνσις Εποικισμού Μακεδονίας - Τμήμα Στατιστικής, *Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών Μακεδονίας με τας νέας ονομασίας*, Θεσσαλονίκη 1928· Γενική Διεύθυνσις Εποικισμού Μακεδονίας - Τμήμα Στατιστικής, *Πίναξ μετονομασιών προσφυγικών συνοικισμών Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1929.

³⁷⁴ Κολτσιδάς Αντώνης, *Ιστορία της Βέροιας και της περιοχής, με παράλληλη τοπογραφία της πόλης*, τόμ. Α', εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 79.

Βιθυνία, τη Θράκη, τον Καύκασο, την Αρμενία, τον Πόντο, την Καππαδοκία κ.ά.³⁷⁵
Με τη Συνθήκη της Λοζάνης οι Μουσουλμάνοι της Βέροιας μετακινήθηκαν προς την Τουρκία.³⁷⁶

Η οικονομική ευρωστία της πόλης οφειλόταν κυρίως στην ενασχόληση των κατοίκων της με το εμπόριο κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και με την ύπαρξη ποικίλων βιοτεχνιών όπως, αλευρόμυλων, λατομείων μαρμάρων και νηματουργείων. Η ενασχόληση με τη γεωργία (όπως την αμπελοκαλλιέργεια και την μεταξοκαλλιέργεια), την κτηνοτροφία, τη δασοκομία, τη μεταξουργία, τη δεντροκομία και την κηπουρική συνεισέφερε και αυτή στην οικονομική ανάπτυξη της Βέροιας.³⁷⁷

Ωστόσο, οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην πόλη συνάντησαν αρκετές δυσκολίες και το ζήτημα απασχολούσε την τοπική κοινωνία κατά τα χρόνια της αγροτικής αποκατάστασης. Οι δύο τοπικές εφημερίδες «Αστήρ Βερροίας» και «Μακεδονική Ηχώ» αποτέλεσαν βασικές πηγές για την άντληση στοιχείων σχετικών με τα ζητήματα και τα προβλήματα που ταλάνιζαν την κοινωνία της Βέροιας την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Η εφημερίδα «Αστήρ Βερροίας» ήταν η πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε μετά την απελευθέρωση της πόλης. Το έμβλημά της ήταν το παλιό ρολόι της Βέροιας και στην κορυφή του είχε τοποθετηθεί ένα αστέρι του οποίου οι ακτίνες επιβεβαίωναν το όνομα της εφημερίδας. Σύμφωνα με το αρχείο της, το πρώτο φύλλο κυκλοφόρησε στις 19 Οκτωβρίου 1924 από τον Ιωάννη Γούναρη. Ιδεολογικά εξέφραζε τους Φιλελεύθερους υποστηρίζοντας τη βενιζελική παράταξη.³⁷⁸ Η

---

³⁷⁵ Για περεταίρω πληροφορίες σχετικά με την περιοχή προέλευσης βλ. τη στατιστική ανάλυση των Μητρώων Ασθενών του Προσφυγικού Νοσοκομείου.

³⁷⁶ Μουτσόπουλος Νικόλαος, *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας*, εκδ. Δήμος Βέροιας, Βέροια 2000, σ. 43.

³⁷⁷ Τσιλιπάκου Αγαθονίκη, «Η περίοδος της τουρκοκρατίας, Ιστορία και κοινωνία. Η Βέροια», στο *Ερατεινή Ημαθία*, εκδ. Ιερά Μητρόπολις Βεροίας Ναούσης και Καμπανίας, Βέροια 2004, σσ. 238-259· Πελαγίδης Ευστάθιος, «Οι πρόσφυγες της Μακεδονίας στην οικονομική ζωή του τόπου», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009δ, σ. 108.

³⁷⁸ Στο πλευρό των Λαϊκών τάχθηκε η εφημερίδα «Βέρροια» του Στέφανου Βαφείδη που ξεκίνησε να εκδίδεται στις 2 Αυγούστου του 1925. Δυστυχώς σώζεται μόνο ένα φύλλο της εφημερίδας. Σκούπρας Χρήστος, *Όψεις και Τομές στην Τοπική Ιστορία της Βέροιας (1924-1974)*, εκδ. Η Συν(+)είδηση, Βέροιας 2008, σσ. 23, 25, 29· Παπαγεωργίου Αικατερίνη, «Όψεις της μεσοπολεμικής κοινωνίας της

εφημερίδα συνέχισε να εκδίδεται μέχρι τον Ιανουάριο του 1929 (1 Ιανουαρίου 1929, φύλλο 113) και στη συνέχεια έκανε μία παύση για περίπου δύο χρόνια. Επανεκδόθηκε στις 19 Νοεμβρίου 1930 (φύλλο 114) αναγράφοντας στην πρώτη σελίδα «περίοδος δευτέρα» και συνέχισε την εκδοτική της δραστηριότητα μέχρι τις 7 Απριλίου 1941 (φύλλο 584/471). Η τρίτη περίοδος ξεκινάει από τις 9 Ιανουαρίου 1950 (φύλλο 585/1) και σταματά στις 30 Απριλίου 1956 (φύλλο 840/256).³⁷⁹ Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου η εφημερίδα ασχολείται συχνά με την αποκατάσταση των προσφύγων τόσο στην πόλη της Βέροιας όσο και στην περιφέρεια.

Η «Μακεδονική Ηχώ» ξεκίνησε την εκδοτική της δραστηριότητα στις 11 Απριλίου 1935 μέχρι, πιθανόν, το 1940 από τον Μανώλη (Λώλη) Σμυρλή. Ιδεολογικά τοποθετείται στον συντηρητικό χώρο και ως εκ τούτου ο Μεταξάς επέτρεψε την κυκλοφορία της κατά τη μεταξική δικτατορία (1936-1941).³⁸⁰ Οι εφημερίδες του Μεσοπολέμου εμφανίζουν στοιχεία παραταξιακού χαρακτήρα και η ένταξή τους σε πολιτικά σχήματα θεωρείτο δεδομένη.

Βέροιας μέσα από την έκδοση της πρώτης τοπικής εφημερίδας», στο Βουδούρης Αθανάσιος (επιμ.), *Μιλάμε για τη Βέροια του 20ού αιώνα 1910-1925: Από την Αυτοκρατορία στο Εθνικό Κράτος*, εκδ. Εταιρεία Μελετών Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας, Βέροια 2013, σ. 51.

³⁷⁹ Αδαλόγλου Νίκος, *Το έντυπο στην Ημαθία*, Βέροια 1972, σ. 10· Σκούπρας Χρήστος, *Όψεις και Τομές στην Τοπική Ιστορία της Βέροιας (1924-1974)*, εκδ. Η Συν(+)είδηση, Βέροιας 2008, σ. 24· Καρασάβας Δημήτρης, «Αστήρ Βερροίας: Η αρχαιότερα των εν Βέρροια εφημερίδων», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας* 9 (2010), σσ. 15-16· Κολτσιδάς Αντώνης, *Ιστορία της Βέροιας και της περιοχής, με παράλληλη τοπογραφία της πόλης*, τόμ. Β', εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 1111· Παπαγεωργίου Αικατερίνη, «Όψεις της μεσοπολεμικής κοινωνίας της Βέροιας μέσα από την έκδοση της πρώτης τοπικής εφημερίδας», στο Βουδούρης Αθανάσιος (επιμ.), *Μιλάμε για τη Βέροια του 20ού αιώνα 1910-1925: Από την Αυτοκρατορία στο Εθνικό Κράτος*, εκδ. Εταιρεία Μελετών Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας, Βέροια 2013, σ. 50· Βουδούρης Αθανάσιος, «Εκδόσεις, τυπογραφεία και εκδοτικοί οίκοι της Βέροιας (1913-1965). Μια προσπάθεια καταγραφής και αποτίμησης της εκδοτικής και τυπογραφικής δραστηριότητας της πόλης», στο Ξυνάδας Εμμανουήλ (επιμ.), *Ημαθία: Σκιαγραφώντας την ιστορία της μέσα από τις συλλογές των Γ.Α.Κ.*, Βέροια 2014, σ. 55· Ξυνάδας Εμμανουήλ, «Ο τοπικός Τύπος της Ημαθίας από το 1924 ως τις μέρες μας», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας* 33 (2017), σ. 42.

³⁸⁰ Αδαλόγλου Νίκος, *Το έντυπο στην Ημαθία*, Βέροια 1972, σ. 10· Σκούπρας Χρήστος, *Όψεις και Τομές στην Τοπική Ιστορία της Βέροιας (1924-1974)*, εκδ. Η Συν(+)είδηση, Βέροιας 2008, σ. 27· Βουδούρης Αθανάσιος, «Εκδόσεις, τυπογραφεία και εκδοτικοί οίκοι της Βέροιας (1913-1965). Μια προσπάθεια καταγραφής και αποτίμησης της εκδοτικής και τυπογραφικής δραστηριότητας της πόλης», στο Ξυνάδας Εμμανουήλ (επιμ.), *Ημαθία: Σκιαγραφώντας την ιστορία της μέσα από τις συλλογές των Γ.Α.Κ.*, Βέροια 2014, σ. 56· Ξυνάδας Εμμανουήλ, «Ο τοπικός Τύπος της Ημαθίας από το 1924 ως τις μέρες μας», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας* 33 (2017), σ. 42, υποσημείωση 5.

Η εφημερίδα «Αστήρ» από τα πρώτα, κίολας, φύλλα της ασχολείται με την αποκατάσταση των προσφύγων στην πόλη της Βέροιας. Αναφέρει πως πρέπει να υπάρχει αγάπη, συμπάθεια, ειλικρίνεια και φιλία μεταξύ ντόπιων και προσφύγων. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αρθρογράφος εστιάζει στο γεγονός ότι ενώ έχουν περάσει δύο χρόνια από την άφιξή τους στην πόλη, οι ντόπιοι τους συμπεριφέρονται με ψυχρότητα. Προσπαθεί να εξηγήσει τα αίτια αυτής της συμπεριφοράς γράφοντας πως οι «Πρόσφυγες αδελφοί ημών» διώχθηκαν από την πατρίδα τους και είναι συντετριμμένοι όχι μόνο ηθικά αλλά και οικονομικά, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να συνειδητοποιήσουν την πραγματικότητα στην οποία καλούνται πλέον να ζήσουν. Αν και το Κράτος δαπανά χρήματα για την εγκατάσταση και την περίθαλψή τους, ψέγει τους γηγενείς οι οποίοι δεν στερήθηκαν για να τους βοηθήσουν οικονομικά και ούτε τους προσέγγισαν φιλικά για να μην αισθάνονται ξένοι. Ωστόσο, επικρίνει και τους πρόσφυγες οι οποίοι εγκαθίστανται παρανόμως στα χωράφια των ντόπιων, παρόλο που το Κράτος έχει ήδη προβεί στη διανομή γης δια νόμου. Ζητά από τους πρόσφυγες να εργασθούν σκληρά και να στηριχθούν στην ηθική και υλική υποστήριξη του Κράτους· καλεί τους ντόπιους, από την πλευρά τους, να ξεχάσουν το παρελθόν και να τους στηρίξουν.³⁸¹

Δυστυχώς, τα προβλήματα ένταξης των προσφύγων συνεχίζονταν και το 1932, όπου οι γηγενείς τους θεωρούν ως μια «πληγή του Φαραώ», διότι πιστεύουν πως είναι μια από τις αιτίες της οικονομικής κρίσης της χώρας. Ωστόσο, και μερικοί πρόσφυγες καταριούνται την ώρα που έφτασαν στην Ελλάδα κατηγορώντας τους γηγενείς ως οπισθοδρομικούς, συμφεροντολόγους και απάτριδες. Η εφημερίδα προσπαθεί να κρατήσει ουδέτερη στάση, χρησιμοποιώντας γνωστά και ευάρεστα ιδεολογήματα. Απευθυνόμενη προς τους γηγενείς, σχολιάζει πως οι πρόσφυγες παρόλο τον τουρκικό ζυγό κατάφεραν να διαφυλάξουν τη γλώσσα τους, τη θρησκεία τους, την εθνική τους ταυτότητα και έστειλαν χρήματα για την ενίσχυση του στρατού και του στόλου της Ελλάδας· χάρη σε αυτούς η Μακεδονία απέκτησε

---

³⁸¹ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Πρόσφυγες και εντόπιοι», αρ. 3, Χ.12.1924.

ομοιογένεια. Τέλος, θυμίζει στους πρόσφυγες πως οι γηγενείς βοήθησαν στην επανάσταση του 1821 για να μη χαθεί ο Ελληνισμός της Μακεδονίας και το 1912-1913 έδωσαν την περιουσία και τη ζωή τους για να ελευθερώσουν τους σκλαβωμένους αδελφούς τους.³⁸²

Την εφημερίδα συνεχίζει να απασχολεί το προσφυγικό πρόβλημα και αυτό φαίνεται ξεκάθαρα σε επόμενο φύλλο της το οποίο τιτλοφορείται «Τα σοβαρά ζητήματα της επαρχίας μας: το προσφυγικόν».³⁸³ Ο εκδότης της εφημερίδας Ιωάννης Γούναρης, συναντήθηκε με τον πληρεξούσιο της Βέροιας Ιωάννη Παπαδάκη-Στάικο σχετικά με τα προσφυγικά θέματα. Ο πληρεξούσιος αναφέρει πως δεν υπάρχουν πλέον προσφυγικά ζητήματα αλλά «κοινά». Εκφράζει τη χαρά του πως κατά το τρέχον έτος οι πρόσφυγες συνεργάστηκαν με τους ντόπιους χωρίς προβλήματα. Η αγροτική αποκατάσταση προχώρησε με γοργά βήματα και αποκαταστάθηκαν αρκετές οικογένειες. Ενισχύθηκαν τα αγροτικά ιατρεία, το προσφυγικό νοσοκομείο και χτίστηκαν προσφυγικοί συνοικισμοί. Όσον αφορά την αστική αποκατάσταση, ο Παπαδάκης κατανοεί την ταλαιπωρία των προσφύγων των πόλεων³⁸⁴ η οποία όμως θα ξεπεραστεί σύντομα διότι υπογράφηκε η σύμβαση με την Εθνική Τράπεζα για την εκποίηση της Μουσουλμανικής περιουσίας.

Κατά τακτά διαστήματα, η Επιτροπή έλεγχε την πορεία της αγροτικής και αστικής αποκατάστασης στην περιοχή. Συγκεκριμένα, οι Αχιλλέας Λάμπρος (μέλος της Ε.Α.Π.) και Ιωάννης Καραμάνος (Γενικός Διευθυντής Εποικισμού Μακεδονίας) επισκέπτονταν τη Βέροια και συνομιλούσαν με εκπροσώπους των προσφύγων με σκοπό να ενημερωθούν για τα προβλήματα που έπρεπε να επιλυθούν άμεσα.³⁸⁵

---

³⁸² Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Πρόσφυγες και γηγενείς ενωθείτε», αρ. 192/79, 8.6.1932.

³⁸³ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Τα σοβαρά ζητήματα της επαρχίας μας: το προσφυγικόν», αρ. 15, 30.8.1925.

³⁸⁴ Στη Βέροια λειτουργούσε Ένωση Αστών Προσφύγων η οποία ήταν υπεύθυνη για τα ζητήματα που άπτονταν της αστικής εγκατάστασης. Ο Σταύρος Μουράτογλου, Διευθυντής του Προσφυγικού Νοσοκομείου, εξελέγη μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ενώσεως. Βλ. Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Προσφυγικά θέματα», αρ. 138/25, 6.5.1931.

³⁸⁵ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Αφιξίς κ. κ. Καραμάνου και Λάμπρου», αρ. 21, 21.2.1926.

Οι αγρότες πρόσφυγες,³⁸⁶ όταν εγκαταστάθηκαν στα οικήματα που τους υπέδειξε το Κράτος, είχαν ως υποχρέωση να πληρώνουν ενοίκιο στην Εθνική Τράπεζα. Ωστόσο, όταν αυτά περιήλθαν στην κυριότητα της Ε.Α.Π. το 1927, η Επιτροπή τους απάλλαξε από την ανωτέρω εισφορά.³⁸⁷ Επίσης, οι πρόσφυγες που δεν είχαν εγκατασταθεί σε οικήματα της Ε.Α.Π. μπορούσαν να χτίσουν σπίτι με δικά τους έξοδα στα διαθέσιμα οικόπεδα της Επιτροπής με σκοπό την άμεση στέγασή τους.³⁸⁸ Η εφημερίδα σε επόμενο φύλλο κάνει αναφορά στους προσφυγικούς οικισμούς που έχτισε η Επιτροπή στην Ελιά, στον Άγιο Παύλο και στην έξω Παναγιά³⁸⁹ αναφέροντας πως είναι «ολοκάθαροι» και «πρώτης τάξεως». Ακόμη, επικρίνει την Επιτροπή επειδή οι γηγενείς ζουν σε ακατάλληλα σπίτια, υγρά και ανθυγιεινά, σαν «υπόγειοι τάφοι» όπου τους θερίζει η ελονοσία³⁹⁰ και η φυματίωση.³⁹¹ Ωστόσο, έναν χρόνο αργότερα, η εφημερίδα κατηγορεί την Επιτροπή για το μέγεθος των σπιτιών του συνοικισμού έξω Παναγιά χαρακτηρίζοντάς τα «περιστερώνες».³⁹²

Στον αντίποδα, παρατηρούνται περιπτώσεις όπου πρόσφυγες οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί σε οικόπεδα της Ε.Α.Π., τα εγκατέλειψαν χωρίς όμως να τα παραχωρήσουν ξανά πίσω στην Επιτροπή. Τα δέσμευαν, σε περίπτωση που

---

³⁸⁶ Το 1927 γίνεται αναφορά στην παραγωγή σταφίδας από τους αγρότες πρόσφυγες. Η εφημερίδα ενημερώνει πως «οι αδελφοί πρόσφυγες» ξεκίνησαν την παραγωγή σταφίδας Σουλτανίνα. Σημειώνει πως είναι προσοδοφόρο για την περιοχή παρόλο που οι τοπικοί φορείς ήταν αντίθετοι με την καλλιέργεια της συγκεκριμένης ποικιλίας. Βλ. Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Με λίγα λόγια», αρ. 61, 7.9.1927.

³⁸⁷ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Δήλωση διά τους αγροτικώς εγκατεστημένους πρόσφυγας», αρ. 46, 6.2.1927.

³⁸⁸ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ειδοποίησις», αρ. 58, 26.7.1927· Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ειδοποίησις», αρ. 59, 31.7.1927

³⁸⁹ Η εφημερίδα αναφέρει πως ο οικισμός δεν έχει ακόμη νερό αλλά θα αποκτήσει πολύ σύντομα σε αντίθεση με την παλαιά πόλη που αντιμετωπίζει εδώ και καιρό ανάλογο πρόβλημα. Η έλλειψη πόσιμου νερού συνεχίζεται για τουλάχιστον 5 χρόνια ακόμη διότι δημοσίευμα στην *Μακεδονική Ηχώ* αναφέρει πως αρκετά σπίτια στο κέντρο δεν υδροδοτούνται. Βλ. Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «Έλλειψις νερού πόσιμου», αρ. 16, 23.9.1935.

³⁹⁰ Η αποξήρανση του έλους της Βεργίνας ξεκίνησε το 1937 και διήρκησε περίπου έναν χρόνο. Το Κράτος διέθεσε 300.000 δραχμές και οι κάτοικοι των χωριών Βεργίνας και Παλατιτσίων παρείχαν 1.400 ημερομίσθια προσωπικής εργασίας. Βλ. Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «120.000 διετέθησαν διά το έλος Βεργίνας», αρ. 96, 25.8.1937· Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «Το έλος Βεργίνης», αρ. 124, 2.6.1938.

³⁹¹ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Η πόλις μας ανακαινίζεται», αρ. 114/1, 19.11.30. Για τον νόμο σχετικά με τη διάθεση των αποστραγγιζόντων γαιών βλ. Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «Η διάθεσις των αποξηρανθεισών γαιών», αρ. 41, 29.8.1936.

³⁹² Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Πενιές», αρ. 170/57, 9.12.1931.

επέστρεφαν σε μελλοντικό χρόνο, ενέργεια, όμως, που ήταν παράνομη. Επίσης, αρκετοί αρχηγοί των οικογενειών απουσίαζαν για ποικίλους λόγους εκτός των οικισμών με αποτέλεσμα οι οικογένειές τους να μένουν απροστάτευτες. Ως εκ τούτου, το Τεχνικό Τμήμα της Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού Μακεδονίας ζητούσε να παρουσιαστούν οι αρχηγοί όλων των προσφυγικών οικογενειών στα γραφεία τους σε προκαθορισμένο χρόνο για να υπογράψουν τα πρωτόκολλα εκτιμήσεως των οικημάτων τους. Σε περίπτωση που δεν εμφανίζονταν, η Επιτροπή θα προχωρούσε στην έξωσή τους και στην παραχώρηση των οικοπέδων σε άλλες οικογένειες.³⁹³ Γνωστό, εξάλλου, ήταν πως αρκετές οικογένειες στην περιοχή Μπάρμπες Κούτλες ήταν άστεγες και χρειάζονταν άμεσα στέγαση.³⁹⁴

Η τοπική κοινωνία ασχολείτο, επίσης, και με το ζήτημα της εγκατάστασης των «αστών» προσφύγων το οποίο δημιουργούσε εντάσεις στην πόλη. Συγκεκριμένα, η έλλειψη στέγης λόγω εκποίησης των ανταλλαξιμων κτημάτων από την Εθνική Τράπεζα και παραχωρήσεως 400 οικημάτων από το δημόσιο στους αγρότες πρόσφυγες προξενούσε σοβαρό πρόβλημα στην αστική αποκατάσταση. Η αστική προσφυγική τάξη βρισκόταν σε δυσχερέστατη θέση και οι οικογένειες που ήταν άστεγες ανέρχονταν σε 600. Το Υπουργείο Πρόνοιας δεσμεύτηκε πως θα διαθέσει κονδύλιο για την αποκατάστασή τους ύστερα από πίεση της Ενώσεως Αστών Προσφύγων.³⁹⁵

Η μετάθεση του προϊσταμένου του Εποικιστικού Γραφείου Βέροιας Τσόκαλη απασχολεί την εφημερίδα η οποία εντόνως αναφέρει πως είναι άδικη και αστήριχτη. Συγκεκριμένα, τονίζει πως ο Τσόκαλης λόγω της εντιμότητάς του έχει

---

³⁹³ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Δήλωσις», αρ. 57, 12.7.1927· Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ειδοποίησις», αρ. 59, 31.7.1927.

³⁹⁴ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Εποικισμός Βέροιας», αρ. 65, 9.11.1927. Παρατηρούμε ακόμη πως η διανομή γης δεν προχωρούσε με γοργούς ρυθμούς. Ένα έτος αργότερα το εποικιστικό γραφείο ζητούσε να παρουσιασθούν οι αγρότες πρόσφυγες για να δηλώσουν τη σύσταση των οικογενειών τους με σκοπό την οριστική διανομή γεωργικών κληρών. Βλ. Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Δήλωσις», αρ. 89, 18.6.1928.

³⁹⁵ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Επιβάλλεται ανέγερσις νέου αστικού προσφυγικού συνοικισμού», αρ. 140/27, 20.5.1931.

πλήξει τα συμφέροντα αυτών που πλουτίζουν από την εγκατάσταση των προσφύγων και ζητά την ανάκληση της απόφασης.³⁹⁶

Το 1928 στην εφημερίδα εμφανίζεται προσφυγική στήλη και ο Ιωάννης Γούναρης αναφέρει «πως η εφημερίδα του επιθυμεί να καταστεί εξυπηρετικό όργανο σε όλους και προβαίνει στη δημιουργία καθαρώς προσφυγικής στήλης». Η εφημερίδα κατανοώντας τα προβλήματα της εποχής προσπαθεί με κάθε τρόπο να πληροφορήσει το κοινό της για τα τρέχοντα ζητήματα. Στο φύλλο 90, ενημερώνει τους πρόσφυγες που έχουν κάποιο πρόβλημα με την αγροτική τους αποκατάσταση (λ.χ. παροχή κλήρου)³⁹⁷ να προσέλθουν στο γραφείο εποικισμού Βέροιας και να το αναφέρουν.³⁹⁸

Η κοινωνία της Βέροιας έπρεπε, επίσης, να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της στέγασης των προσφύγων λόγω των κακοτεχνιών από την Επιτροπή.³⁹⁹ Το 1924 οι πρόσφυγες παραπονέθηκαν προς τις δημόσιες αρχές, διότι οι μηχανικοί του δήμου χαρακτήριζαν τα σπίτια τους ως ετοιμόρροπα επειδή ήθελαν να τα γκρεμίσουν. Ωστόσο, οι πρόσφυγες ενημέρωναν τις αρχές πως τα επισκεύαζαν με δικά τους έξοδα για να μην κατεδαφιστούν.⁴⁰⁰ Από την άλλη πλευρά, η Εθνική Τράπεζα που ήταν υπεύθυνη για την αποπληρωμή των κατοικιών, ήταν αντίθετη με τις επισκευές και τους απειλούσε με ποινικές κυρώσεις.⁴⁰¹ Έναν χρόνο αργότερα, το Γραφείο Ανταλλαγής Βέροιας προχώρησε σε έξωση φτωχών οικογενειών με σκοπό την εγκατάσταση πλούσιων προσφύγων.⁴⁰² Τέλος, κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας η Κυβέρνηση παρείχε 2.510 σπίτια προς τους πρόσφυγες τα οποία κόστισαν 150.000.000 δραχμές και χαρακτηρίζονταν από την τοπική κοινωνία «καινούργια, σταθερά και υγιή».⁴⁰³

---

³⁹⁶ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Εποικισμός Βέροιας», αρ. 65, 9.11.1927.

³⁹⁷ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Πρόσκλησις», αρ. 19, 24.2.1926.

³⁹⁸ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Προσφυγικά» αρ. 90, 25.6.1928.

³⁹⁹ Το 1925 η Επιτροπή θα κατασκεύαζε 350 νέες προσφυγικές οικίες. Βλ. Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Κατασκευή προσφυγικών οικιών», αρ. 10, 21.6.1925.

⁴⁰⁰ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Προσφυγικά», αρ. 2, 23.11.1924.

⁴⁰¹ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ειδοποιήσις», αρ. 17, 20.12.1925.

⁴⁰² Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Πινακίδες», αρ. 13, 2.8.1925.

⁴⁰³ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Το έργον της κυβερνήσεως της 4ης Αυγούστου δια το διαρρεύσαν έτος 1938», αρ. 487/374, 9.1.1939.

Όσον αφορά την οικονομική ενίσχυση των προσφύγων τόσο από την τοπική κοινωνία όσο και από το Κράτος, ο τοπικός τύπος της εποχής παρέχει ενδιαφέροντα στοιχεία. Συγκεκριμένα, η γνωστή οικογένεια Μπαμπούρη στήριζε μέσω χορηγιών τα ορφανά πολέμου, τους πρόσφυγες της πόλης και τον Σύλλογο Δεσποινίδων «Η Φιλανθρωπία».⁴⁰⁴ Το φιλάνθρωπο σωματείο της πόλης «Η Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών»⁴⁰⁵ διέθετε σε γηγενείς και πρόσφυγες χρηματικά βοηθήματα για τις εορτές του Πάσχα.⁴⁰⁶ Αξιοσημείωτη είναι και η συμβολή του Συνδέσμου Ποντίων Βέροιας ο οποίος διοργάνωνε θεατρικές παραστάσεις όπως, «Η Νυξ της Ελεημοσύνης» και «Ενοικιάζεται», διαθέτοντας τα έσοδα στους άπορους Πόντιους.⁴⁰⁷

Για την πληρωμή των αποζημιώσεων προς τους πρόσφυγες το τοπικό Υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας ανά τακτά διαστήματα εξέδιδε πίνακες με τους δικαιούχους που έπρεπε να προσέλθουν στα γραφεία της εντός καθορισμένου χρονικού πλαισίου για να πληρωθούν.⁴⁰⁸ Όσον αφορά τα δάνεια που είχαν συνάψει οι πρόσφυγες, όταν υποτιμήθηκε η αγγλική στερλίνα το 1931, το Υποκατάστημα της Αγροτικής Τράπεζας προέβη σε σχετική ανακοίνωση παροτρύνοντας τους πρόσφυγες να αποπληρώσουν όσες μελλοντικές δόσεις μπορούσαν, διότι τους συνέφερε οικονομικά.

Η ενεργή συμμετοχή των προσφύγων στα κοινά της πόλης αποτελεί μια ενδιαφέρουσα εξέλιξη σχετικά με την ενσωμάτωσή τους στην τοπική κοινωνία. Το 1925 ξεκινά ο διορισμός έγκριτων προσφύγων στο δημοτικό συμβούλιο της πόλης.⁴⁰⁹ Έναν χρόνο αργότερα, παρατηρείται και η πρώτη υποψηφιότητα προσφύγων στις βουλευτικές εκλογές. Συγκεκριμένα οι πρόσφυγες, Γεωργιάδης Σωκράτης (Δημοκρατική Ένωση), Γρηγοριάδης Αβραάμ (Ένωση Φιλελευθέρων), Αηδονίδης Κωνσταντίνος (Κομμουνιστικό Κόμμα), Βασιλειάδης Αθανάσιος (Λαϊκό

---

⁴⁰⁴ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Πινακίδες», αρ. 7, Χ.4.1925.

⁴⁰⁵ Στο άρθρο γίνεται επίσης αναφορά στη διανομή κόκκινων αυγών στο Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας κάθε Πάσχα. Η εφημερίδα σε προηγούμενο φύλλο είχε επιτεθεί στον σύλλογο γράφοντας πως οι κυρίες επιδεικνύουν τη φιλανθρωπία τους σε όλη την πόλη και δεν το κάνουν με σεμνότητα. Βλ. Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Γεγονότα και σχόλια», αρ. 7, Χ.4.1925.

⁴⁰⁶ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Διανομή Βοηθημάτων», αρ. 80, 16.4.1928.

⁴⁰⁷ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Κίνησις του μηνός», αρ. 5, Χ.2.1925.

⁴⁰⁸ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Αι αποζημιώσεις του συμπληρωματικού μητρώου», αρ. 101, 29.8.1928· Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Πρόσκλησις», αρ. 103, 12.9.1928.

⁴⁰⁹ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Η κοινή γνώμη», αρ. 12, 19.7.1925.

Κόμμα), Σαχίνης Γεράσιμος (Προσφυγικό Κόμμα) και Φιλοσίδης Μόντι (Προσφυγικό Κόμμα) υπέβαλαν υποψηφιότητα στο Πρωτοδικείο Βέροιας για τις εκλογές που επρόκειτο να λάβουν χώρα στις 7 Νοεμβρίου 1926. Στις εκλογές δεν κέρδισε καμία παράταξη με αποτέλεσμα να προκύψει οικουμενική κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη.⁴¹⁰

Το 1927 οι πρόσφυγες ζητούν να συμπεριληφθούν στους εκλογικούς καταλόγους των εννοριακών επιτροπών.⁴¹¹ Ωστόσο, το αίτημά τους δεν έγινε δεκτό με αποτέλεσμα να λάβει χώρα προσφυγικό συλλαλητήριο, όχι μόνο στην πόλη της Βέροιας αλλά και στην ευρύτερη περιοχή.⁴¹²

Έναν χρόνο αργότερα, λίγες μέρες πριν τις βουλευτικές εκλογές, ιδρύεται το Πολιτικό Κέντρο των Φιλελεύθερων Προσφύγων Βέροιας, με σκοπό τη γνωριμία με τους μελλοντικούς βουλευτές της περιφέρειας και την εξυπηρέτηση των πολλαπλών αναγκών του προσφυγικού κόσμου. Το κέντρο θα λειτουργούσε κατά τη διάρκεια των εκλογών και με την υποστήριξη του κόμματος των Φιλελευθέρων. Δύο πρόσφυγες συμμετείχαν στον συνδυασμό (Αλέξανδρος Βουτυράς και Βασίλειος Αγγέλης) τους οποίους ο Βενιζέλος εκτιμούσε για τις υπηρεσίες τους. Η ανακοίνωση του Κέντρου ήταν η ακόλουθη: «Αδελφοί πρόσφυγες. Ψηφίζοντας τον συνδυασμό ακέραιο όπως τον έχρισε με το ευλογημένο του χέρι ο Αρχηγός μας, ψηφίζετε τον ίδιον τον κ. Βενιζέλο. Κάθε άλλος είναι εχθρός του μεγαλουργού μας αρχηγού. Κάθε άλλος είναι αντίθετος των συμφερόντων μας των Εθνικών. Ζήτω ο Αρχηγός μας κ. Βενιζέλος. Ζήτω ο συνδυασμός του».⁴¹³ Όπως αναμενόταν το Πολιτικό Κέντρο καλούσε τους πρόσφυγες να καταψηφίσουν με φανατισμό τους βασιλικούς, στις επικείμενες βουλευτικές εκλογές (19 Αυγούστου 1928).⁴¹⁴

Το 1933 ο τοπικός τύπος κατακρίνει μια μερίδα προσφύγων η οποία δεν ήταν σταθερή στις πολιτικές της πεποιθήσεις υποστηρίζοντας κατά καιρούς τον

---

⁴¹⁰ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ανακήρυξις υποψηφίων Βουλευτών», αρ. 36, 31.10.1926.

⁴¹¹ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Με λίγα λόγια», αρ. 50, 10.4.1927.

⁴¹² Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Συλλαλητήριον προσφύγων», αρ. 54, 22.5.1927.

⁴¹³ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Πολιτικόν γραφείον Φιλελευθέρων Προσφύγων Βερροίας - Περιφέρειας», αρ. 97, 14.8.1928.

⁴¹⁴ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «πρωτοσέλιδο», αρ. 98, 17.8.1928.

Βενιζέλο (Κόμμα Φιλελευθέρων), τον Παπαναστασίου (Αγροτικό Εργατικό Κόμμα), τον Καφαντάρη (Προοδευτικό Κόμμα) και τον Τσαλδάρη (Λαϊκό Κόμμα).⁴¹⁵

Για τις ελληνικές βουλευτικές εκλογές του 1935 δημοσιεύτηκε σχετική προκήρυξη του επιστημονικού κόσμου της Βέροιας προς τον ελληνικό λαό υπέρ της δημοκρατίας και κατά της μοναρχίας. Η προκήρυξη αναφέρει πως το δημοκρατικό πολίτευμα είναι νόμιμο και μια από τις μεγάλες κατακτήσεις του ελληνικού πνεύματος. Τονίζει την ελευθερία του Τύπου, του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι και της εργασίας σε αντίθεση με τη βασιλεία, η οποία ως θεσμός υποβιβάζει τους ελεύθερους ανθρώπους. Αξίζει να σημειωθεί πως στους υπογράφοντες ιατρούς εντοπίσαμε τον πρώην Διευθυντή του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας Σταύρο Μουράτογλου.⁴¹⁶

Από την καθημερινή ζωή της Βέροιας δεν λείπουν και οι διακρίσεις εις βάρος των προσφύγων. Η πιο συχνή διάκριση παρατηρήθηκε από το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στη Βέροια. Σχετικά με τις προσφυγικές αποζημιώσεις το υποκατάστημα αντί να ακολουθήσει αλφαβητική σειρά (όπως ήδη έκανε για τα επώνυμα που άρχιζαν από Α - Γ) ζήτησε να προσέλθουν εκείνοι που ξεκινούν από Κ και όχι από Δ.⁴¹⁷

Οι πρόσφυγες απευθύνθηκαν προς τον Υπουργό Γεωργίας και το κεντρικό κατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στην Αθήνα αναφορικά με την στάση του Διευθυντή του υποκαταστήματος Βέροιας. Συγκεκριμένα, οι πρόσφυγες του συνοικισμού Άμμου όφειλαν περίπου 3.500 δραχμές ανά οικογένεια και ενώ τους δόθηκε παράταση αποπληρωμής, ο Διευθυντής του υποκαταστήματος αρνήθηκε να χορηγήσει επιταγή αξίας 43.500 δραχμών από το Υπουργείο Γεωργίας με πρόφαση πως χρωστούσαν στο υποκατάστημα. Ο Πρόεδρος του συνοικισμού το κατήγγειλε στον Διευθυντή ο οποίος του μίλησε υποτιμητικά λέγοντας πως «οι πρόσφυγες κατέστρεψαν την πατρίδα μας» και πως θα εξέδιδε εντάλματα προσωπικής

---

⁴¹⁵ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Προσφυγοπατέρες», αρ. 229/116, 2.3.1933.

⁴¹⁶ Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «Ο επιστημονικός κόσμος Βέροιας δια την δημοκρατίαν», αρ. 13, 11.8.1935.

⁴¹⁷ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Με λίγα λόγια», αρ. 43, 2.1.1927.

κρατήσεως εναντίον όλων των κατοίκων του συνοικισμού παραβαίνοντας την υπόσχεση παράτασης των χρεών.⁴¹⁸

Η τράπεζα συνεχίζει τις διακρίσεις εις βάρος των προσφύγων αρνούμενη τη χορήγηση δανείων προφασιζόμενη έλλειψη προσωπικού και πιστώσεων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα έξι προσφυγικές οργανώσεις να καταγγείλουν το συμβάν τόσο στο κεντρικό κατάστημα της τράπεζας στην Αθήνα όσο και στον πρωθυπουργό Θεόδωρο Πάγκαλο.⁴¹⁹

Επίσης, οι προσφυγικές οργανώσεις διαμαρτύρονταν και για τις εκποιήσεις των μουσουλμανικών κτημάτων. Συγκεκριμένα, καταγγέλλουν τον διευθυντή της τράπεζας Παπαδόπουλο ο οποίος δεν κοινοποιούσε τις σχετικές δημοπρασίες με αποτέλεσμα τα οικοδομήσιμα είδη να εκποιούνται σε χαμηλή τιμή.⁴²⁰ Δύο μήνες μετά, η εφημερίδα δημοσιεύει ξανά ανάλογα άρθρα, τονίζοντας πως η τράπεζα αποστέλλει τις σχετικές δημοσιεύσεις σε συγκεκριμένη εφημερίδα της πόλης και όχι στον Αστέρα.⁴²¹

Καταγγελίες καταγράφονται και προς τα πρόσωπα του Μητροπολίτη Βέροιας αλλά και του προϊσταμένου του γραφείου εποικισμού. Ο Μητροπολίτης χαρακτηρίζεται ως «αντιπροσφυγικός» και οι πρόεδροι των προσφυγικών οργανώσεων της πόλης θα το συζητούσαν μεταξύ τους σε μελλοντική «μυστική» συνεδρίαση.⁴²² Από την άλλη μεριά, το 1927, σχεδόν όλοι οι πρόσφυγες της πόλης εξεγέρθηκαν ενάντια του Προϊσταμένου του Γραφείου Εποικισμού Βέροιας Αναστάσιου Τσόκαλη χωρίς όμως να δίνονται περαιτέρω πληροφορίες για το συμβάν.⁴²³ Επίσης, η Επιτροπή αγροτών προσφύγων διαμαρτυρόταν προς το

---

⁴¹⁸ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Η στάσις του κ. Διευθυντού της Τραπέζης», αρ. 51, 24.4.1927.

⁴¹⁹ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Αι προσφυγικά οργανώσεις κατά του διευθυντού του υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης», αρ. 13, 2.8.1925.

⁴²⁰ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Με λίγα λόγια», αρ. 35, 24.10.1926.

⁴²¹ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Δια την εθνικήν τράπεζαν», αρ. 40, 5.12.1926· Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Με λίγα λόγια», αρ. 41, 19.12.1926.

⁴²² Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Σύσκεψις των προσφυγικών οργανώσεων Βερροίας», αρ. 6, Χ.3.1925.

⁴²³ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Κρίσεις και επικρίσεις», αρ. 63, 26.10.1927.

εποικιστικό γραφείο το οποίο παρουσίαζε ως ολοκληρωμένη την αγροτική αποκατάσταση στην περιοχή δίχως όμως να παραθέτει αποδεικτικά στοιχεία.⁴²⁴

Μια ακόμη καταγγελία είναι αυτή του Συλλόγου των Φιλελευθέρων Βέροιας ο οποίος ιδεολογικά τασσόταν υπέρ του Βενιζέλου. Συγκεκριμένα, κατηγορεί την εφημερίδα «Βέρροια» η οποία στις στήλες της διασύρει τους «αδελφούς πρόσφυγες» της περιοχής. Λυπάται για τον αποκλεισμό τους από τις ενοριακές εκλογές του 1927 και διατείνεται πως η συγκεκριμένη εφημερίδα⁴²⁵ εκφράζει τη μειοψηφία της πόλης. Επίσης, ο Σύλλογος στην ανακοίνωσή του αναφέρει πως οι πρόσφυγες έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους γηγενείς και πως η πολιτεία είναι υπέρμαχος της εξαφάνισης κάθε διακρίσεως μεταξύ τους.⁴²⁶

Επί Κυβερνήσεως Παναγή Τσαλδάρη (Λαϊκό Κόμμα),⁴²⁷ ο γερουσιαστής και πρώην Υπουργός Πρόνοιας Λεωνίδα Ιασωνίδης επιτέθηκε στην Κυβέρνηση. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη είχε υποσχεθεί προεκλογικά την απόδοση στους ανταλλάξιμους του παρακρατηθέντος 25% από τις αποζημιώσεις τους, τη διαγραφή όλων των εποικιστικών και στεγαστικών χρεών, τη νομιμοποίηση όλων των εκπρόθεσμων, την επίσπευση όλων των εκδικάσεων και της πληρωμής των αποζημιώσεων των Κωνσταντινοπολιτών και τέλος τη στέγαση και αποκατάσταση των υπολοίπων προσφύγων. Ωστόσο, η κυβέρνηση δεν πραγματοποίησε τις υποσχέσεις της και ο Ιασωνίδης τονίζει πως οι πρόσφυγες παραπλανήθηκαν με στόχο να ψηφίσουν το Λαϊκό Κόμμα. Ήδη πολλοί πρόσφυγες είχαν ξεπληρώσει τα εποικιστικά τους χρέη προς το δημόσιο με τη μέθοδο του συμψηφισμού προς τις αποζημιώσεις που δικαιούνταν από το κράτος ως ανταλλάξιμοι. Ψέγει την κυβέρνηση που θα τους χαρίσει μόνο το 40% των υπόλοιπων χρεών, εάν είναι σωστοί στις δόσεις τους και επαινεί τον Βενιζέλο ο οποίος διέγραψε από τα αρχικά χρέη των προσφύγων 11.546.000 λίρες Αγγλίας.

---

⁴²⁴ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Διαμαρτυρία αγροτών προσφύγων Βερροίας», αρ. 128/15, 25.2.1931.

⁴²⁵ Η εφημερίδα «Βέρροια» τάσσεται ιδεολογικά με το πλευρό των Λαϊκών και εκδότης ήταν ο Στέφανος Βαφείδης. Βλ. Σκούπρας Χρήστος, *Όψεις και Τομές στην Τοπική Ιστορία της Βέροιας (1924-1974)*, εκδ. Η Συν(+)είδηση, Βέροιας 2008, σσ. 23, 25-26.

⁴²⁶ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ανακοινωθέν», αρ. 56, 8.6.1927.

⁴²⁷ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ο εμπαιγμός των προσφύγων υπό της σημερινής κυβερνήσεως: το 25% και τα προσφυγικά χρέη», αρ. 264/151, 15.11.1933.

Πέρα από τις διακρίσεις εις βάρος των προσφύγων, καταγράφηκαν και ευχαριστήριες επιστολές προς τον προϊστάμενο του γραφείου εποικισμού Αναστάσιο Τσόκαλη. Συγκεκριμένα, οι πρόσφυγες της Αγίας Μαρίνας τον ευχαριστούν δημόσια για το «πατρικό» ενδιαφέρον που δείχνει στην επίλυση των θεμάτων που άπτονται του συνοικισμού τους.⁴²⁸

Συμπερασματικά, από πολιτική σκοπιά, οι πρόσφυγες που διέμεναν στη Βέροια υποστήριζαν τον Αβραάμ Γρηγοριάδη, ενώ οι ντόπιοι τον Γιάγκο Παπαδάκη. Ο Ιωάννης Γούναρης, αν και υποστήριζε το κόμμα των Φιλελευθέρων δεν ήταν διατεθειμένος να υποστηρίξει άνευ όρων τον βουλευτή Παπαδάκη. Η συμβολή του τοπικού Τύπου ήταν καθοριστική, διότι συνόδευε την τοπική κοινωνία και άνοιγε έναν γόνιμο και συνεχή διάλογο ανάμεσα στους ντόπιους και στους πρόσφυγες. Η ίδρυση τυπογραφείων και η κυκλοφορία των εφημερίδων διέσωσε πολύτιμες πληροφορίες για την ιστορία της πόλης κατά τον 20ό αιώνα.

Οι απαρχές

Μετά το τέλος της Μικρασιατικής καταστροφής, άρχισαν να καταφθάνουν στο Ελληνικό κράτος πρόσφυγες από το Αϊβαλί, τη Βιθυνία, τη Βουλγαρία και τον Καύκασο (βλ. πίνακα 2). Οι συνεχείς μετακινήσεις των πληθυσμών, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913), τα αλληπάλληλα κύματα προσφύγων⁴²⁹ και τους διωγμούς του ελληνικού πληθυσμού (1914-1917) από τα Δυτικά παράλια της Ιωνίας και την ανατολική Θράκη, είχαν δημιουργήσει ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό έδαφος για την εξάπλωση αρκετών ασθενειών και κυρίως της ελονοσίας.⁴³⁰ Η παρουσία των Βρετανικών και Γαλλικών στρατευμάτων στα εδάφη της Μακεδονίας, κατά τον

---

⁴²⁸ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ευχαριστήριο», αρ. 55, 29.5.1927· Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ευχαριστήριο», αρ. 68, 1.12.1927.

⁴²⁹ Σύμφωνα με τον Α. Πάλλη τουλάχιστον 150.000 Έλληνες από τις περιοχές αυτές εξαναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα. Ενώ περίπου 115.000 μουσουλμάνο μετανάστευσαν από τη Μακεδονία στην Τουρκία την ίδια περίπου περίοδο. Βλ. Kontogiorgi Elisabeth, *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006, σσ. 37-39.

⁴³⁰ Gardikas Katerina, *Landscapes of Disease. Malaria in Modern Greece*, εκδ. Central European University Press, Βουδαπέστη 2018.

Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο (Οκτώβριος 1915 - Σεπτέμβριος 1918), επιδείνωσε περαιτέρω την κατάσταση και έπληξε σε μεγάλο βαθμό τόσο τα στρατεύματα όσο και τους κατοίκους της περιοχής.⁴³¹ Η Ελλάδα, λόγω έλλειψης υγειονομικών δομών, ίδρυσε νοσοκομεία -γνωστά και ως προσφυγικά- με σκοπό την περίθαλψή τους.⁴³²

Λόγω των μεγάλων αναγκών περίθαλψης των προσφύγων στις επαρχίες, αρχίζει η λειτουργία παρόμοιων ιδρυμάτων στις κεντρικές πόλεις της Μακεδονίας. Σύμφωνα με το Αρχείο της Φιλόπτωχου Αδελφότητας Βεροίας τα πρώτα βήματα για την ανέγερση νοσοκομείου στην πόλη ξεκίνησαν το 1908.⁴³³ Το νοσοκομείο λειτούργησε μέχρι την ένταξη της πόλης στο ελληνικό κράτος, το 1912. Κατά τα έτη 1912-1919 το νοσοκομείο λειτούργησε ως Στρατιωτικό και από το 1920 ως «Νοσοκομείο Βέροιας».⁴³⁴ Το 1924 ιδρύεται το Γενικό Νοσοκομείο Βεροίας με την ονομασία «Νοσοκομείο Προσφύγων Βεροίας» από τον τότε δήμαρχο Ιωάννη Μάρκου.⁴³⁵ Σύμφωνα με τα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Φιλοπτώχου Αδελφότητας Κυριών Βέροιας για τη σύστασή του χρησιμοποιήθηκαν οι κλίνες και το νοσοκομειακό υλικό της Αδελφότητας η οποία στήριξε σημαντικά τη σύσταση και τη λειτουργία του. Το Νοσοκομείο διέθετε 45 κλίνες⁴³⁶ και στεγαζόταν σε ένα δώροφο

---

⁴³¹ Gardikas Katerina, *Landscapes of Disease. Malaria in Modern Greece*, εκδ. Central European University Press, Βουδαπέστη 2018, σσ. 219-231.

⁴³² Από νομικής πλευράς τα νοσοκομεία χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες: Του Δημοσίου Δικαίου που περιλάμβαναν και τα Προσφυγικά, τα Δημοτικά και τα Φιλανθρωπικά. Σύμφωνα με τους Θεόδωρο Δαρδαβέση και Φωκίωνα Κοπανάρη τα προσφυγικά νοσοκομεία στη Μακεδονία βρίσκονταν στις περιοχές: Αλεξανδρούπολη, Βέροια, Γιαννιτσά, Γρεβενά, Δράμα, Έδεσσα, Θεσσαλονίκη, Καϊλάρια, Καλαμαριά, Καστοριά, Κιλκίς, Κοζάνη, Λαγκαδάς, Λέμπετ, Σέρρες, Σόροβιτς, Σούμποςκο, Τούμπα, Φλώρινα και Χαρμάνκιοϊ. Βλ. Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σσ. 49-50· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η υγειονομική μέριμνα για τους πρόσφυγες», *Ιατρικά Θέματα* 63 (2013), σσ. 10-11.

⁴³³ *Αρχείο Φιλόπτωχου Αδελφότητας Βεροίας*, Πρακτικά Συνεδριάσεων (1905-1931), σ. 47.

⁴³⁴ Κολτσιδάς Αντώνης, *Ιστορία της Βέροιας και της περιοχής, με παράλληλη τοπογραφία της πόλης*, τόμ. Β', εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 1578-1579.

⁴³⁵ Πολυζωίδης Σταύρος, *Η ιατρική στη Βέροια*, εκδ. Ιατρικός Σύλλογος Ημαθίας, Βέροια 2002, σσ. 105-113· Πυρινός Παύλος, *Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Βέροιας: 100 χρόνια προσφοράς 1905-2005*, εκδ. Δήμος Βέροιας, Βέροια 2005, σ. 60.

⁴³⁶ Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ. 424. Ο Φωκίων Κοπανάρης στη μελέτη του αναφέρεται στην κίνηση των ασθενών στα νοσοκομεία κατά τα έτη 1926-1931. Οι αριθμοί που καταγράφονται για το Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας αποκλίνουν ελάχιστα από αυτούς του υλικού μας. Βλ. Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σσ. 430, 436, 442, 448, 454, 460. Επίσης, ο Κοπανάρης αναφέρει πως το Προσφυγικό Νοσοκομείο διέθετε 45 κλίνες ενώ ο Χαριτάκης 40. Βλ. Χαριτάκης Κωστής, *Κώδιξ της δεοντολογίας και νομοθεσίας των ιατρικών επαγγελματιών*, εκδ. Δημητράκου, τόμ. Β', Αθήνα 1928, σσ. 401-402. Διαφορά επίσης εντοπίζεται και στον Σταύρο Πολυζωίδη ο οποίος αναφέρει 20 κλίνες. Βλ. Πολυζωίδης Σταύρος, *Η ιατρική στη Βέροια*, εκδ. Ιατρικός Σύλλογος Ημαθίας, Βέροια 2002, σ. 105.

οίκημα της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδας στην οδό 16ης Οκτωβρίου 12. Πρώτος Διευθυντής του νοσοκομείου ήταν ο ιατρός Σταύρος Μουράτογλου, με βοηθό νοσοκόμο τον Βόρι Γκριζανόφσκι, πρόσφυγα από τη Ρωσία.

Σύμφωνα με τα πρώτα Μητρώα Ασθενών που δημοσίευσαν οι ερευνητές Γιώργος Λιόλιος και Ολυμπία Μπέτσα, το νοσοκομείο ξεκίνησε τη λειτουργία του στις 19 Μαΐου 1924. Κατά τα πρώτα έτη, νοσηλεύονταν μόνο ασθενείς με νοσήματα της εσωτερικής παθολογίας. Το 1927 μετονομάστηκε σε Δημοτικό και το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο διορίστηκε στις 28 Ιουλίου του 1929 με πρώτο πρόεδρό του, τον Μητροπολίτη Βεροίας και Ναούσης Πολύκαρπο και διευθυντή τον Σταύρο Μουράτογλου.⁴³⁷ Για τη μετονομασία του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βεροίας σε Δημοτικού αντλούμε πληροφορίες και από τον τοπικό τύπο της περιοχής. Ο αρθρογράφος του Αστέρα αναφέρει πως σύμφωνα με ασφαλείς πληροφορίες το νοσοκομείο θα μετονομαστεί σε Δημοτικό το προσεχές διάστημα και την ευθύνη του θα αναλάβει ο Δήμος και το Κράτος.⁴³⁸ Έλαβε τη μορφή του Νομικού Προσώπου τη δεκαετία του 1930.⁴³⁹ Τα τμήματα που λειτουργούσαν τότε ήταν τα ακόλουθα: Παθολογικό, Γυναικολογικό, Χειρουργικό, Ακτινολογικό και Μικροβιολογικό.⁴⁴⁰ Το 1941 το νοσοκομείο μεταφέρθηκε στο οίκημα του ιατρού Χρήστου Χατζημάμογλου, στη γωνία των οδών Βενιζέλου και Μητροπόλεως⁴⁴¹ και το 1968 στο οίκημα του Αναστασίου Θεοδωρίδη στην οδό 16ης Οκτωβρίου. Το 1972 παραχωρείται από τον Δήμο Βεροίας οικόπεδο έκτασης 62 στρεμμάτων στον οικισμό Παπάγου για ανέγερση νέου νοσοκομείου και το 1981 εγκαινιάζεται η νέα νοσοκομειακή μονάδα.

Στη βιβλιογραφία καταγράφονται και άλλες ονομασίες του Ιδρύματος όπως, «Νοσοκομείο Βεροίας», «Κρατικό Νοσοκομείο Βεροίας», «Γενικό Νοσοκομείο Βεροίας», «Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο Βεροίας» και πρόσφατα μετά την ίδρυση

---

⁴³⁷ Λιόλιος Γιώργος και Μπέτσα Ολυμπία, «Προσφυγικό - Κρατικό - Γενικό Νοσοκομείο Βεροίας», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας* 18 (2012), σσ. 13-16.

⁴³⁸ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Το Προσφυγικόν Νοσοκομείον», αρ. 12, 19.7.1925.

⁴³⁹ Χριστοδούλου Αναστάσιος, *Ιστορία της Βεροίας*, εκδ. Γούναρη, Βεροία 1960, σ. 119.

⁴⁴⁰ Χριστοδούλου Αναστάσιος, *Ιστορία της Βεροίας*, εκδ. Γούναρη, Βεροία 1960, σ. 119.

⁴⁴¹ Χριστοδούλου Αναστάσιος, *Ιστορία της Βεροίας*, εκδ. Γούναρη, Βεροία 1960, σ. 120.

του Εθνικού Συστήματος Υγείας «Γενικό Νομαρχιακό Νοσοκομείο Βεροίας». Η σημερινή του ονομασία είναι «Γενικό Νοσοκομείο Ημαθίας – Μονάδα Βέροιας».

Γνωστές στην τοπική κοινωνία ήταν οι περιπέτειες μετακίνησης του νοσοκομείου μετά τα πρώτα έτη λειτουργίας του, εξαιτίας της ακαταλληλότητας του κτηρίου. Ήδη από το 1931 η τοπική κοινωνία ζητούσε την εύρεση νέου οικήματος. Είχαν προταθεί από τον Δήμο και το Αδελφάτο ένα σχολείο στη συνοικία Καρσή Μαχαλά, το οποίο δεν λειτούργησε ποτέ διότι βρισκόταν μακριά από το κέντρο. Παρόλο που συμφώνησαν τα Υπουργεία Παιδείας και Υγιεινής η μετεγκατάσταση δεν προχώρησε.⁴⁴² Ο Διευθυντής δε Υγιεινής κ. Παρασκευόπουλος και ο Προϊστάμενος Ελέγχου κ. Ζουρίδης έχοντας επιθεωρήσει το νοσοκομείο είχαν σημειώσει την ακαταλληλότητά του. Ο Δήμαρχος είχε προτείνει, επίσης, να μετατραπεί σε νοσοκομείο το νέο σχολικό μέγαρο λόγω της χωροταξικής θέσης του μεγάρου (εκτός ορίων πόλης).⁴⁴³

Η ακαταλληλότητα του νοσοκομείου συνεχίζει να απασχολεί την τοπική κοινωνία με αποτέλεσμα το 1934 ο βουλευτής του κόμματος των Φιλελευθέρων Ιωάννης Παπαδάκης-Στάικος να καταθέσει στη Βουλή πρόταση νόμου για την ίδρυση νέου νοσοκομείου στο Εργοχώρι. Συγκεκριμένα, ο βουλευτής ανέφερε πως το 1923 ιδρύθηκαν προσφυγικά νοσοκομεία σε όλη την Ελλάδα, όπως αυτό της Βέροιας για την περίθαλψη των προσφύγων. Παρόλο που ήταν προσωρινό μπόρεσε να εξυπηρετήσει ολόκληρη την περιφέρεια με τα ελάχιστα μέσα συντήρησης που διέθετε (το Δημόσιο συμμετείχε με πίστωση 400.000 δραχμών ετησίως και το Αδελφάτο με 60.000 δραχμές). Τόνιζε πως οι υγειονομικές ανάγκες (ελονοσία) επιβάλλουν τη μονιμοποίηση και αναδιοργάνωσή του για να αποτελέσει σοβαρό νοσηλευτικό κέντρο της περιοχής. Γι' αυτό τον λόγο, πρότεινε σχέδιο νόμου (14 άρθρα) στη Βουλή διότι το οίκημα βρισκόταν σε άθλια κατάσταση και μπορούσε εύκολα να πουληθεί σε ιδιώτη επειδή βρισκόταν σε οικόπεδο ανταλλάξιμο. Σύμφωνα με το Άρθρο 1 το νοσοκομείο υπό την επωνυμία «Επαρχιακό Νοσοκομείο Βερροίας» θα αποτελούσε νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου και θα βρισκόταν

---

⁴⁴² Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Το νοσοκομείον Βερροίας», αρ. 144/31, 17.6.1931.

⁴⁴³ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Διέλευσις διευθυντού υγιεινής», αρ. 169/56, 2.12.1931.

κάτω από την εποπτεία του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως. Προτείνεται η μόνιμη στέγαση στο Εργοχώρι Βέροιας και συγκεκριμένα στα οικήματα της εταιρείας Φαουντέσιον/Foundation (Άρθρο 2). Στο νοσοκομείο θα περιθάλπονταν άποροι ασθενείς και μετά από συνεννόηση εύποροι, επί πληρωμή, με την προϋπόθεση ότι οι εισαγωγές τους δεν θα υπερέβαιναν το ¼ του συνόλου των κλινών (Άρθρο 3). Το Αδελφάτο θα αποτελείτο από επτά μέλη· τον Μητροπολίτη Βέροιας και Ναούσης (Πρόεδρος), τον Δήμαρχο Βέροιας, τον Δήμαρχο Νάουσας, έναν αντιπρόσωπο από το Δημοτικό Συμβούλιο Βέροιας, έναν αντιπρόσωπο από το Δημοτικό Συμβούλιο Νάουσας και δύο αντιπροσώπους των Κοινοτήτων της Βέροιας. Η θητεία για τα αιρετά μέλη οριζόταν στα τρία χρόνια (Άρθρο 4). Τέλος, οι πόροι του νοσοκομείου θα προέρχονταν από την υπάρχουσα περιουσία του φορέα, από νοσήλια, προϋπολογισμούς των δήμων, κοινοτήτων και του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, εράνους, δωρεές, εισφορές, κληροδοσίες και κληροδοτήματα (Άρθρο 7).⁴⁴⁴

Έναν χρόνο αργότερα, η τοπική κοινωνία ζήτησε από τον Μητροπολίτη Πολύκαρπο να χρησιμοποιήσει το οίκημα στην περιοχή της Μπαρμπούτας το οποίο αν και χτίστηκε αρχικά για σχολείο (Ε΄ Δημοτικό) τελικά δεν λειτούργησε ως τέτοιο. Πράγματι, ο Διευθυντής του νοσοκομείου Σταύρος Μουράτογλου είχε επισκεφθεί στο παρελθόν το κτήριο και εξέφρασε την επιθυμία του να στεγασθεί εκεί το Προσφυγικό Νοσοκομείο διότι βρισκόταν σε εξαιρετική θέση και εξασφάλιζε την ηρεμία παραμονής των ασθενών.⁴⁴⁵ Ο Μητροπολίτης ανέφερε πως το σχολείο θεωρήθηκε ακατάλληλο διότι οι γονείς δεν έστελναν εκεί τα παιδιά τους λόγω ψύχους και της επικίνδυνης γέφυρας που έπρεπε να διασχίζουν οι μαθητές. Ωστόσο, έκανε ενέργειες για να στεγασθεί εκεί το νοσοκομείο αλλά ο Δήμος Βέροιας δεν ήθελε να διαθέσει χρήματα, εάν εκείνο δεν ονομαζόταν Δημοτικό (το Υπουργείο Πρόνοιας ζητούσε να παραμείνει Κρατικό). Ο Μητροπολίτης σταμάτησε

---

⁴⁴⁴ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Μια πρότασις νόμου του Βουλευτού Βέροιας κ. Ι. Παπαδάκη περί ιδρύσεως νοσοκομείου της επαρχίας Βέροιας», αρ. 289/176, 2.5.1934.

⁴⁴⁵ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ανοικτή επιστολή του «Αστέρος» προς τον Σεβασμιότατον Μητροπολίτην», αρ. 326/213, 6.2.1935.

να διεκδικεί το οίκημα, όταν πληροφορήθηκε πως η Κυβέρνηση μελετά την εγκατάσταση του νέου νοσοκομείου στο Εργοχώρι.⁴⁴⁶

Λίγους μήνες αργότερα, ο Υφυπουργός Υγιεινής Ιωάννης Νικολίτσας επισκέφθηκε το νοσοκομείο το οποίο χαρακτήρισε ακατάλληλο ζητώντας να βρεθεί άμεσα νέο οίκημα. Το Κράτος θα διέθετε για την ανοικοδόμησή του 500.000 δραχμές.⁴⁴⁷ Μετά την αποχώρηση του Υφυπουργού, το Αδελφάτο αποφάσισε να οικοδομήσει νέο κτήριο ή να βρει κατάλληλο οίκημα με σκοπό τη στέγαση νέου «σύγχρονου» νοσοκομείου.⁴⁴⁸ Ο Μητροπολίτης Πολύκαρπος συγκάλεσε σύσκεψη ως Πρόεδρος του Αδελφάτου του Νοσοκομείου για την ανέγερση νέου κτηρίου που θα χρησιμοποιείτο ως νοσοκομείο. Δυστυχώς, η σύσκεψη ματαιώθηκε λόγω μη απαρτίας.⁴⁴⁹ Την επόμενη χρονιά συγκάλεσε ξανά σύσκεψη με σκοπό την επίλυση του ζητήματος. Ανέφερε στους πολίτες πως μπορούν να διατεθούν 1.500.000 δραχμές για ανέγερση νέου κτηρίου (500.000 δραχμές από τον Δήμο Βέροιας, 500.000 δραχμές από το Κράτος, 200.000 δραχμές από την εκκλησία και 300.000 δραχμές από τις κοινότητες και τους εράνους). Ωστόσο, όταν ρώτησε τους ιατρούς της πόλης εάν μπορεί να μετατραπεί το Ε΄ Δημοτικό Σχολείο σε νοσοκομείο εκείνοι απάντησαν αρνητικά με αποτέλεσμα να ζητήσει τη σύσταση επιτροπής για εξεύρεση οικοπέδου.⁴⁵⁰

Χαρακτηριστική είναι και η παρομοίωση του νοσοκομείου με «προθάλαμο νεκροταφείου» από τοπική εφημερίδα της περιοχής. «Τα σανίδια του πατώματος όλων των δωματίων ως και του κεντρικού θαλάμου είναι σεσαθρωμένα», «τα παράθυρα πεπαλαιωμένα», τον χειμώνα ο χώρος μετατρέπεται σε ένα «απέραντο ψυγείο» και το καλοκαίρι σε μια «βραζόμενη κόλαση με άφθονους κοριούς». Ο Αστέρης ζήτησε από τον Μητροπολίτη είτε να οικοδομήσει άμεσα νέο νοσοκομείο

---

⁴⁴⁶ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Νοσοκομειακά», αρ. 329/216, 28.2.1935.

⁴⁴⁷ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ο Υφυπουργός κ. Νικολίτσας στη πόλιν μας. Επεθεώρησε το νοσοκομείον», αρ. 343/230, 1.08.1935.

⁴⁴⁸ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Η ίδρυσις νέου νοσοκομείου», αρ. 346/233, 21.08.1935. Οι υποδομές του νοσοκομείου χαρακτηρίζονταν κατά διαστήματα από τον Αστέρη ως «πανάθλιες» και «ετοιμόρροπες». Βλ. Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Δια τον Σεβασμιότατον Μητροπολίτην μας, δια τον κ. Δήμαρχον και τα λοιπά μέλη του Αδελφάτου του νοσοκομείου Βερροίας», αρ. 358/245, 25.12.1935.

⁴⁴⁹ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Το νοσοκομείον Βερροίας», αρ. 348/235, 5.09.1935.

⁴⁵⁰ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Το Δημοτικόν Νοσοκομείον» αρ. 364/251, 20.2.1936.

στο κληροδότημα Αντωνίου Τσούπελη⁴⁵¹ είτε να μετατρέψει καταλλήλως το Ε΄ Δημοτικό Σχολείο.⁴⁵² Υπέρ της ανεγέρσεως τάχθηκε, επίσης, και ο πρόεδρος του δικηγορικού συλλόγου Βέροιας Κ. Τσαρπαλής ο οποίος τόνιζε πως, αντί το Κράτος να δίνει κάθε χρόνο 400.000 δραχμές για τη συντήρηση του ακατάλληλου οικήματος, μπορούσε να δώσει 4.000.000 δραχμές, εφάπαξ, για την ανέγερση νέου, ενώ στη συνέχεια θα αναλάμβανε εξ ολοκλήρου τις υπόλοιπες εργασίες ο Δήμος.⁴⁵³

Το ζήτημα ανεγέρσεως νέου νοσοκομείου απασχόλησε και τη Μακεδονική Ηχώ η οποία απευθύνθηκε στον Μητροπολίτη Πολύκαρπο. Εκείνος ανέφερε χαρακτηριστικά πως η ανέγερση ήταν ακόμη στα σπάργανα λόγω του κληροδοτήματος Τσούπελη το οποίο ήταν χρεωμένο στο Δημόσιο και ένα μέρος του, επίσης, ήταν δασικό. Ακόμη, ο Πρόεδρος του Αδελφάτου ζήτησε από το Υπουργείο Εσωτερικών και Συγκοινωνιών να διαθέσει τους φόρους γεωργικών, δασικών και κτηνοτροφικών προϊόντων για την ανέγερση του κτηρίου χωρίς όμως επιτυχία. Το κράτος έδινε περίπου 500.000 δραχμές συνδρομή στο νοσοκομείο αλλά το κτήριο ήταν ακατάλληλο και δίχως επαρκές προσωπικό. Συγκεκριμένα, εργάζονταν ένας ιατρός (και με καθήκοντα Διευθυντή), δύο νοσοκόμοι, μια προϊσταμένη, ένας βοηθός ιατρού, ένας φαρμακοποιός, ένας μάγειρας (και με καθήκοντα βοηθού διαχειριστή) και δύο καθαρίστριες (η μια ήταν και πλύντρια).⁴⁵⁴ Ο Αλέξανδρος Καραποστολάκης, μέλος της Επιτροπής Διαχειρίσεως του κληροδοτήματος, σε συνέντευξή του στην εφημερίδα ανέφερε πως στο κληροδότημα συμπεριλαμβάνονται 1.500 στρέμματα δασικής έκτασης, τα οποία, όμως δεν αναλάμβαναν να διαχωρίσουν οι τοπικοί φορείς.⁴⁵⁵ Η εφημερίδα

---

⁴⁵¹ Για το κληροδότημα Τσούπελη βλ. περισσότερα στη μελέτη των Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου.

⁴⁵² Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Επιτακτική η ανάγκη της ανεγέρσεως νοσοκομείου», αρ. 416/303, 6.5.1937.

⁴⁵³ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Το ζήτημα του νοσοκομειακού κτιρίου», αρ. 424/311, 7.7.1937.

⁴⁵⁴ Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «Το Δημοτικόν Νοσοκομείον: πώς έχει - Τι έγινε μέχρι σήμερα - Τι γίνεται», αρ. 72, 11.2.1937.

⁴⁵⁵ Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «Το νοσοκομείον Βέροιας», αρ. 73, 21.2.1937· Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «Το νοσοκομείον Βέροιας», αρ. 74, 28.2.1937.

αγανακτισμένη από την ανωτέρω αδιαφορία παρομοίαζε το νοσοκομείο με τρώγλη⁴⁵⁶ και ζητούσε να ξεκινήσουν οι εργασίες ανεγέρσεως νέου οικήματος.⁴⁵⁷

Η εσωτερική ζωή ενός Νοσοκομείου

Τα Πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου αφορούν στην περίοδο από 28 Ιουλίου 1929 έως 17 Σεπτεμβρίου 1940. Μέσα από τη μελέτη των πρακτικών των 97 διοικητικών συμβουλίων, που πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο αυτή, επιχειρήθηκε η συστηματική παρακολούθηση τόσο της διοικητικής δράσης όσο και των άλλων θεμάτων τα οποία κλήθηκε να αντιμετωπίσει το νοσοκομείο έως τις απαρχές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τα ζητήματα που απασχολούσαν το Αδελφάτο (σωματείο) περιλάμβαναν διοικητικές και πειθαρχικές πράξεις, προμήθειες, δημοπρασίες, παραχωρήσεις, δωρεές, συστάσεις επιτροπών, καταγγελίες, αναθέσεις, εξουσιοδοτήσεις, ανακαινίσεις, επισκευές και τους ετήσιους προϋπολογισμούς του ιδρύματος.⁴⁵⁸

Το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο του Προσφυγικού Νοσοκομείου έλαβε χώρα στις 28 Ιουλίου 1929 παρόλο που το νοσοκομείο λειτουργούσε, ήδη, από τις 19 Μαΐου 1924. Πρόεδρος του συμβουλίου οριζόταν ο εκάστοτε Μητροπολίτης Βέροιας και Νάουσας και Αντιπρόεδρος ο διευθυντής του νοσοκομείου. Ως Μέλη συμμετείχαν επίσης ο δήμαρχος της πόλης, ιατροί του νοσοκομείου και άτομα με δημόσια αξιώματα όπως, ο προϊστάμενος του δημόσιου ταμείου Ημαθίας στην αντίστοιχη θέση.⁴⁵⁹ Με τη σύσταση του Αδελφάτου το νοσοκομείο εισέρχεται σε

---

⁴⁵⁶ Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «Το ζήτημα του νοσοκομείου Βέροιας», αρ. 98, 15.9.1937.

⁴⁵⁷ Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «Το νοσοκομείον Βέροιας και αι ενέργειαι του Γενικού Διοικητού», αρ. 138, 21.10.1938.

⁴⁵⁸ Τα έσοδα του νοσοκομείου προέρχονταν κυρίως από πιστώσεις του δήμου Βέροιας, του Υπουργείου Υγιεινής, διαφόρων Κοινοτήτων, δωρεών και των νοσηλίων. Τα έξοδα κατανέμονταν σύμφωνα με τις ανάγκες του νοσοκομείου όπως αποτυπώνεται και στα γραφήματα. Να σημειωθεί πως από το 1938-1939 το νοσοκομείο επεκτείνεται με την προσθήκη μικροβιολογικού εργαστηρίου (αναγράφεται στην ενότητα «έκτακτα έξοδα») και εγκρίνεται κονδύλι 4.000.000 δραχμών για την ανέγερση νέου νοσοκομείου. Βλ. προϋπολογισμοί οικονομικών ετών 1931-1940 (παράρτημα).

⁴⁵⁹ *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 16, 17 Νοεμβρίου 1938, θέμα 2.

ένα, αφενός, ημιαυτόνομο καθεστώς, αλλά, αφετέρου, διατηρεί χαρακτηριστικά Νομικού Προσώπου Δημοσίου Δικαίου.⁴⁶⁰

Σύμφωνα με την πρώτη συνεδρίαση, την οριστική ανάληψη διοίκησης και διαχείρισης του νοσοκομείου ανέλαβε το Αδελφάτο στις 15 Αυγούστου 1929.⁴⁶¹ Ζητήθηκε από τον διευθυντή Σταύρο Μουράτογλου⁴⁶² να προβεί σε απογραφή όλων των υπαρχόντων του νοσοκομείου και να καταθέσει έκθεση για τα καθήκοντα του προσωπικού.⁴⁶³ Ο διευθυντής οριζόταν τα πρώτα χρόνια από τη Γενική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, το Αδελφάτο προέβη σε κατάλληλες ενέργειες για να είναι εκείνο υπεύθυνο για την εποπτεία και τον διορισμό του διευθυντή. Συγκεκριμένα, μόλις ανέλαβε τη διοίκηση του νοσοκομείου ζήτησε από τη Γενική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης να τροποποιηθεί το άρθρο 16 του κανονισμού ώστε ο διευθυντής να διορίζεται με πρόταση του Αδελφάτου.⁴⁶⁴ Παρόλο που το Υπουργείο Υγιεινής⁴⁶⁵ ενέκρινε την τροποποίηση, ο Γενικός Διευθυντής Θεσσαλονίκης, Στυλιανός Γονατάς απέστειλε έγγραφο ζητώντας από το Αδελφάτο να αιτιολογήσει την τροποποίηση.⁴⁶⁶ Το Αδελφάτο εξήρε το έργο του Σταύρου Μουράτογλου τονίζοντας ότι είναι χρήσιμος στη διοίκηση του νοσοκομείου και εν γένει στην πόλη της Βέροιας. Στις 30 Μαΐου του 1933⁴⁶⁷ ο διευθυντής του Νοσοκομείου Σταύρος Μουράτογλου παραιτείται από τη θέση του για να υποβάλει υποψηφιότητα ως δήμαρχος και τον αντικαθιστά ο Χρήστος Χατζημάμογλου⁴⁶⁸ για λίγους μόνο μήνες.⁴⁶⁹ Η συγκεκριμένη ανάθεση από τη Γενική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης⁴⁷⁰ ήταν αντίθετη με τη μυστική ψηφοφορία του Αδελφάτου, το οποίο επιθυμούσε να

---

⁴⁶⁰ Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου (ΝΠΔΔ): Χαρακτηρίζονται εκείνα των οποίων ο σκοπός αφορά την εξυπηρέτηση και την επιτέλεση κάποιας κρατικής λειτουργίας ή υπηρεσίας.

⁴⁶¹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 28 Ιουλίου 1929, θέμα 3.

⁴⁶² Ο Σταύρος Μουράτογλου γεννήθηκε στο Βουρδούριο της Μικράς Ασίας το 1893 και αποφοίτησε με άριστα από την Ιατρική Σχολή Αθηνών το 1923. Βλ. Πολυζωίδης Σταύρος, *Η ιατρική στη Βέροια*, εκδ. Ιατρικός Σύλλογος Ημαθίας, Βέροια 2002, σ. 41.

⁴⁶³ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 28 Ιουλίου 1929, θέματα 4, 6.

⁴⁶⁴ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 12 Σεπτεμβρίου 1929, θέμα 4.

⁴⁶⁵ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 12 Ιανουαρίου 1930, θέμα 5.

⁴⁶⁶ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 22 Ιανουαρίου 1930, θέμα 1.

⁴⁶⁷ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 30 Μαΐου 1933, θέμα 1.

⁴⁶⁸ Ο Χρήστος Χατζημάμογλου γεννήθηκε στη Βέροια το 1894 και αποφοίτησε από την Ιατρική Σχολή Αθηνών το 1917. Διηύθυνε το παθολογικό τμήμα του νοσοκομείου από το 1924 μέχρι το 1942. Βλ. Πολυζωίδης Σταύρος, *Η ιατρική στη Βέροια*, εκδ. Ιατρικός Σύλλογος Ημαθίας, Βέροια 2002, σ. 43.

⁴⁶⁹ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Παραίτησις Διευθυντού Νοσοκομείου», αρ. 241/128, 24.5.1933.

⁴⁷⁰ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 6 Σεπτεμβρίου 1933, θέμα 1.

διαδεχθεί τον Σταύρο Μουράτογλου ο Αθανάσιος Παπαδόπουλος (πέντε ψήφοι έναντι δύο για τον Χρήστο Χατζημάμογλου).⁴⁷¹ Στις 28 Σεπτεμβρίου 1933 αναλαμβάνει τη διοίκηση του νοσοκομείου ο Δημοσθένης Κουσίδης⁴⁷² ύστερα από σχετική απόφαση του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής.⁴⁷³

Παρατηρείται μια διαμάχη της κεντρικής διοίκησης, δηλαδή της Κεντρικής Διεύθυνσης Θεσσαλονίκης και του Αδελφάτου, σχετικά με την εποπτεία του Νοσοκομείου και στον ορισμό του διευθυντή. Το Αδελφάτο, δηλαδή το διορισμένο από την Κεντρική Διεύθυνση Μακεδονίας Διοικητικό Συμβούλιο, αποτελείτο από τοπικούς παράγοντες εξουσίας, όπως ο Μητροπολίτης, ο Δήμαρχος κ.λπ. Παρόμοιες διαμάχες αρμοδιοτήτων απαντούν διαχρονικά σε ιδρύματα που βρίσκονται σε ιδιότυπο διοικητικό καθεστώς. Είναι ενδιαφέρον ότι η Γενική Διεύθυνση ανέθεσε τη διοίκηση στον Χρήστο Χατζημάμογλου παρά την απόφαση του Αδελφάτου που υποστήριζε την υποψηφιότητα του Αθανάσιου Παπαδόπουλου. Στην προκειμένη περίπτωση η μετέπειτα ανάληψη εντός λίγων μόλις μηνών της διοίκησης του Νοσοκομείου από τον Δημοσθένη Κουσίδη, με απόφαση μάλιστα του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και όχι της Γενικής Διευθύνσεως Θεσσαλονίκης, δηλώνει ότι η διαμάχη αυτή των αρμοδιοτήτων είχε λάβει διαστάσεις και η λύση δόθηκε σε ανώτατο επίπεδο από το αρμόδιο Υπουργείο. Ενδεχομένως, δεν πρόκειται για τελική επικράτηση της κεντρικής διοίκησης, αλλά για μια προσπάθεια συμβιβασμού ή ακόμα και υπαναχώρηση στη βούληση των τοπικών παραγόντων, οι οποίοι διέθεταν ισχυρές προσβάσεις στα κέντρα εξουσίας.

Οι μισθοί του προσωπικού αντλούνταν από τον προϋπολογισμό του νοσοκομείου ο οποίος λάμβανε έγκριση από το Υπουργείο Υγιεινής κάθε χρόνο. Σε περίπτωση που το Αδελφάτο αδυνατούσε να ανταποκριθεί, προωθούσαν σχετική εισήγηση προς το Υπουργείο. Ανάλογη απόφαση ελήφθη, το οικονομικό έτος 1931-1932, όταν το Αδελφάτο ζήτησε αύξηση αποζημίωσης του διευθυντή λόγω

---

⁴⁷¹ *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 4, 30 Μαΐου 1933, θέμα 2.

⁴⁷² Ο Δημοσθένης Κουσίδης γεννήθηκε στην Τραπεζούντα του Πόντου το 1897 και αποφοίτησε από την Ιατρική Σχολή Αθηνών το 1924. Βλ. Πολυζωίδης Σταύρος, *Η ιατρική στη Βέροια*, εκδ. Ιατρικός Σύλλογος Ημαθίας, Βέροια 2002, σ. 48.

⁴⁷³ *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 6, 28 Σεπτεμβρίου 1933, θέμα 1.

αδυναμίας κάλυψης του ποσού από το ταμείο του νοσοκομείου.⁴⁷⁴ Όταν το νοσοκομείο δεν ήταν σε θέση να καλύπτει όλες τις τρέχουσες ανάγκες του λόγω του περιορισμένου προϋπολογισμού, η τοπική κοινωνία ευαισθητοποιείτο και προσπαθούσε να συνδράμει οικονομικά. Συγκεκριμένα, η «εορτή των ανθέων» είχε ως σκοπό τη συλλογή χρημάτων υπέρ των αναγκών του νοσοκομείου στην οποία συμμετείχε η «αφρόκρεμα» της κοινωνίας και λάμβανε χώρα στο εξοχικό κέντρο «Ελιά».⁴⁷⁵

Από τα Πρακτικά γίνεται αντιληπτό πως ο νέος διευθυντής δεν ήταν αποδεκτός ούτε από το προσωπικό του νοσοκομείου ούτε και από τον δήμο Βέροιας. Συγκεκριμένα, ο Μητροπολίτης Πολύκαρπος παρακάλεσε τον δήμαρχο Αντώνιο Πρωτοψάλτη να εισηγηθεί στο δημοτικό συμβούλιο επιχορήγηση 100.000 δραχμών προς το νοσοκομείο λόγω οικονομικών δυσκολιών. Ο δήμαρχος αρνήθηκε και ζήτησε περικοπή όλων των πιστώσεων προς το νοσοκομείο εκφράζοντας τα παράπονά του για τον διευθυντή του νοσοκομείου. Αναφέρθηκε πως ο διευθυντής δεν χορηγεί φάρμακα στους άπορους δημότες που προσέρχονται στο εξωτερικό ιατρείο του νοσοκομείου και πως ο δήμος αναγκάστηκε να δαπανήσει 25.000 δραχμές για να προμηθεύσει με φάρμακα το φαρμακείο του δήμου ειδικά για τους άπορους ασθενείς.⁴⁷⁶

Παράπονα εξέφρασε και ο Πρόεδρος του Αδελφάτου σχετικά με τον διευθυντή, καθώς όπως φαίνεται ο τελευταίος έβαλε ποινή 50 δραχμών σε νοσοκόμα η οποία έκανε ενέσεις σε άπορο παιδί 14 ετών (το οποίο βρισκόταν εκτός του νοσοκομείου) που ασθενούσε από γρίπη. Ο διευθυντής θέλοντας να προκαλέσει τη νοσοκόμα δήλωσε πως εκείνη δεν υπακούει στον Πρόεδρο του Αδελφάτου και εν γένει στη διοίκηση του νοσοκομείου. Ακολούθησε σύγκρουση και έντονος διαπληκτισμός μεταξύ Αδελφάτου και διευθυντή με το Αδελφάτο να εξηγεί

---

⁴⁷⁴ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 23 Μαρτίου 1931, θέμα 8.

⁴⁷⁵ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Η εορτή των ανθέων υπέρ του νοσοκομείου πόλεως», αρ. 193/80, 15.6.1932.

⁴⁷⁶ Μερικά χρόνια αργότερα το Αδελφάτο ζήτησε να διευθετηθεί το ζήτημα της χορήγησης φαρμάκων από το φαρμακείο του νοσοκομείου στους άπορους ασθενείς του δήμου Βέροιας (με συνταγή του δημοτικού ιατρού) και να αναλάβει ο δήμος την ευθύνη της καταβολής της αξίας τους απευθείας στους φαρμακοεμπόρους της Θεσσαλονίκης. Βλ. Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 22 Απριλίου 1936, θέμα 2.

το αυτονόητο, δηλαδή, πως η νοσοκόμα οφείλει να θεραπεύει τους ασθενείς, ακόμη και αν δεν νοσηλεύεται εντός του νοσοκομείου. Ο διευθυντής στο τέλος της συζήτησης φώναξε «εγώ με το Αδελφάτο δεν συνεργάζομαι» και αποχώρησε από την αίθουσα. Στη συνέχεια αναγνώστηκε καταγγελία από κάτοικο της Βέροιας προς τον διευθυντή για μη τήρηση των καθηκόντων του να περιθάλπει κάθε ασθενή με την αιτιολογία «δεν σε χωνεύω». Μια ακόμη καταγγελία ήταν εκείνη της νοσοκόμας Χρυσούλας Βλαχοπούλου για σεξουαλική παρενόχληση εν ώρα εργασίας από τον διευθυντή. Ο διευθυντής την απείλησε πως εάν δεν χωρίσει τον φίλο της θα την απολύσει. Εκείνη αρνήθηκε να υπακούσει και την απέλυσε. Σε επόμενη συνάντησή τους ο διευθυντής ανέφερε πως δεν μπορεί πλέον να την προσλάβει ξανά διότι η γυναίκα του υποπτεύθηκε την «υποτιθέμενη εξωσυζυγική σχέση» του και τον απειλεί με διαζύγιο. Ωστόσο, ο διευθυντής προσφέρθηκε να της ενοικιάζει ένα δωμάτιο και να της δίνει 500 δραχμές τον μήνα για να μπορέσει να ζήσει. Το Αδελφάτο τόνισε πως το προσωπικό μπορεί να απολύεται μόνο ύστερα από πρόταση του Αδελφάτου και όχι του διευθυντή. Γίνεται, επιπλέον, λόγος περί των βωμολοχιών που ξεστόμισε ο διευθυντής προς την νοσοκόμα Βασιλική Καμπά, ενώπιον του προσωπικού, απαγορεύοντάς της να εκτελεί τα οριζόμενα από τον κανονισμό καθήκοντά της. Το Αδελφάτο λαμβάνοντας υπόψη όλες τις μαρτυρίες και την ανάρμοστη συμπεριφορά του διευθυντή κατά τη συνεδρίαση, όπως, επίσης, και τη μη συνεργασία αυτού με το Αδελφάτο, αποφάσισε να αποστείλει αντίγραφο του πρακτικού που συντάχθηκε προς το Υπουργείο Υγιεινής και τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας ζητώντας την απόλυσή του.⁴⁷⁷

Ύστερα από τις καταγγελίες για κατάχρηση του εξωτερικού ιατρείου από τον διευθυντή, εκείνος εισηγείται προς το Αδελφάτο τη χρήση του από δημοτικό ιατρό. Το Αδελφάτο ενέκρινε την πρότασή του και του έδωσε σχετική άδεια ώστε να μπορεί να προμηθεύεται φάρμακα από το εμπόριο (εντός των ορίων του προϋπολογισμού), όποτε έχει έλλειψη για την κάλυψη των αναγκών των απόρων ασθενών με σκοπό να μην επιβαρύνεται ο δήμος.⁴⁷⁸ Ωστόσο, ο διευθυντής συνέχιζε

---

⁴⁷⁷ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 28 Μαρτίου 1934, θέμα 1.

⁴⁷⁸ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 19 Ιουνίου 1934, θέμα 10.

να δημιουργεί εντάσεις στα συμβούλια με αποτέλεσμα ξανά στις 23 Οκτωβρίου 1935 το Αδελφάτο να ζητήσει από το Υπουργείο την απομάκρυνσή του.⁴⁷⁹ Πράγματι, στις 3 Φεβρουαρίου 1936 αναλαμβάνει ξανά τη διοίκηση του νοσοκομείου ο Χρήστος Χατζημάμογλου έως και το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου.⁴⁸⁰

Ο νέος διευθυντής μόλις ανέλαβε καθήκοντα δρομολόγησε τη διαδικασία ώστε να γίνει το νοσοκομείο Βέροιας αυτόνομος οργανισμός διοικούμενος από το Αδελφάτο (βάσει νέου νόμου που καθιστά αυτόνομα τα νοσοκομεία της χώρας).⁴⁸¹ Σημείο αναφοράς στον εκσυγχρονισμό του νομοθετικού πλαισίου για τη νοσοκομειακή περίθαλψη ήταν ο Νόμος 965/1937 «Περί οργανώσεως των Δημόσιων Νοσηλευτικών και Υγειονομικών Ιδρυμάτων» με τον οποίο τα νοσοκομεία της χώρας δημοσίευσαν τους Οργανισμούς τους, προσαρμοσμένοι στα 23 του Άρθρα.⁴⁸² Πράγματι, στις 11 Αυγούστου 1938 δημοσιεύθηκε ο Οργανισμός του Νοσοκομείου.⁴⁸³ Ο σκοπός του νοσοκομείου ήταν η παροχή δωρεάν ιατρικής, φαρμακευτικής και νοσοκομειακής περίθαλψης στους άπορους κατοίκους. Η δωρεάν περίθαλψη δεν ίσχυε σε αυτούς που ήταν ασφαλισμένοι στο Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων (Ι.Κ.Α.). Το νοσοκομείο διοικείται από πενταμελές Διοικητικό Συμβούλιο, το οποίο διόριζε τον Αντιπρόεδρο, τον Ταμεία και τον Γενικό Γραμματέα. Το Ίδρυμα διαιρείτο σε τρία τμήματα: Παθολογικό, Μικροβιολογικό και Χειρουργικό/Γυναικολογικό/Μαιευτικό.⁴⁸⁴

Έναν χρόνο αργότερα, στις 11 Αυγούστου 1939, το Αδελφάτο αποφάσισε ομόφωνα να τροποποιηθεί ο δημοσιευθείς καταστατικός Οργανισμός του Νοσοκομείου προς αποκατάσταση οικονομικών αδικιών σε ορισμένο προσωπικό

---

⁴⁷⁹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 23 Οκτωβρίου 1935, θέμα 8.

⁴⁸⁰ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 3 Φεβρουαρίου 1936.

⁴⁸¹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 22 Απριλίου 1936, θέμα 5.

⁴⁸² Φ.Ε.Κ. 476/24.11.1937.

⁴⁸³ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 12, 11 Αυγούστου 1938.

⁴⁸⁴ Περισσότερα για τον Καταστατικό Οργανισμό της Διοικήσεως και Οικονομικής Διοικήσεως του Κρατικού Νοσοκομείου Βέροιας βλ. παράρτημα.

του νοσοκομείου το οποίο παρόλο που υπηρετούσε πολλά χρόνια στο ίδρυμα δεν ελάμβανε τις ανάλογες μισθολογικές απολαβές.⁴⁸⁵

Το Αδελφάτο επέβαλε πειθαρχικές ποινές στο προσωπικό όταν εκείνο δεν συμμορφωνόταν με τους κανονισμούς του νοσοκομείου. Για παράδειγμα, όταν μια νοσοκόμα εγκατέλειψε τη θέση της, εν ώρα εργασίας, το Αδελφάτο προχώρησε σε παρακράτηση δύο ημερομισθίων.⁴⁸⁶ Το Αδελφάτο απέλυσε τον φαρμακοποιό, όταν διαπιστώθηκε πως έλαβε χρήματα για μια συνταγή προφασιζόμενος ότι αγόρασε 20 κυτία ενδοφλέβιας κινίνης από εξωτερικό φαρμακείο, ενώ στην πραγματικότητα είχαν προέλθει από την αποθήκη του νοσοκομείου.⁴⁸⁷ Ο φαρμακοποιός υπέβαλε την παραίτησή του⁴⁸⁸ και ο διευθυντής προέβη στην άμεση αντικατάστασή του.⁴⁸⁹

Το Αδελφάτο προέβη σε πειθαρχική ποινή της νοσοκόμας Ελένης Κόντου, διότι χτύπησε έναν βαριά ασθενή. Της επιβλήθηκε χρηματικό πρόστιμο 200 δραχμών και αυστηρή επίπληξη από τον διευθυντή.⁴⁹⁰ Να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον προϋπολογισμό του 1931-1932 το ποσό αυτό αντιστοιχούσε στο μισό μηνιαίο μισθό της (αν υποθέσουμε πως ήταν νοσοκόμα Α΄ τάξεως). Λίγους μήνες αργότερα το Αδελφάτο την απέλυσε λόγω αδικαιολόγητης απουσίας πέρα από τις ημέρες της άδειάς της και για εμπλοκή σε σφοδρό επεισόδιο λογομαχίας και άγριου ξυλοδαρμού με τη νοσοκόμα Βασιλική Καμπά.⁴⁹¹ Τη διαδέχθηκε η Σοφία Κασσιανίδου έπειτα από πρόταση του διευθυντή με μισθό 20 δραχμές ημερησίως και 200 δραχμές επίδομα, υπό τον όρο να μην έχει το παιδί της εντός του νοσοκομείου.⁴⁹² Ωστόσο, λίγους μήνες αργότερα ο διευθυντής εισηγήθηκε την απόλυσή της λόγω μεμπτής συμπεριφοράς.⁴⁹³

Το Αδελφάτο απασχολούσε για αρκετό διάστημα και η νοσοκόμα Βασιλική Καμπά. Ο διευθυντής συνέτασσε συνεχώς αναφορές προς το Διοικητικό Συμβούλιο

---

⁴⁸⁵ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 8, 11 Αυγούστου 1939, θέμα 13.

⁴⁸⁶ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 12 Ιανουαρίου 1930, θέμα 1.

⁴⁸⁷ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 19 Φεβρουαρίου 1930, θέμα 4.

⁴⁸⁸ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 24 Μαρτίου 1930, θέμα 6.

⁴⁸⁹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 14 Απριλίου 1930, θέμα 2.

⁴⁹⁰ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 21 Ιανουαρίου 1932, θέμα 1.

⁴⁹¹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 17 Μαΐου 1932, θέμα 1.

⁴⁹² Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 23 Ιουλίου 1932, θέμα 1.

⁴⁹³ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 10 Νοεμβρίου 1932, θέμα 11.

ενημερώνοντάς το για την ανάρμοστη συμπεριφορά της. Στις 25 Μαΐου 1934 ο διευθυντής παρατήρησε πως εκείνη είχε εγκαταλείψει τη θέση της εν ώρα υπηρεσίας. Της επιβλήθηκε πρόστιμο 40 δραχμών και της έγινε σύσταση να μην επαναληφθεί η συμπεριφορά αυτή.⁴⁹⁴ Σε επόμενη συνεδρίαση συζητήθηκε έγγραφο της τότε προϊσταμένης Ελένης Νικολαΐδου με το οποίο εξέφραζε το παράπονο ότι δεν την υπακούει η Βασιλική Καμπά. Αναφέρει, συγκεκριμένα περιστατικό με τη νοσοκόμα η οποία αρνήθηκε να αλλάξει ασθενή και οι φωνές της ακούστηκαν μέχρι εκτός του νοσοκομείου. Το Αδελφάτο αποφάσισε την απόλυσή της αλλά η Βασιλική Καμπά προσπάθησε να δικαιολογηθεί και παρακάλεσε να μην την απολύσουν λόγω έλλειψης πόρων στην οικογένειά της. Ο διευθυντής δήλωσε πως είναι ευχαριστημένος από την εργασία της, αν εξαιρεθεί η «νευρική της υστερία» και δεδομένης της οικονομικής κατάστασης της νοσοκόμας, το αδελφάτο αποφάσισε να μην την απολύσει.⁴⁹⁵ Ένα μήνα αργότερα, ο διευθυντής με νέο έγγραφό του αναφέρει τη μη συμμόρφωση της νοσοκόμας προς τις συστάσεις του Αδελφάτου. Ο διευθυντής την έθεσε εκτός υπηρεσίας και ζήτησε τον διορισμό της νεοπροσληφθείσας Μαρίας Κοτσακουλάκη με 20 δραχμές την ημέρα. Ωστόσο, το Αδελφάτο δεν ήταν σύμφωνο με αυτή την απόλυση αναφέροντας ότι η Μαρία Κοτσακουλάκη δεν γνωρίζει καλά τη δουλειά της. Ο διευθυντής ενημέρωσε το Αδελφάτο πως θα στείλει αντίγραφο της αναφοράς του στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και πως μέχρι τη λήψης της απόφασης δεν θα δεχτεί τη Βασιλική Καμπά στο νοσοκομείο.⁴⁹⁶ Το Αδελφάτο δεν ενέκρινε τελικά την απόλυσή της θεωρώντας παράνομη⁴⁹⁷ την πράξη του διευθυντή να τη θέσει εκτός υπηρεσίας προσλαμβάνοντας άλλη νοσοκόμα στη θέση της.⁴⁹⁸ Λίγα χρόνια αργότερα ο διευθυντής καταγγέλλει ξανά τη νοσοκόμα αναφέροντας ότι εκείνη παρείχε άσυλο

---

⁴⁹⁴ *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 2, 19 Ιουνίου 1934, θέμα 6.

⁴⁹⁵ *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 2, 5 Αυγούστου 1935, θέμα 2.

⁴⁹⁶ *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 3, 2 Σεπτεμβρίου 1935, θέμα 1.

⁴⁹⁷ Η διαδικασία διορισμού προσωπικού ήταν η ακόλουθη: α. το Αδελφάτο εισηγούνταν προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, β. η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας εισηγούνταν στο Υπουργείο Οικονομικών την πρόσληψη και γ. εγκρινόταν ο διορισμός από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Μόνο το Αδελφάτο -πλην του διευθυντού- μπορούσε να απολύσει το προσωπικό. Βλ. *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 4, 23 Οκτωβρίου 1935, θέμα 5.

⁴⁹⁸ *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 3, 2 Σεπτεμβρίου 1935, θέμα 2.

διανυκτέρευσης στον μνηστήρα της, Χαρίλαο Τσαζάκη ενώ βρισκόταν στη νυκτερινή υπηρεσία. Η νοσοκόμα αρνήθηκε την κατηγορία λέγοντας πως ο μνηστήρας ήρθε στο νοσοκομείο μόνο για να παραλάβει τα ρούχα του. Το Αδελφάτο αποφάσισε να της επιβληθεί πρόστιμο 100 δραχμών και να εγκαλέσει την προϊσταμένη η οποία δεν διέταξε τον μνηστήρα να εξέλθει από το νοσοκομείο.⁴⁹⁹

Σύσταση είχε γίνει, επίσης, και στη νοσοκόμα Ζωή Ιωαννίδου, η οποία έβγαινε από το νοσοκομείο δίχως άδεια και διέμενε σε δικό της διαμέρισμα προφασιζόμενη ασθένεια, αδιαφορώντας για την υπηρεσία. Το Αδελφάτο αποφάσισε την απόλυσή της.⁵⁰⁰ Ακόμη, για τη μαία Ευαγγελία Ιατρού, η οποία απουσίαζε από την υπηρεσία αρκετό διάστημα, ζητήθηκε να διαταχθεί το Φρουραρχείο να αποστείλει δύο ιατρούς για να επιβεβαιώσουν την ασθένειά της.⁵⁰¹ Πράγματι, η μαία έπασχε από μελιταίο πυρετό και της δόθηκε περαιτέρω άδεια με πλήρεις αποδοχές.⁵⁰² Τέλος, αναφέρεται περιστατικό όπου ο διευθυντής επέβαλε πρόστιμο 50 δραχμών στους νοσοκόμους του ιδρύματος, διότι κατά τον διενεργηθέντα έλεγχο υλικού παρατηρήθηκε απώλεια ιματισμού. Ωστόσο, το Διοικητικό Συμβούλιο μείωσε το πρόστιμο σε 25 δραχμές.⁵⁰³

Αντιπαραθέσεις καταγράφονται και με την προϊσταμένη Καλλιόπη Γεωργιάδου. Η νοσοκόμα ενώ εργαζόταν για το Αδελφάτο διορίστηκε με δαπάνη του Υπουργείου Υγιεινής και εκείνη ζητούσε να λαμβάνει δύο μισθούς. Το Αδελφάτο αρνήθηκε και της έδωσε επίδομα 500 δραχμών μηνιαίως από τον προϋπολογισμό του νοσοκομείου.⁵⁰⁴ Στην ίδια συνεδρίαση έγινε σύσταση στη νοσοκόμα να αναφέρεται ιεραρχικώς στους προϊσταμένους της για όσα ζητήματα αφορούν το νοσοκομείο και όχι απευθείας στο Υπουργείο.⁵⁰⁵ Σε επόμενη συνεδρίαση το Αδελφάτο ύστερα από πιέσεις της νοσοκόμας, της χορήγησε για δύο μήνες τον μισθό που λάμβανε επιπρόσθετα από το Αδελφάτο (1.500 δραχμές

---

⁴⁹⁹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 18, 22 Δεκεμβρίου 1938, θέμα 6.

⁵⁰⁰ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 5 Αυγούστου 1935, θέμα 2.

⁵⁰¹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 18, 22 Δεκεμβρίου 1938, θέμα 17.

⁵⁰² Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 14 Φεβρουαρίου 1939, θέμα 8.

⁵⁰³ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 22 Φεβρουαρίου 1940, θέμα 6.

⁵⁰⁴ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 23 Μαρτίου 1931, θέμα 2.

⁵⁰⁵ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 23 Μαρτίου 1931, θέμα 4.

μηνιαίως ήτοι 3.000 δραχμές μαζί με το μισθό από το Υπουργείο Υγιεινής).⁵⁰⁶ Για το νέο οικονομικό έτος 1931-1932, το Αδελφάτο κατέστησε σαφές πως δεν δύναται να δίδει το επίδομα 1.500 δραχμών στην προϊσταμένη κρίνοντας ότι της είναι αρκετό το ήδη υπάρχον επίδομα των 500 δραχμών που της δίδεται μηνιαίως προστιθέμενο στο μισθό της από το Υπουργείο Υγιεινής.⁵⁰⁷ Ένα άλλο ζήτημα που απασχολούσε το Αδελφάτο ήταν η αδικαιολόγητη απουσία της στην Αθήνα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Το Αδελφάτο προέβη σε σύσταση τονίζοντας πως, εάν απουσιάσει ξανά αδικαιολόγητα, θα θεωρηθεί εγκατάλειψη υπηρεσίας.⁵⁰⁸ Σε επόμενο συμβούλιο ο διευθυντής κατήγγειλε ξανά την αντιδεοντολογική της συμπεριφορά. Συγκεκριμένα, φαίνεται πως υπερέβαινε κατ' εξακολούθηση τον χρόνο των αδειών που της χορηγούνταν προβάλλοντας δικαιολογίες περί περιουσιακών ζητημάτων. Ο διευθυντής έκρινε ότι η προϊσταμένη δεν δείχνει σεβασμό προς την υπηρεσία και εισηγήθηκε την απόλυσή της.⁵⁰⁹ Άξιο απορίας είναι το γεγονός ότι ενώ η νοσοκόμα απασχολούσε με τη συμπεριφορά της το Αδελφάτο, εκείνο δεν αποφάσισε μέχρι και το τέλος της μελέτης μας την απόλυσή της. Απεναντίας, όταν εκείνη αιτούνταν άδειες ή επιδόματα⁵¹⁰ γίνονταν αμέσως δεκτά, παρόλο που και η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας⁵¹¹ ήταν αντίθετη με την απόφαση του Αδελφάτου.⁵¹²

Στον *Αστέρα Βερροίας* καταγράφεται επίσης και μια άλλη περίπτωση παραβίασης καθκόντων υπαλλήλου του Προσφυγικού Νοσοκομείου. Συγκεκριμένα, ο βοηθός ιατρού ο Βόρι Γκριζανόφσκι φαίνεται πως παρενόησε τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις του απέναντι στο προσωπικό και στους ασθενείς με

---

⁵⁰⁶ *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 3, 28 Απριλίου 1931, θέμα 1.

⁵⁰⁷ *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 3, 28 Απριλίου 1931, θέμα 2.

⁵⁰⁸ *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 6, 2 Νοεμβρίου 1931, θέμα 3.

⁵⁰⁹ *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 2, 19 Ιουνίου 1934, θέμα 7.

⁵¹⁰ Το νοσοκομείο παρείχε επιδόματα στο προσωπικό για καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Βλ. *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 1, 12 Ιανουαρίου 1933, θέμα 3. Ωστόσο, η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας ήταν αντίθετη και ζητούσε την κατάργησή τους. Βλ. *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 3, 25 Σεπτεμβρίου 1934, θέμα 1. *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 2, 5 Αυγούστου 1935, θέμα 6. Το Υπουργείο Υγιεινής ζήτησε να αποστείλει το νοσοκομείο τα επιδόματα προς έγκριση. Βλ. *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 3, 22 Απριλίου 1936, θέμα 1. Σε επόμενη συνεδρίαση το Υπουργείο απάντησε θετικά και ξεκίνησε η παροχή των επιδομάτων. Βλ. *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 4, 24 Ιουλίου 1936, θέμα 1.

⁵¹¹ *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 3, 25 Σεπτεμβρίου 1934, θέμα 5.

⁵¹² *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου*, αριθμός συνεδρίασης 1, 21 Ιανουαρίου 1932, θέμα 5.

αποτέλεσμα να τους φέρεται βάνουσα και χωρίς σεβασμό. Η δημοτική μαία Αγάπη Τσιτλακίδου⁵¹³ κατήγγειλε πως την έδιωξε λέγοντας «φύγε εσύ που φέρνεις εδώ ασθενείς και τους βάζεις στο νοσοκομείο. Φύγε δεν σου επιτρέπω να βάλεις χέρι σε καμία ασθενή». Από τις φωνές αναστατώθηκε όλο το νοσοκομείο και αποχώρησε σχεδόν λιπόθυμη. Η μαία ανέφερε στο Διοικητικό Συμβούλιο πως ο διευθυντής του νοσοκομείου Σταύρος Μουράτογλου δεν έλαβε θέση για το συμβάν και πως τέτοιοι υπάλληλοι σαν τον Βόρι Γκριζανόφσκι ζημιώνουν την κοινωνία διότι παρεμποδίζουν την περίθαλψη των ασθενών.⁵¹⁴

Εικόνα 1: Η Αγάπη Τσιτλακίδου, δημοτική μαία της Βέροιας, περιτριγυρισμένη από νεογνά (Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Ημαθίας, Α.Β.Ε. 117, Α.Ε.Ε. Συλ. 43.2, Ιδιωτική Συλλογή Ιερόπουλου).

⁵¹³ Η Αγάπη Τσιτλακίδου ήταν γνωστή μαία της Βέροιας η οποία παρείχε αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες της στους απόρους της περιοχής. Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Δήλωση δημοτικής μαίας», αρ. 74/61, 13.1.1932. Όπως διαπιστώνεται από αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου Βέροιας, η Αγάπη Τσιτλακίδου, κατείχε θέση δημοτικής μαίας και εξυπηρετούσε τους κατοίκους της πόλης. Βλ. *Δημοτικό Συμβούλιο Βέροιας*, απόφαση 208/13.10.1948.

⁵¹⁴ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ο σατραπίσκος του δημοτικού νοσοκομείου Βερροίας», αρ. 149/36, 22.6.1931.

Ένα άλλο στοιχείο που αντλούμε από τα Πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου είναι τα έσοδα του νοσοκομείου από εράνους και δωρεές. Μερικά παραδείγματα είναι η κατάθεση χρημάτων στην Εθνική Τράπεζα από έρανο που διενεργήθηκε με πρωτοβουλία του Κωστάκη Καρατζόγλου,⁵¹⁵ την ημέρα του Ευαγγελισμού υπέρ ενίσχυσης του νοσοκομειακού αποθέματος⁵¹⁶ και στο πλαίσιο εμποροπανηγύρεων.⁵¹⁷

Συχνές ήταν οι διοργανώσεις θεατρικών παραστάσεων και χοροεσπερίδων με σκοπό τη διάθεση των εσόδων προς ενίσχυση του νοσοκομείου.⁵¹⁸ Συγκεκριμένα τον Μάρτιο του 1931 ανατέθηκε στον διευθυντή Σταύρο Μουράτογλου να εκτυπώσει εισιτήρια, προγράμματα και ρεκλάμες για παράσταση Γυμνασίου.⁵¹⁹ Παρόμοιες δράσεις έλαβαν χώρα και την επόμενη χρονιά στη Βέροια και στη Νάουσα.⁵²⁰ Σημαντική ήταν επίσης και η διοργάνωση της προαναφερόμενης γιορτής των ανθέων στην Ελιά τον Μάιο του 1932.⁵²¹

Σε περιπτώσεις που το νοσοκομείο αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα ο δήμος συνεισέφερε επιπλέον του προϋπολογισμού (βλέπε προϋπολογισμούς ετών 1931-1940) για την εύρυθμη λειτουργία του.⁵²² Συνήθως, το Αδελφάτο ζητούσε τη συνδρομή του δήμου εγγράφως ή καταρτιζόταν ειδική επιτροπή εκπροσώπησης.⁵²³ Εκτός από τον δήμο υπεύθυνες για τα έσοδα του νοσοκομείου ήταν και οι κοινότητες της περιοχής, οι οποίες έδιναν ετήσιες χορηγήσεις. Σε περιπτώσεις που εκείνες δεν πλήρωναν την ετήσια «συνδρομή» τους, το νοσοκομείο έστελνε εγκυκλίους και προειδοποιούσε πως δεν θα γίνονταν δεκτοί οι ασθενείς της περιφέρειας.⁵²⁴ Ακόμη, αξίζει να σημειωθεί πως το 1931 ο

---

⁵¹⁵ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 12 Σεπτεμβρίου 1929, θέμα 5· Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 12 Ιανουαρίου 1933, θέμα 11.

⁵¹⁶ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 13 Μαρτίου 1936, θέμα 6.

⁵¹⁷ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 24 Ιουλίου 1936, θέμα 8.

⁵¹⁸ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 13 Μαρτίου 1936, θέμα 7.

⁵¹⁹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 23 Μαρτίου 1931, θέμα 1.

⁵²⁰ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 21 Ιανουαρίου 1932, θέμα 7.

⁵²¹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 17 Μαΐου 1932, θέμα 2.

⁵²² Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 10, 22 Οκτωβρίου 1930, θέμα 9· Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 17 Μαΐου 1932, θέμα 5· Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 23 Ιουλίου 1932, θέμα 3.

⁵²³ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 28 Φεβρουαρίου 1931, θέμα 3.

⁵²⁴ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 3 Δεκεμβρίου 1932, θέμα 9.

διευθυντής είχε τοποθετήσει ειδικό κιβώτιο⁵²⁵ στο νοσοκομείο προς ενίσχυση του ιδρύματος και ζητούσε ως δικαίωμα εισόδου καταβολή από 25 έως 50 δραχμές από τους αποδεδειγμένα εύπορους ασθενείς.⁵²⁶ Τρία χρόνια αργότερα, η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας ζήτησε την απόσυρσή του διότι το μέτρο θεωρήθηκε αντικανονικό.⁵²⁷ Δεν γνωρίζουμε αν όντως το Αδελφάτο υπάκουσε στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, διότι λίγα χρόνια αργότερα ο διευθυντής του νοσοκομείου εξουσιοδοτήθηκε να δέχεται δωρεάν τους άπορους ασθενείς σε αντίθεση με τους εύπορους οι οποίοι θα πλήρωναν αναλογικά με το εισόδημά τους.⁵²⁸

Αξιοσημείωτη είναι η προσπάθεια του Αδελφάτου να κτίσει νέο νοσοκομείο, από τα πρώτα κιάλας χρόνια της λειτουργίας του, λόγω της ακαταλληλότητας του οικήματος, όπως ήδη είδαμε. Το 1930 παραχωρήθηκε στο νοσοκομείο ένα εκκλησιαστικό οικόπεδο με σκοπό την ανέγερση κτίσματος με ενίσχυση 100.000 δραχμών από το ειδικό ταμείο του νοσοκομείου, 200.000 δραχμών από τον δήμο και 100.000 δραχμών από τις Κοινότητες.⁵²⁹ Δυστυχώς, το συγκεκριμένο έργο δεν υλοποιήθηκε για τους λόγους που θα αναπτύξουμε.

Τον επόμενο χρόνο το νοσοκομείο απέστειλε έγγραφο στον δήμο με το οποίο ζητούσε την παραχώρηση ενός κτηρίου που κρίθηκε ακατάλληλο για σχολείο.⁵³⁰ Επίσης, αντίστοιχο έγγραφο απεστάλη και στην Ανωτάτη Επιτροπή Αντιπροσωπείας με σκοπό την εξασφάλιση της παραχώρησης του οικοπέδου Αναργύρων για την ανέγερση νοσοκομείου.⁵³¹ Δυστυχώς, ούτε οι συγκεκριμένες προτάσεις μπόρεσαν να υλοποιηθούν.

Το 1932 το Αδελφάτο εξέφρασε το ενδιαφέρον του για παραχώρηση ενός νεόκτιστου σχολικού κτηρίου στη θέση Καρσή Μαχαλά ούτως ώστε να χρησιμοποιηθεί ως νοσοκομείο. Αποφάσισαν να σταλεί έγγραφο στο Υπουργείο Εκπαιδευτικής Πρόνοιας. Το Αδελφάτο σε συνεννόηση με το Υπουργείο Υγιεινής και

---

⁵²⁵ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 23 Μαρτίου 1931, θέμα 3.

⁵²⁶ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 24 Απριλίου 1933, θέμα 16· Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 8, 6 Νοεμβρίου 1933, θέμα 2.

⁵²⁷ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 25 Σεπτεμβρίου 1934, θέμα 6.

⁵²⁸ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 29 Δεκεμβρίου 1936, θέμα 1.

⁵²⁹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 19 Φεβρουαρίου 1930, θέμα 1.

⁵³⁰ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 22 Ιουλίου 1931, θέμα 6.

⁵³¹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 22 Ιουλίου 1931, θέμα 7.

τον δήμο ανέλαβε την ανέγερση ετέρου καταλληλότερου σχολικού κτηρίου στην ίδια περιοχή. Στο τέλος του εγγράφου, το Αδελφάτο ζήτησε από τον δήμο να τους χορηγήσει 500.000 δραχμές για την εξαγορά του οικήματος.⁵³² Ο Δήμαρχος σε επόμενη συνεδρίαση απέστειλε έγγραφο με το οποίο ενημέρωνε για έγκριση παραχώρησης του κτηρίου και τη χορήγηση ανάλογου ποσού για την ανέγερση νέου σχολικού κτηρίου με την προϋπόθεση ότι το κτήριο που θα γίνει νοσοκομείο θα ανήκει στον δήμο. Το Προσφυγικό Νοσοκομείο αν και μετονομάστηκε σε Δημοτικό Νοσοκομείο το 1927 δεν ανήκε στη δικαιοδοσία του δήμου Βέροιας. Το Υπουργείο Υγιεινής και η Κεντρική Διοίκηση Μακεδονίας επέβλεπαν τη λειτουργία του. Τελικά, το Αδελφάτο δεν ενέκρινε το αίτημα του Δημάρχου και αποφάσισε να στείλει εκ νέου επιστολή στο Δημοτικό συμβούλιο με την παράκληση να αναθεωρηθεί η απόφαση.⁵³³

Τρία χρόνια αργότερα, συζητήθηκε ξανά η ακαταλληλότητα του κτηρίου του νοσοκομείου και η ανάγκη ανέγερσης νέου συγκροτήματος.⁵³⁴ Μόλις ανέλαβαν τα νέα μέλη του Αδελφάτου αποφασίσθηκε η σύγκληση επιτροπής (από μέλη του Αδελφάτου, οι περισσότεροι ήταν πολιτευόμενοι και προύχοντες της Βέροιας) η οποία θα ασχοληθεί με την εξεύρεση πόρων για την υλοποίηση της ανέγερσης νέου κτηρίου καθώς και με όλες τις λεπτομέρειες επ' αυτού.⁵³⁵ Έναν χρόνο αργότερα, το Αδελφάτο συνέχιζε να αιτείται τη σύγκληση επιτροπής.⁵³⁶

Το 1936 Ο πρόεδρος ανακοίνωσε στο Αδελφάτο ότι ο υπερήλικας άγαμος ιατρός Κωνσταντίνος Τσούπελης παραχώρησε στο νοσοκομείο το ιδιόκτητο δάσος Κωστοχωρίου για την ανέγερση νέου κτηρίου με αντάλλαγμα περιθάλψεως αξίας 3.000 δραχμών εφ' όρου ζωής ή σίτησής του στο νοσοκομείο λαμβάνοντας 500 δραχμές αποζημίωση το μήνα για τα υπόλοιπα έξοδά του.⁵³⁷ Το Αδελφάτο ζήτησε να δοθεί έγκριση από το Υπουργείο Υγιεινής. Το Υπουργείο ενέκρινε την απόφαση αποδοχής της δωρεάς του Αδελφάτου αλλά ζήτησε να συνταχθεί νομικό

---

⁵³² Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 21 Ιανουαρίου 1932, θέμα 6.

⁵³³ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 23 Μαρτίου 1932, θέμα 5.

⁵³⁴ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 27 Μαρτίου 1935, θέμα 6.

⁵³⁵ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 5 Αυγούστου 1935, θέμα 1.

⁵³⁶ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 3 Φεβρουαρίου 1936, θέμα 1.

⁵³⁷ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 24 Ιουλίου 1936, θέμα 5.

έγγραφο.⁵³⁸ Το νοσοκομείο αρχικά ενοικίασε το δασόκτημα σε βοσκούς,⁵³⁹ ζητήθηκε από τον δασάρχη Ημαθίας να εκπονήσει διαχειριστική έκθεση εκμετάλλευσης,⁵⁴⁰ να επισπευστεί ο διαχωρισμός του δασοκτήματος⁵⁴¹ και διορίστηκε δασοφύλακας/αγροφύλακας για να επιβλέπει το δασόκτημα και να αποτρέπει την παράνομη βοσκή ζώων⁵⁴² και την λαθροϋλοτομία.⁵⁴³

Έναν χρόνο αργότερα, ο διευθυντής του νοσοκομείου ζήτησε από το Αδελφάτο να αγοράσουν δύο συνεχόμενες συνοικίες υπό το όνομα «Σπανού» απέναντι από το νοσοκομείο για ανέγερση νέου κτηρίου.⁵⁴⁴ Ωστόσο, λόγω υψηλού κόστους, ο διευθυντής σε επόμενη συνεδρίαση, πρότεινε ένα άλλο οικόπεδο στο οποίο βρισκόταν ένα βυρσοδεψείο. Ο διευθυντής ανέφερε πως μπορεί να προβεί σε διαπραγμάτευση με τον ιδιοκτήτη, κύριο Κοπανάρη, ώστε να αγορασθεί το οικόπεδο και να μετακινηθεί το βυρσοδεψείο με το μικρότερο δυνατό κόστος.⁵⁴⁵ Πέντε μήνες αργότερα, το Αδελφάτο συνεχίζει να αιτείται την ανέγερση νέου νοσοκομείου στο προαναφερθέν οικόπεδο και ανέφερε πως εκείνο που βρισκόταν στη θέση Ελιά μειονεκτούσε λόγω ύπαρξης ελών.⁵⁴⁶ Ωστόσο, το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως απέστειλε έγγραφο με το οποίο ενημέρωνε την πρόθεσή του να απαλλοτριωθεί το οικόπεδο στη θέση Ελιά (Βέροια) για ανέγερση νοσοκομείου.⁵⁴⁷ Το Αδελφάτο κατόπιν ενδελεχούς συζήτησης έκρινε τελικά κατάλληλο το οικόπεδο για ανέγερση νέου νοσοκομείου. Αποφασίστηκε να επισπευσθούν οι απαραίτητες ενέργειες για την αγορά του οικοπέδου, εφόσον θα

---

⁵³⁸ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 13 Αυγούστου 1936, θέμα 3.

⁵³⁹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 14 Μαΐου 1938, θέμα 5· Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 20 Μαΐου 1938, θέμα 3· Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 5 Ιουνίου 1939, θέμα 18.

⁵⁴⁰ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 14 Μαΐου 1938, θέμα 7.

⁵⁴¹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 14 Μαΐου 1938, θέμα 12· Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 7, 18 Ιουλίου 1939, θέμα 2.

⁵⁴² Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 14 Μαΐου 1938, θέμα 10.

⁵⁴³ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 14 Μαρτίου 1939, θέματα 8, 11· Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 7, 18 Ιουλίου 1939, θέμα 6· Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 9, 30 Αυγούστου 1939, θέμα 14· Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 10, 18 Οκτωβρίου 1939, θέμα 12.

⁵⁴⁴ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 24 Ιουνίου 1937, θέμα 5.

⁵⁴⁵ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 20 Σεπτεμβρίου 1937, θέμα 7.

⁵⁴⁶ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 26 Φεβρουαρίου 1938, θέμα 5.

⁵⁴⁷ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 14 Μαΐου 1938, θέμα 1.

υπήρχε και η έγκριση από το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως.⁵⁴⁸ Κατόπιν προφορικής εισήγησης και ανάπτυξης του ζητήματος από τον πολιτικό μηχανικό Λαμπριανίδη, εγκρίθηκε η εδαφική αποτύπωση του οικοπέδου για την ανέγερση νοσοκομείου προσαρμοσμένο στην απόφαση του Υπουργείου σχετικά με το εμβαδόν (14.375 τ.μ.) και ανατέθηκε στον μηχανικό να εκπονήσει τα σχέδια του νέου νοσοκομείου.⁵⁴⁹ Ο μηχανικός μαζί με τον αρχιτέκτονα Αργυρόπουλο σε επόμενη συνεδρίαση κατέθεσε τα προσχέδια του νέου νοσοκομείου μαζί με τον προϋπολογισμό ανέγερσης. Το Αδελφάτο αφού πρώτα τα ενέκρινε, αποφάσισε να τα αποστείλει στο Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως⁵⁵⁰ και να γίνει έκκληση στον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας για την αποστολή σχετικών πιστώσεων για την ανέγερση του νοσοκομείου.⁵⁵¹ Οι μηχανικοί ενημέρωσαν το Αδελφάτο πως θα εκπονήσουν τα οριστικά σχέδια με αμοιβή κατώτερη⁵⁵² από αυτή που ορίζει το Κράτος.⁵⁵³ Έναν χρόνο αργότερα, το Αδελφάτο απέστειλε ξανά υπενθύμιση στο Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως για την έγκριση των σχεδίων.⁵⁵⁴ Μέχρι το 1940 που ολοκληρώνεται η περίοδος μελέτης της παρούσας έρευνας δεν είχαν ολοκληρωθεί οι διαδικασίες ανέγερσης του νέου νοσοκομείου. Από τα επόμενα πρακτικά συμβουλίων διαφαίνεται πως δύο χρόνια μετά, το 1941, το νοσοκομείο μεταφέρθηκε σε μεγάλο πολυώροφο κτήριο, ιδιοκτησία του ιατρού Χρήστου Χατζημάμογλου, το οποίο βρισκόταν σε κτήμα στη γωνία των οδών Βενιζέλου και Μητροπόλεως.

---

⁵⁴⁸ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 20 Μαΐου 1938, θέμα 1.

⁵⁴⁹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 8, 21 Ιουνίου 1938, θέμα 1.

⁵⁵⁰ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 9, 2 Ιουλίου 1938, θέμα 1. Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 14, 27 Σεπτεμβρίου 1938, θέμα 1.

⁵⁵¹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 14, 27 Σεπτεμβρίου 1938, θέμα 2.

⁵⁵² Επί του προϋπολογισμού των 7.900.000 δραχμών ως αμοιβή ορίζεται 404.250 δραχμές. Οι μηχανικοί ζήτησαν αμοιβή 180.000 δραχμές αλλά το Αδελφάτο τους παρακάλεσε να τη μειώσουν στις 150.000 δραχμές. Βλ. Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 15, 4 Οκτωβρίου 1938, θέμα 1. Στη συνέχεια οι μηχανικοί ανασύνταξαν τα προσχέδια και ο νέος προϋπολογισμός ανέρχεται στις 4.500.000 δραχμές και η αμοιβή τους στις 130.000 δραχμές. Βλ. Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 17, 30 Νοεμβρίου 1938, θέμα 1. Τελικά, έναν χρόνο αργότερα, στις 18 Νοεμβρίου 1939, τροποποιείται ξανά ο προϋπολογισμός στις 8.000.000 δραχμές και η αμοιβή των μηχανικών στις 160.000 δραχμές. Βλ. Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 12, 18 Νοεμβρίου 1939, θέμα 1.

⁵⁵³ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 15, 4 Οκτωβρίου 1938, θέμα 1.

⁵⁵⁴ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 7, 18 Ιουλίου 1939, θέμα 5.

Περιοχές προέλευσης και επαγγέλματα Ελλήνων προσφύγων σύμφωνα με τα Μητρώα Ασθενών (1926-1940)

Λόγω του μεγάλου όγκου του αρχαιακού υλικού δημιουργήθηκε ειδική βάση δεδομένων με σκοπό την καταγραφή των εισαγωγών και της αποτύπωσης του νοσολογικού φάσματος των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Βέροιας μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Τα δεδομένα κάθε νοσηλευόμενου καταχωρήθηκαν σε 29 «κελιά» με συγκεκριμένους κωδικούς (15.921 X 29 στήλες = 461.709 κελιά).

Σύμφωνα με το αρχαιακό υλικό του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας κατά την περίοδο από 5 Μαρτίου 1926 έως 27 Οκτωβρίου 1940, νοσηλεύθηκαν 15.921 πρόσφυγες. Το 48,7% του δείγματος αποτελούσαν γυναίκες (n=7747) και το 51,3% (n=8174) άνδρες. Το 98,9% ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι (n=15750) και 1,1% (n=171) άλλο θρήσκευμα. Το εύρος της ηλικίας ήταν από νεογέννητα έως 98 έτη. Η διάμεση ηλικία νοσηλευθέντων ήταν τα 26 έτη και η μέση ηλικία 28.2 έτη (SD=18.3).

Στον πίνακα 2 που ακολουθεί καταγράφονται οι περιοχές προέλευσης του νοσηλευόμενου πληθυσμού. Το μεγαλύτερο ποσοστό προέλευσης αναφέρεται στη Μακεδονία (22,47%, n=3578) και αυτό γιατί αφορά σε γηγενείς, σε πρόσφυγες που ενδεχομένως δήλωναν αυτόν τον τόπο προέλευσης λόγω κερκτημένης ταχύτητας ή προσπάθειας αποφυγής του προσφυγικού στίγματος για ισότιμη ιατρική αντιμετώπιση και επίσης σε παιδιά προσφύγων τα οποία είχαν τόπο γέννησης τη Μακεδονία. Επίσης, κάποιον μπορεί λόγω σύγχυσης να δήλωναν στον τόπο προέλευσης τον τόπο διαμονής ή λόγω της πολυετούς διαμονής τους στη Μακεδονία, δήλωναν ως τόπο προέλευσης αυτήν.

Υψηλά ποσοστά εμφανίζουν επίσης οι προερχόμενοι από τον Πόντο (18,57%, n=2957), τον Καύκασο (15,28%, n=2433) και τη Βιθυνία (11,2%, n=1754). Οι παραπάνω πληθυσμοί καταγράφονται σε υψηλά ποσοστά λόγω του ότι εγκαταστάθηκαν εκεί εξαιτίας της ομοιότητας με τον τόπο προέλευσης (ορεινές,

μεσόγειες περιοχές) προκειμένου να απασχοληθούν σε παρόμοιες θέσεις εργασίας με εκείνες που ήδη γνώριζαν. Τέλος, ακολουθεί η Βουλγαρία (6,49%, n=1033) λόγω κοντινής γεωγραφικής απόστασης.

Πίνακας 2: Περιοχές προέλευσης νοσηλευόμενου προσφυγικού πληθυσμού κατά το 1922.

Περιοχή	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Ακτές Ιωνίας	13	0,08
Αϊβαλί - Αιολία	311	1,95
Αιγαίο	30	0,19
Αίγυπτος	3	0,02
Αλβανία	6	0,04
Αλικαρνασσός - Καρία	4	0,03
Ανατολικός Πόντος	14	0,09
Αρμενία	2	0,01
Βιθυνία (Μαρμαράς)	1.754	11,02
Βουλγαρία	1.033	6,49
Ελλάσποντος - Μυσία	54	0,34
Εσωτερική Τουρκία	391	2,46
Εσωτερική Τουρκία (Γαλατία)	174	1,09
Εσωτερική Τουρκία (Λυκαονία)	85	0,53
Εσωτερική Τουρκία (Πισιδία)	364	2,29
Εσωτερική Τουρκία (Φρυγία)	273	1,71
Έφεσος - Μίλητος	10	0,06
Ήπειρος	26	0,16
Θεσσαλία	66	0,41
Θράκη	345	2,17
Θράκη Ανατολική	137	0,86

Θράκη Δυτική	5	0,03
Ιόνιο	5	0,03
Καππαδοκία	367	2,31
Καύκασος	2.433	15,28
Κιλικία	81	0,51
Κόσσοβο	1	0,01
Κρήτη	16	0,1
Κύπρος	5	0,03
Κωνσταντινούπολη	307	1,93
Λυδία	12	0,08
Λυκία	3	0,02
Μακεδονία	3.578	22,47
Μεσοποταμία	1	0,01
Παμφυλία - Αττάλεια	25	0,16
Παφλαγονία	3	0,02
Πελοπόννησος	28	0,18
Πόντος Βόρεια	567	3,56
Πόντος γενικά	1.395	8,76
Πόντος Νότια	995	6,25
Ρουμανία	1	0,01
Ρωσία	599	3,76
Σερβία	18	0,11
Σμύρνη - Τσεσμέ	263	1,65
Σποράδες	1	0,01
Στερεά Ελλάδα	68	0,43
Άγνωστο	49	0,31
Σύνολο	15.921	100

Οι πόλεις και τα χωριά που εμπεριέχονται στις περιοχές προέλευσης του πίνακα 2 παρατίθενται στη συνέχεια στον πίνακα 3.

Πίνακας 3: Πόλεις και χωριά που εμπεριέχονται στις περιοχές προέλευσης.

Αϊβαλί - Αιολία	
Αϊβαλί (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	Γιαγιά Κιόι
Μαγνησία	Τσαούσογλου
Αξάρι Μαγνησίας	Κυδωνιά
Πέργαμος	Χοροσκίοι Μαγνησίας

Αίγυπτος	
Αίγυπτος (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	Αλεξάνδρεια

Ακτές Ιωνίας	
Αγία Τριάδα	Μενεμένη
Βαϊντήριο	Νύφιο
Βουρλά	Τριάντα
Κριτζαλιά	Φώκαια
Μαινεμένη	

Αλβανία	
Αλβανία (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	Κορυτσά
Κοριτζά	Χειμάρρα Ηπείρου

Αλικαρνασός - Καρία	
Καράμπουρνο	Πεντζίκι
Μυλασα	Σώκια

Αρμενία	
Αρμενιστάν (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	

Βιθυνία (Μαρμαράς)

Αγία Κυριακή Προύσας	Μακρογέφυρα
Αδά Παζάρ	Μάλγαρα
Ακτσε Σεχίρ	Μικρό Μπαλκάκιοϊ
Αρετσού	Μουδανιά
Αρτάκη	Μπαλικεσίρ
Γενί Σεχίρ	Μπιλετζίκ Προύσας
Γιάλοβα Νικομήδεια	Νίκαια
Διαβατή	Νικομήδεια
Ελιγμοί Προύσας	Ορτάκιοϊ
Ηράκλειο Νικομήδεια	Ουζούν Κιοπρού
Καραπελίτ	Παμπουτζάκι
Κερμαστή	Πάνορμος
Κίος	Προύσα
Κιουπλιά	Σουσουρλούκ
Κουπλιά	Φανέρ Μπαξέ
Λεύκα Προύσης	Φουλατζίκ
Λέφκε	Χουδί Νικομήδεια
Λουμπάτ	

Βουλγαρία

Αγχιάλος	Μοναστήρι
Βουλγαρία (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	Πύργος
Κούκλενα	Στενήμαχος
Μεγάλο Μοναστήρι	Τριχόβιστα
	Φιλιπούπολη

Ελλάς - Μυσία

Αδραμύττιο	Ερενίκιοϊ
Αργυρούπολη	Λάμψακος
Βάλια (Μπάλια)	Μεγάλο Τσετμί
Γενήκιοι	Μπαλιαμαντέν
Δαρδανέλια (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	Μπαλούκεσερ
Δερμετζίκ Δαρδανέλια	Τσανάκκαλε

Εσωτερική Τουρκία	
Άγκυρα	Κιρκαγάτς
Ακσάρ	Κόνιο
Αξάρι (Θυάτειρα)	Μικρά Ασία (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)
Βουρδούριο	Μπακίρ Μαντέν
Δορύλαιον (Εσκή Σεχίρ)	Οδεμίς
Δωρίς (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	Ουσάκ
Εσκή Σεχίρ	Σαλιχλί
Ικόνιο	Σπάρτη
Καϊσλάρ	Τουρκία (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)
Καραχισάρ	Φιλαδέλφεια
Κεσκίν Μαντέν	
Κιουτάχεια	

Έφεσος - Μίλητος	
Αϊδίνιο	

Θράκη	
Αβάσα	Μάλαγρα

Άγιος Ιωάννης	Μήδεια
Αδριανούπολη	Μυριόφυτον
Αλεξανδρούπολη	Νεοχώρι
Ανατολική Θράκη (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	Ξάνθη
Βιζύη	Περιφέρεια Βιζύης
Θράκη (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	Ραιδεστός
Καλλίπολη	Σαράντα Εκκλησιές
Καρατζαχάλι	Σηλυβρία
Κερασιά	Σουφλί
Κεσσάνη	Συφίδι Βιζύης
Μάδυτος	Τσατάλτζα
	Φανάρι Σηλυβρίας

Καππαδοκία	
Αραβησσός	Νέοκαισάρεια
Βερτεκλί	Νίγδη
Καισάρεια	Ορδού
Μαδέν	Τσαρικλί
Νεάπολη	Φάρασα
Νεβσεχέρ	Φερτέκι

Καύκασος	
Αρδαχάν	Μαϊκόπ
Γιάλτα	Νοβοροσίτσι
Γιαρμπία	Πιπρέα
Καρς	Πόντος (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)
Καύκασος (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	Σοχούμι
Κιουλαματίρ	Τουχταγράν
	Χάσκιοϊ

Κούμα	
-------	--

Κιλικία	
Άδανα	Κιλικία (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)

Κόσσοβο	
Πρίστινα	

Κύπρος	
Κύπρος (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	

Κωνσταντινούπολη	
Βόσπορος	Μακρύκιοϊ
Ζερβοχώρι	Μπάλια
Καλφάς	Νεοχώρι
Καρατζόβα	Χάλκη
Κωνσταντινούπολη (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	Χηλή

Λυκία	
Μάκρη	

Μεσοποταμία	
Μεσοποταμία (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)	

Παφλαγονία	
Ζουγκουλντάκ	

Παμφυλία - Αττάλεια

Αττάλεια

Πόντος

Αγά Σεχήρ	Μερσίνη
Άγιος Αντώνιος	Μπάφρα
Ακνταγμαντενί	Νικοπολη
Αμάσεια	Ντεβρέντ
Αμισός (Σαμψούντα)	Ντεράλη
Αμπέλια	Ουζουνκερίς
Αραπουσάγι	Ουρμπαίο
Αργοσλού	Παϊπούρτ
Αρμενίκιον	Παλιοχώρι
Βαϊβούρτη	Πάλτζανα
Βάλαινα	Παρθένι
Βατούμ	Πάφρα
Γέμουρα	Παχτσοπόν
Γκιουμούσχανε	Πετρούπολη
Δεμίρ Καπί	Πλάτανα Τραπεζούντας
Δεμιρδέστος	Ποντοηράκλεια
Δίρχα	Πόντος Αργυρούπολη
Έπάσα	Πόντος Νικόπολη
Εργιαπά	Πουλαμάν
Ερζερούμ	Ρεμνί Σκρα Ρουμ (Ρουμαχουρλού)
Ερζιγκιάν	Σαμψούντα
Έρμπαα	Σάντα
Έρπαγα (Σεβάστεια)	Σαφράμπολη

Ζάρα	Σάχνο Λιβαδιάς
Ίνταλα	Σεβάστεια
Καβακλί	Σεβαστούπολη
Κάβζα	Σεμπίν Καραχισάρ
Καλάμαι	Σινώπη
Καραμπουνάρ	Σογκούτ
Καραντάγ Μ.Ασίας	Σου Σεχίρ
Καράσεϊ	Σούλαμις
Καράσοϊ	Σούρμενα
Καρατζάς	Τασλίκ
Κασταμονή	Τεβρέντ
Καστάν-Μπουλδού	Τετέαγατς (Αργυρούπολη)
Κερασούντα	Τοκάτη
Κορκτού	Τουράτς
Κουλαμάν	Τραπεζούντα
Κουράν Μαντέν	Τρίπολη
Κουρτζαλάν	Τρουπσί
Κρώμνη	Τσάκαλι
Λιβάδια	Τυφλή
Μεντεμελή	

Ρουμανία

Ρουμανία (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)

Ρωσία

Ρωσία (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)

Σερβία

Μοναστήρι (Βιτώλια)	Νίσσα
Μορίχοβο	Σερβία (μη προσδιοριζόμενη περιοχή)

Σμύρνη - Τσεσμέ	
Κορδελιό	Τσεσμέ
Σμύρνη	Χορόσκιοϊ

Στα μητρώα ασθενών καταγράφονταν και τα επαγγέλματα των προσφύγων, τα οποία αντικατοπτρίζουν την αγροτική εγκατάσταση στη Βέροια του Μεσοπολέμου.⁵⁵⁵ Η ενασχόληση με τη γεωργία ήταν το συνηθέστερο επάγγελμα (23,71%, n=3.775 άτομα). Ακολουθούν οι εργάτες (6,24%, n=994 άτομα) και οι κτηνοτρόφοι (0,48%, n=77 άτομα).

Στον πίνακα 4 που ακολουθεί καταγράφονται όλα τα επαγγέλματα του υλικού μας. Αρκετά από αυτά παρουσιάζουν ιστορικό ενδιαφέρον διότι στα μετέπειτα χρόνια έχουν πάψει να υφίστανται. Το υψηλότερο ποσοστό καταγράφεται στα οικιακά (32,72%, n=5209). Οι γυναίκες της εποχής, αν και απασχολούνταν στις αγροτικές εργασίες, εκείνη δεν αναγνωριζόταν στα Μητρώα, με αποτέλεσμα να φαίνεται ότι εκείνες ασχολούνταν κυρίως με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών. Ωστόσο, ακόμα και αυτές που συνεισέφεραν στις οικογενειακές αγροτικές εργασίες, δήλωναν ως επάγγελμα τα οικιακά.

Ακολουθούν οι δηλωμένοι ως ανήλικοι (23,44%, n=3732), ενώ οι αναφερόμενοι ως μαθητές αποτελούν μόνο το 2,31% (n=368). Τα παραπάνω ποσοστά είναι ενδεικτικά του μικρού ποσοστού των ανηλίκων οι οποίοι μετείχαν της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Σημειώνεται πως μόλις το 1926 η εκπαίδευση έγινε

⁵⁵⁵ Κωνσταντούδης Σταμάτης, «Επαγγέλματα της Βέροιας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου με βάση τους εκλογικούς καταλόγους του 1927», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας* 4 (2009), σσ. 6-7· Καρασσάβας Δημήτρης, «Τα επαγγέλματα στην Βέροια του Μεσοπολέμου», στο Βουδούρης Αθανάσιος (επιμ.), *Μιλάμε για τη Βέροια του 20ού αιώνα 1910-1925: Στη Βέροια του Μεσοπολέμου*, εκδ. Εταιρεία Μελετών Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας, Βέροια 2015, σσ. 81-102.

υποχρεωτική δια νόμου για τα παιδιά ηλικίας από 6 έως 14 ετών.⁵⁵⁶ Μια ακόμη υπόθεση θα μπορούσε να είναι ότι κάποιοι υπάλληλοι του νοσοκομείου που έγραφαν τα μητρώα ασθενών παρέλειπαν να σημειώσουν ότι ορισμένοι ανήλικοι ήταν μαθητές λόγω κεκτημένης ταχύτητας.

Είναι αναμενόμενο το υψηλό ποσοστό των αγροτών (23,71%, n=3775) διότι η ευρύτερη περιοχή της Βέροιας προσφερόταν για την ενασχόληση με τη γεωργία. Μικρό σχετικά είναι το ποσοστό των εργατών (6,24%, n=994) δίχως να δηλώνεται η εξειδίκευσή τους. Τα χαμηλότερα ποσοστά παρουσιάζουν επαγγέλματα με υψηλά ακαδημαϊκά προσόντα (όπως ιατρός, δικηγόρος κ.α.) που κάλυπταν τις ανάγκες μιας μικρής επαρχιακής πόλης.

Πίνακας 4: Επαγγέλματα νοσηλευόμενου προσφυγικού πληθυσμού.

Επαγγέλματα	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Αγαματοποιός	1	0,01
Αγγελιοφόρος	1	0,01
Αγροφύλαξ	16	0,1
Άεργος, Άνεργος, Άνεργη	67	0,42
Αμπελουργός	74	0,46
Ανάπηρος	3	0,02
Ανήλικος	3.732	23,44
Αξιωματικός Ρωσικού Στρατού	1	0,01
Αποθηκάριος	1	0,01
Απόστρατος Λοχαγός	1	0,01
Απόφοιτος Φιλόλογος	1	0,01
Αρτεργάτης	2	0,01
Αρτοποιός	18	0,11
Ασβεστάς	1	0,01
Αστός	1	0,01

⁵⁵⁶ Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας 1927, Άρθρο 23.

Ασυρματιστής	1	0,01
Αυτοκινητιστής	3	0,02
Αχθοφόρος	9	0,06
Βιομήχανος	1	0,01
Βοηθός Μάγειρα	1	0,01
Βοηθός Σοφέρ	7	0,04
Βυρσοδέψης	1	0,01
Γαλατάς	1	0,01
Γεωπόνος	2	0,01
Γεωργός	3.775	23,71
Γραμματεύς	2	0,01
Γραφεύς	1	0,01
Γυρολόγος	6	0,04
Δακτυλογράφος	1	0,01
Δασοφύλαξ	3	0,02
Δενδροκόμος	3	0,02
Δημοδιδάσκαλος, Διδάσκαλος	10	0,06
Δημόσιος Υπάλληλος	4	0,03
Δημοτικός Υπάλληλος/Υπάλληλος Δήμου	7	0,04
Δικηγόρος	1	0,01
Δικολάβος	1	0,01
Ελαιοχρωματιστής	6	0,04
Έμπορος	9	0,06
Εμποροϋπάλληλος	1	0,01
Επαγγελματίας	1	0,01
Επαίτης, Ζητιάνος	6	0,04
Επιλοποιός	1	0,01
Επιστάτης Φυλακών	4	0,03

Εποικιστής	1	0,01
Εργάτης/Τρια	994	6,24
Εργολάβος	1	0,01
Εύπορος	1	0,01
Εφαρμοστής	2	0,01
Εφημεριδοπώλης	2	0,01
Εφημέριος	1	0,01
Ζαχαροπλάστης	3	0,02
Ζωγράφος	2	0,01
Ηγουμένη, Ηγουμένησα, Καλόγρια, Μοναχή	10	0,06
Ηθοποιός	1	0,01
Ηλεκτρολόγος	1	0,01
Ιατρός	1	0,01
Ιδιωτικός Υπάλληλος	1	0,01
Ιερεύς, Ιερομόναχος, Μοναχός, Παπάς	17	0,11
Ιερόδουλη	5	0,03
Καθαρίστρια	4	0,03
Καλαθοποιός	33	0,21
Καμινοδώρας	1	0,01
Κανδηλανάπτης	1	0,01
Καπνεργάτης	6	0,04
Καπνοπαραγωγός	3	0,02
Καπνοπώλης	2	0,01
Καραγκιοζοπαίκτης	1	0,01
Καραγωγέας	14	0,09
Καρεκλάς	3	0,02
Καρεκλοποιός	1	0,01

Κασσιτερωτής	13	0,08
Κατάστημα	1	0,01
Καφεκόπτης	1	0,01
Καφεπώλης	3	0,02
Καφεργάτης	1	0,01
Καφετζής	7	0,04
Κεντήτρια	1	0,01
Κεραμιδάς	1	0,01
Κηπουρός	13	0,08
Κηροποιός	1	0,01
Κλητήρ	2	0,01
Κοινοτικός Υπάλληλος	2	0,01
Κορνιζοπώλης	1	0,01
Κουλουρτζής	2	0,01
Κουρεύς	14	0,09
Κρεοπώλης	4	0,03
Κτηνοτρόφος	77	0,48
Κτίστης	43	0,27
Λαχανοπώλης	2	0,01
Λογιστής	2	0,01
Λούστρος	5	0,03
Μάγειρας	18	0,11
Μαθητής, Μαθήτρια	368	2,31
Μαρμαράς	1	0,01
Μελωδός	1	0,01
Μηχανικός	9	0,06
Μηχανοδηγός	1	0,01
Μηχανοποιός	1	0,01
Μηχανουργός	3	0,02

Μικροπωλητής	5	0,03
Μοδίστρα	1	0,01
Μουσικός	5	0,03
Μπακάλης	10	0,06
Μπουφετζής	1	0,01
Μυλωθράς	3	0,02
Νεκροθάφτης	1	0,01
Νοσοκόμα, Νοσοκόμος	13	0,08
Νυκτοφύλαξ	1	0,01
Ξενοδόχος	1	0,01
Ξενοδοχοϋπάλληλος/Υπάλληλος Ξενοδοχείου	2	0,01
Ξυλουργός	19	0,12
Ξυλοφόρος	1	0,01
Οδοκαθαριστής	3	0,02
Οδοντοτεχνίτης	1	0,01
Οικιακά	5.209	32,72
Ομπρελοποιός	1	0,01
Οργανοπαίκτης	6	0,04
Ορنيθοπώλης	1	0,01
Ορφανή	1	0,01
Παραγγελιοδόχος	1	0,01
Παραγωγός	6	0,04
Πεταλωτής	2	0,01
Πετράς	1	0,01
Πλύντρια	3	0,02
Ποδηλατιστής	2	0,01
Πτηνοτρόφος	2	0,01
Ράπτης	14	0,09

Σαγματοποιός	1	0,01
Σανδαλοποιός	3	0,02
Σερβιτόρος	3	0,02
Σιδηρουργός	25	0,16
Σκηνίτης	3	0,02
Σοφέρ	20	0,13
Σταβλοφύλαξ	1	0,01
Σταθμάρχης	1	0,01
Στιλβωτής	2	0,01
Στρατιώτης	1	0,01
Σχεδιαστής	1	0,01
Ταμειακός Υπάλληλος	1	0,01
Ταπητουργός	2	0,01
Ταχυδρομικός Διανομέας	2	0,01
Ταχυδρομικός Υπάλληλος	4	0,03
Τηλεγραφ. Υπάλληλος	1	0,01
Τηλεγραφευτής	1	0,01
Τοπογράφος	2	0,01
Τουβλοποιός	1	0,01
Τυπογράφος	1	0,01
Τυροκόμος	3	0,02
Υδροφύλαξ	1	0,01
Υλοτόμος	5	0,03
Υπάλληλος	18	0,11
Υπάλληλος Παντοπωλείου	1	0,01
Υπάλληλος Τράπεζας	1	0,01
Υπάλληλος Φόρων	1	0,01
Υπηρέτης, Υπηρέτρια	9	0,06
Υπνωτιστής	1	0,01

Υποδηματοποιός	47	0,3
Υπόδικος	1	0,01
Φυλακισμένος	1	0,01
Φύλαξ	1	0,01
Φωτογράφος	3	0,02
Χαλκεύς	1	0,01
Χαρτοπώλης	1	0,01
Χήρα	1	0,01
Χορεύτρια	1	0,01
Χρωματιστής	1	0,01
Χωροφύλαξ	1	0,01
Ψαράς	4	0,03
Ψωμάς	1	0,01
Άγνωστο	927	5,82
Σύνολο	15.921	100

Το νοσολογικό φάσμα των Ελλήνων προσφύγων (1926-1940)

Το Ελληνικό Κράτος, με κλονισμένη οικονομία και αποδιοργανωμένη κρατική μηχανή, λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων κατά τη δεκαετία 1912-1922 και της Μικρασιατικής Καταστροφής, υποχρεώθηκε να αντιμετωπίσει την ανάγκη στέγασης και περίθαλψης των εξαθλιωμένων προσφύγων.⁵⁵⁷ Οι ανάγκες για σίτιση, στέγαση⁵⁵⁸ και ιατρική περίθαλψη έθεσαν σε εγρήγορση τους κρατικούς μηχανισμούς με στόχο την ομαλή ένταξη των νεοαφιχθέντων. Τόσο οι ντόπιοι όσο και οι πρόσφυγες ζούσαν ένα τραυματικό κοινωνικό στρες.⁵⁵⁹ Η θνησιμότητά τους εξαιτίας των κακουχιών κυμαινόταν σε υψηλά επίπεδα.⁵⁶⁰ Η ελονοσία,⁵⁶¹ η πνευμονία, η δυσεντερία,⁵⁶² οι πρόωροι τοκετοί, οι αποβολές και η φυματίωση

---

⁵⁵⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα «ασφυξίας» στην υγειονομική περίθαλψη αποτελεί η απάντηση του Υπουργείου Περιθάλψεως τον Φεβρουάριο του 1922 προς το γενικό προξενείο στη Βηρυτό, όταν το προξενείο ζήτησε από το ελληνικό κράτος να δεχθεί περίπου 180 Έλληνες. Το Υπουργείο απάντησε αρνητικά τονίζοντας την αδυναμία στέγασης και περίθαλψης. Βλ. Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 133.

⁵⁵⁸ Είναι γνωστό ότι οι πρόσφυγες αναγκάζονταν το πρώτο διάστημα να διαμένουν σε αποθήκες, εγκαταλειμμένα εργοστάσια και υπόστεγα. Βλ. Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 57-58.

⁵⁵⁹ Pentzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, εκδ. Mouton, Παρίσι 1962, σσ. 181-195· Mavrogordatos George, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, εκδ. University of California Press Μπέρκλεϋ-Λος Άντζελες-Λονδίνο 1983, σ. 192· Ζηλίδης Χρήστος - Πεντόγαλος Γεράσιμος, «Η υγειονομική προστασία των προσφυγικών πληθυσμών της Μακεδονίας (1925-1930)», *Ελληνική Ιατρική* 53 (1987), σ. 427.

⁵⁶⁰ Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σσ. 47-49· Theodorou Vasiliki and Karakatsani Despina, *Health policy in interwar Greece: the intervention by the League of Nations Health Organization*, *Dynamis* 28 (2008), σ. 57

⁵⁶¹ Μαυρογορδάτος Μιχαήλ - Χαμουδόπουλος Αντώνης, *Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, εκδ. Παπαδοπούλου-Μαρινέλη, Θεσσαλονίκη 1931, σ. 39· Γαρδίκια Κατερίνα, «Η ελονοσία κατά το μεσοπόλεμο: κοινωνία, κράτος και διεθνής βοήθεια», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη Βενιζελική περίοδο: πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σσ. 266-280· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η κατάσταση της δημόσιας υγείας στη Θεσσαλονίκη και οι προτάσεις της Επιτροπής Οργάνωσης Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών για την αναδιοργάνωση υγειονομικών υπηρεσιών (1922-1932)», στα *Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς 23-25 Νοεμβρίου 2012 «Θεσσαλονίκη: Πρωτεύουσα των προσφύγων»*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 186· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Διεθνείς οργανισμοί και δημόσια υγεία στο νομό Σερρών κατά το Μεσοπόλεμο», στα *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους, 100 χρόνια από την απελευθέρωση (1913-2013)*, εκδ. Δήμος Σερρών, Σέρρες 2016 σ. 218.

⁵⁶² Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 321· Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 13· Τσιάμης Κωνσταντίνος - Τσακρής Αθανάσιος, «Η δυσεντερία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: ανάλυση των δεδομένων βασισμένη στο βιβλίο της της πρώτης Ελληνίδας

μάστιζαν τους πρόσφυγες.⁵⁶³ Το ευρύ νοσολογικό φάσμα που καταγράφεται για πρώτη φορά σε προσφυγικό νοσοκομείο στη νεοελληνική ιστοριογραφία αντικατοπτρίζει την απουσία υγειονομικής περίθαλψης.⁵⁶⁴ Μελλοντικές συγκριτικές έρευνες κρίνονται αναγκαίες για την αποτύπωση των συγκλίσεων και πιθανών αποκλίσεων ανάμεσα στα ευρήματα που αφορούν την περιοχή της Ημαθίας σε σχέση με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Στον πίνακα 5 που ακολουθεί καταγράφονται οι ασθένειες των Μητρών Ασθενών. Πρώτη αιτία εισαγωγής ήταν η ελονοσία με 8.212 περιστατικά (51,62%). Ακολουθούν οι λοιμώξεις κατώτερου αναπνευστικού με 2.632 περιστατικά (16,53%) λόγω κακών συνθηκών διαβίωσης και οι λοιμώξεις πεπτικού (915 εισαγωγές, 5,75%).

Η εξάπλωση της φυματίωσης και η θνησιμότητά της στη Βέροια απασχολούσε έντονα την τοπική κοινότητα, όπως πληροφορούμαστε από τον τοπικό τύπο. Συγκεκριμένα, δεν είχαν ληφθεί μέτρα αντιμετώπισης από τον Δήμο, από τους ιατρούς και από τους φαρμακοποιούς της πόλης. Η κατασκευή ενός σανατορίου θα έλυσε το πρόβλημα και ως άμεση λύση προτάθηκε η μετατροπή εγκαταλελειμμένων μονών οι οποίες θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως θεραπευτικοί χώροι.⁵⁶⁵

Ο ιατρός και διευθυντής του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας Σταύρος Μουράτογλου ενημέρωνε σχετικά την τοπική κοινωνία αναφέροντας πως η νόσος είχε λάβει τεράστιες διαστάσεις λόγω της φτώχειας, της κακομοιριάς και της άφιξης των «δυστυχών» προσφύγων στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου, δεν νοσούσαν μόνο οι φτωχοί αλλά και οι πλούσιοι. Πράγματι, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η φυματίωση ή αλλιώς η «νόσος της κατοικίας», συνδεόταν άμεσα με τις άθλιες

μικροβιολόγου, Αγγελικής. Παναγιωτάτου, με τίτλο "Τροπικών Χωρών Δυσεντερία και Εντερίτιδες", *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 55 (2010), σσ. 331-337.

⁵⁶³ Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σσ. 79-83· Ανωγιάτης-Pelé Δημήτρης - Μαρσέλου Αδαμαντία, «Ιατρικές υπηρεσίες στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 104 (2007), σ. 10· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η υγειονομική μέριμνα για τους πρόσφυγες», *Ιατρικά Θέματα* 63 (2013), σ. 9· Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη - Ανδρούτσος Γεώργιος - Τσακρής Αθανάσιος, «Μικροβιολογικά θέματα της Έκθεσης Υγιεινής της Αθήνας (1938)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 59 (2014), σσ. 48-49.

⁵⁶⁴ Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ. 47.

⁵⁶⁵ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Από όσα ακούω και βλέπω», αρ. 29, 25.7.1926.

συνθήκες διαβίωσης των φτωχών.⁵⁶⁶ Κρίθηκε αναγκαία η συμβολή της πολιτείας και συγκεκριμένα του Δήμου ο οποίος ήταν υποχρεωμένος να βοηθήσει στην καταπολέμηση αυτής της μάστιγας και να ιδρύσει Αντιφυματική Εταιρεία.⁵⁶⁷

Παρ' όλα αυτά, το νοσοκομείο, αν και δεν λάμβανε αρκετές επιχορηγήσεις από το Κράτος και τον Δήμο, επιτελούσε θεάρεστο και κοινωφελές έργο προσπαθώντας να νοσηλεύσει τους φυματικούς διότι τα σανατόρια του Ασβεστοχωρίου και της Θεσσαλονίκης ήταν πλήρη.⁵⁶⁸ Επίσης, η φυματίωση αποτελούσε και μια νόσο με κοινωνικές προεκτάσεις. Συγκεκριμένα, η κοινότητα Κουμαριάς (Δόλιανης) έλαβε απόφαση να απαγορεύσει τον παραθερισμό πασχόντων από φυματίωση στο θέρετρο Σελίου-Μαρούσιας που βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από τον οικισμό. Όσοι ήθελαν να παραθερίσουν έπρεπε να είχαν δύο τουλάχιστον ιατρικά πιστοποιητικά όπου θα αποδεικνυόταν πως δεν έπασχαν από το ανωτέρω μεταδοτικό νόσημα.⁵⁶⁹

Πίνακας 5: Νοσολογικό φάσμα ασθενών του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας (1916-1940).

Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Ελονοσία (Ελώδης Καχεξία, Κακοήθης Πυρετός, Αιμοσφαιρουνικός)	8.218	51,62
Λοιμώξεις Κατώτερου Αναπνευστικού (Πνευμονία/Πλευρίτις)	2.632	16,53
Λοιμώξεις Πεπτικού (Εντεροκολίτις, Δυσεντερία, Τυφοειδής Πυρετός, Περιτονίτις)	915	5,75
Φυματίωση	393	2,47

⁵⁶⁶ Οικονομόπουλος Νικόλαος, *Η φυματίωση ως κοινωνική νόσος και τα ενδεικνυόμενα μέτρα προς καταπολέμησιν αυτής*, εκδ. Απατσίδης, Αθήνα 1939, σ. 28.

⁵⁶⁷ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, « Η φθίσις», αρ. 57, 12.7.1927.

⁵⁶⁸ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Κρίσεις και επικρίσεις», αρ. 107, 10.10.1928.

⁵⁶⁹ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ανακοίνωσις», αρ. 88, 13.6.1928· Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Κρίσεις και επικρίσεις», αρ. 89, 18.6.1928.

Απόστημα (Με Εξαίρεση Πνεύμονος, Περιαμυγδαλικό Και Οδοντικό)	237	1,49
Φλεγμονή/Λοίμωξη Δέρματος	84	0,53
Σκωληκοειδίτις	70	0,44
Σύφιλη	52	0,33
Αμυγδαλίτις/Λαρυγγίτις/Περιοαμυγδαλικό Απόστημα	51	0,32
Ωτίτιδα/Μαστοειδίτις	48	0,3
Ερυσίπελας	44	0,28
Κοκκύτης	42	0,26
Ελμινθίαση	41	0,26
Ηπατίτιδα	34	0,21
Ιλαρά	32	0,2
Μηνιγγίτιδα (Εκτός Φυματίωσης)	32	0,2
Φλέγμων Ποδός	29	0,18
Γονόκοκος/Βλεννόρροια	19	0,12
Ρευματικός Πυρετός, Ρευματισμός	17	0,11
Γάγγραινα (Με Εξαίρεση Πνεύμονος)	13	0,08
Οστρακιά	11	0,07
Ενδοκαρδίτις	9	0,06
Σηψαιμία	9	0,06
Άνθρακας	8	0,05
Παρωτίτιδα	8	0,05
Τέτανος	8	0,05
Εχινόκοκκος	7	0,04
Ψώρα	4	0,03
Ανεμοβλογιά	3	0,02
Διφθερίτιδα	3	0,02
Εγκεφαλίτιδα	3	0,02

Καλαζάρ	3	0,02
Μελιταίος	2	0,01
Ερύθρημα	1	0,01

Διαταραχές σπληνός		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Σπληνομεγαλία	19	0,12
Σπληναλγία	4	0,03
Περисπληνήτις	1	0,01

Τραύματα και λοιπά νοσήματα λόγω περιβαλλοντικών εκθέσεων		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό(%)
Τραύμα (Γενικά)/Πτώσεις	364	2,29
Έγκαυμα	31	0,19
Κάταγμα	30	0,19
Δήγμα Ζώων	20	0,13
Δηλητηρίαση	10	0,06
Ηλίαση	3	0,02
Κρυσπαγήματα	2	0,01
Κατάποση Αλλοτρίου Σώματος	1	0,01

Γυναικολογικές και μαιευτικές οντότητες		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Φυσιολογικός Τοκετός	154	0,97
Επιλόχειος Λοίμωξη/ Ενδομητρίτις/Επιλόχειος Σηψαιμία	101	0,63
Αποβολή	98	0,62
Μητρορραγία/Μηνορραγία (Δίχως Γνωστή Εγκυμοσύνη)	43	0,27

Σαλπγγίτιδα/Παραμητρίτις	41	0,26
Μητρίτιδα (Μητρικά)	34	0,21
Επίτοκος	32	0,2
Λεχώνα	20	0,13
Εμβρυουλκία	19	0,12
(Επιλόχειος) Μαστίτις	15	0,09
Απόξεση (Λόγω Αποβολής)	8	0,05
Μητρορραγία Εγκύου	8	0,05
Πρόωρος Τοκετός	8	0,05
Υπερμεσσία Εγκύου	6	0,04
Εκλαμψία-Τοξιναιμία Κύησης	6	0,04
Πρόπτωση Μήτρας	4	0,03
Αιδοιοκολπίτις/Κολπίτις	4	0,03
Νεογνική Αθρεψία	3	0,02
Ρήξη Περινέου	2	0,01
Εμβρυοτομία	2	0,01
Πολύπους Μήτρας	2	0,01
Επιλόχειος Μανία	1	0,01
Επιλόχειος Ηπατίτις	1	0,01
Αμηνόρροια	1	0,01

Καρδιαγγειακά νοσήματα		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Καρδιακή Ανεπάρκεια/Υποσυστολή	61	0,38
Καρδιονεφρίτις	11	0,07
Μυοκαρδίτις	40	0,25
Αρτηριοσκλήρωσις	28	0,18
Άτονα Έλκη	18	0,11
Στηθάγχη	5	0,03

Φλεβίτις	3	0,02
Ανεπάρκεια Μιτροειδούς	3	0,02
Ταχυπαλμία	1	0,01
Αορτίτις	1	0,01
Περικαρδίτις	1	0,01
Αρτηριακή Πίεση	1	0,01
Ελεφαντίαση Άκρου	1	0,01
Λιποθυμία	1	0,01

Πνευμονικά, μη λοιμώδη νοσήματα

Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Χρόνια Βρογχίτις	136	0,85
Πνευμοθώραξ	2	0,01
Άσθμα	30	0,19

Μη λοιμώδη νοσήματα του γαστρεντερικού

Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Στομαχικά	83	0,52
Έλκος Στομάχου/Έλκος Δωδεκαδαχτύλου	78	0,49
Ασκίτης	56	0,35
Δυσπεψία	24	0,15
Κίρρωση Ήπατος	22	0,14
Ίκτερος	18	0,11
Πτώση Στομάχου	9	0,06
Αιμορροΐδες	7	0,04
Κήλη	7	0,04
Χολολιθίαση/Χολοκυστίτις	5	0,03
Ηπατική Ανεπάρκεια	4	0,03
Απόφραξη Εντέρου	3	0,02

Στένωση Πυλωρού	3	0,02
Ειλεός/Εντερική Πάρεση	3	0,02
Αδυναμία Έξεως	3	0,02
Τυφλίτις	1	0,01
Χολή Του Εντέρου	1	0,01
Λυγξ	1	0,01
Πρόπτωση Ορθού	1	0,01
Ραγάδα Δαχτυλίου	1	0,01
Ανευρισμός Στομάχου	1	0,01

Νοσήματα ενδοκρινών αδένων		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Διαβήτης	2	0,01
Βρογχοκήλη	1	0,01

Αιματολογικά και ογκολογικά νοσήματα		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Καρκίνος Στομάχου	18	0,11
Αναιμία	17	0,11
Αιμορραγική Πορφύρα	17	0,11
Κακοήθης Αναιμία	17	0,11
Αδενίτις/Αδενοπάθεια	14	0,09
Καρκίνος Μήτρας	8	0,05
Καρκίνος Γενικά	8	0,05
Καρκίνος Ήπατος	3	0,02
Καρκίνος Μαστού	3	0,02
Καρκίνος Ουροδόχου Κύστεως	2	0,01
Όγκος Κεφαλής	2	0,01
Όγκος Κοιλιάς	1	0,01

Καρκίνος Μεσεντερίου	1	0,01
Καρκίνος Εντέρου	1	0,01
Αιμοροφυλία	1	0,01
Όγκος	1	0,01

Γηριατρικές οντότητες		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Γεροντικός Μαρασμός	97	0,61

Δερματικά νοσήματα		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Έκζεμα-Δερματικό	14	0,09
Κνίδωση	3	0,02
Οζώδες Ερύθημα	2	0,01
Πολύμορφο Ερύθημα	1	0,01
Δερμοειδής Κύστις	1	0,01
Εξαγωγή Όνυχος	1	0,01

Νοσήματα των νεφρών και του ουροποιητικού		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Νεφρίτις/Ουραιμία	237	1,49
Νεφρολιθίαση/Ψαμμίαση	37	0,23
Κυστίτις	18	0,11
Ορχίτις/Ορχεοεπιδιδυμίτις	16	0,1
Λευκωματουρία	14	0,09
Αιματουρία	13	0,08
Υδροκήλη	5	0,03
Στένωση Ουρήθρας	2	0,01
Ακράτεια Ούρων	1	0,01

Προστατίτις	1	0,01
Υδρονέφρωση	1	0,01
Ουρηθρίτις	1	0,01
Φίμωσις	1	0,01
Αιμοσφαιρινουρία εκ Ψύχους	1	0,01

Νευρολογικά νοσήματα		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Νευρασθένεια	85	0,53
Ημιπληγία	31	0,19
Κεφαλαλγία	10	0,06
Επιληψία	7	0,04
Μυελίτις	5	0,03
Εγκεφαλική Συμφόρηση/Αποπληξία	4	0,03
Νευραλγία	4	0,03
Παράλυση Άκρων	3	0,02
Συγγενής Σπασμοφιλία	1	0,01
Χορεία	1	0,01

Ορθοπεδικά νοσήματα		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Ρευματοπάθεια, Ρευματισμοί (Οξείς, Χρόνιοι, Σκέτο), Ρευματαλγία	104	0,65
Αρθρίτις	27	0,17
Ισχιαλγία/Οσφυαλγία	23	0,14
Περιοσίτις	11	0,07
Οστεομυελίτις	6	0,04
Οστεΐτις	4	0,03
Τενοντοθηκίτις	3	0,02

Ραχιτισμός	2	0,01
Ποδάγρα	1	0,01

Ψυχιατρικές οντότητες		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Υστερία	8	0,05
Ψυχοπάθεια	7	0,04
Κόπωσης	4	0,03
Μέθη/Αλκοολικός	3	0,02
Φρενοβλάβεια/Φρενοπάθεια	2	0,01
Μελαγχολία	1	0,01
Παραληρηματικός Μαρασμός	1	0,01

Νοσήματα των οφθαλμών		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Οφθαλμικά	10	0,06
Κερατίτιδα/Επιπεφυκίτιδα	6	0,04

Παθήσεις ωτών και ρινός		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Ρινορραγία	6	0,04
Ανήκοος/Βαρηκοΐα	1	0,01
Σκλήρυνση Τυμπάνου	1	0,01

Στοματικές και οδοντικές οντότητες		
Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)

Οδοντοφυΐα	11	0,07
Στοματίτις	6	0,04
Οδοντικό Απόστημα	3	0,02
Κακοήθεις Φλύκταινες Στόματος	2	0,01
Γλωσσίτις	1	0,01

	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Αναφερόμενη Αιτία Εισόδου: Συνοδός	57	0,36
Άγνωστο	21	0,13

Ορισμένοι ασθενείς νοσηλεύονταν με πολλαπλές αιτίες εισαγωγής (παραδείγματος χάριν: ελονοσία με πνευμονία και αναιμία). Στον πίνακα 6 που ακολουθεί παρατίθεται η δεύτερη νόσος για τις εισαγωγές στις οποίες αναφέρονταν περισσότερες από μία αιτίες εισαγωγής.

Πίνακας 6: Νοσολογικό φάσμα ασθενών του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας (1916-1940)

Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Λοιμώδη Νοσήματα		
Λοιμώξεις Κατώτερου Αναπνευστικού (Πνευμονία/Πλευρίτις)	266	25,21
Ελονοσία (Ελώδης Καχεξία, Κακοήθης Πυρετός, Αιμοσφαιρυνικός)	189	17,91
Λοιμώξεις Πεπτικού (Εντεροκολίτις, Δυσετερία, Τυφοειδής Πυρετός, Περιτονίτις)	139	13,18
Ελμινθίαση	43	4,08
Μηνιγγίτιδα (Εκτός Φυματίωσης)	25	2,37
Απόστημα (Με Εξαίρεση Πνεύμονος, Περιαμυγδαλικό Και Οδοντικό)	21	1,99
Ηπατίτιδα	17	1,61

Κοκκύτης	13	1,23
Φυματίωση	11	1,04
Σκωληκοειδίτις	11	1,04
Ιλαρά	7	0,66
Αμυγδαλίτις/Λαρυγγίτις/Περιαμυγδαλικό Απόστημα	6	0,57
Φλεγμονή/Λοίμωξη Δέρματος	5	0,47
Ψώρα	4	0,38
Ωτίτιδα/Μαστοειδίτις	4	0,38
Φλέγμων Ποδός	3	0,28
Ερυσίπελας	2	0,19
Μελιταίος	2	0,19
Ρευματικός Πυρετός, Ρευματισμός	1	0,09
Γάγγραινα (Με Εξαίρεση Πνεύμονος)	1	0,09
Σύφιλη	1	0,09
Καλαζάρ	1	0,09
Διαταραχές σπληνός		
Σπληνομεγαλία	24	2,27
Τραύματα και λοιπά νοσήματα λόγω περιβαλλοντικών εκθέσεων		
Τραύμα (Γενικά)/Πτώσεις	11	1,04
Έγκαυμα	2	0,19
Κάταγμα	2	0,19
Γυναικολογικές και μαιευτικές οντότητες		
Επιλόχειος Λοίμωξη/Ενδομητρίτις/Επιλόχειος Σηψαιμία	5	0,47
Μητρίτιδα (Μητρικά)	4	0,38
Αποβολή	2	0,19
(Επιλόχειος) Μαστίτις	2	0,19
Πρόωρος Τοκετός	2	0,19

Φυσιολογικός Τοκετός	2	0,19
Σαλπινγίτιδα / Παραμητρίτις	2	0,19
Απόξεση (Λόγω Αποβολής)	1	0,09
Επίτοκος	1	0,09
Δυσμηνόρροια	1	0,09
Πολύπους Μήτρας	1	0,09
Αιδοιοκολπίτις/Κολπίτις	1	0,09
Καρδιαγγειακά νοσήματα		
Μυοκαρδίτις	9	0,85
Καρδιακή Ανεπάρκεια/Υποσυστολή	5	0,47
Αρτηριοσκλήρωσις	4	0,38
Φλεβίτις	1	0,09
Άτονα Έλκη	1	0,09
Πνευμονικά, μη λοιμώδη νοσήματα		
Χρόνια Βρογχίτις	9	0,85
Άσθμα	4	0,38
Μη λοιμώδη νοσήματα του γαστρεντερικού		
Δυσπεψία	13	1,23
Έλκος Στομάχου/Έλκος Δωδεκαδαχτύλου	7	0,66
Κίρρωση Ήπατος	6	0,57
Ασκίτης	5	0,47
Ίκτερος	3	0,28
Χολολιθίαση/Χολοκυστίτις	2	0,19
Στομαχικά	1	0,09
Πτώση Στομάχου	1	0,09
Κήλη	1	0,09
Ηπατική Ανεπάρκεια	1	0,09
Στένωση Πυλωρού	1	0,09
Αιματολογικά και ογκολογικά νοσήματα		

Αναιμία	9	0,85
Αιμορραγική Πορφύρα	2	0,19
Αδενίτις/Αδενοπάθεια	2	0,19
Καρκίνος Στομάχου	1	0,09
Καρκίνος Μήτρας	1	0,09
Κακοήθης Αναιμία	1	0,09
Καρκίνος Γενικά	1	0,09
Γηριατρικές οντότητες		
Γεροντικός Μαρασμός	17	1,61
Δερματικά νοσήματα		
Έκζεμα-Δερματικό	2	0,19
Νοσήματα των νεφρών και του ουροποιητικού		
Νεφρίτις/Ουραιμία	28	2,65
Λευκωματουρία	16	1,52
Νεφρολιθίαση/Ψαμμίαση	3	0,28
Αιματουρία	2	0,19
Κυστίτις	2	0,19
Ορχίτις/Ορχεοεπιδιδυμίτις	2	0,19
Ακράτεια Ούρων	1	0,09
Νευρολογικά νοσήματα		
Νευρασθένεια	15	1,42
Ημιπληγία	2	0,19
Νευραλγία	2	0,19
Κεφαλαλγία	1	0,09
Επιληψία	1	0,09
Παράλυση Άκρων	1	0,09
Ορθοπεδικά νοσήματα		
Ρευματοπάθεια, Ρευματισμοί (Οξείς, Χρόνιοι, Σκέτο), Ρευματαλγία	19	1,8

Περιοσίτις	3	0,28
Αρθρίτις	2	0,19
Ισχιαλγία/Οσφυαλγία	2	0,19
Ψυχιατρικές οντότητες		
Υστερία	1	0,09
Φρενοβλάβεια/Φρενοπάθεια	1	0,09
Ψυχοπάθεια	1	0,09
Παθήσεις ωτών και ρινός		
Ρινορραγία	1	0,09
Στοματικές και οδοντικές οντότητες		
Οδοντοφυΐα	4	0,38

Στον πίνακα 7 που ακολουθεί παρατίθεται η τρίτη νόσος για τις εισαγωγές στις οποίες αναφέρονταν περισσότερες από δύο αιτίες εισαγωγής.

Πίνακας 7: Νοσολογικό φάσμα ασθενών του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας (1916-1940).

Νόσος	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Λοιμώδη νοσήματα		
Λοιμώξεις Πεπτικού (Εντεροκολίτις, Δυσεντερία, Τυφοειδής Πυρετός, Περιτονίτις)	4	10,26
Ελμινθίαση	4	10,26
Φυματίωση	3	7,69
Λοιμώξεις Κατώτερου Αναπνευστικού (Πνευμονία/Πλευρίτις)	3	7,69
Ελονοσία (Ελώδης Καχεξία, Κακοήθης Πυρετός, Αιμοσφαιρουνικός)	2	5,13
Απόστημα (Με Εξαίρεση Πνεύμονος, Περιαμυγδαλικό Και Οδοντικό)	2	5,13

Μηνιγγίτιδα (Εκτός Φυματίωσης)	2	5,13
Σκωληκοειδίτις	1	2,56
Ωτίτιδα/Μαστοειδίτις	1	2,56
Διαταραχές σπληνός		
Σπληνομεγαλία	1	2,56
Γυναικολογικές και μαιευτικές οντότητες		
Εμβρυουλκία	1	2,56
Πολύπους Μήτρας	1	2,56
Πρόωρος Τοκετός	1	2,56
Καρδιαγγειακά νοσήματα		
Μυοκαρδίτις	1	2,56
Πνευμονικά, μη λοιμώδη νοσήματα		
Χρόνια Βρογχίτις	1	2,56
Μη λοιμώδη νοσήματα του γαστρεντερικού		
Δυσπεψία	1	2,56
Ίκτερος	1	2,56
Αιματολογικά και ογκολογικά νοσήματα		
Αναιμία	1	2,56
Καρκίνος Στομάχου	1	2,56
Νοσήματα των νεφρών και του ουροποιητικού		
Κυστίτις	2	5,13
Νεφρίτις/Ουραιμία	2	5,13
Ακράτεια Ούρων	1	2,56
Λευκωματουρία	1	2,56
Νεφρολιθίαση/Ψαμμίαση	1	2,56

Αναφορικά με τις εισαγωγές εφήβων προσφύγων (ηλικίας 9 έως 18 ετών), κατά την εξεταζόμενη περίοδο, στο Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας νοσηλεύτηκαν 2039 έφηβοι (57,4% αγόρια και 42,6% κορίτσια) από τους οποίους οι

76 (3,7%) ήταν έγγαμοι. Πρώτη αιτία εισαγωγής ήταν η ελονοσία σε ποσοστό 60,86% (1,241 έφηβοι) και ακολουθούσαν οι λοιμώξεις κατώτερου αναπνευστικού (13,93%), οι λοιμώξεις πεπτικού (4,46%), η φυματίωση (3,48%), τα τραύματα (2,94%) και τα αποστήματα (1,52%).

Πίνακας 8: Αιτίες νοσηλείας εφήβων.

Νόσοι	Συχνότητα	%
Ελονοσία	1,241	60,86
Λοιμώξεις κατώτερου αναπνευστικού	284	13,93
Λοιμώξεις πεπτικού	91	4,46
Φυματίωση	71	3,48
Τραύμα	60	2,94
Απόστημα	31	1,52
Νεφρίτις	17	0,83
Σκωληκοειδίτις	16	0,78
Ωτίτιδα	15	0,74
Ρευματοπάθεια	12	0,59
Ελμινθίαση	12	0,59
Αμυγδαλίτις	10	0,49
Μηνιγγίτιδα	10	0,49

Σύμφωνα με τον πίνακα 9 εντύπωση προκαλούν τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα των εφήβων όπως και τα σχετικά με το αναπαραγωγικό σύστημα, όπως: αμηνόρροια, αποβολή, γονόκοκκος/βλεννόρροια, επιλόχειος λοίμωξη, μητρορραγία, ορχίτις, πρόωρος τοκετός, σύφιλη κ.α. Τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα σχετίζονται τόσο με την άγνοια των εφήβων σε θέματα υγιεινής και προφύλαξης όσο και στην έλλειψη εμπειρίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι όσο πιο μικρή είναι η ηλικία σύλληψης και κύησης τόσο πιο περίπλοκη γίνεται η

εγκυμοσύνη και ο τοκετός. Τα ανωτέρω νοσήματα δεν αποτελούν φαινόμενο μόνο της εποχής του Μεσοπολέμου αλλά εμφανίζονται και σήμερα μεταξύ κυρίως των εφήβων με ανάλογη συχνότητα.

Πίνακας 9: Νόσοι εφήβων.

Νόσοι				
αδενίτις	δήγμα ζώων	καρδιακή ανεπάρκεια	οφθαλμικά	τραύμα
αδυναμία έξεως	έγκαυμα	καρκίνος στομάχου	παράλυση άκρων	υδροκήλη
αιματοουρία	ειλεός	κάταγμα	παρωτίτιδα	υστερία
αιμοροφιλία	έλκος στομάχου	κερατίτιδα	πολύμορφο ερύθημα	φίμωσις
αιμορραγική πορφύρα	εμβρυουλκία	κεφαλαλγία	πρώωρος τοκετός	φλεβίτις
αμηνόρροια	επιλόχειος λοίμωξη	κοκκύτης	ραχιτισμός	φλεγμονή
αναιμία	επίτοκος	κυστίτις	ρευματικός πυρετός, ρευματισμός	φλέγων ποδός φυσιολογικός τοκετός
άνθρακας	ερυσίπελας	μητρορραγία	ρινορραγία	χρόνια βρογχίτις
αποβολή	εχινόκοκκος	μυελίτις	σαλιγγίτιδα	
αρθρίτις	ημιπληγία	νευρασθένεια	σπληνομεγαλία	ψυχοπάθεια
άσθμα	ηπατίτιδα	νεφρολιθίαση	στοματίτις	ψώρα
ασκίτις	ιλαρά	ορχίτις	στομαχικά	
άτονα έλκη	ισχιαλγία	οστεΐτις	σύφιλη	
γάγγραινα	κακοήθης αναίμια	οστεομυελίτις	τενοντοθηκίτις	
γονόκοκος/βλεννόρροια	καλαζάρ	οστρακιά	τέτανος	

Καταγράφηκαν επίσης 334 περιπτώσεις (16,4% του συνόλου των εφήβων) στις οποίες οι έφηβοι δηλώνονταν ως εργαζόμενοι. Συγκεκριμένα, οι γεωργοί αποτελούσαν το 9,5% (194 έφηβοι), οι εργάτες το 3,8% (77 έφηβοι) και οι κτηνοτρόφοι το 0,6% (13 έφηβοι). Άλλα επαγγέλματα που καταγράφονται είναι: αγγελιοφόροι, αρτοποιοί, καλαθοποιοί, καρεκλοποιοί, καφεργάτες, κουρείς, λούστροι, μάγειρες, ξενοδόχοι, ξυλουργοί, οδηγοί, ποδηλατιστές, ράπτες, σανδαλοποιοί, σερβιτόροι, σιδεράδες, σκηνίτες, σιλβωτές, τσαγκάρηδες, υπάλληλοι και υπηρέτες. Αξίζει να σημειωθεί ότι 248 έφηβοι δηλώνονταν στη στήλη των επαγγελμάτων ως «οικιακά», ένας δήλωσε επαίτης και ένας ανάπηρος.

Εκτός από εφήβους παρατηρήσαμε και αρκετές νοσηλείες νεογνών. Νοσηλεύτηκαν 59 νεογνά (35,6% κορίτσια και 64,4% αγόρια). Πρώτη αιτία νοσηλείας ήταν η συγγενής ελονοσία (39,0%) ακολουθούμενη από τις λοιμώξεις αναπνευστικού (32,2%, πνευμονία, βρογχοπνευμονία γριπώδης ή μη, κοκκύτης, λαρυγγίτιδα), τις λοιμώξεις πεπτικού (18,6%, καταγραφόμενες ως εντερίτιδες/γαστρεντερίτιδες) και τα αποστήματα (3,4%). Επίσης, καταγράφηκαν μεμονωμένα περιστατικά νοσηλευόμενα εξαιτίας φυματιώδους μηνιγγίτιδας, τραύματος κεφαλής, αδιευκρίνιστα στομαχικά προβλήματα και ένα έκθετο νεογνό για το οποίο δεν είχε δηλωθεί νόσημα. Εκ του συνόλου, το 11,9% (7 νεογνά) απεβίωσαν. Τέσσερα νεογνά απεβίωσαν λόγω βρογχοπνευμονίας, δύο λόγω εντερίτιδας και το έκθετο νεογνό λόγω μη δηλωμένης νόσου.

Πίνακας 10: Νόσοι νεογνών.

Νόσοι	Συχνότητα	%
Συγγενής ελονοσία ⁵⁷⁰	23	39,0
Λοιμώξεις κατώτερου αναπνευστικού	19	32,2
Λοιμώξεις πεπτικού (εντερίτις/γαστρεντερίτιδα)	11	18,6
Αποστήματα	2	3,4
Αδιευκρίνιστα στομαχικά προβλήματα	1	1,7
Τραύμα κεφαλής	1	1,7
Φυματιώδης μηνιγγίτιδα	1	1,7
Άγνωστο (έκθετο)	1	1,7

Ο τόπος καταγωγής, η ηλικία και το φύλο συσχετίζονταν σημαντικά με την εμφάνιση των ανωτέρω ασθενειών. Η συγκεκριμένη προβληματική θα σχολιασθεί

⁵⁷⁰ Καταγράφεται και μια περίπτωση κακοήθους ελονοσίας μετά μηνιγγιτισμού.

στις επόμενες ενότητες αντλώντας στοιχεία από το πρωτογενές υλικό που εντοπίσαμε στο Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας.

Κεφάλαιο 5. Η νόσος με τα χίλια πρόσωπα: Πρόσφυγες με ελονοσία

Όπως ήδη αναφέραμε, πρώτη αιτία νοσηλείας στο νοσοκομείο ήταν η ελονοσία, ενώ φαίνεται πως και τα αφροδίσια νοσήματα αποτελούσαν σημαντική αιτία εισαγωγής στο νοσοκομείο.⁵⁷¹

Τα Μητρώα Ασθενών του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας ψηφιοποιήθηκαν και εισήχθησαν σε προκωδικοποιημένη βάση (15.921 άτομα, εισαγωγές από 05/03/1926 έως και 27/10/1940). Εξ αυτών, το 52,8% (8.408 άτομα) νοσηλεύθηκε λόγω ελονοσίας. Σχεδιάστηκαν λεπτομερείς χάρτες για την απεικόνιση της συρροής των κρουσμάτων. Τελέστηκε πολυμεταβλητή λογαριθμιστική παλινδρόμηση, η οποία εξέτασε τη συσχέτιση του κινδύνου νοσηλείας για ελονοσία με το υψόμετρο του τόπου διαμονής, με ταυτόχρονο έλεγχο για τις «συγχυτικές» - όπως θεωρούνται στην ιατρική ορολογία- επιδράσεις της ηλικίας, του φύλου και του τόπου καταγωγής (επιμέρους περιοχές της Μικράς Ασίας, Πόντος, Καύκασος, Βουλγαρία και άλλες Βαλκανικές χώρες).

Η ηλικία των νοσούντων ήταν 26,7+/-17,1 έτη, η οποία περιλάμβανε το φάσμα από βρέφη έως ηλικιωμένους 98 ετών. Η πολυμεταβλητή ανάλυση κατά υψομετρικές ζώνες έδειξε ελάττωση του κινδύνου ελονοσίας κατά 5% για μεγαλύτερο υψόμετρο (adjusted OR= 0,95, 95%CI: 0,92-0,97, p<0,001). Αναδείχθηκε παράλληλα ο προστατευτικός ρόλος της μεγαλύτερης ηλικίας (adjusted OR ανά 10 έτη= 0,88, 95%CI: 0,86-0,90, p<0,001), του φύλου και των περιοχών καταγωγής. Η ελονοσία καταγραφόταν με πληθώρα διαφορετικών μορφών, όπως: ελώδης καχεξία, αιμοσφαιρινουρική μορφή, σπασμική μορφή, ελώδης τύφος, ελώδης αναιμία, ικτερώδης και χολική μορφή κ.ά.

Η συσχέτιση της ελονοσίας με το υψόμετρο κατοπτρίζει τον επιβαρυντικό ρόλο των ελών της περιοχής πριν την αποξήρανση της λίμνης των Γιαννιτσών από

---

⁵⁷¹ Μια ενδιαφέρουσα μελέτη για την ελονοσία στην Ελλάδα, από το 1832 μέχρι και τη δεκαετία του '70, δημοσιεύθηκε πρόσφατα από την Κατερίνα Γαρδίκια. Το βιβλίο επικεντρώνεται στην κοινωνική ιστορία της ασθένειας, εξετάζοντας την επιρροή της στην ελληνική κοινωνία. Βλ. Gardikas Katerina, *Landscapes of Disease. Malaria in Modern Greece*, εκδ. Central European University Press, Βουδαπέστη 2018.

την «Foundation Company of New York». Την ελονοσία κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν ο Σύλλογος προς Περιστολή των Ελωδών Νοσημάτων, η Επιτροπή Ανθελονοσιακού Αγώνα και το Υπουργείο Περιθάλψεως.

Ιστορική αναδρομή και η συμβολή του Συλλόγου προς Περιστολή των Ελωδών Νόσων

«Ἄνὰ τὰ ἀτέρμονα πεδία τοῦ κράτους τῆς Ἑλονοσίας,
καὶ κατελθὼν εἰς τὰ ἄδυτα μέχρι τῶν κρυπτῶν τῆς Ἰσιδος,
οὐχὶ ὡς βέβηλος, ἀλλ' ὡς ἔνθους ἱεροφάντης καὶ μυσταγωγός...».
(Ιωάννης Καρδαμάτης, *Τοὶς ἐπερχομένοις*, Σεπτέμβριος 1915)

Η λέξη “malaria” προέρχεται από τις ιταλικές λέξεις mala (κακός) και aria (αέρας).⁵⁷² Χρησιμοποιήθηκε από τους Ιταλούς για να περιγράψει τα αίτια των διαλειπόντων πυρετών⁵⁷³ και την έκθεση στα έλη⁵⁷⁴ μαζί με τις αναθυμιάσεις τους.⁵⁷⁵ Στην Ελλάδα, λόγω μετεωρολογικών συνθηκών, εδαφολογικών και υδρολογικών παραγόντων, ευνοείται η δημιουργία ελών και στάσιμων υδάτων.⁵⁷⁶ Η ελονοσία ή ελώδης πυρετός ή ελειογενείς πυρετοί (θήρμαις) ή ελομίανσις προέρχεται από παρασιτικά πρωτόζωα του γένους Πλασμώδιο (Plasmodium)⁵⁷⁷ το

---

⁵⁷² Καρδαμάτης Ιωάννης, «Η ελονοσία», *Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Υγιεινής* 1 (1932), σ. 125· Μαρσέλου Αδαμαντία, *Οι ασθένειες της ελονοσίας και της φυματίωσης στον ελλαδικό χώρο κατά τα τέλη του 19ου και τα μέσα του 20ού αιώνα*, διδακτορική διατριβή (αδημ.), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2013, σ. 41.

⁵⁷³ Οι διαλειπόντες πυρετοί διαρκούν από 6 έως 12 ώρες και διακρίνονται σε αμφημερινούς (εμφάνιση κάθε 24 ώρες) τριταίους (εμφάνιση κάθε 48 ώρες) και τεταρταίους (εμφάνιση κάθε 72 ώρες). Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σσ. 243-266.

⁵⁷⁴ Οι κυριότερες εστίες εκκόλαψης των κουνουπιών ήταν τα μικρά και μεγάλα έλη τροφοδοτούμενα από επιφανειακά ή υπόγεια ύδατα, τα παραθαλάσσια έλη των οποίων το νερό είναι λίγο αλμυρό, οι όχθες των ποταμών, οι όχθες των χειμάρρων, οι αρδευτικοί και αποχετευτικοί αύλακες, οι ανοιχτές δεξαμενές, τα αβαθή φρεάτια και οι συλλογές στάσιμων υδάτων. Βλ. Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγος Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευνα-καταπολέμησης*, τόμ. Α', εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σσ. 73-75.

⁵⁷⁵ Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σ. 55.

⁵⁷⁶ Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ. 201.

⁵⁷⁷ Τα πλασμώδια ανήκουν στο υποφύλο Apicomplexa του βασιλείου των Protista. Βλ. *Εγχειρίδιο τεκμηριωμένης ανασκόπησης της ελονοσίας (State of the Art)*, εκδ. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και Κέντρο Ελέγχου και Πρόληψης Νοσημάτων, Λάρισα 2012, σ. 51.

οποίο ανακαλύφθηκε από τον ιατρό Charles Louis Alphonse Laveran (1845-1922) στις 6 Νοεμβρίου του 1880 στην Αλγερία⁵⁷⁸ ο οποίος τιμήθηκε με το Νόμπελ Ιατρικής το 1907.⁵⁷⁹ Στη συνέχεια στην Καλκούτα το 1897 ο Ronald Ross (1857-1932) ανακάλυψε στο στομάχι κουνουπιών μορφές του παρασίτου της ελονοσίας του ανθρώπου και το 1898 οι Giovanni Battista Grassi (1854-1925), Giuseppe Bastianelli (1862-1959) και Amico Bignami (1862-1929) συμπέραναν πως ο διαβιβαστής-ξενιστής στον άνθρωπο είναι ο θηλυκός κώνωψ ο ανωφελής.⁵⁸⁰ Η ανωτέρω ανακάλυψη επιβεβαιώθηκε και από τους Angelo Celli, Camillo Golgi, John Stephens, Nikolai Sakharov και Ettore Marchiafava.⁵⁸¹ Το 1902 ο Άγγλος ιατρός Ronald Ross έλαβε το βραβείο Nobel για τις έρευνές του σχετικά με τη συμμετοχή του

---

⁵⁷⁸ Σάββας Κωνσταντίνος, *Οδηγία προς προφύλαξιν από των ελωδών πυρετών*, εκδ. Εθνικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον, Αθήνα 1903, σσ. 8, 10· Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σσ. 116, 523· Philippe H., *Η ελονοσία και θεραπεία αυτής δια του antidote malaria*, εκδ. Ιωάννου Βάρτσου, Αθήνα 1922, σ. 2· Καρδαμάτης Ιωάννης, *Ο ορισμός της Ελονοσίας κατά τας παλαιάς και νέας θεωρίας*, εκδ. Τυπογραφείον «Ελληνικής Ιατρικής», Αθήνα 1931, σ. 1· Καρδαμάτης Ιωάννης, «Η ελονοσία», *Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Υγιεινής 1* (1932), σσ. 124, 126, 135· Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σ. 7· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σ. 12· Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ο φορέας της ελονοσίας», αρ. 467/354, 30.6.1938· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα *Πρακτικά: ΚΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 273, 278· Λασκαράτος Ιωάννης, *Ιστορία της Ιατρικής*, τόμ. Ι και ΙΙ, εκδ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2004, σ. 710· Βλαδίμηρος Λάζαρος, *Ιωάννης Καρδαμάτης. Ο Πρωτεργάτης του Ανθελονοσιακού Αγώνα*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2006, σ. 14· Gardikas Katerina, *Landscapes of Disease. Malaria in Modern Greece*, εκδ. Central European University Press, Βουδαπέστη 2018, σ. 35.

⁵⁷⁹ Βλαδίμηρος Λάζαρος, *Ιωάννης Καρδαμάτης. Ο Πρωτεργάτης του Ανθελονοσιακού Αγώνα*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2006, σ. 14· Μαρσέλου Αδαμαντία, *Οι ασθένειες της ελονοσίας και της φυματίωσης στον ελλαδικό χώρο κατά τα τέλη του 19ου και τα μέσα του 20ού αιώνα*, διδακτορική διατριβή (αδην.), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2013, σ. 42.

⁵⁸⁰ Σάββας Κωνσταντίνος, *Οδηγία προς προφύλαξιν από των ελωδών πυρετών*, εκδ. Εθνικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον, Αθήνα 1903, σσ. 22-34· Ross Ronald, *Προφύλαξις από των ελωδών πυρετών δια της καταστροφής των κωνώπων*, Ζωγραφίδης Στέφανος (μτφρ.), εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1906, σσ. 5-16· Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σσ. 191-239· Philippe H., *Η ελονοσία και θεραπεία αυτής δια του antidote malaria*, εκδ. Ιωάννου Βάρτσου, Αθήνα 1922, σσ. 1-2· Καρδαμάτης Ιωάννης, *Η ελονοσία*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1926, σσ. 57-84· Καρδαμάτης Ιωάννης, «Η ελονοσία», *Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Υγιεινής 1* (1932), σσ. 126-132· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εισήγησις επί της επιδημιολογίας της ελονοσίας εν Μακεδονία και Θράκη*, εκδ. Ελληνική Ιατρική, Θεσσαλονίκη 1933, σσ. 17-21· Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 55-89· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σσ. 16-71.

⁵⁸¹ Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σ. 120· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σ. 12· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα *Πρακτικά: ΚΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 280· Cox Francis, "History of the discovery of the malaria parasites and their vectors", *Parasites & Vectors 3* (2010), σ. 1.

ανωφελούς κώνωπος στη μετάδοση της ελονοσίας.⁵⁸² Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία η ελονοσία εμφανίζεται κυρίως τους καλοκαιρινούς μήνες,⁵⁸³ μεταδίδεται από τα κουνούπια και έχει χρόνο επώασης σύμφωνα με το CDC⁵⁸⁴ 7 έως 30 ημέρες. Τα πλασμώδια που προκαλούν στον άνθρωπο την ελονοσία είναι τα εξής: *Plasmodium vivax* (αίτιο του καλοήθους τριταίου πυρετού),⁵⁸⁵ *Plasmodium ovale* (αίτιο καλοήθους τριταίου πυρετού - ομάδα *Ovale*), *Plasmodium malariae* (αίτιο του τεταρταίου πυρετού)⁵⁸⁶ και *Plasmodium falciparum* (αίτιο του κακοήθους τριταίου πυρετού).⁵⁸⁷

Πριν από την έναρξη του ανθελονοσιακού αγώνα στην Ελλάδα δεν υπήρχε οργανωμένη υγειονομική προστασία και σχετική νομοθετική ρύθμιση.⁵⁸⁸ Στο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο του 1901 συζητήθηκαν διεξοδικά τα λοιμώδη

---

⁵⁸² Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα Πρακτικά: *ΚΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 279-280· Βλαδίμηρος Λάζαρος, *Ιωάννης Καρδαμάτης. Ο Πρωτεργάτης του Ανθελονοσιακού Αγώνα*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2006, σ. 31· Νταφούλης Παύλος, «Η συμμετοχή του Ronald Ross στον ελληνικό ανθελονοσιακό αγώνα το 1906», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 25 (2008), σ. 248· Mandyla Maria - Tsiamis Costas - Kousoumis Alexandros - Petridou Eleni, "Pioneers in the anti-malaria battle in Greece (1900-1930)", *Gesnerus* 68/2 (2011), σ. 187· Τσιάμης Κώστας - Πυπεράκη Ευαγγελία - Τσακρής Αθανάσιος, «Σταθμοί στην ιστορία του ανθελονοσιακού αγώνα στην Ελλάδα (1905-1940)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 58 (2013), σ. 60.

⁵⁸³ Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 91-94· Gardikas Katerina, "History of Malaria in Modern Greece", *Research Reports from the Rockefeller Archive Center* (2004/2005), σ. 15.

⁵⁸⁴ Centers for Disease Control and Prevention.

⁵⁸⁵ Πυρετικοί παροξυσμοί κάθε 48 ώρες. Βλ. Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σ. 243· Philippe H., *Η ελονοσία και θεραπεία αυτής δια του antidote malaria*, εκδ. Ιωάννου Βάρτσου, Αθήνα 1922, σ. 3· Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 12, 19.

⁵⁸⁶ Πυρετικοί παροξυσμοί κάθε 72 ώρες. Βλ. Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σ. 243· Philippe H., *Η ελονοσία και θεραπεία αυτής δια του antidote malaria*, εκδ. Ιωάννου Βάρτσου, Αθήνα 1922, σ. 3· Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 12, 19.

⁵⁸⁷ Σάββας Κωνσταντίνος, *Οδηγία προς προφύλαξιν από των ελωδών πυρετών*, εκδ. Εθνικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον, Αθήνα 1903, σσ. 16-18· Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σσ. 121, 135-150· Καρδαμάτης Ιωάννης, *Η ελονοσία*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1926, σσ. 11-33· Καρδαμάτης Ιωάννης, *Νάρκη φυλετική*, εκδ. Φλάμμα, Αθήνα 1934, σσ. 37-38· Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 18-19· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σσ. 72-73· Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγος Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α΄, εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σ. 111· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα Πρακτικά: *ΚΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 279· *Εγχειρίδιο τεκμηριωμένης ανασκόπησης της ελονοσίας (State of the Art)*, εκδ. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και Κέντρο Ελέγχου και Πρόληψης Νοσημάτων, Λάρισα 2012, σ. 52.

⁵⁸⁸ Βλαδίμηρος Λάζαρος, *Ιωάννης Καρδαμάτης. Ο Πρωτεργάτης του Ανθελονοσιακού Αγώνα*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2006, σ. 19.

νοσήματα και αφιερώθηκε ειδική συνεδρία στην ελονοσία. Στο τέλος της συνεδρίας προτάθηκε η σύσταση ειδικής επιτροπής για την αντιμετώπιση των ελωδών πυρετών.⁵⁸⁹ Παρόμοια συνεδρία έλαβε χώρα και το 1903 στο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο όπου και προτάθηκε η ψήφιση νόμου για την εισαγωγή και τη διακίνηση της κινίνης⁵⁹⁰ αποκλειστικά από το Κράτος. Τελικά, δύο χρόνια αργότερα το 1905, ξεκίνησε ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα.

Ο ανθελονοσιακός αγώνας χωρίζεται σε τρεις περιόδους: τα έτη 1905-1930 με τη δράση του Συλλόγου προς Περιστολή των Ελωδών Νόσων με ιδιωτική πρωτοβουλία, την περίοδο 1930-1945 με τη βοήθεια της Υγειονομικής Σχολής και του ιδρύματος Rockefeller και τέλος, τη δεκαπενταετία 1945-1960 με τη συμβολή του Υγειονομικού Κέντρου Αθηνών, της Υγειονομικής Σχολής και της UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration).⁵⁹¹

Στις 18 Φεβρουαρίου 1905 ιδρύθηκε ο Σύλλογος προς Περιστολή των Ελωδών Νόσων από τον Καθηγητή της Υγιεινής και Μικροβιολογίας της Ιατρικής Σχολής Αθηνών, Κωνσταντίνο Σάββα (1861-1929) και τον παιδίατρο Ιωάννη Καρδαμάτη (1859-1942).⁵⁹² Μέλη του συλλόγου ήταν καθηγητές της Ιατρικής και

---

⁵⁸⁹ Βλαδίμηρος Λάζαρος, *Ιωάννης Καρδαμάτης. Ο Πρωτεργάτης του Ανθελονοσιακού Αγώνα*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2006, σ. 21.

⁵⁹⁰ Η κινίνη προέρχεται από το αλκαλοειδές παράγωγο του φλοιού της κίνας.

⁵⁹¹ Λιβαδάς Γρηγόριος, «Ο ανθελονοσιακός αγών εις την Ελλάδα και τα εξ αυτού απορρέοντα διδάγματα», *Ελληνική Ιατρική* 7 (1954), σσ. 570-578· Gardikas Katerina, "History of Malaria in Modern Greece", *Research Reports from the Rockefeller Archive Center* (Winter 2004/2005), σ. 16· Tsiamis Konstantinos - Piperaki Evangelia-Theophano - Tsakris Athanasios, "The history of the Greek Anti-Malaria League and the influence of the Italian School of Malariology", *Le Infezioni in Medicina* 21 (2013), σ. 60· Τσιάμης Κωνσταντίνος - Πιπεράκη Ευαγγελία - Τσακρής Αθανάσιος, «Σταθμοί στην ιστορία του ανθελονοσιακού αγώνα στην Ελλάδα (1905-1940)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 58 (2013), σ. 58· Θεοδώρου Βασιλική, «Προσπάθειες μεταρρύθμισης της Δημόσιας Υγείας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: εμπλοκές και όρια», στο Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραϊμούνδος, Κουσουρής Δημήτρης, Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σσ. 245-250.

⁵⁹² Σάββας Κωνσταντίνος, *Ο προς Περιστολήν των Ελωδών Νόσων Σύλλογος (1905-1928)*, εκδ. Τυπογραφικόν Κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1928, σσ. 6-8· Καρδαμάτης Ιωάννης, «Η ελονοσία», *Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Υγιεινής* 1 (1932), σ. 121· Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγος Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α', εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σ. 49· Δήμησας Κωνσταντίνος, «Ο ανθελονοσιακός αγών στην Ελλάδα», *Ακαδημαϊκή Ιατρική* 437 (1976), σ. 3· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα Πρακτικά: *ΚΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 282· Βλαδίμηρος Λάζαρος, *Ιωάννης Καρδαμάτης. Ο Πρωτεργάτης του Ανθελονοσιακού Αγώνα*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2006, σ. 43· Βακάλης Νικόλαος, «Η καταπολέμηση της ελονοσίας στην περίοδο του μεσοπολέμου και η συμβολή της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών», στο Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδ.

της Φαρμακευτικής, βουλευτές, δημοσιογράφοι, φαρμακοποιοί, ιατροί, τραπεζίτες, κληρικοί, δημόσιοι υπάλληλοι και επιχειρηματίες. Η πρωτοβουλία της σύστασης του συλλόγου, αποτελούσε απάντηση στην αδιαφορία των Κρατικών Φορέων.⁵⁹³ Το καταστατικό εγκρίθηκε με Βασιλικό Διάταγμα⁵⁹⁴ στις 4 Απριλίου του ίδιου έτους και ο σύλλογος τέθηκε υπό την αιγίδα του βασιλιά Γεώργιου Α'.⁵⁹⁵ Το έμβλημα του συλλόγου, αναπαριστά τη νίκη του Ηρακλέους, όταν στον άθλο του εισέρχεται στο έλος της Λέρνης, στον Οίκο του κουνουπιού, της Λερναίας Ύδρας, της ελονοσίας. Βασικοί στόχοι του συλλόγου ήταν η ευαισθητοποίηση του πληθυσμού σχετικά με τη νόσο, ο περιορισμός της και η αποξήρανση των ελωδών εκτάσεων.⁵⁹⁶ Ο σύλλογος διένεμε σε όλη την Ελλάδα φυλλάδια οδηγιών σχετικά με την προέλευση, τη θεραπεία και την προφύλαξη από την ελονοσία.⁵⁹⁷ Για την πόλη της Βέροιας, ο

Παπαζήση, Αθήνα 2008, σ. 185· Νταφούλης Παύλος, «Η συμμετοχή του Ronald Ross στον ελληνικό ανθελονοσιακό αγώνα το 1906», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 25 (2008), σ. 250· Πολυχρονίδης Ιωάννης, *Δημόσια Υγεία, Κοινωνική Πρόνοια και Υγειονομική Πολιτική στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2010, σ. 633· Βλαδίμηρος Λάζαρος, «Ο Σύλλογος Περιστολής Ελωδών Νόσων και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων* 1 (2013), σ. 201· Tsiamis Konstantinos - Piperaki Evangelia-Theophano - Tsakris Athanasios, "The history of the Greek Anti-Malaria League and the influence of the Italian School of Malariology", *Le Infezioni in Medicina* 21 (2013), σ. 63· Τσιάμης Κωνσταντίνος - Πυπεράκη Ευαγγελία - Τσακρής Αθανάσιος, «Σταθμοί στην ιστορία του ανθελονοσιακού αγώνα στην Ελλάδα (1905-1940)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 58 (2013), σ. 59· Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Βογιατζάκης Ευάγγελος - Τσακρής Αθανάσιος, «Η διαχρονική εξέλιξη των λοιμωδών νοσημάτων και της Μικροβιολογίας στην Ελλάδα τον 20ό αιώνα, μέσα από τις επιστημονικές ανακοινώσεις στην Ιατρική Εταιρεία Αθηνών (1900-1935)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 61 (2016), σ. 149· Gardikas Katerina, *Landscapes of Disease. Malaria in Modern Greece*, εκδ. Central European University Press, Βουδαπέστη 2018, σ. 68.

⁵⁹³ Mandyla Maria - Tsiamis Costas - Kousoumis Alexandros - Petridou Eleni, "Pioneers in the anti-malaria battle in Greece (1900-1930)", *Gesnerus* 68/2 (2011), σ. 184.

⁵⁹⁴ Φ.Ε.Κ. 61/7.4.1905. Να σημειωθεί πως το Βασιλικό Διάταγμα προέβλεπε την κατάθεση ετήσιας λογοδοσίας το πρώτο τρίμηνο κάθε έτους.

⁵⁹⁵ Καρδαμάτης Ιωάννης, *Τα πεπραγμένα (1914-1928)*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1928, σ. ζ'.

⁵⁹⁶ Βακάλης Νικόλαος, «Η καταπολέμηση της ελονοσίας στην περίοδο του μεσοπολέμου και η συμβολή της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών», στο Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008, σ. 186· Mandyla Maria - Tsiamis Costas - Kousoumis Alexandros - Petridou Eleni, "Pioneers in the anti-malaria battle in Greece (1900-1930)", *Gesnerus* 68/2 (2011), σ. 185. Σχετικά με τη συλλογή πληροφοριών για τη συχνότητα της ελονοσίας στην Ελλάδα βλ. Σάββας Κωνσταντίνος, *Περί της εν Ελλάδι και Κρήτη συχνότητας της ελονοσίας*, εκδ. Τυπογραφικόν Κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1909.

⁵⁹⁷ Δήμησας Κωνσταντίνος, «Ο ανθελονοσιακός αγών στην Ελλάδα», *Ακαδημαϊκή Ιατρική* 437 (1976), σ. 4· Νταφούλης Παύλος, «Η συμμετοχή του Ronald Ross στον ελληνικό ανθελονοσιακό αγώνα το 1906», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 25 (2008), σ. 250· Mandyla Maria - Tsiamis Costas - Kousoumis Alexandros - Petridou Eleni, "Pioneers in the anti-malaria battle in Greece (1900-1930)", *Gesnerus* 68/2 (2011), σσ. 188-189.

Σύνδεσμος ζήτησε από τον ιατρό Χρήστο Χατζημάμογλου να δώσει διάλεξη για την καταπολέμηση των ελωδών νοσημάτων στην περιοχή της Ημαθίας.⁵⁹⁸

Εικόνα 2: Κωνσταντίνος Σάββας (1861-1929)

Εικόνα 3: Ιωάννης Π. Καρδαμάτης (1859-1942)

⁵⁹⁸ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Διάλεξις περί καταπολεμήσεως των ελωδών νοσημάτων», αρ. 12, 19.7.1925.

Εικόνα 4: Το έμβλημα του Συλλόγου προς Περιστολή των Ελωδών Νόσων

Η πρώτη αποστολή του συλλόγου πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1905 στον Ωρωπό για την αντιμετώπιση της ελονοσίας που μάστιζε τον πληθυσμό λόγω των χειμερινών βροχών. Μέσα σε λίγες μέρες διανεμήθηκαν 1.000 γραμμάρια κινίνης και ο Καρδαμάτης αναγκάστηκε να ζητήσει τη βοήθεια της Κυβέρνησης για την αποστολή επιπρόσθετων γραμμαρίων. Όταν χρειάστηκε, η εκ νέου, αποστολή κινίνης για την αντιμετώπιση της ελονοσίας στην Αυλίδα και τη Χαλκίδα, η Κυβέρνηση απάντησε αρνητικά λόγω έλλειψης στις αποθήκες.⁵⁹⁹

Αίτιο της έλλειψης ήταν η δυσκολία στην εισαγωγή της κινίνης⁶⁰⁰ με αποτέλεσμα να εμφανίζονται φαινόμενα νοθείας⁶⁰¹ και υψηλής τιμής στην εγχώρια αγορά. Ως εκ τούτου, στις 13 Φεβρουαρίου 1908, ψηφίστηκε ο Νόμος 3252⁶⁰²

⁵⁹⁹ Βλαδίμηρος Λάζαρος, *Ιωάννης Καρδαμάτης. Ο Πρωτεργάτης του Ανθελονοσιακού Αγώνα*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2006, σσ. 46-48· Mandyla Maria - Tsiamis Costas - Kousoumis Alexandros - Petridou Eleni, "Pioneers in the anti-malaria battle in Greece (1900-1930)", *Gesnerus* 68/2 (2011), σσ. 186-187· Tsiamis Konstantinos - Piperaki Evangelia-Theophano - Tsakris Athanasios, "The history of the Greek Anti-Malaria League and the influence of the Italian School of Malariology", *Le Infezioni in Medicina* 21 (2013), σ. 63· Τσιάμης Κωνσταντίνος - Πιπεράκη Ευαγγελία - Τσακρής Αθανάσιος, «Σταθμοί στην ιστορία του ανθελονοσιακού αγώνα στην Ελλάδα (1905-1940)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 58 (2013), σ. 60.

⁶⁰⁰ Ο φλοιός της κίννας υπήρχε στη χώρα μας ήδη από το 1818 όπου και εισήχθη δύο χρόνια αργότερα και το αλκαλοειδές παράγωγό του, η κινίνη. Βλ. Πύρρος Διονύσιος, *Φαρμακοποιία*, Κωνσταντινούπολη 1818, σσ. 39, 63, 74-75· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σ. 95.

⁶⁰¹ Περισσότερα για τη νοθεία της κινίνης βλ. Σάββας Κωνσταντίνος, *Ο προς Περιστολή των Ελωδών Νόσων Σύλλογος (1905-1928)*, εκδ. Τυπογραφικόν Κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1928, σσ. 15-16· Βλαδίμηρος Λάζαρος, *Ιωάννης Καρδαμάτης. Ο Πρωτεργάτης του Ανθελονοσιακού Αγώνα*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2006, σσ. 65-73.

⁶⁰² Φ.Ε.Κ. 60/18.3.1908· Φ.Ε.Κ. 150/9.6.1908.

σχετικά με το κρατικό μονοπώλιό της.⁶⁰³ Σύμφωνα με το Άρθρο 1, η Κυβέρνηση μπορούσε να προμηθευτεί ποικίλες μορφές κινίνης (υδροχλωρική, θειϊκή και διθειϊκή) η οποία ονομαζόταν «Κινίνη του Κράτους» και απαλλασσόταν από φόρους. Η προμήθειά της γινόταν ύστερα από διαγωνισμό του Υπουργείου Οικονομικών, εκτός και αν προερχόταν από δημόσια ιδρύματα της αλλοδαπής. Η χημική εξέτασή της γινόταν από ειδική τριμελή επιτροπή (Άρθρο 2). Η τιμή πώλησης από το Δημόσιο δεν μπορούσε να ξεπεράσει εκείνη των εξόδων προμήθειάς της, προσαυξημένη κατά 5% (Άρθρο 3). Σε περιπτώσεις λιανικής πώλησης ή πώλησης από άλλες δημόσιες αρχές το κόστος της κινίνης δεν μπορούσε να ξεπεράσει τα δέκα λεπτά ανά γραμμάριο (Άρθρο 3). Ακόμη, στις δημόσιες αρχές που είχαν άδεια διάθεσης κινίνης χορηγείτο αμοιβή 1% επί της τιμής πώλησης (Άρθρο 3). Η ελεύθερη εισαγωγή μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο ύστερα από σχετικό χημικό έλεγχο του Υπουργείου Οικονομικών (Άρθρο 4). Σύμφωνα με το Άρθρο 6, όποιοι παραβίαζαν τον Νόμο τιμωρούνταν με χρηματική ποινή (μέχρι 1.000 δραχμές την πρώτη φορά και σε περίπτωση που δεν συμμορφώνονταν πλήρως στη συνέχεια από 500 μέχρι 3.000 δραχμές). Τέλος, στους απόρους η κινίνη χορηγείτο δωρεάν (Άρθρο 7). Μετά το 1924, όταν η Κυβέρνηση δεν είχε πλέον τον έλεγχο στην εισαγωγή της κινίνης, η «νέα κινίνη» που κυκλοφορούσε περιείχε 0.1 γραμμάρια κινίνης ανά δισκίο, παρόλο που στο κουτί αναγραφόταν 0.2 γραμμάρια.⁶⁰⁴ Λόγω της αυξημένης ζήτησης κινίνης και εκμετάλλευσής της από τους φαρμακοποιούς στην επικράτεια, ο Βενιζέλος θεσπίζει το Νόμο 4070/1929, σύμφωνα με τον οποίο καταργείται ο εισαγωγικός δασμός του φαρμάκου και απαγορεύεται η πώλησή του σε τιμή που θα ξεπερνούσε την αντίστοιχη χονδρική στην Αθήνα προσαυξημένη κατά 30%. Αντίστοιχα για τη χονδρική πώληση

---

⁶⁰³ Πομώνης Δημήτριος, *Υγειονομική νομοθεσία*, τόμ. 1, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1925, σσ. 160-177· Σάββας Κωνσταντίνος, *Ο προς Περιστολήν των Ελωδών Νόσων Σύλλογος (1905-1928)*, εκδ. Τυπογραφικόν Κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1928, σσ. 16-17· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα Πρακτικά: *ΚΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 283· Gardikas Katerina, *Landscapes of Disease. Malaria in Modern Greece*, εκδ. Central European University Press, Βουδαπέστη 2018, σ. 295.

⁶⁰⁴ Tsiamis Konstantinos - Piperaki Evangelia-Theophano - Tsakris Athanasios, "The history of the Greek Anti-Malaria League and the influence of the Italian School of Malariology", *Le Infezioni in Medicina* 21 (2013), σ. 68.

απαγορευόταν η προσαύξηση της τιμής κόστους σε επίπεδα ανώτερα του 10%.⁶⁰⁵ Στους απόρους συνέχιζε να χορηγείται δωρεάν.⁶⁰⁶

Σύμφωνα με τον τοπικό τύπο της Βέροιας το 1930 ξέσπασε σκάνδαλο νοθείας κινίνης,⁶⁰⁷ με αποτέλεσμα να συλληφθεί ο Διευθυντής του Χημείου Θεσσαλονίκης.⁶⁰⁸ Ακόμη, το 1935 η Μακεδονική Ηχώ αναφέρεται στην ελονοσία⁶⁰⁹ και τη διανομή της κινίνης στην πόλη της Βέροιας, καταγγέλλοντας ένα πρωτοφανές «δυσβάστακτο μέτρο». Συγκεκριμένα, κατηγορεί την Κυβέρνηση Τσαλδάρη η οποία αύξησε τον φόρο κινίνης κατά 50%. Έτσι η τιμή της από 3.000 έφθασε τις 4.500 δραχμές το κιλό και κατά συνέπεια η τιμή του σωληνάριου αυξήθηκε από έξι σε εννέα δραχμές. Τονίζει πως πλέον οι κάτοικοι του Μακεδονικού και Θεσσαλικού κάμπου πεθαίνουν από την ελονοσία διότι «παρασύρθηκαν» ψηφίζοντας το λαϊκό κόμμα και πληρώνουν το τίμημα. Η κινίνη έγινε είδος πολυτελείας και ψέγει την Κυβέρνηση που αγνοεί το πρόβλημα. Ωστόσο, υποθέτει πως αυτό συμβαίνει διότι απουσιάζει από τη Βουλή ένας Μακεδόνας βουλευτής σε αντίθεση με την κυβέρνηση Βενιζέλου όπου συμμετείχαν τέσσερις. Ο αρθρογράφος καταλήγει πως ο φόρος στην κινίνη είναι μια πραγματική δολοφονία του ελληνικού λαού.⁶¹⁰

Το 1931 με τον Νόμο 5043 η εισαγωγή, συσκευασία και πώληση της κινίνης μεταβιβάστηκε στο Υπουργείο Υγιεινής και απαγορεύτηκε στους ιδιώτες η εισαγωγή της από το εξωτερικό.⁶¹¹ Σύμφωνα με το Άρθρο 3 συστάθηκε Μόνιμη Επιτροπή Κρατικής Κινίνης που υπαγόταν στο Υπουργείο Υγιεινής, ήταν υπεύθυνη για την εφαρμογή του Νόμου 5043 και συγκροτείτο από: τον Καθηγητή της Φαρμακολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον Καθηγητή της Υγιεινής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον Καθηγητή της Ανόργανης Χημικής Τεχνολογίας του Μετσόβιου Πολυτεχνείου,

---

⁶⁰⁵ Φ.Ε.Κ. 94/9.3.1929.

⁶⁰⁶ Φ.Ε.Κ. 170/27.6.1931.

⁶⁰⁷ Περισσότερα για τον φόρο κινίνης βλ. «Το προσφυγικό ζήτημα στον τοπικό Τύπο» και συγκεκριμένα την υποενοότητα «Ιατρικά θέματα».

⁶⁰⁸ Εφημερίδα *ΑΣΤΗΡ*, «Κρίσεις και Επικρίσεις», αρ. 114/1, 19.11.1930, σ. 4.

⁶⁰⁹ Η Μακεδονική Ηχώ αναφέρεται στην ελονοσία ως η «κυριότερη μάστιγα του Ελληνικού Λαού που εμφανίζεται κατά τους θερινούς και φθινοπωρινούς μήνες». Βλ. Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «Ελονοσία», αρ. 1, 11.4.1935.

⁶¹⁰ Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ενώ μας μαστίζει η ελονοσία διπλασιάζεται ο φόρος της κινίνης», αρ. 232/119, 22.3.1933.

⁶¹¹ Φ.Ε.Κ. 170/27.6.1931· Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ. 221.

τον Διευθυντή της Υγιεινής του Υπουργείου Υγιεινής, τον Τμηματάρχη Λοιμωδών Νόσων του Υπουργείου Υγιεινής, τον Ειδικό Επιθεωρητή της Ελονοσίας του Υπουργείου Υγιεινής και τον Ειδικό Επιθεωρητή των Φαρμακείων του Υπουργείου Υγιεινής. Τα καθήκοντα Εισηγητού εκτελούσε ο Προϊστάμενος του Τμήματος Κρατικής Κινίνης. Συστάθηκε επίσης Τμήμα Κρατικής Κινίνης που υπαγόταν στο Υπουργείο Υγιεινής. Στους δημοσίους υπαλλήλους που πωλούσαν σε χονδρική την κινίνη δινόταν αμοιβή 1% επί του κόστους της και το νόμιμο εμπορικό κέρδος των φαρμακοποιών ανερχόταν μέχρι το 3% επί της χονδρικής τιμής. Τέλος, το κέρδος της λιανικής πώλησης σε σκόνη δεν μπορούσε να ξεπεράσει το 30% της κρατικής τιμής και σε δισκία ή σακχαρόπηκτα το 10% της χονδρικής.

Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων προέβη στην αγορά 19.000 χιλιογράμμων κινίνης σε δισκία και 5.000.000 φυσίγγων τα οποία πωλούσε σε τιμές κόστους στους αγρότες πρόσφυγες είτε τοις μετρητοίς είτε επί πιστώσει για την καταπολέμηση της ελονοσίας.⁶¹² Καίρια είναι η μαρτυρία του Μάνθου Μεταλινού, Διευθυντή της Υγειονομικής Υπηρεσίας του Εποικισμού, ο οποίος αναφέρει πως κατά τα έτη 1925-1930 διανεμήθηκαν δωρεάν 10.000 φυσίγγια κινίνης στο Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας.⁶¹³ Τον Μάιο του 1925 συστάθηκε από την Επιτροπή η Υγειονομική Υπηρεσία Μακεδονίας-Θράκης για την καταπολέμηση της ελονοσίας στη βόρεια Ελλάδα.⁶¹⁴ Το 1928 η ελονοσία κόστιζε στο κράτος περίπου 700.000.000 δραχμές ετησίως.⁶¹⁵

Το 1929 με τον Νόμο 4069⁶¹⁶ ιδρύεται η Υγειονομική Σχολή Αθηνών⁶¹⁷ στην οποία δημιουργήθηκε ειδικό Τμήμα Ελονοσιολογίας.⁶¹⁸ Στα πρώτα χρόνια μετά από

---

⁶¹² Κριμπάς Βασίλειος, «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 13 (1999-2000), σ. 253.

⁶¹³ Μεταλινός Μάνθος, *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1932, σ. 32.

⁶¹⁴ Δήμησσας Κωνσταντίνος, «Ο ανθελονοσιακός αγών στην Ελλάδα», *Ακαδημαϊκή Ιατρική* 437 (1976), σσ. 5-6· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα *Πρακτικά: ΚΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 284.

⁶¹⁵ Κατσάπης Κώστας, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007β, σ. 44.

⁶¹⁶ Φ.Ε.Κ. 94/9.3.1929· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η Υγειονομική Σχολή Αθηνών και η μετεξέλιξή της σε Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας», *Ιατρικά Θέματα* 39 (2005), σ. 25· Tsiamis Konstantinos - Piperaki

την ίδρυσή της, το Τμήμα Ελονοσιολογίας που δραστηριοποιήθηκε έντονα στον ανθελονοσιακό αγώνα, είχε ως μόνιμο και έκτακτο προσωπικό τους: Ιωάννη Σφάγγο, Δημήτριο Μεσσηνέζη, Πέτρο Ίσαρη, Κωνσταντίνο Δήμησσα, Γεώργιο Γεωργόπουλο, Παναγιώτη Δενδρινό, Αθανάσιο Μαντέκο, Γεώργιο Μπελιό (μετέπειτα Καθηγητή Παρασιτολογίας της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών) και τον εντομολόγο Ιωάννη Χατζηνικολάου, με επικεφαλής τους Marshall Balfour (αντιπρόσωπος του Ιδρύματος Rockefeller)⁶¹⁹ και Γρηγόρη Λιβαδά. Κατά διαστήματα συνεργάστηκαν με το Τμήμα Ελονοσιολογίας επιφανείς επιστήμονες όπως ο Γεώργιος Πανταζής, ο Αντώνιος Παπαδάκης, ο Βασίλειος Βαλαώρας, ο Marshall Barber, ο Justus Rice και ο Raymond Shannon.⁶²⁰ Επίσης, σε όλη τη χώρα ιδρύθηκαν ανθελονοσιακά ιατρεία και πειραματικοί σταθμοί ελονοσίας.⁶²¹

Evangelia-Theophano - Tsakris Athanasios, "The history of the Greek Anti-Malaria League and the influence of the Italian School of Malarology", *Le Infezioni in Medicina* 21 (2013), σ. 72· Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Διεθνείς οργανισμοί και δημόσια υγεία στο νομό Σερρών κατά το Μεσοπόλεμο», στα Πρακτικά Γ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Οι Σέρρες και η περιοχή τους, 100 χρόνια από την απελευθέρωση (1913-2013)*, εκδ. Δήμος Σερρών, Σέρρες 2016 σ. 232.

⁶¹⁷ Περισσότερα για τα μαθήματα που διδάσκονταν στη Σχολή σχετικά με την ελονοσία βλ. Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγο Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α', εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σσ. 35-41. Σχετικά με την ίδρυσή της βλ. Λέβητ Τζέφρεϋ, «Η ίδρυση της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών», στο Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008, σσ. 113-120.

⁶¹⁸ Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγο Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α', εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σ. 27. Το 1936 μετονομάστηκε σε Τμήμα Ελονοσιολογίας και νοσημάτων των θερμών χωρών. Βλ. Φ.Ε.Κ. 122/7.3.1936· Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγο Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α', εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σσ. 28-29.

⁶¹⁹ Το κλιμάκιο του ιδρύματος Rockefeller λειτουργούσε υπό την τεχνική διεύθυνση του ελονοσιολόγου ιατρού Marshall Balfour. Το υπηρέτησαν και πλαισίωσαν το προσωπικό της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών, καθώς και άλλοι διαπρεπείς επιστήμονες, όπως και οι ιατροί Marshall Barber και Justus Rice, ο υγειονολόγος μηχανικός Daniel Wright (UNRRA, WHO-World Health Organization) και ο εντομολόγος Raymond C. Shannon. Βλ. Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σσ. 413-414· Δήμησσας Κωνσταντίνος, «Ο ανθελονοσιακός αγών στην Ελλάδα», *Ακαδημαϊκή Ιατρική* 437 (1976), σ. 8· Gardikas Katerina, "History of Malaria in Modern Greece", *Research Reports from the Rockefeller Archive Center* (Winter 2004/2005), σ. 16

⁶²⁰ Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα Πρακτικά: *ΚΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 287-288· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η Υγειονομική Σχολή Αθηνών και η μετεξέλιξή της σε Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας», *Ιατρικά Θέματα* 39 (2005), σ. 27· Βακάλης Νικόλαος, «Η καταπολέμηση της ελονοσίας στην περίοδο του μεσοπολέμου και η συμβολή της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών», στο Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008, σσ. 186-187.

⁶²¹ Βακάλης Νικόλαος, «Η καταπολέμηση της ελονοσίας στην περίοδο του μεσοπολέμου και η συμβολή της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών», στο Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και*

Το ίδιο έτος, με τον Νόμο 4333, ιδρύθηκε το Υγειονομικό Κέντρο Αθηνών, το οποίο ανήκε στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Υγιεινής. Αξίζει να σημειωθεί πως η Υγειονομική Σχολή Αθηνών λειτουργούσε πλέον ως παράρτημα του Κέντρου.⁶²² Σύμφωνα με το Άρθρο 2 του Διατάγματος «Περί οργάνωσης των Υπηρεσιών του Υγειονομικού Κέντρου Αθηνών συμπεριλαμβανομένης και της Υγειονομικής Σχολής», στις αρμοδιότητες του Κέντρου υπάγονταν τα ακόλουθα αντικείμενα: η διεύθυνση της Υγειονομικής Σχολής, η διεύθυνση και η διοίκηση των υγειονομικών υποθέσεων της περιφέρειας, η εκπαίδευση του υγειονομικού προσωπικού, η παροχή τεχνικών γνώμων στις υπηρεσίες του Υπουργείου Υγιεινής και η μελέτη των επιστημονικών και πρακτικών προβλημάτων υγιεινής κυρίως στην Ελλάδα. Σύμφωνα με το Άρθρο 3 το Κέντρο συγκροτείτο από τα εξής τμήματα: Τμήμα Δημόσιας Υγιεινής και Κοινωνικής Ιατρικής και Υγειονομικής Σχολής, Τμήμα Σχολικής Υγιεινής, Τμήμα Ελονοσίας, Τμήμα Υγειονομικής Μηχανικής και Τμήμα Ερευνών. Στο Τμήμα Ελονοσίας υπεύθυνος ήταν ένας ξένος Τεχνικός Σύμβουλος ο οποίος εκτελούσε και χρέη Διευθυντή του Τμήματος Ελονοσίας της Υγειονομικής Σχολής. Στο Τμήμα εργάζονταν επίσης ένας ιατρός βοηθός του Τεχνικού Συμβούλου με μηνιαία αντιμισθία μέχρι 15.000 δραχμές, ένας γραμματέας του Τεχνικού Συμβούλου με μηνιαία αντιμισθία μέχρι 4.500 δραχμές, ένας ιατρός Υγεινολόγος με μηνιαία αντιμισθία μέχρι 10.000 δραχμές, δύο παρασκευαστές με μηνιαία αντιμισθία μέχρι 2.500 δραχμές και δύο παρασκευαστές εργάτες με μηνιαία αντιμισθία μέχρι 2.000 δραχμές. Οι αρμοδιότητες του Τμήματος αφορούσαν τη διδασχή των σχετικών μαθημάτων στην Υγειονομική Σχολή, τις εργαστηριακές

κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008, σσ. 187-188.

⁶²² Φ.Ε.Κ. 292/17.8.1929· Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ.413· Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγος Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α', εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σσ. 25-26. Βλ Φ.Ε.Κ. 50/25.1.1936 για τον Αναγκαστικό Νόμο «περί τροποποίησης της λειτουργίας της Υγειονομικής Σχολής του Υγειονομικού Κέντρου Αθηνών» και Φ.Ε.Κ. 122/7.3.1936 για το Διάταγμα [Περί προσόντων και εκλογής του διδακτικού προσωπικού της Υγειονομικής Σχολής και τροποποίησης διατάξεων του από 30 Σεπτεμβρίου 1930 Προεδρικού Διατάγματος «περί οργάνωσης των Υπηρεσιών του Υγειονομικού Κέντρου Αθηνών συμπεριλαμβανομένης και της Υγειονομικής Σχολής»].

έρευνες, τις πρακτικές ασκήσεις και την εφαρμογή των ανθελονοσιακών μέτρων στην ύπαιθρο σύμφωνα με πορίσματα των ανωτέρω ερευνών.⁶²³

Η κυβέρνηση Βενιζέλου το 1930 προβαίνει σε σύσταση της Επιτροπής Ανθελονοσιακού Αγώνα (Νόμος 4555/1930) με έδρα το Υπουργείο Υγιεινής και με ετήσιο προϋπολογισμό 24.000.000 δραχμών.⁶²⁴ Η Επιτροπή περιλάμβανε τον Γενικό Διευθυντή της Γενικής Διεύθυνσης του Δημοσίου Λογιστικού (Πρόεδρος), τον Διευθυντή του Υπουργείου Υγιεινής, τον Γενικό Υγειονομικό Επιθεωρητή του Στρατού, τους Καθηγητές της Υγιεινής και Φαρμακολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον Διευθυντή της Σχολικής Υγιεινής, τον Διευθυντή της Τοπικής Αυτοδιοίκησης του Υπουργείου Εσωτερικών, έναν Διευθυντή από το Υπουργείο Γεωργίας, έναν μηχανικό Δημοσίων Έργων που να ειδικεύεται στα υδραυλικά έργα (ορισμός από το Υπουργείο Συγκοινωνιών), έναν αντιπρόσωπο της Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων, τον Επιθεωρητή ελονοσίας του Υπουργείου Υγείας και τέλος τον Τμηματάρχη Λοιμωδών Νόσων.⁶²⁵ Τα μέλη της Επιτροπής λάμβαναν 200 δραχμές αποζημίωση ανά συνεδρία με ανώτατο όριο τις 800 (4 συνεδρίες). Επίσης, ήταν υπεύθυνη για την πρόσληψη έκτακτου προσωπικού (μέγιστη ημερήσια αποζημίωση για το επιστημονικό προσωπικό 250 δραχμές, για το υπόλοιπο προσωπικό 150 και για τους εργάτες 75) και Επιθεωρητών (αποζημίωση μέχρι 10.000 δραχμές το μήνα) για την καταπολέμηση της ελονοσίας. Για την εκπαίδευση του έκτακτου προσωπικού προβλεπόταν η πρόσληψη διδακτικού προσωπικού με ανώτατη ωριαία αντιμισθία τις 250 δραχμές και όριο τις 30 ώρες.

Οι έντονες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης για την πίστωση 24 εκατομμυρίων δραχμών στην Επιτροπή είχαν ως αποτέλεσμα να καταργηθεί σύντομα και να συσταθεί η Υπηρεσία Ανθελονοσιακού Αγώνα του Υπουργείου Υγιεινής. Η Ελλάδα χωρίστηκε σε τέσσερις τομείς με επικεφαλής έναν Επιθεωρητή ελονοσίας ανά τομέα. Ο πρώτος τομέας περιλάμβανε τη Στερεά Ελλάδα, τις

---

⁶²³ Φ.Ε.Κ. 343/8.10.1930.

⁶²⁴ Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σσ. 204-205· Δήμησας Κωνσταντίνος, «Ο ανθελονοσιακός αγών στην Ελλάδα», *Ακαδημαϊκή Ιατρική* 437 (1976), σσ. 6-7· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα Πρακτικά: *ΚΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 285.

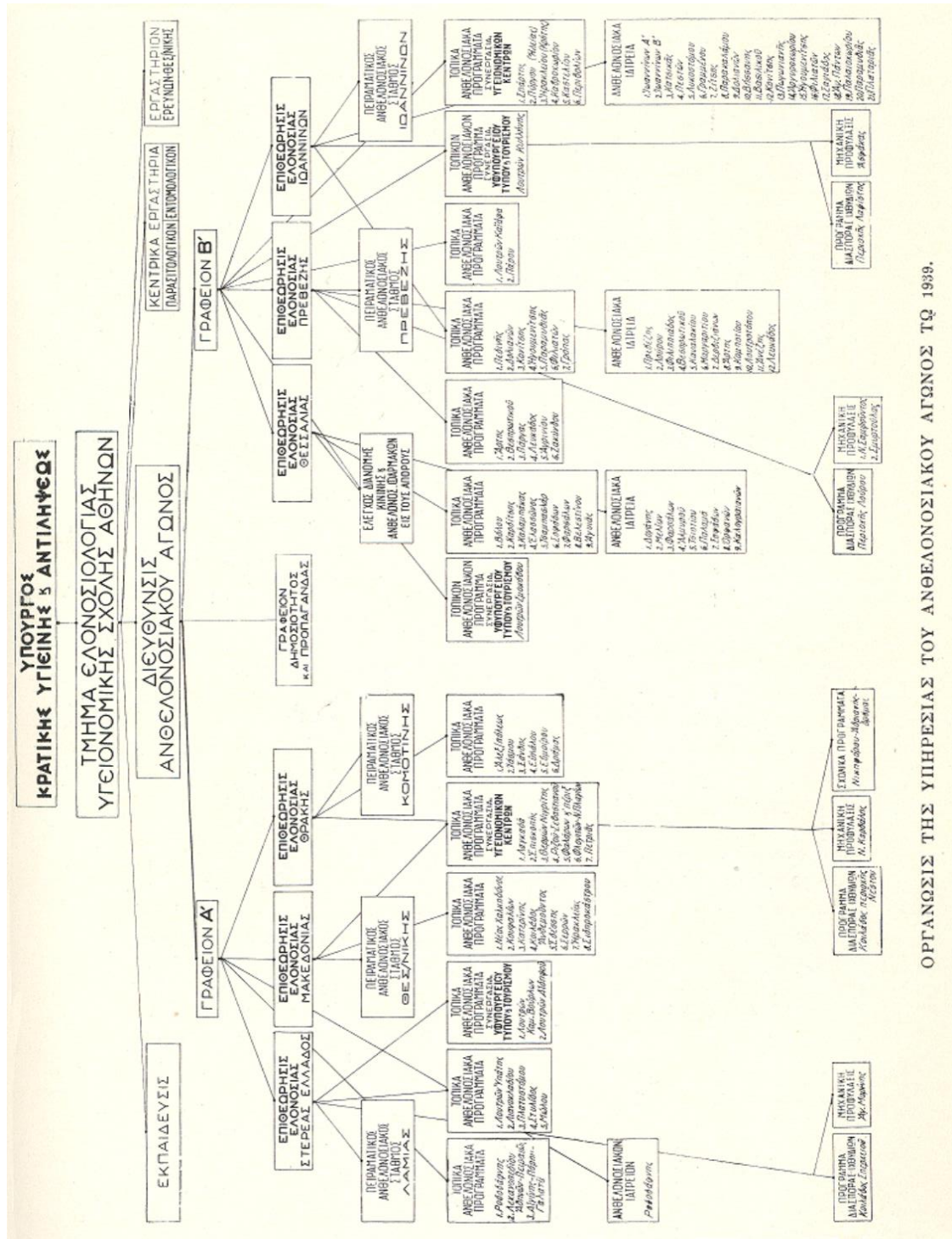
⁶²⁵ Φ.Ε.Κ. 120/19.4.1930.

Σποράδες, τις Κυκλάδες και τα νησιά του Αιγαίου, ο δεύτερος την Πελοπόννησο, την Κεφαλονιά, τη Ζάκυνθο και την Κρήτη, ο τρίτος την Ήπειρο, τη Λευκάδα και την Κέρκυρα, ο τέταρτος τη Μακεδονία και τη Θράκη. Η Υπηρεσία Ανθελονοσιακού Αγώνα καταργήθηκε τον Ιούνιο του 1932 και στη θέση της ιδρύθηκε η Υπηρεσία Επιθεωρήσεως της Ελονοσίας στο Υπουργείο Υγιεινής μέχρι το 1937 όταν και εντάχθηκε ως Διεύθυνση Ανθελονοσιακού Αγώνα στο Τμήμα Ελονοσίας της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών.⁶²⁶ Να σημειωθεί πως το 1939 η Διεύθυνση Ανθελονοσιακού Αγώνα είχε χωρίσει την Ελλάδα σε έξι τομείς (Στερεάς Ελλάδας, Μακεδονίας, Θράκης, Θεσσαλίας, Πρέβεζας και Ιωαννίνων) με αντίστοιχους πειραματικούς ανθελονοσιακούς σταθμούς και ιατρεία (βλ. εικόνα 5). Κατά τη διάρκεια της Έκθεσης Υγιεινής της Αθήνας το 1938 συμπεριελήφθησαν στα περίπτερα 23 και 24 ο ανθελονοσιακός αγώνας και η κίνηση του Κράτους αντίστοιχα.⁶²⁷

---

⁶²⁶ Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ. 205, υποσημείωση 1· Δήμησας Κωνσταντίνος, «Ο ανθελονοσιακός αγών στην Ελλάδα», *Ακαδημαϊκή Ιατρική* 437 (1976), σσ. 7-10· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα *Πρακτικά: ΚΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 285-287.

⁶²⁷ Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη - Ανδρούτσος Γεώργιος - Τσακρής Αθανάσιος, «Μικροβιολογικά θέματα της Έκθεσης Υγιεινής της Αθήνας (1938)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 59 (2014), σσ. 51-52.

Εικόνα 5: Οργάνωση της Διεύθυνσης του Ανθελονοσιακού Αγώνος το 1939. Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγος Ιωάννης, *Η ελθονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευνα-καταπολέμησις*, τόμ. Α', εκδ. Τύποις Πυρσοῦ Α.Ε., Αθήνα 1940.

Μέθοδοι θεραπείας

Στη σχετική βιβλιογραφία αναφέρονται αρκετές μέθοδοι θεραπείας της ελονοσίας. Αναφέρουμε αντιπροσωπευτικά την Κινίνη (quinine), την αρρενάλη, την πλασμοκίνη (plasmoquine),⁶²⁸ την κινόπλασμίνη (quinoplasmine),⁶²⁹ την ατεβρίνη (atevgrine),⁶³⁰ τη χλωροκίνη (chloroquine),⁶³¹ την παλουδρίνη (paloudrine),⁶³² τη δαραπρίμη (daraprim),⁶³³ την προγουανίλη, την αμοδιακίνη, την πυριμεθαμίνη, τη στοβαρσόλη (οργανική αρσενικούχος σύνθεση)⁶³⁴ και την κινιο-στοβαρσόλη (κινίνο με στοβαρσόλη).⁶³⁵

Η πιο διαδεδομένη θεραπεία της ελονοσίας ήταν αυτή με την κινίνη (κινίνο).⁶³⁶ Το κινίνο αναστέλλει τον πολλαπλασιασμό των σχιζογονικών μορφών του πλασμοδίου και τους πυρετικούς παροξυσμούς.⁶³⁷ Η κινίνη έριχνε τον πυρετό

---

⁶²⁸ Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ. 221, υποσημείωση 3. Οι Werner Schulemann, Fritz Schönhöfer και August Wiegler πέτυχαν τη σύνθεσή της από την κινόλεϊνη το 1924. Βλ. Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 48-50· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σ. 98.

⁶²⁹ Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ. 221, υποσημείωση 3. Είναι ο συνδυασμός της κινίνης με την πλασμοκίνη σε αναλογία 0.01 γραμμάρια πλασμοκίνης και 0.3 γραμμάρια θειϊκής κινίνης. Βλ. Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σ. 98.

⁶³⁰ Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ. 221, υποσημείωση 2. Παράγωγο της ακριδίνης το οποίο συνέθεσαν οι Fritz Mietzsch και Hans Mauss το 1930. Έχει παρόμοιες θεραπευτικές ιδιότητες με το κινίνο, ωστόσο είναι τοξικό. Βλ. Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 46-48· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σ. 97.

⁶³¹ Η χλωροκίνη ανακαλύφθηκε από τον Hans Andersag το 1934.

⁶³² Η παλουδρίνη ανακαλύφθηκε από τους Francis Curd, Garnet Davey και Frank Rose το 1945. Βλ. Greenwood David, *Antimicrobial Drugs: Chronicle of a Twentieth Century Medical Triumph*, εκδ. Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2008, σσ. 296-297.

⁶³³ Η δαραπρίμη ανακαλύφθηκε από τον George Hitchings το 1952.

⁶³⁴ Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ. 221, υποσημείωση 4· Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σ. 51.

⁶³⁵ Philippe H., *Η ελονοσία και θεραπεία αυτής δια του antidote malaria*, εκδ. Ιωάννου Βάρτσου, Αθήνα 1922, σσ. 7-8· Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ. 221, υποσημειώσεις 1-5· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα Πρακτικά: *ΚΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 280-281· Gardikas Katerina, *Landscapes of Disease. Malaria in Modern Greece*, εκδ. Central European University Press, Βουδαπέστη 2018, σσ. 289-304.

⁶³⁶ Για τα άλατα κινίνης βλ. Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σσ. 524-529.

⁶³⁷ Καρδαμάτης Ιωάννης, *Η ελονοσία*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1926, σσ. 190-196.

και ο ασθενής καθίστατο άθερμος (athermal).⁶³⁸ Το θεωρούσαν ασφαλές φάρμακο διότι δεν εμφάνιζε επικίνδυνες τοξικές παρενέργειες. Γνωστό φάρμακο της εποχής (1920) ήταν η Αθερμόλη του φαρμακοποιού Ηλία Κατσόγιαννη από τη Θεσσαλονίκη το οποίο και παρείχε ο ίδιος δωρεάν σε όσους νοσούσαν από ελονοσία.⁶³⁹ Επίσης, η ιταλική εταιρεία Bisleri εξήγαγε στην Ελλάδα το τυποποιημένο φαρμακευτικό σκεύασμα «Εζανοφέλη» (Esanofle) και η ελληνική εταιρεία Spes την «Αντιθερμόλη».⁶⁴⁰ Στις αρχές του 20ού αιώνα κυκλοφόρησε το “antidote-malaria” του Dr. Philippe που περιείχε κινίνη, αρρενάλη, πρωτοξαλικό σίδηρο, εκχυλίσματα κίνας, χολής και σπληνός δίνοντας έτσι έμφαση στην οποθεραπεία.⁶⁴¹ Η δοσολογία του ήταν 6 χάπια την ημέρα και συγκεκριμένα ο ασθενής λάμβανε 2 δισκία στις 6 το πρωί, 2 στις 9 και άλλα 2 στις 12 το μεσημέρι για 15 ημέρες. Στη συνέχεια έπρεπε να επαναληφθεί μετά από 10 - 12 ημέρες.⁶⁴² Για παιδιά ηλικίας 7-8 ετών χορηγούνταν 2 χάπια την ημέρα και από 12 ετών και άνω 3 χάπια.

Εικόνα 6: Διαφήμιση φαρμάκου σε εφημερίδα της εποχής.

⁶³⁸ Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σ. 7· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικῆς ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σ. 37.

⁶³⁹ Συμεωνίδου Χαρά, *Η κριτική πρόσληψη του έργου του ποιητή Ηλία Π. Κατσόγιαννη*, Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 6.

⁶⁴⁰ Διαμαντόπουλος Αθανάσιος - Μαρσέλος Μάριος, *Παλαιά Φαρμακοδοχεία*, εκδ. Ιατρική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα 1993, σ. 184.

⁶⁴¹ Philippe H., *Η ελονοσία και θεραπεία αυτής δια του antidote malaria*, εκδ. Ιωάννου Βάρτσου, Αθήνα 1922, σσ. 8-9. Η οποθεραπεία στηριζόταν στη θεραπευτική χρησιμοποίηση οργάνων ή εκχυλισμάτων οργάνων ζωικής προέλευσης για την αναπλήρωση της ανεπάρκειας ορισμένων οργάνων με τη χορήγηση των ομολόγων τους που λαμβάνονται από ζώα.

⁶⁴² Philippe H., *Η ελονοσία και θεραπεία αυτής δια του antidote malaria*, εκδ. Ιωάννου Βάρτσου, Αθήνα 1922, σσ. 12-13.

ΕΞΑΝΘΡΑΞΗ

ESANOFLE

ΘΕΡΑΠΕΥΕΙ

ΤΟΥΣ ΕΛΕΙΟΓΕΝΕΙΣ ΠΥΡΕΤΟΥΣ

ΦΑΡΜΑΚΟΝ ΑΛΑΘΑΣΤΟΝ
ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΕΝΤΟΣ 15 ΗΜΕΡΩΝ

ΙΑΣΙΣ ΑΣΦΑΛΗΣ

F. BISLERI & Co
MILAN

Πωλείται εις όλα τα πρώτης τάξεως Φαρμακεία

Πράκτωρ: Γ. ΠΕΤΡΟΝΙΟ

ΣΕΥΡΝΗ

68-150

Υπεύθυνος Γ. Ι. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ

Εικόνα 7: Διαφήμιση στην εφημερίδα *Ημερησία* 29.3.1910.

Εικόνα 8: Φιαλίδια της Εζανωφέλης και της Αντιθερμόλης (πρόσθια όψη).⁶⁴³

Εικόνα 9: Φιαλίδια της Εζανωφέλης και της Αντιθερμόλης (οπίσθια όψη).

⁶⁴³ Διαμαντόπουλος Αθανάσιος - Μαρσέλος Μάριος, *Παλαιά Φαρμακοδοχεία*, εκδ. Ιατρική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα 1993.

Εικόνα 10: Το σκεύασμα του Dr. Philippe για την αντιμετώπιση της ελονοσίας.

Η χορήγηση της κινίνης γινόταν ενδομυϊκά με επιπλοκές (σκληρό δέρμα λόγω νέκρωσης των ιστών, αποστήματα, τέτανος, ισχιάς), ενδοφλέβια με επιπλοκές (σπασμούς, απώλεια συνείδησης, φλεβίτιδα), υποδόρια με επιπλοκές (φλεγμονή, νέκρωση των ιστών, τοπική κάκωση), διά του απευθυσμένου και από το στόμα σε μορφή διαλύματος, δισκίων και καψουλών.⁶⁴⁴ Στο υλικό που μελετήθηκε, παρατηρήθηκαν νοσηλείες που οφείλονταν σε παρενέργειες του φαρμάκου. Συγκεκριμένα, 2 περιστατικά εισήχθησαν στο νοσοκομείο με αιμοσφαινουρία κατόπιν λήψεως κινίνης, 1 περιστατικό με απόστημα γλουτού κατόπιν ενέσεως κινίνης διανοιχθέν, 2 περιστατικά με αποστήματα ενέσεων κινίνης, 1 περιστατικό με γάγγραινα δεξιού μηρού κατόπιν ενέσεως κινίνης και τέλος, 1 περιστατικό με ελαφρά δηλητηρίαση λόγω κινίνης. Φαίνεται πως η κινίνη θεωρείτο πολύ ισχυρό φάρμακο αφού ένας αρτεργάτης 20 ετών εισήχθη στο νοσοκομείο με «απόπειρα αυτοκτονίας διά δισκίου κινίνης».

⁶⁴⁴ Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σσ. 529-536· Καρδαμάτης Ιωάννης, *Η ελονοσία*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1926, σσ. 196-207· Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 40-42· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σ. 96.

Εικόνα 11: Διαφήμιση της Κινοπλασμίνης σε εφημερίδα της εποχής.

Εικόνα 12: Διαφήμιση της Κινοπλασμίνης σε εφημερίδα της εποχής.

Σχετικά με την αντιμετώπιση της εξάπλωσης της ελονοσίας, η αποτελεσματικότερη μέθοδος θεωρείτο η καταστροφή των κουνουπιών στο υδρόβιό τους στάδιο (προνύμφες). Συγκεκριμένα, με τη δημιουργία κανονικής και γρήγορης ροής στα λιμνάζοντα νερά το περιβάλλον γινόταν εχθρικό ως προς την ανάπτυξη των προνυμφών. Επίσης, η αποκοπή της φυτείας στα νερά ήταν καθοριστική για τον περιορισμό τους, διότι το νερό αφηνόταν ελεύθερο να τρέξει δημιουργώντας ένα ασύμφορο περιβάλλον. Η αλλαγή της στάθμης των νερών βοηθούσε συνεπικουρικά διότι στα σημεία που η στάθμη ήταν ασταθής, εύκολα καταστρέφονταν οι προνύμφες. Ακόμη, η αποξήρανση, η αποστράγγιση, η επιχωμάτωση και η απομάκρυνση των νερών από τη ζώνη μιας κατοικημένης περιοχής είχε ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση των εστιών στις οποίες αναπτύσσονταν οι προνύμφες.⁶⁴⁵

Σε περιπτώσεις όπου δεν μπορούσε να γίνει η υδραυλική εξυγίανση εφαρμόζονταν άλλα μέτρα, όπως προμήθεια μικρών ψαριών *gambusia affinis* από την Ιταλία για την καταστροφή των προνυμφών των κουνουπιών το οποίο όμως απέτυχε ως μέτρο, διότι τα *gambusia affinis* γίνονταν λεία άλλων ψαριών.⁶⁴⁶ Οι ειδικοί εφάρμοζαν, επίσης, διπλό άλας αρσενικώδους και οξικού χαλκού (Vert de Schweinfurt - Vert de Paris - Paris Green - Πράσινο των Παρισίων) κατά των προνυμφών το οποίο ψεκαζόταν με ειδικά αεροπλάνα. Η ανόργανη αυτή χημική ένωση ήταν αρκετά τοξική και το μέτρο αποδείχθηκε επιτυχές λόγω της εύκολης

---

⁶⁴⁵ Καρδαμάτης Ιωάννης, *Η ελονοσία*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1926, σσ. 231-239· Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 106-115· Δήμησσας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σσ. 115-125· Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγος Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α', εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σσ. 213-217.

⁶⁴⁶ Μεταλινός Μάνθος, *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1932, σ. 20· Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 131-135· Δήμησσας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σσ. 130, 137-140· Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγος Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α', εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σσ. 191-202· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα Πρακτικά: *ΚΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 284· Tsiamis Konstantinos - Piperaki Evangelia-Theophano - Tsakris Athanasios, "The history of the Greek Anti-Malaria League and the influence of the Italian School of Malariology", *Le Infezioni in Medicina* 21 (2013), σσ. 63-65.

εφαρμογής και του χαμηλού κόστους.⁶⁴⁷ Χρησιμοποιήθηκε, τέλος, και η εφαρμογή πετρελαίου στην επιφάνεια του νερού, το οποίο, βεβαίως ήταν δηλητηριώδες και τοξικό. Στα μειονεκτήματά του καταγράφονταν η υψηλή τιμή εμπορίου και η οσμή του.⁶⁴⁸

Άλλα μέτρα κατά των κουνουπιών περιλάμβαναν τον ψεκάσμό τους με το μείγμα του Παναμά το οποίο είχε ως βάση τη φαινόλη και ήταν αρκετά τοξικό. Θεωρείτο αρκετά αποτελεσματικό, αλλά κατέστρεφε όλα τα υδρόβια της περιοχής.⁶⁴⁹ Στις αγροτικές περιοχές χρησιμοποιούνταν, επίσης, κουνουπιέρες⁶⁵⁰ ή ακόμη τοποθετούνταν μεταλλικά πλέγματα στις εισόδους και στα παράθυρα των σπιτιών.⁶⁵¹ Τέλος, μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου εισάγεται το DDT (Dichloro-Diphenyl-Trichloroethane) από τον Paul Muller στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της τρίτης φάσης του ανθελονοσιακού αγώνα.⁶⁵²

---

⁶⁴⁷ Μεταλινός Μάνθος, *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1932, σσ. 22-26· Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 119-130· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σσ. 130, 131-137· Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγος Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α΄, εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σσ. 171-180· Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα Πρακτικά: ΚΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 284.

⁶⁴⁸ Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 117-119· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σσ. 130-131· Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγος Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α΄, εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σσ. 170-171.

⁶⁴⁹ Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σ. 119.

⁶⁵⁰ Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σ. 577· Καρδαμάτης Ιωάννης, *Η ελονοσία*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1926, σσ. 226-228· Μεταλινός Μάνθος, *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1932, σ. 26· Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 139-141· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σσ. 145-146· Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγος Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α΄, εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σσ. 202-203.

⁶⁵¹ Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σσ. 577-580· Καρδαμάτης Ιωάννης, *Η ελονοσία*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1926, σσ. 228-230· Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936, σσ. 137, 142-151· Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σσ. 142-145· Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγος Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α΄, εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940, σσ. 203-211.

⁶⁵² Λιβαδάς Γρηγόριος - Μπέλιος Γεώργιος - Ίσαρης Πέτρος, *Η μέθοδος του ψεκάσμου των καταφυγίων των ανωφελών κωνώπων δια του νέου εντομοκτόνου DDT: πειραματικά δοκιμασία*, εκδ. Γραφικά Τέχνη «Π. Α. Διαλησμά», Αθήνα 1946· Λιβαδάς Γρηγόριος, «Ο ανθελονοσιακός αγών εις την Ελλάδα και τα εξ αυτού απορρέοντα διδάγματα», *Ελληνική Ιατρική* 7 (1954), σσ. 573-574.

Πρόσφυγες με ελονοσία

Στο Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας το 52,8% (8.408 εισαγωγές, εκ των οποίων οι 4.287 αφορούσαν σε γυναίκες ασθενείς) νοσηλεύθηκε λόγω ελονοσίας (από 5.3.1926 έως 27.10.1940). Το εύρος της ηλικίας τους ήταν από βρέφη έως 98 έτη και το 99,0% (8.324 άτομα) ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι. Το υψηλό ποσοστό νοσηλείας οφείλεται όχι μόνο στις εκτεταμένες ακαλλιέργητες ελώδεις εκτάσεις⁶⁵³ αλλά και στις κλιματολογικές συνθήκες που βοηθούσαν στην εξάπλωση των κουνουπιών.⁶⁵⁴ Πρέπει να σημειωθεί επίσης πως το 35,2% των νοσηλευθέντων από ελονοσία ήταν ηλικίας 0-18 ετών και η μέση ηλικία ήταν τα 26,7 έτη (SD=17,1). Το γεγονός ότι πολλοί πρόσφυγες προέρχονταν⁶⁵⁵ από μολυσματικές περιοχές του μικρασιατικού χώρου ή από περιοχές που ήταν ελώδεις,⁶⁵⁶ όπως η Αμισός του Πόντου, ο Καύκασος και το Αϊδίνιο, επιδείνωσε την κατάσταση της υγείας τους, αφού και στην Ελλάδα εγκαταστάθηκαν σε περιοχές επίσης βεβαρημένες.⁶⁵⁷ Κοντά στη Βέροια βρισκόταν ο ποταμός Αλιάκμονας⁶⁵⁸ και η λίμνη-βάλτος⁶⁵⁹ των

Gardikas Katerina, "Relief Work and Malaria in Greece", *Journal of Contemporary History* 43 (2008), σσ. 503-505. Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Θεοδωρίδου Καλλιόπη - Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη - Τσακρής Αθανάσιος, «Η εισαγωγή DDT (Dichloro-Diphenyl-Trichloroethane, δίχλωρο-διφαινυλο-τριχλωροαιθάνιο) στον ελληνικό ανθελονοσιακό αγώνα κατά την περίοδο 1945-1949», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 62 (2017), σ. 171.

⁶⁵³ Περισσότερα για τα έλη στην Ημαθία βλ. Καρδαμάτης Ιωάννης, *Στατιστικοί πίνακες των ελών και της συχνότητας της ελονοσίας εν Ελλάδι*, εκδ. Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1924.

⁶⁵⁴ Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εισήγησις επί της επιδημιολογίας της ελονοσίας εν Μακεδονία και Θράκη*, εκδ. Ελληνική Ιατρική, Θεσσαλονίκη 1933, σσ. 15-17.

⁶⁵⁵ Καρδαμάτης Ιωάννης, *Τα πεπραγμένα (1914-1928)*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1928, σ. 92.

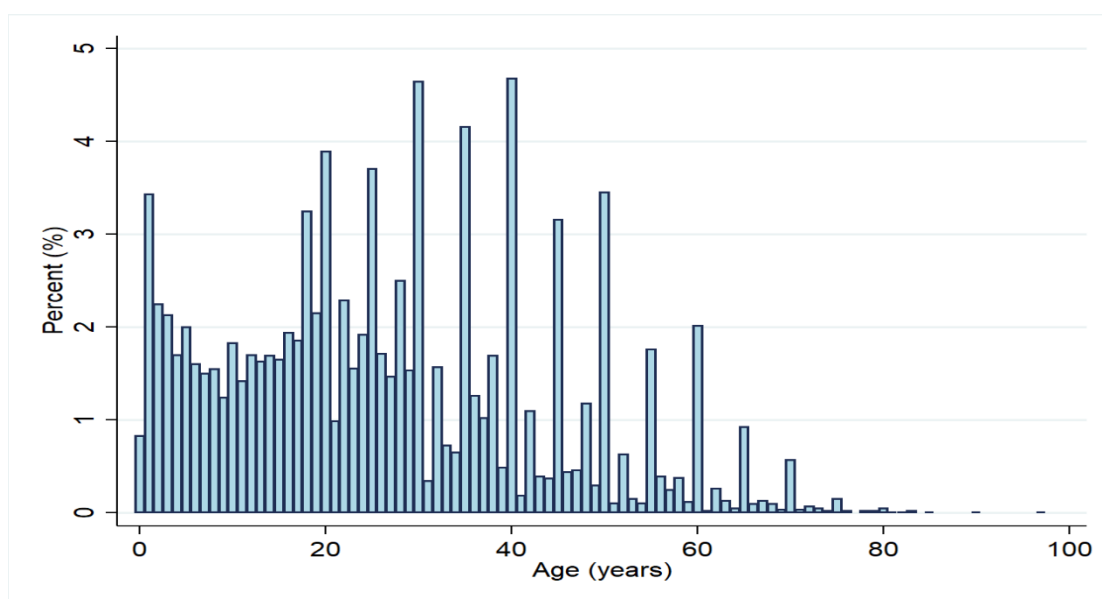
⁶⁵⁶ Να σημειωθεί επίσης η μελέτη του Dimo Bozhkov σχετικά με την ύπαρξη ελονοσίας στη Βουλγαρία κατά την περίοδο 1910-1930. Βλ. Bozhkov Dimo, "Blood-sucking mosquitoes (Diptera, Culicidae) of Bulgaria", *Entomologiskoe Obozrenie* 45 (1966), σσ. 570-574. Επίσης, το 1919 η κυβέρνηση της Βουλγαρίας αναγκάστηκε να προβεί σε μέτρα αντιμετώπισης της ελονοσίας με Νομοθετικό Διάταγμα. Βλ. Castagneto Pierangelo, *Hostilities against malaria. The Rockefeller Foundation in Bulgaria*, ομιλία στο American Research Center in Sofia, 11 Απριλίου 2013.

⁶⁵⁷ Σύμφωνα με τον Μεταλινό στη Μακεδονία οι ελώδεις περιοχές υπολογίζονταν περίπου στα 20.000 στρέμματα. Βλ. Μεταλινός Μάνθος, *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1932, σσ. 6-7.

⁶⁵⁸ Καρδαμάτης Ιωάννης, *Τα πεπραγμένα (1914-1928)*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1928, σ. 86.

⁶⁵⁹ Η λίμνη-βάλτος αναφέρεται και σε έργα της ελληνικής λογοτεχνίας, όπως το μυθιστόρημα "Στα Μυστικά του Βάλτου" της Πηνελόπης Δέλτα. Βλ. Δέλτα Πηνελόπη, *Στα μυστικά του βάλτου*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2017.

Γιαννιτσών (βλ. εικόνες 13 και 14). Ο Γεώργιος Μόδης αναφέρει για τη λίμνη: «Ήταν ανεξάρτητο βασίλειο νερών, βδέλλας, κουνουπιών και άγρια ζούγκλα καλαμιών». Χαρακτηριστική είναι και η μαρτυρία του Γρηγόρη Δημόπουλου λίγα χρόνια πριν, κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα: «Βαρεία μυρωδιά, υγρασία, μούχλα, κουνούπια και άλλα ζώφια, σωστή κόλαση». Τα κουνούπια τρυπούσαν ακόμη και τα χοντρά ρούχα των στρατιωτών για να ρουφήξουν αίμα, μεταδίδοντας την ελονοσία. Οι στρατιώτες αναγκάζονταν να καίνε χλωρά χόρτα, ώστε με τον καπνό να απομακρύνονται τα έντομα.⁶⁶⁰

Εικόνα 13: Ιστόγραμμα που παριστά την κατανομή σχετικών συχνοτήτων ως προς την ηλικία των νοσηλευθέντων λόγω ελονοσίας στο Νοσοκομείο Βέροιας κατά την περίοδο 1926-1940.

⁶⁶⁰ Μόδης Γεώργιος, *Ο μακεδονικός αγών και η νεώτερη μακεδονική ιστορία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 359-362.

Εικόνα 14: Η λίμνη των Γιαννιτσών στις αρχές του 20ού αιώνα.

Για τη δημιουργία νέων κλήρων για τους πρόσφυγες, η αμερικανική εταιρεία “Foundation Company of New York” ανέλαβε την αποξήρανση της λίμνης. Τα έργα διήρκησαν από το 1928 έως το 1937. Στον χάρτη που ακολουθεί αποτυπώνονται χρωματικά, για πρώτη φορά, συνδυαστικά τα ποσοστά ελονοσίας και ο αριθμός εισαγωγών ανά χωριό (βλ. εικόνα 16α και 16β).⁶⁶¹ Για τον χάρτη χρειάστηκε να καταχωρηθούν για κάθε χωριό ξεχωριστά οι εισαγωγές των ασθενών και να απομονωθούν εκείνες της ελονοσίας. Η διάμετρος του κύκλου είναι ανάλογη του αριθμού των συνολικών εισαγωγών ανά χωριό, ενώ το χρώμα υποδηλώνει το ποσοστό νοσηλειών λόγω ελονοσίας επί του συνόλου των εισαγωγών ανά χωριό. Ειδικότερα, με κόκκινο παρίστανται τα ποσοστά ελονοσίας άνω του 70%, με πορτοκαλί από 60-70%, με κίτρινο από 50-59,9%, με πράσινο από 40-49,9% και τέλος, με γαλάζιο κάτω του 39,9%.

Όπως αναμενόταν τα χωριά που εντοπίζονται γύρω από τα έλη⁶⁶² παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά ελονοσίας. Στη συνέχεια, για να μπορέσει να υπολογιστεί ο κίνδυνος νοσηλείας από ελονοσία, καταχωρήθηκε για κάθε χωριό ξεχωριστά το υψόμετρό του με τη βοήθεια ειδικού προγράμματος υπολογισμού υψομέτρου. Τα αποτελέσματα της πολυμεταβλητής λογαριθμιστικής παλινδρόμησης (multivariate logistic regression)⁶⁶³ μπορούν να συνοψιστούν ως

---

⁶⁶¹ Στον χάρτη εμφανίζονται τα χωριά που συγκεντρώνουν από 21 περιστατικά και άνω. Τα χωριά με λιγότερα περιστατικά (<21) αποτυπώνονται με μαύρη κουκίδα.

⁶⁶² Γνωστό έλος της περιοχής ήταν και αυτό της Βεργίνας, του οποίου η αποξήρανση ξεκίνησε το 1937 και αποπερατώθηκε το 1938.. Βλ. Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «120.000 διετέθηκαν διά το έλος Βεργίνας», αρ. 96, 25.8.1937, σελ. 2· Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «Το έλος Βεργίνας», αρ. 124, 2.6.1938, σελ. 2.

⁶⁶³ Στη στατιστική, η γραμμική παλινδρόμηση είναι μια προσέγγιση για τη μοντελοποίηση της σχέσης μεταξύ μιας συνεχούς εξαρτημένης μεταβλητής Y και μιας ή περισσότερων επεξηγηματικών μεταβλητών (ή ανεξάρτητων μεταβλητών) οι οποίες συμβολίζονται με $X_1, X_2, \dots$. Η λογαριθμιστική παλινδρόμηση είναι ένα γενικευμένο γραμμικό μοντέλο που εκτιμά τον σχετικό λόγο συμπληρωματικών πιθανοτήτων (odds ratio), ως προσεγγιστικό δείκτη για «σχετικό κίνδυνο». Παράδειγμα σχετικού κινδύνου: Πιθανότητα να νοσηλευθεί κάποιος από ελονοσία όταν προέρχεται από την περιοχή Α διαιρούμενη με την πιθανότητα να νοσηλευθεί κάποιος από ελονοσία όταν προέρχεται από την περιοχή Β. Τα odds ratio (OR) δείχνουν: $OR > 1$ επιβαρυντική συσχέτιση, $OR = 1$ απουσία συσχέτισης και τέλος, $OR < 1$ προστατευτική συσχέτιση. Ο δείκτης p δείχνει το επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας ($p < 0,05$ δηλώνει πως «η παρατηρούμενη διαφορά-συσχέτιση δεν οφείλεται στο τυχαίο», πιθανότητα σφάλματος τύπου I < 5%). Η πολυμεταβλητή λογαριθμιστική παλινδρόμηση επιτρέπει την ταυτόχρονη εξέταση της επίδρασης πολλών παραγόντων, προκειμένου να διαπιστώσει την ανεξαρτησία των επιδράσεων καθενός παράγοντα ξεχωριστά. Για παράδειγμα: Αν η ομάδα από τη γεωγραφική περιοχή Α είναι σημαντικά νεότερη από την περιοχή Β, η

εξής (βλ. πίνακα 11). Σε σχέση με το υψόμετρο παρατηρήθηκε πως οι περιοχές που βρίσκονταν μακριά από τα έλη παρουσίαζαν μικρότερο κίνδυνο νοσηλείας από ελονοσία. Συγκεκριμένα, η αύξηση κατά μια κατηγορία (κλιμάκιο) στην ταξινόμηση 0-49, 50-99, 100-149, ≥ 150 μέτρων δρα προστατευτικά στην πιθανότητα νοσηλείας από ελονοσία (OR=0,95, 95% CI: 0,92-0,97, $p < 0,001$). Το OR=0,95 ερμηνεύεται ως: η μετάβαση στο επόμενο (μεγαλύτερο) κλιμάκιο υψομέτρου επιφέρει ελάττωση της πιθανότητας νοσηλείας από ελονοσία κατά 5%, ανεξάρτητα από την επίδραση της ηλικίας, του φύλου και του τόπου καταγωγής. Όσον αφορά, δε, με τον τόπο καταγωγής οι πρόσφυγες που προέρχονταν από τη Βουλγαρία⁶⁶⁴/Βαλκάνια, τον Καύκασο, την Κωνσταντινούπολη και Θράκη, τον Πόντο και την εσωτερική Τουρκία είχαν περισσότερες πιθανότητες να νοσηλευτούν από ελονοσία σε σχέση με τον γηγενή πληθυσμό ($p < 0,001$ για όλες τις προαναφερθείσες συγκρίσεις). Το συγκεκριμένο εύρημα είναι αναμενόμενο, διότι στις περιοχές αυτές υπάρχουν αρκετά έλη και λιμνάζοντα (στάσιμα) νερά. Όσον αφορά την ηλικία, τα αποτελέσματα της πολυμεταβλητής λογαριθμιστικής παλινδρόμησης έδειξαν ότι η αύξηση της ηλικίας δρούσε προστατευτικά στον κίνδυνο νοσηλείας από ελονοσία και ειδικότερα ότι αύξηση της ηλικίας κατά 10 έτη συσχετιζόταν με ελάττωση του κινδύνου νόσησης από ελονοσία κατά 12% (OR=0,88 και $p < 0,001$).⁶⁶⁵ Τέλος, σε σχέση με το φύλο, παρατηρήθηκε πως οι γυναίκες είχαν μεγαλύτερη πιθανότητα νοσηλείας από τους άντρες ($p < 0,001$).

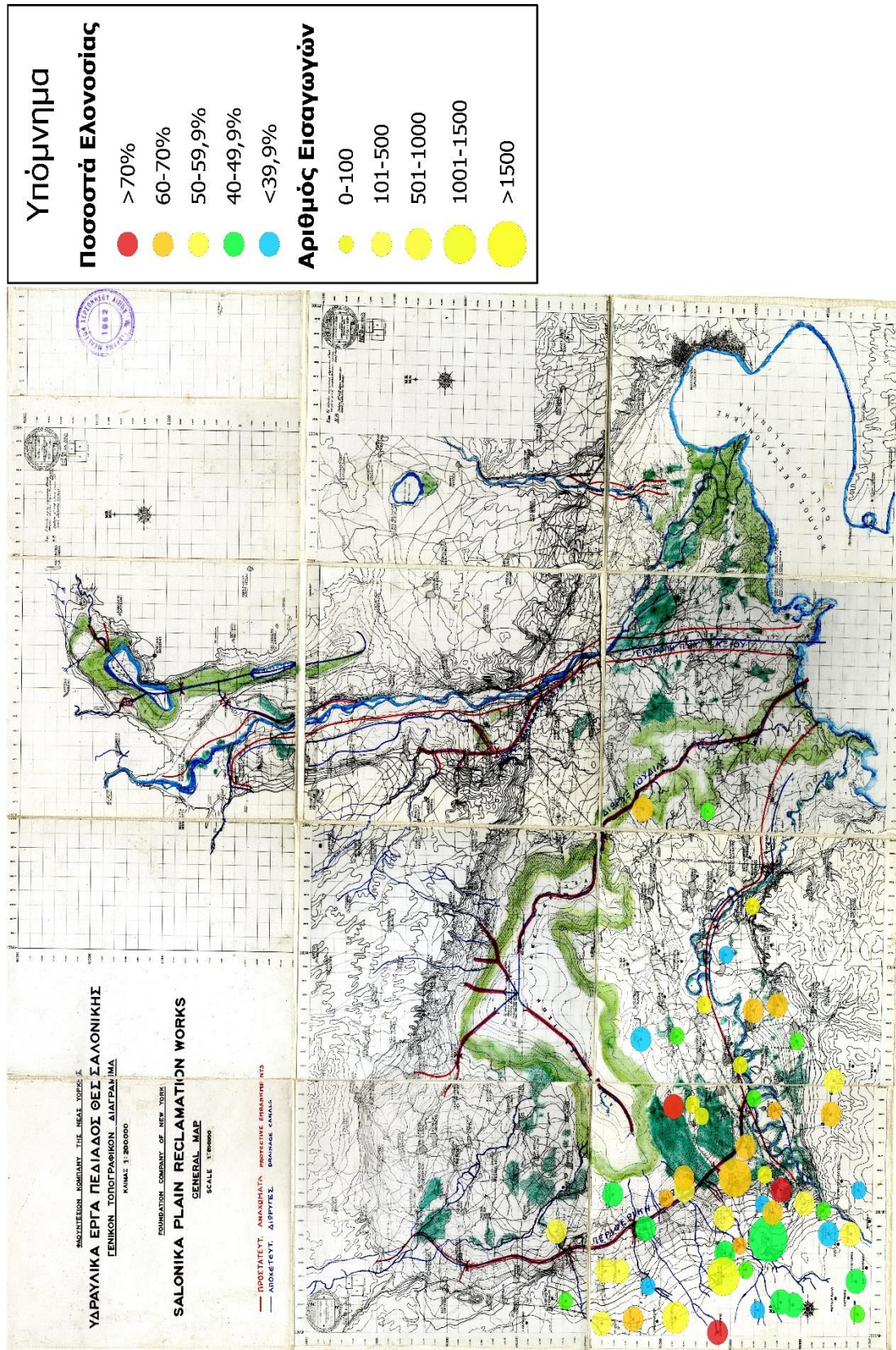

πολυμεταβλητή λογαριθμιστική παλινδρόμηση διακρίνει την επίδραση της ηλικίας από την επίδραση της γεωγραφικής περιοχής.

⁶⁶⁴ Για τη Βουλγαρία, όπως ήδη αναφέραμε και προηγουμένως, έχει δημοσιευθεί μελέτη σχετικά με την ύπαρξη ελονοσίας κατά την περίοδο 1910-1930. Βλ. Bozhkov Dimo, "Blood-sucking mosquitoes (Diptera, Culicidae) of Bulgaria", *Entomologiskoe Obozrenie* 45 (1966), σσ. 570-574.

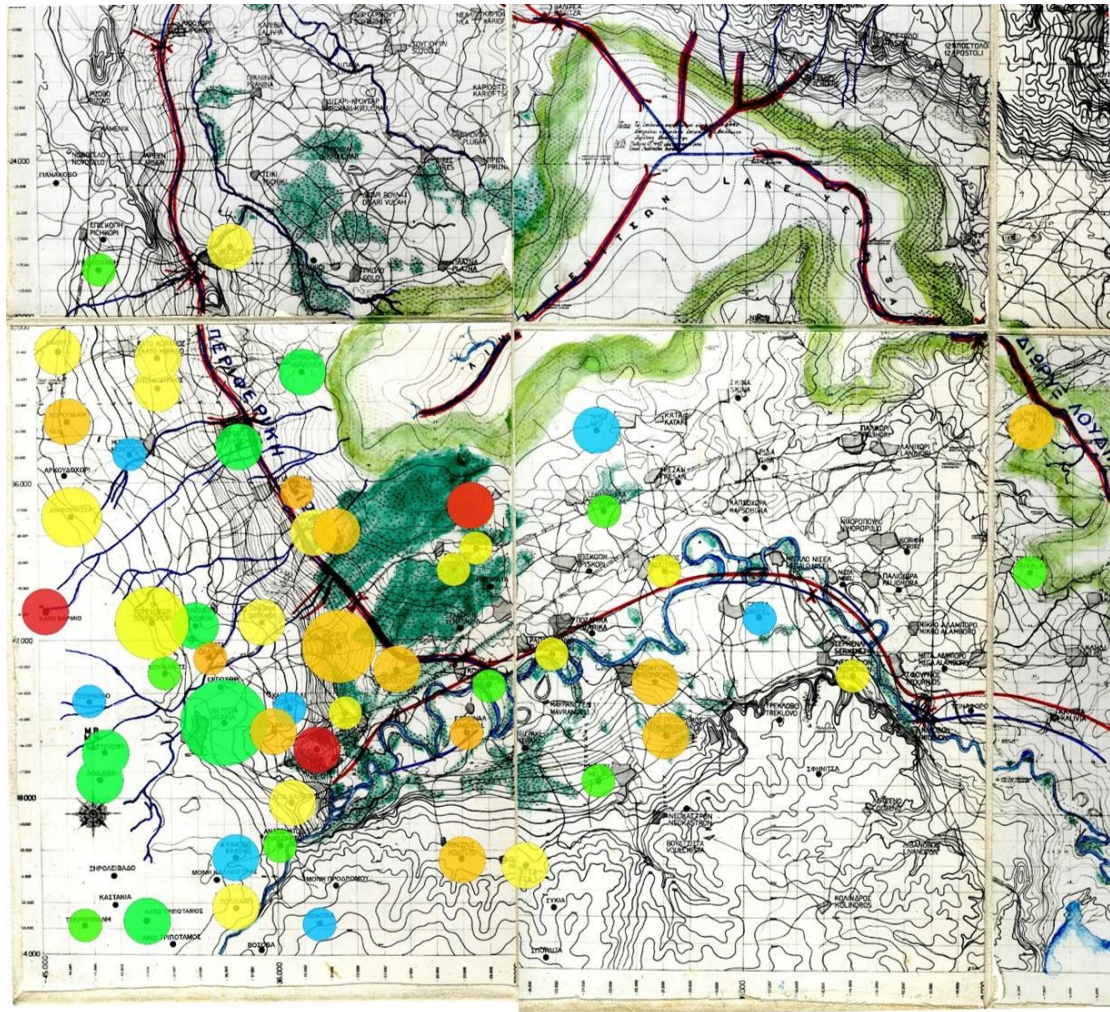
⁶⁶⁵ Περισσότερα για την ελονοσία στην παιδική ηλικία βλ. Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σσ. 587-644.

Εικόνα 16α: Υδραυλικά έργα πεδιάδος Θεσσαλονίκης από την Foundation Company of New York, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ).

Εικόνα 16β: Υδραυλικά έργα πεδιάδος Θεσσαλονίκης από την Foundation Company of New York, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ).

Πίνακας 11: Αποτελέσματα πολυμεταβλητής λογαριθμιστικής παλινδρόμησης για τον κίνδυνο νοσηλείας από ελονοσία.

	Συγκριόμενες κατηγορίες	OR	95%CI	p
Υψόμετρο	Αύξηση κατά μια κατηγορία στην ταξινόμηση 0-49, 50-99, 100-149, ≥150 m	0.95	0.92-0.97	<0.001
Τόπος καταγωγής	Ελλάδα	1.00	(κατηγορία αναφοράς)	
	Ακτές Τουρκίας του Αιγαίου	1.11	0.94-1.32	0.203
	Βουλγαρία/Βαλκάνια	1.82	1.58-2.10	<0.001
	Καύκασος	1.55	1.40-1.71	<0.001
	Κωνσταντινούπολη και Θράκη	1.47	1.32-1.64	<0.001
	Πόντος	1.69	1.52-1.87	<0.001
	Εσωτερική Τουρκία	1.57	1.39-1.78	<0.001
Ηλικία	Αύξηση κατά 10 έτη	0.88	0.86-0.90	<0.001
Φύλο	Γυναίκα	1.00	(κατηγορία αναφοράς)	
	Άντρας	0.82	0.77-0.87	<0.001

Σχετικά με τις μορφές ελονοσίας⁶⁶⁶ παρατηρήσαμε πως η ασθένεια αναφερόταν με ποικίλα ονόματα. Αρκετές φορές συνοδευόταν και από άλλες ασθένειες. Στον πίνακα 12 που ακολουθεί καταγράφεται η ιατρική της ονοματολογία (κατηγοριοποίηση).

Πίνακας 12: Μορφές Ελονοσίας σύμφωνα με την ιατρική ορολογία της εποχής (1926-1940).

Γενικά	
1. ελονοσία	6. συνεχής ελονοσία
2. ελονοσία (ουραιμία)	7. συνεχής κακοήθης ελονοσία
3. κακοήθης ελονοσία	8. χρόνιος ελονοσία
4. κακοήθης ελονοσία θνησιγενής	9. χρόνιος ελονοσία επίμονος μορφή
5. μεθελονοσιακή κακοήθης αναιμία	10. χρόνιος ελονοσία παροξυνθείσα
Ελονοσία με συμμετοχή του ουροποιητικού συστήματος	
1. αιμοσφαιρινουρία	7. βαρεία αιμοσφαιρινουρία
2. αιμοσφαιρινουρία αποδραμούσα	8. ελονοσία μετά δυσουρίας
3. αιμοσφαιρινουρία ελαφρά	9. ελώδης νεφρίτις
4. αιμοσφαιρουνική κακοήθεια	10. ευρεία αιμοσφαιρινουρία
5. αιμοσφαιρουνικός κακοήθης	11. ικτερικός αιμοσφαιρουνικός πυρετός ⁶⁶⁷
6. αιμοσφαιρουνικός πυρετός	12. κακοήθης ελονοσία (ουραιμιόγonos)
Ελονοσία με συμμετοχή πυρετού	
1. κακοήθης ελώδης πυρετός	2. κακοήθης πυρετός ⁶⁶⁸
Ελονοσία με συμμετοχή του Κεντρικού Νευρικού Συστήματος	

⁶⁶⁶ Τζαμαλής Αναστάσιος, *Η ελονοσία: αι διάφοροι μορφαί αυτών. Θεραπεία δια της αντιπλάσμωνδίνης*, εκδ. Τυπογραφείον Αδελφών Β. Φραντζεσκάκη, Αθήνα 1916, σ. 1.

⁶⁶⁷ Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σσ. 645-755· Καρδαμάτης Ιωάννης, *Η ελονοσία*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1926, σσ. 245-272· Δήμησος Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937, σσ. 91-93.

⁶⁶⁸ Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σσ. 315-399.

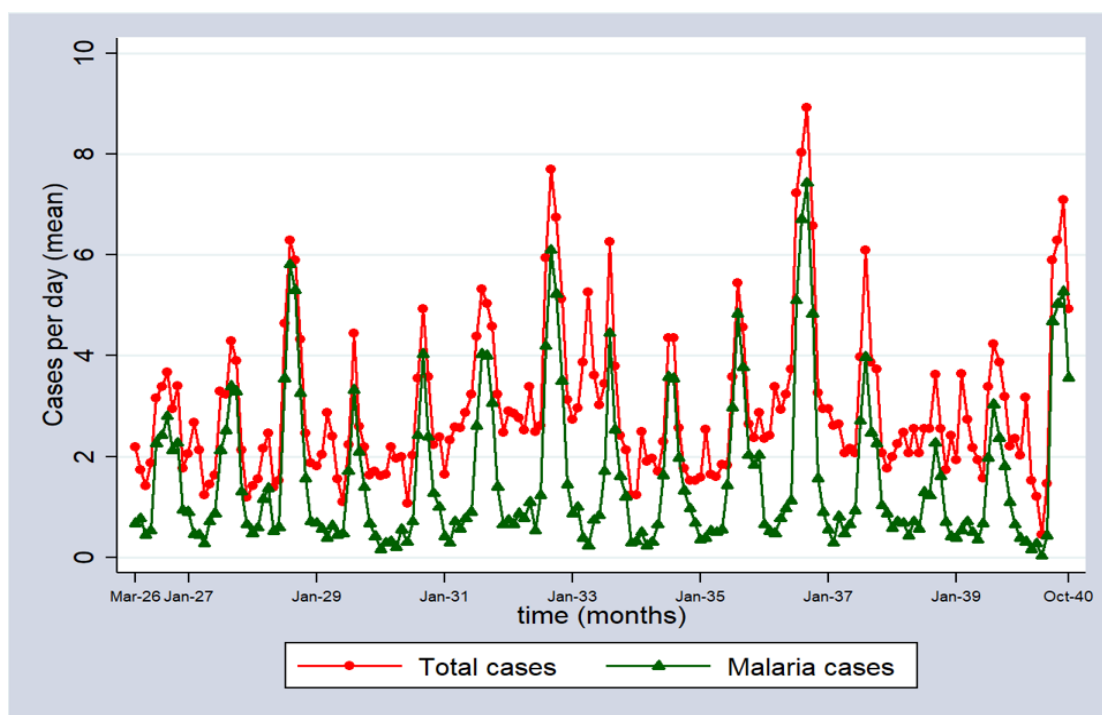
1. ελονοσία εγκεφαλικής μορφής	3. σπασμική μορφή ελονοσίας παιδική
2. κακοήθης ελονοσία μετά σπασμών	4. χρόνιος ελονοσία σπασμικής μορφής
Ελονοσία με καχεξία	
1. ελώδης καχεξία ⁶⁶⁹	2. κακοήθης πυρετός & ελώδης καχεξία
Τύποι σπλαχνικής ελονοσίας	
1. ελονοσία γαστρικής μορφής	4. σπλαχνική ελονοσία
2. ελονοσία εντερική	5. χολική μορφή ελονοσίας
3. ελονοσία συνεχής μετά γαστρίσμου	
Ελονοσία με συμμετοχή αναιμίας	
1. ελονοσία μετ' ελώδους αναιμίας	2. χρόνιος ελονοσία μετά κακοήθους αναιμίας
Οξεία ελονοσία	
1. οξεία ελονοσία	2. οξεία κακοήθης ελονοσία
Δερματική ελονοσία	
1. ελονοσία & δερματικός	

Το νοσοκομείο καθημερινά αντιμετώπιζε πολυάριθμα περιστατικά ελονοσίας παρόλο που διέθετε μόνο 45 κλίνες. Στο γράφημα που ακολουθεί παρίσταται ο μέσος αριθμός περιστατικών, ανά ημέρα, ξεχωριστά, για κάθε μήνα κατά τη διάρκεια της περιόδου της μελέτης μας. Με κόκκινο παρίστανται τα συνολικά περιστατικά και με πράσινο εκείνα της ελονοσίας. Βλέποντας, συνολικά, το πρότυπο, διαπιστώνουμε ότι τα δύο μεγέθη συμμεταβάλλονται, δηλαδή ο συνολικός αριθμός των περιστατικών στην πραγματικότητα καθορίζεται από τη ροή περιστατικών ελονοσίας. «Κορυφές» παρατηρούνται τον Αύγουστο του 1928, τον Σεπτέμβριο του 1932, τον Αύγουστο του 1933, τον Σεπτέμβριο του 1936 και τον Σεπτέμβριο του 1940 που συμπίπτουν με τις αντίστοιχες κορυφές των περιστατικών ελονοσίας. Το πρότυπο αυτό είναι αναμενόμενο δεδομένου ότι η ελονοσία

⁶⁶⁹ Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908, σσ. 297-315.

μεταδίδεται από τα κουνούπια που βρίθουν το καλοκαίρι. Ωστόσο, παρατηρήθηκε ένα διαφορετικό πρότυπο κατά τους χειμερινούς μήνες, όταν τα περιστατικά ελονοσίας είναι ελάχιστα, ενώ η νοσηρότητα εμφανίζεται σημαντική. Αναδιφώντας στο αρχείο μας διαπιστώσαμε ότι αυτή η εντυπωσιακή απόκλιση οφείλεται στα περιστατικά πνευμονίας και λοιμώξεων του αναπνευστικού που συμπίπτει και με περιόδους επιδημικής⁶⁷⁰ έξαρσης της γρίπης στην Ελλάδα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απότομη ελάττωση στο ύψος της κορυφής της ελονοσίας ανάμεσα στο 1928 και το 1929 δεδομένου ότι ο χειμώνας του 1928-1929 χαρακτηρίστηκε από ακραίο ψύχος (χαμηλότερες θερμοκρασίες των τελευταίων 100 ετών) για τη Μακεδονία, γεγονός που μπορεί να επέδρασε στον κύκλο ζωής των κουνουπιών και συνακόλουθα στην επιδημιολογία της ελονοσίας στην περιοχή. Παρόλη την αποξήρανση της λίμνης των Γιαννιτσών το 1937, η ελονοσία φαίνεται, μέσα από το υλικό μας, ότι συνέχισε να ταλαιπωρεί τον πληθυσμό.

Εικόνα 17: Γράφημα που παρουσιάζει τον μέσο αριθμό νοσηλευόμενων περιστατικών ανά ημέρα.

⁶⁷⁰ Κατά τον Le Brun επιδημικές (επί + δήμος) νόσους αποκαλούμε όλες εκείνες που προσβάλλουν ταυτόχρονα και με αμετάβλητα χαρακτηριστικά μεγάλο αριθμό προσώπων. Βλ. Le Brun, *Traité théorique sur les maladies épidémiques*, εκδ. Didot le jeune, Παρίσι 1776, σ. 1. Ωστόσο σύμφωνα με τον Δημήτριο Τριχόπουλο ο ορισμός της επιδημίας τίθεται βάσει της σημαντικής αύξησης της συχνότητας των κρουσμάτων μιας νόσου σε συγκεκριμένο πληθυσμό, σε σχέση με αντίστοιχες περιόδους του παρελθόντος. Βλ. Τριχόπουλος Δημήτριος - Λάγιου Παγώνα, *Γενική και κλινική επιδημιολογία*, εκδ. Επιστημονικές Εκδόσεις Παρισιάνου Α.Ε., Αθήνα 2002, σ. 4.

Κεφάλαιο 6. Οι ασθένειες των ασέμνων γυναικών: Σύφιλη και βλεννόρροια στο Προσφυγικό Νοσοκομείο (1926-1940)

«Η έλκονοσία, ή φυματίωσις καὶ ἡ σύφιλις εἶνε κοινωνικαὶ μάλιστα κατὰ τῶν ὁποίων εἶνε δυνατὴ καὶ συνεπῶς ἐπιβεβλημένη ἢ ἀποτελεσματικὴ ἄμυνα».

(Ελευθέριος Βενιζέλος, Λόγος Θεσσαλονίκης, Ιούλιος 1928)

Ιστορική αποτύπωση της «γαλλικής νόσου»

Η σύφιλη ή αλλιώς «γαλλική νόσος» (*maladie française* ή *morbus gallicus*)⁶⁷¹ είναι μια λοιμώδης νόσος που προκαλείται από το ωχρό τρεπόννημα (*treponema pallidum*) και μεταδίδεται κυρίως με τη σεξουαλική επαφή εκτός από τη συγγενή που μεταδίδεται κατά την κύηση από τη μητέρα στο έμβρυο.⁶⁷² Το όνομά της συναντάται για πρώτη φορά στο ποίημα του ιατρού Girolamo Fracastoro⁶⁷³ “*Syphilus sive Morbus Gallicus*” (Σύφιλη ή η γαλλική νόσος) το 1530 που το

---

⁶⁷¹ Στα ελληνικά ο όρος αποδίδεται και ως «μαλαφράντζα». Στο ποίημα «Πικρία» του Νίκου Καββαδία αναφέρονται οι λέξεις «μαλαφράντζα» και «περμαγγανάτο». Το «περμαγγανάτο» είναι το γνωστό υπερμαγγανικό κάλιο το οποίο χρησιμοποιείτο ως θεραπεία κατά της σύφιλης. Στη νόσο αναφέρονται επίσης τα ποιήματά του «Σπουδή θαλάσσης» και «Γυναίκα». Βλ. Καββαδίας Νίκος, *Τραβέρσο*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1992, σσ. 15-16, 34-37.

⁶⁷² Δρακουλίδης Νίκος, *Η σύφιλις και οι κίνδυνοί της δια το άτομον και την οικογένειαν*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1931, σσ. 14-15· Δρακουλίδης Νίκος, «Η σύφιλις εις την οικογένειαν», *Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Υγιεινής* 1 (1932), σσ. 52-53· Φωτεινός Γεώργιος, *Σωθήτε από τα αφροδίσια πάθη σύφιλη, βλεννόρροια, μαλακά έλκη και νόσο του Νικολά-Φάβρ*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1939β, σσ. 9-10· Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975, σσ. 286, 293-297· Λασκαράτος Ιωάννης, *Ιστορία της Ιατρικής*, τόμ. Ι και ΙΙ, εκδ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2004, σ. 510· Κοντόκωστας Κίμων - Κουσουλής Αντώνης, *Η Σύφιλη στην Ιστορία και στις Τέχνες*, εκδ. Παρισιάνου, Αθήνα 2008, σ. 17· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σ. 11· Tsiamis Costas - Vrioni Georgia - Roulakou-Rebelakou Effie - Gennimata Vasiliki - Murdjeva Marianna - Tsakris Athanasios, “Medical and Social Aspects of Syphilis in the Balkans from the mid-19th Century to the Interwar”, *Folia Medica* 58 (2016), σ. 5.

⁶⁷³ Περισσότερα για την προέλευση της ονομασίας «σύφιλη» βλ. Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 56-60.

αφιέρωνε στον Pietro Bembo εραστή της Λουκρητίας Βοργία.⁶⁷⁴ Θεωρείτο για αιώνες μια μάστιγα που σιγμάτιζε κυρίως τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις και η έλλειψη ενημέρωσης δρούσε ανασταλτικά στην εξάλειψή της.⁶⁷⁵ Στις 3 Μαρτίου 1905 οι Fritz Schaudinn (9 Σεπτεμβρίου 1871 - 22 Ιουνίου 1906), Fred Neufeld (17 Φεβρουαρίου 1869 - 18 Απριλίου 1945) και Paul-Erich Hoffmann (14 Μαρτίου 1854 - 20 Αυγούστου 1915) ανακάλυψαν την ωχρά σπειροχαίτη⁶⁷⁶ *Treponema pallidum*.⁶⁷⁷ Ωστόσο, η ανακάλυψή τους προκάλεσε αρκετές διαμάχες στην ιατρική κοινότητα, διότι αμφισβητήθηκε η αυθεντικότητα των αποτελεσμάτων.⁶⁷⁸ Το 1906 ο August von Wassermann (21 Φεβρουαρίου 1866 – 16 Μαρτίου 1925) εισήγαγε το πρώτο τεστ αίματος το οποίο μπορούσε να διαγνώσει τη νόσο⁶⁷⁹ και το 1921 ο Reuben Leon Kahn (26 Ιουλίου 1887 - 22 Ιουλίου 1979) την αντίδραση που φέρει το όνομά του.⁶⁸⁰

---

⁶⁷⁴ Καπετανάκης Ιωάννης, *Δερματολογία*, εκδ. Παρισιάνος, Αθήνα 1960, σ. 300· Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975, σσ. 286-287· Τσοροβά Χριστίνα - Χριστοπούλου-Αλετρά Ελένη - Σωτηριάδης Δημήτριος - Δεβλιώτου-Παναγιωτίδου Δέσποινα, «Η σύφιλη και η αντιμετώπισή της προ της χρήσης των αντιβιοτικών μέσα από το περιοδικό «Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέας Συγγρός» (1931-1946)», *Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας Αφροδισιολογίας* 19 (2008), σσ. 1-2· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σ. 56.

⁶⁷⁵ Τσοροβά Χριστίνα - Χριστοπούλου-Αλετρά Ελένη - Σωτηριάδης Δημήτριος - Δεβλιώτου-Παναγιωτίδου Δέσποινα, «Η σύφιλη και η αντιμετώπισή της προ της χρήσης των αντιβιοτικών μέσα από το περιοδικό «Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέας Συγγρός» (1931-1946)», *Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας Αφροδισιολογίας* 19 (2008), σ. 1.

⁶⁷⁶ Χαρακτηριστικό είναι και το ποίημα «Ωχρά Σπειροχαίτη» του Κώστα Καρυωτάκη. Καρυωτάκης Κώστας, «Ωχρά Σπειροχαίτη», στο Σαββίδης Γιάννης (επιμ.), *Τα ποιήματα (1913-1928)*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1992, σ. 168.

⁶⁷⁷ Φωτεινός Γεώργιος, *Η ιστορία της συφιλίδος από μικροβιολογικής επόψεως και το τρεπόννημα το ωχρόν ως παθογόνο αίτιον αυτής*, εκδ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1911, σσ. 24-27· Καπετανάκης Ιωάννης, *Δερματολογία*, εκδ. Παρισιάνος, Αθήνα 1960, σσ. 301-302· Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975, σ. 287· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σ. 84.

⁶⁷⁸ Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 84-86.

⁶⁷⁹ Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975, σσ. 287-288· Ζωγραφάκης Νίκος, *Αφροδίσια Νοσήματα: Οδοιπορικό και Μνήμες*, εκδ. Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2000, σσ. 250-260· Κοντόκωστας Κίμων - Κουσουλής Αντώνης, *Η Σύφιλη στην Ιστορία και στις Τέχνες*, εκδ. Παρισιάνου, Αθήνα 2008, σσ. 44-45· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σ. 288.

⁶⁸⁰ Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975, σ. 288· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σ. 289.

Η διάγνωση της νόσου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου στηριζόταν κυρίως στην κλινική εικόνα των συμπτωμάτων. Ωστόσο, χρησιμοποιούνταν και ορισμένες εργαστηριακές εξετάσεις. Στο Νοσοκομείο «Ανδρέας Συγγρός» ήταν διαθέσιμες οι ακόλουθες δοκιμασίες: εξέταση για σπειροχαίτη, αντίδραση Wassermann, εξέταση εγκεφαλονωτιαίου υγρού και αντίδραση καθίζησης.⁶⁸¹ Πληροφορίες για τα διαγνωστικά τεστ που εφαρμόζονταν στο Νοσοκομείο της Βέροιας δεν έχουν καταγραφεί στα αρχεία.

Ο αντιαφροδισιακός αγώνας στην Ελλάδα ξεκίνησε με την ίδρυση του Νοσοκομείου Ανδρέα Συγγρού⁶⁸² στις 4 Ιανουαρίου 1910 από την Ιφιγένεια Συγγρού εις μνήμην του συζύγου της και με τη συμβολή του Καθηγητή Γεώργιου Φωτεινού⁶⁸³ ο οποίος διετέλεσε διευθυντής του νοσοκομείου κατά τα έτη 1910-1946.⁶⁸⁴ Το νοσοκομείο συστάθηκε με τον Νόμο 3354 «περί ιδρύσεως εν Αθήναις Νοσοκομείου των αφροδισίων νοσημάτων υπό την επωνυμίαν Νοσοκομείον Ανδρέου Συγγρού». Σκοπός του «νοσοκομείου-φύλακα» ήταν η νοσηλεία γυναικών που έπασχαν από

---

⁶⁸¹ Παγκράτης Νικόλαος - Τσιάμης Κωνσταντίνος - Μάνδουλα-Κουσουνή Μαρία - Ανωγιάτης-Πελέ Δημήτρης, «Η σύφιλη των «Ασέμνων γυναικών» μέσα από τα Αρχεία του Νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» κατά την περίοδο 1931-1935», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος* 8 (2011), σσ. 70-71· Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη - Τσακρής Αθανάσιος, «Από την ιστορία της σύφιλης στην Ελλάδα: οι δύο πρώτοι ασθενείς του Νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» (1910)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 58 (2013), σσ. 35-36· Pagratis Nikos - Tsiamis Costas - Mandyla Maria - Bampounis Charis - Anoyatis-Pelé Dimitris, "Medical, demographical and social aspects of syphilis: the case of infected sex workers in Greece during Interwar", *Giornale Italiano di Dermatologia e Venereologia* 149 (2014), σ. 465.

⁶⁸² Φ.Ε.Κ. 95/30.04.1909.

⁶⁸³ Γνωστά είναι και τα συγγράμματά του αναφορικά με τη σύφιλη: «Σωθείτε από τα αφροδίσια πάθη» και «Ο κίνδυνος εκ των αφροδισίων νόσων». Βλ. Gougerot Henri, Ο αντιαφροδισιακός αγών εν Ελλάδι, εκδ. Ι. Λ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1932, σσ. 7-8· Φωτεινός Γεώργιος, «Ο αντιαφροδισιακός αγών εν Ελλάδι», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού (1938)*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1939α, σ. 14.

⁶⁸⁴ Φωτεινός Γεώργιος, *Η ιστορία της συφιλίδος από μικροβιολογικής απόψεως και το τρεπόννημα το ωχρόν ως παθογόνο αιτίον αυτής*, εκδ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1911, σσ. 9-10· Gougerot Henri, Ο αντιαφροδισιακός αγών εν Ελλάδι, εκδ. Ι. Λ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1932, σ. 1· Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σσ. 255-256· Φωτεινός Γεώργιος, «Ο αντιαφροδισιακός αγών εν Ελλάδι», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού (1938)*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1939α, σσ. 3, 9· Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη - Τσακρής Αθανάσιος, «Από την ιστορία της σύφιλης στην Ελλάδα: οι δύο πρώτοι ασθενείς του Νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» (1910)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 58 (2013), σ. 32.

αφροδίσια νοσήματα.⁶⁸⁵ Διέθετε δύο εξωτερικά ιατρεία και δεχόταν καθημερινά αρκετούς ασθενείς.

Η Ελληνική Αφροδισιολογική και Δερματολογική Εταιρεία ιδρύθηκε το 1914 από τον Φωτεινό,⁶⁸⁶ ο οποίος σχημάτισε και ειδική επιτροπή για τη μελέτη και καταπολέμηση των αφροδισίων νοσημάτων. Ωστόσο, οι αλλεπάλληλοι πόλεμοι εμπόδισαν την αποπεράτωση του έργου μέχρι το 1922 όταν και δημοσιεύθηκε ο Νόμος 3032 «περί των μέτρων προς καταπολέμηση των αφροδισίων νοσημάτων, ως και περί ασέμνων γυναικών»⁶⁸⁷ με τον οποίο αρχίζει ο αγώνας περιστολής και αντιμετώπισης της νόσου στην Ελλάδα.⁶⁸⁸ Σύμφωνα με το Άρθρο 1 εγκρίνεται η σύσταση Επιτροπών σε κάθε νομό, με σκοπό την εποπτεία των «ασέμνων γυναικών».⁶⁸⁹ Συγκεκριμένα, στον Νομό Αττικοβοιωτίας η Κεντρική επιτροπή αποτελείτο από τον Διευθυντή της Διευθύνσεως Αστυνομίας του Υπουργείου Υγιεινής (Πρόεδρος), τον τακτικό Καθηγητή των Αφροδισίων και Δερματικών νόσων της Ιατρικής Σχολής, τον Τμηματάρχη του Αρχηγείου της Αστυνομίας Πόλεων του Υπουργείου των Εσωτερικών, τον Τμηματάρχη της Διευθύνσεως της Αστυνομίας Πόλεων του Υπουργείου των Εσωτερικών, τον Υγειονομικό Επιθεωρητή Υπουργείου Υγιεινής και τον Υγειονομικό Επιθεωρητή των Αφροδισίων νόσων του Υπουργείου Υγιεινής.⁶⁹⁰ Η Επιτροπή μπορούσε να χαρακτηρίσει ή να άρει τον χαρακτηρισμό για μια γυναίκα ως άσεμνη, να παρέχει άδεια σύστασης οίκων ανοχής, να καταργήσει οίκους ανοχής και να επαναφέρει «εις την ευθείαν οδόν τις επιρρεπείς εις

---

⁶⁸⁵ Τσοροβά Χριστίνα - Χριστοπούλου-Αλετρά Ελένη - Σωτηριάδης Δημήτριος - Δεβλιώτου-Παναγιωτίδου Δέσποινα, «Η σύφιλη και η αντιμετώπισή της προ της χρήσης των αντιβιοτικών μέσα από το περιοδικό «Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέας Συγγρός» (1931-1946)», *Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας Αφροδισιολογίας* 19 (2008), σ. 2.

⁶⁸⁶ Φωτεινός Γεώργιος, «Ο αντιαφροδισιακός αγών εν Ελλάδι», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού (1938)*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1939α, σ. 12. Τσοροβά Χριστίνα - Χριστοπούλου-Αλετρά Ελένη - Σωτηριάδης Δημήτριος - Δεβλιώτου-Παναγιωτίδου Δέσποινα, «Η σύφιλη και η αντιμετώπισή της προ της χρήσης των αντιβιοτικών μέσα από το περιοδικό «Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέας Συγγρός» (1931-1946)», *Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας Αφροδισιολογίας* 19 (2008), σ. 3.

⁶⁸⁷ Φ.Ε.Κ. 157/25.8.1922.

⁶⁸⁸ Gougerot Henri, *Ο αντιαφροδισιακός αγών εν Ελλάδι*, εκδ. Ι. Λ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1932, σσ. 1-2.

⁶⁸⁹ Το Άρθρο 1 τροποποιήθηκε με το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί του τρόπου συνθέσεως της κατά τον νόμον 3032 περί των μέτρων προς καταπολέμηση των αφροδισίων νοσημάτων, ως και περί ασέμνων γυναικών Κεντρικής Επιτροπής» που δημοσιεύθηκε στο Φ.Ε.Κ. 109/30.4.1923.

⁶⁹⁰ Gougerot Henri, *Ο αντιαφροδισιακός αγών εν Ελλάδι*, εκδ. Ι. Λ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1932, σ. 3.

ακόλαστον βίον γυναίκες» (Άρθρο 2).⁶⁹¹ Η απόφαση κοινοποιείτο εντός φακέλου με δικαστικό κλητήρα στη γυναίκα η οποία είχε χαρακτηριστεί ως άσεμνη. Εντός τριημέρου, μπορούσε να προβεί σε προσφυγή (Άρθρο 4). Τέλος, επιβαλλόταν η υποχρεωτική προσέλευση των «άσεμνων γυναικών» προς επιθεώρηση από ιατρό, η υποχρεωτική θεραπεία τους στα κατάλληλα ιδρύματα και η επιθεώρηση των οίκων ανοχής (Άρθρο 5).⁶⁹²

Το 1923 δημοσιεύθηκε το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί νοσηλείας κοινών γυναικών πασχουσών εξ αφροδισίων νοσημάτων»⁶⁹³ με το οποίο υπεύθυνοι για την πληρωμή των νοσηλίων ήταν οι οίκοι ανοχής για τις εγγεγραμμένες επισήμως ως «κοινές» και οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων για εκείνες που δεν ήταν δηλωμένες ως «κοινές». Για όσες εκδίδονταν λαθραία, υπεύθυνοι για την πληρωμή των νοσηλίων ήταν οι ιδιοκτήτες ή ενοικιαστές των οίκων ανοχής ή των διαμερισμάτων. Σε περίπτωση που η «κοινή» γυναίκα ήταν άπορη τα έξοδα τα πλήρωνε το Δημόσιο και εάν ήταν εύπορη τα επωμιζόταν η ίδια (Άρθρο 1). Να σημειωθεί πως τα νοσήλια δεν μπορούσαν να είναι λιγότερα από 15 δραχμές την ημέρα (Άρθρο 2).

Το 1929 με τον Νόμο 4068 «Περί καταπολεμήσεως της κληρονομικής σύφιλιδος»⁶⁹⁴ το Κράτος προέβη σε σύσταση αντιαφροδισιακών συνεργείων στη Μακεδονία, Θράκη και Ήπειρο με σκοπό τη διερεύνηση των γνωστών και αγνώστων εστιών της κληρονομικής σύφιλης, της παροχής δωρεάν θεραπείας και της διαπαιδαγώγησης των κατοίκων σχετικά με τους κινδύνους της κληρονομικής σύφιλης (Άρθρο 2). Το προσωπικό των συνεργείων αποτελείτο από έναν ειδικό αφροδισιολόγο-δερματολόγο (ύστερα από διαγωνισμό) με ημερήσια αποζημίωση

---

⁶⁹¹ Το Άρθρο 2 τροποποιήθηκε με το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί του τρόπου συνθέσεως της κατά τον νόμον 3032 περί των μέτρων προς καταπολέμησιν των αφροδισίων νοσημάτων, ως και περί ασέμνων γυναικών Κεντρικής Επιτροπής» όπου προστέθηκε και ο κανονισμός των οικονομικών σχέσεων των γυναικών που εργάζονταν σε οίκους ανοχής με τις διευθύντριές τους. Επίσης, με το Άρθρο 7 οι διευθύντριες δεν μπορούν να είναι κάτω των 40 ετών και απαγορεύεται η εργασία αντρών σε οίκους ανοχής. Βλ. Φ.Ε.Κ. 109/30.4.1923.

⁶⁹² Παγκράτης Νικόλαος - Τσιάμης Κωνσταντίνος - Μάνδουλα-Κουσουνη Μαρία - Ανωγιάτης-Pelé Δημήτρης, «Η σύφιλη των «Ασέμνων γυναικών» μέσα από τα Αρχεία του Νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» κατά την περίοδο 1931-1935», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος* 8 (2011), σσ. 69-70· Pagratis Nikos - Tsiamis Costas - Mandyla Maria - Bamprounis Charis - Anoyatis-Pelé Dimitris, "Medical, demographical and social aspects of syphilis: the case of infected sex workers in Greece during Interwar", *Giornale Italiano di Dermatologia e Venereologia* 149 (2014), σ. 462.

⁶⁹³ Φ.Ε.Κ. 92/12.4.1923.

⁶⁹⁴ Φ.Ε.Κ. 94/3.3.1929.

250 δραχμών και μέχρι δύο νοσοκόμων με ημερήσια αποζημίωση 100 δραχμών (Άρθρο 5).

Κατά το έτος 1932 υπήρχαν ήδη οκτώ αντιφροδισιακά νοσοκομεία στην Ελλάδα (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Δράμα, Χίο, Χανιά, Ηράκλειο και Ιωάννινα) εννέα αντιφροδισιακά ιατρεία (τέσσερα στην Αθήνα,⁶⁹⁵ ένα στον Πειραιά, ένα στη Θεσσαλονίκη, ένα στην Πάτρα και δύο στην Κρήτη) και δύο αντιφροδισιακά ιατρεία λιμένων (Πειραιάς και Θεσσαλονίκη).⁶⁹⁶ Ήδη με το Νομοθετικό Διάταγμα «περί αντιφροδισιακών ιατρείων των λιμένων»⁶⁹⁷ του 1925 είχε εγκριθεί από το Υπουργικό Συμβούλιο του Κράτους η ίδρυση των ανωτέρω ιατρείων «προς παροχήν ευκολιών προσιτών εις τους ναύτας». Σύμφωνα με το Άρθρο 1 η εξέταση και θεραπεία γινόταν δωρεάν σε όλους τους ναύτες ανεξαρτήτως εθνικότητας. Το προσωπικό των ιατρείων θα περιλάμβανε έναν ιατρό Διευθυντή, έναν μικροβιολόγο, δύο βοηθούς ιατρών, δύο νοσοκόμους και μια καθαρίστρια (Άρθρο 4).

Η θεραπεία⁶⁹⁸ της σύφιλης περιλάμβανε πλήθος φαρμάκων μερικά από τα οποία περιγράφονται εν συντομία:

Υδράργυρος (Mercur). Χρησιμοποιήθηκε συστηματικά από τον Παράκελσο το 1568. Χορηγείται από το στόμα, ενδοφλέβια, υποδόρια, ενδομυϊκά, με εντριβές, με πλύσεις του σώματος, με υποκαπνισμούς, σε μορφή υπόθετων, έμπλαστρων και σαπουνιών. Παρ' όλα αυτά, ήταν πολύ τοξικός και εμφάνιζε αρκετές παρενέργειες. Προκαλούσε ερεθισμούς στο δέρμα και στο πεπτικό σύστημα, επιπλοκές στο βλεννογόνο της στοματικής κοιλότητας και τέλος, νεφρικές και γαστρεντερικές επιπλοκές.⁶⁹⁹

---

⁶⁹⁵ Τα δύο ιδρύθηκαν κατά το έτος 1924 λόγω της έλευσης των προσφύγων στην Αθήνα. Βλ. Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ. 256.

⁶⁹⁶ Gougerot Henri, *Ο αντιφροδισιακός αγών εν Ελλάδι*, εκδ. Ι. Λ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1932, σσ. 6-7.

⁶⁹⁷ Φ.Ε.Κ. 366/21.11.1925· Φ.Ε.Κ. 401/12.11.1926.

⁶⁹⁸ Συνοπτικός πίνακας των κυριότερων αντισυφιλιδικών φαρμάκων πριν την ανακάλυψη της πενικιλίνης παρατίθεται στη διδακτορική διατριβή της Μαριάννας Καραμάνου. Βλ. Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σ. 262.

⁶⁹⁹ Φωτεινός Γεώργιος, «Το ημέτερον θεραπευτικόν σύστημα κατά της συφιλίδος», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού (1937)*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα

Ιωδιούχο Κάλιο (Iodure de potassium). Χρησιμοποιήθηκε από τον William Wallace (1791-1837) το 1836. Θεωρείτο ειδικό φάρμακο για τη θεραπεία της τριτογόνου σύφιλης και χορηγείτο από το στόμα, υποδόρια ή με τη μορφή κλυσμάτων. Συχνά προκαλούσε ερεθισμούς στο δέρμα, γαστρικά άλγη και δακρύρροια.⁷⁰⁰

Αρσενικό (Arsenic). Το 1863 ο Antoine Béchamp (16 Οκτωβρίου 1816 - 15 Απριλίου 1908) ανακάλυψε την Ατοξύλη (Atoxyl) συνδυάζοντας την ανιλίνη με το αρσενικό. Ωστόσο, δεν χρησιμοποιήθηκε ευρέως διότι το σκεύασμα εμφάνιζε αρκετές ανεπιθύμητες ενέργειες, όπως τύφλωση και πεπτικές διαταραχές. Αργότερα, το 1904 ο Antoine Mouneyrat (1871-1952) επινόησε την Εκτίνη (hectine), η οποία αποτέλεσε ένα εκ των συστατικών της δημοφιλούς συνδυαστικής αγωγής, γνωστής και ως θεραπεία του Hallopeau (υδράργυρος, εκτίνη και ιωδιούχο κάλιο) και τον Εκτάργυρο (συνδυασμός εκτίνης και υδραργύρου). Μετέπειτα, το 1907 οι

1938, σ. 4· Καπετανάκης Ιωάννης, *Δερματολογία*, εκδ. Παρισιάνος, Αθήνα 1960, σσ. 301, 335· Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975, σσ. 287, 356· Πολυχρονίδης Ιωάννης, *Δημόσια Υγεία, Κοινωνική Πρόνοια και Υγειονομική Πολιτική στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2010, σ. 578· Τσοροβά Χριστίνα - Χριστοπούλου-Αλετρά Ελένη - Σωτηριάδης Δημήτριος - Δεβλιώτου-Παναγιωτίδου Δέσποινα, «Η σύφιλη και η αντιμετώπισή της προ της χρήσης των αντιβιοτικών μέσα από το περιοδικό «Αρχαία του νοσοκομείου Ανδρέας Συγγρός» (1931-1946)», *Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας Αφροδισιολογίας* 19 (2008), σσ. 5, 7-8· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 157-207· Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη - Τσακρής Αθανάσιος, «Από την ιστορία της σύφιλης στην Ελλάδα: οι δύο πρώτοι ασθενείς του Νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» (1910)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 58 (2013), σ. 36· Pagratis Nikos - Tsiamis Costas - Mandyla Maria - Bampounis Charis - Anoyatis-Pelé Dimitris, "Medical, demographical and social aspects of syphilis: the case of infected sex workers in Greece during Interwar", *Giornale Italiano di Dermatologia e Venereologia* 149 (2014), σ. 465· Tsiamis Costas - Vrioni Georgia - Poulakou-Rebelakou Effie - Gennimata Vasiliki - Murdjeva Marianna - Tsakris Athanasios, "Medical and Social Aspects of Syphilis in the Balkans from the mid-19th Century to the Interwar", *Folia Medica* 58 (2016), σσ. 8-9.

⁷⁰⁰ Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975, σ. 356· Τσοροβά Χριστίνα - Χριστοπούλου-Αλετρά Ελένη - Σωτηριάδης Δημήτριος - Δεβλιώτου-Παναγιωτίδου Δέσποινα, «Η σύφιλη και η αντιμετώπισή της προ της χρήσης των αντιβιοτικών μέσα από το περιοδικό «Αρχαία του νοσοκομείου Ανδρέας Συγγρός» (1931-1946)», *Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας Αφροδισιολογίας* 19 (2008), σ. 8· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 233-236· Pagratis Nikos - Tsiamis Costas - Mandyla Maria - Bampounis Charis - Anoyatis-Pelé Dimitris, "Medical, demographical and social aspects of syphilis: the case of infected sex workers in Greece during Interwar", *Giornale Italiano di Dermatologia e Venereologia* 149 (2014), σ. 466· Tsiamis Costas - Vrioni Georgia - Poulakou-Rebelakou Effie - Gennimata Vasiliki - Murdjeva Marianna - Tsakris Athanasios, "Medical and Social Aspects of Syphilis in the Balkans from the mid-19th Century to the Interwar", *Folia Medica* 58 (2016), σ. 9.

Paul Ehrlich (14 Μαρτίου 1854 - 20 Αυγούστου 1915) και Alfred Bertheim (17 Απριλίου 1879 - 17 Αυγούστου 1914) παρασκεύασαν την Αρσασετίνη (Arsacetin) η οποία ήταν αρκετά τοξική με σοβαρές νεφρικές και οφθαλμικές επιπλοκές. Τέλος, το 1910 οι Paul Ehrlich και Alfred Bertheim ανακάλυψαν την Αρσφεναμίνη (Arsphenamine) ή αλλιώς τη γνωστή Σαλβαρσάνη (Salvarsan 606) η οποία ήταν η πρώτη αποτελεσματική φαρμακευτική θεραπεία με αρσενικό για τη σύφιλη εισάγοντας, έτσι, την έννοια της χημειοθεραπείας (ενδοφλέβια χορήγηση) και το 1912 παρασκεύασαν τη Νεοσαλβαρσάνη (Neosalvarsan 914) η οποία ήταν λιγότερο τοξική και περισσότερο διαλυτή. Δυστυχώς, καμία από τις δύο μορφές δεν οδηγούσε σε πλήρη θεραπεία της νόσου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ονομασία των σκευασμάτων προέρχεται από τη λέξη salvus που σημαίνει σωτήριος.⁷⁰¹

Βισμούθιο (Bismuth). Χρησιμοποιήθηκε το 1921 από τους Constantin Levaditi (1 Αυγούστου 1874 - 5 Σεπτεμβρίου 1953) και Robert Sazéras. Θεωρείτο το σημαντικότερο φάρμακο μετά το αρσενικό για τη θεραπεία της σύφιλης διότι δεν ήταν πολύ τοξικό. Χορηγούνταν, κυρίως, ενδομυϊκά και σπάνια ενδοφλέβια ή υποδόρια. Η δράση του διαρκούσε για μεγάλο διάστημα λόγω της βραδείας

---

⁷⁰¹ Φωτεινός Γεώργιος, «Το ημέτερον θεραπευτικόν σύστημα κατά της συφιλίδος», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχαία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού (1937)*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1938, σσ. 4, 34-35· Καπετανάκης Ιωάννης, *Δερματολογία*, εκδ. Παρισιάνος, Αθήνα 1960, σσ. 301, 333-335· Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975, σ. 356· Λασκαράτος Ιωάννης, *Ιστορία της Ιατρικής*, τόμ. Ι και ΙΙ, εκδ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2004, σσ. 705-708· Κοντόκωστας Κίμων - Κουσουύλης Αντώνης, *Η Σύφιλη στην Ιστορία και στις Τέχνες*, εκδ. Παρισιάνου, Αθήνα 2008, σ. 45· Πολυχρονίδης Ιωάννης, *Δημόσια Υγεία, Κοινωνική Πρόνοια και Υγειονομική Πολιτική στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2010, σ. 578· Τσοροβά Χριστίνα - Χριστοπούλου-Αλετρά Ελένη - Σωτηριάδης Δημήτριος - Δεβλιώτου-Παναγιωτίδου Δέσποινα, «Η σύφιλη και η αντιμετώπισή της προ της χρήσης των αντιβιοτικών μέσα από το περιοδικό «Αρχαία του νοσοκομείου Ανδρέας Συγγρός» (1931-1946)», *Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας Αφροδισιολογίας* 19 (2008), σσ. 5-7· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 208-225· Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη - Τσακρής Αθανάσιος, «Από την ιστορία της σύφιλης στην Ελλάδα: οι δύο πρώτοι ασθενείς του Νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» (1910)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 58 (2013), σ. 36· Pagratis Nikos - Tsiamis Costas - Mandyla Maria - Bamrounis Charis - Anoyatis-Pelé Dimitris, «Medical, demographical and social aspects of syphilis: the case of infected sex workers in Greece during Interwar», *Giornale Italiano di Dermatologia e Venereologia* 149 (2014), σ. 465· Tsiamis Costas - Vrioni Georgia - Poulakou-Rebelakou Effie - Gennimata Vasiliki - Murdjeva Marianna - Tsakris Athanasios, «Medical and Social Aspects of Syphilis in the Balkans from the mid-19th Century to the Interwar», *Folia Medica* 58 (2016), σ. 9.

απορρόφησής του από τον οργανισμό. Προκαλούσε συχνά πυρετό, αναιμία, ουλίτιδες, νεφρικές διαταραχές και δερματικά εξανθήματα.⁷⁰²

Πενικιλίνη (Penicillin). Ανακαλύφθηκε από τον Alexander Fleming (6 Αυγούστου 1881 - 11 Μαρτίου 1955) το 1928 και το 1943 παρασκευάστηκε βιομηχανικά. Χορηγείται ενδομυϊκά και πεπτικά. Θεωρείτο το ισχυρότερο αντισυφιλιδικό και ατοξικό φάρμακο για την εποχή.⁷⁰³ Σπανίως, μπορεί να επηρεάσει την αντίδραση Wassermann⁷⁰⁴ και να δείξει ψευδώς αρνητικό αποτέλεσμα ειδικά όταν δεν υπάρχουν κλινικά συμπτώματα.⁷⁰⁵

Πυρετοθεραπεία. Η πυρετοθεραπεία είχε ως σκοπό την πρόκληση ισχυρού πυρετικού κύματος στοχεύοντας στη θεραπεία της νευρικής σύφιλης. Ξεκίνησε από τον Wagner von Jaurec (7 Μαρτίου 1857 -27 Σεπτεμβρίου 1940) το 1918 εισάγοντας

---

⁷⁰² Φωτεινός Γεώργιος, «Το ημέτερον θεραπευτικόν σύστημα κατά της συφιλίδος», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού (1937)*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1938, σσ. 5, 50-51· Φωτεινός Παναγιώτης, *Δύο διεθνή συνέδρια σχετικά με τα αφροδίσια νοσήματα και την πορνείαν*, Αθήνα 1953, σ. 9· Καπετανάκης Ιωάννης, *Δερματολογία*, εκδ. Παρισιάνος, Αθήνα 1960, σσ. 333-334· Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975, σσ. 288, 361· Τσοροβά Χριστίνα - Χριστοπούλου-Αλετρά Ελένη - Σωτηριάδης Δημήτριος - Δεβλιώτου-Παναγιωτίδου Δέσποινα, «Η σύφιλη και η αντιμετώπισή της προ της χρήσης των αντιβιοτικών μέσα από το περιοδικό «Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέας Συγγρός» (1931-1946)», *Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας Αφροδισιολογίας* 19 (2008), σσ. 6-7· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 226-232· Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Πουλάκου-Ρεμπτελάκου Έφη - Τσακρής Αθανάσιος, «Από την ιστορία της σύφιλης στην Ελλάδα: οι δύο πρώτοι ασθενείς του Νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» (1910)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 58 (2013), σ. 36· Pagratis Nikos - Tsiamis Costas - Mandyla Maria - Bamprounis Charis - Anoyatis-Pelé Dimitris, «Medical, demographical and social aspects of syphilis: the case of infected sex workers in Greece during Interwar», *Giornale Italiano di Dermatologia e Venereologia* 149 (2014), σσ. 465-466· Tsiamis Costas - Vrioni Georgia - Poulakou-Rebelakou Effie - Gennimata Vasiliki - Murdjeva Marianna - Tsakris Athanasios, «Medical and Social Aspects of Syphilis in the Balkans from the mid-19th Century to the Interwar», *Folia Medica* 58 (2016), σ. 9.

⁷⁰³ Φωτεινός Παναγιώτης, *Δύο διεθνή συνέδρια σχετικά με τα αφροδίσια νοσήματα και την πορνείαν*, Αθήνα 1953, σσ. 1-2· Καπετανάκης Ιωάννης, *Δερματολογία*, εκδ. Παρισιάνος, Αθήνα 1960, σσ. 330-333· Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975, σσ. 288, 356-359· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 278-283.

⁷⁰⁴ Μη τρεπονηματικό τεστ όπως το VDRL (venereal disease research laboratory) και το RPR (rapid plasma reagin). Βλ Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 291-294.

⁷⁰⁵ Φωτεινός Παναγιώτης, *Δύο διεθνή συνέδρια σχετικά με τα αφροδίσια νοσήματα και την πορνείαν*, Αθήνα 1953, σ. 9· Καπετανάκης Ιωάννης, *Δερματολογία*, εκδ. Παρισιάνος, Αθήνα 1960, σ. 330· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 296-302· Tsiamis Costas - Vrioni Georgia - Poulakou-Rebelakou Effie - Gennimata Vasiliki - Murdjeva Marianna - Tsakris Athanasios, «Medical and Social Aspects of Syphilis in the Balkans from the mid-19th Century to the Interwar», *Folia Medica* 58 (2016), σ. 8.

το μικρόβιο της ελονοσίας σε ασθενείς που έπασχαν από νευροσύφιλη. Η θεραπεία εφαρμοζόταν μόνο σε νοσοκομείο για την καλύτερη παρακολούθηση του ασθενούς.⁷⁰⁶

Μορφές και στάδια της νόσου στα Μητρών Ασθενών

Η σύφιλη εξελίσσεται σε δύο κλινικά στάδια: την πρώιμη και την όψιμη. Ως προς τις μορφές μπορούμε να διακρίνουμε την πρωτογόνο, δευτερογόνο, τριτογόνο και συγγενή (κληρονομική) σύφιλη.⁷⁰⁷ Ήδη από το 1925 δημοσιεύονται άρθρα στον τοπικό τύπο της Βέροιας σχετικά με τη σύφιλη. Η εφημερίδα Αστήρ Βερροίας αφιερώνει ειδική στήλη στον οδοντίατρο Θρασύβουλο Σμυρλή ο οποίος αναφέρει πως η ασθένεια μαστίζει την κοινωνία και πρέπει όλοι οι πολίτες να προφυλαχτούν διότι αντιμετωπίζεται με δυσκολία. Ανάλογη διαφήμιση είχε και ο ιατρός Παπαφιλίππου ο οποίος υποστήριζε πως μπορεί να θεραπεύσει την βλεννόρροια και τη σύφιλη.⁷⁰⁸

Στο υλικό μας παρατηρήσαμε πως η ασθένεια αναφερόταν με ποικίλα ονόματα. Αρκετές φορές συνοδευόταν και από άλλες ασθένειες. Αξίζει να σημειωθεί πως σε μερικά περιστατικά χρησιμοποιείται η λέξη “Wassermann +”⁷⁰⁹

---

⁷⁰⁶ Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975, σσ. 356, 361-362· Τσοροβά Χριστίνα - Χριστοπούλου-Αλετρά Ελένη - Σωτηριάδης Δημήτριος - Δεβλιώτου-Παναγιωτίδου Δέσποινα, «Η σύφιλη και η αντιμετώπισή της προ της χρήσης των αντιβιοτικών μέσα από το περιοδικό «Αρχαία του νοσοκομείου Ανδρέας Συγγρός» (1931-1946)», *Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας Αφροδισιολογίας* 19 (2008), σ. 6· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 283-28.

⁷⁰⁷ Σχετικά με τα κλινικά συμπτώματα των σταδίων βλ. Ηγουμενάκης Γεώργιος, *Η σύφιλις: [επίκτητος, κληρονομική, εκ συλλήψεως] και η σύγχρονος θεραπεία της*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1933, σσ. 72-94· Καπετανάκης Ιωάννης, *Δερματολογία*, εκδ. Παρισιάνος, Αθήνα 1960, σσ. 302-327, 336-342· Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975, σσ. 291-293, 298-345· Κοντόκωστας Κίμων - Κουσουλής Αντώνης, *Η Σύφιλη στην Ιστορία και στις Τέχνες*, εκδ. Παρισιάνου, Αθήνα 2008, σσ. 18-19· Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 16-18.

⁷⁰⁸ Εφημερίδα Αστήρ Βερροίας, «Επιστημονική στήλη», αρ. 5, Χ.2.1925.

⁷⁰⁹ Εκτός από τις εξετάσεις Wassermann του ορού ή εγκεφαλονωτιαίου υγρού, Kahn και Kolmer χρησιμοποιούνταν και η εξέταση για σπειροχάιτη στα εκκρίματα των ελκώσεων ή στους λεμφαδένες που είχαν προσβληθεί. Φωτεινός Γεώργιος, *Σωθήτε από τα αφροδίσια πάθη σύφιλη, βλεννόρροια*,

χωρίς να δηλώνεται σαφώς η παρουσία σύφιλης. Ο ερευνητής, λοιπόν, μπορεί να αναρωτηθεί εάν πρόκειται για μια καταχώριση με σκοπό την αποφυγή του στίγματος⁷¹⁰ ή για κάποια ψευδώς θετική αντίδραση⁷¹¹ για την οποία οι θεράποντες ιατροί δεν μπορούσαν να θέσουν την κλινική διάγνωση της σύφιλης. Δυστυχώς η αντίδραση Wassermann δεν ήταν ειδική για τη σύφιλη αλλά οι επιστήμονες της εποχής εκείνης δεν το γνώριζαν. Η Wassermann μπορούσε να θετικοποιηθεί και σε περιπτώσεις βλάβης των ιστών που προκαλούσαν άλλα λοιμώδη και μη νοσήματα καθώς και οι θεραπείες που χορηγούσαν για τη σύφιλη (όπως για παράδειγμα ο υδράργυρος).

Στον πίνακα 13 που ακολουθεί καταγράφονται οι μορφές που παρατηρήθηκαν στο υλικό μας.

Πίνακας 13: Μορφές Σύφιλης σύμφωνα με την ιατρική ορολογία της εποχής (1926-1940).

αιμοφιλία (σύφιλις;)	μυοκαρδίτις συφιλιδική
αριστερά ημιπληγία (πιθανόν σύφιλις)	οισοφαγίτις & υποξείς ρευματισμοί Wassermann
γρίπη, σύφιλη κληρονομική	οφθαλμία συφιλιδικής φύσεως (λεύκωμα)

μαλακά έλκη και νόσο του Νικολά-Φάβρ, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1939β, σσ. 35-36· Παγκράτης Νικόλαος - Τσιάμης Κωνσταντίνος - Μάνδουλα-Κουσουνή Μαρία - Ανωγιάτης-Ρελέ Δημήτρης, «Η σύφιλη των «Ασέμνων γυναικών» μέσα από τα Αρχεία του Νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» κατά την περίοδο 1931-1935», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος* 8 (2011), σσ. 70-7· Τσοροβά Χριστίνα - Χριστοπούλου-Αλετρά Ελένη - Σωτηριάδης Δημήτριος - Δεβλιώτου-Παναγιωτίδου Δέσποινα, «Η σύφιλη και η αντιμετώπισή της προ της χρήσης των αντιβιοτικών μέσα από το περιοδικό «Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέας Συγγρός» (1931-1946)», *Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας Αφροδισιολογίας* 19 (2008), σ. 5· Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη - Τσακρής Αθανάσιος, «Από την ιστορία της σύφιλης στην Ελλάδα: οι δύο πρώτοι ασθενείς του Νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» (1910)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 58 (2013), σσ. 35-36.

⁷¹⁰ Μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση του στίγματος στην Ιατρική έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του Θερινού Σχολείου «Σπιναλόγκα 2018: Το στίγμα στην Ιατρική. Παλαιές και Σύγχρονες Αντιλήψεις» που διοργανώθηκε από την Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης στις 9-12 Ιουλίου 2018.

⁷¹¹ Αξίζει να αναφερθούμε σε περιστατικό του 1935 που δημοσιεύει ο ιατρός Νίκος Μπαλάνης όπου σε έναν άνδρα 32 ετών από τον Βόλο καταγράφηκαν 30 εναλλασσόμενες Wassermann (21 αρνητικές και 9 θετικές) σε διάστημα 3 ετών (1935-1937). Βλ. Μπαλάνης Νίκος, «Περίπτωσης αντιδράσεως Wassermann εναλλασσομένης», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού* (1937), εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1938, σσ. 318-324.

δεξιά ημιπληγία, Wassermann +	σταφυλοκοκκίαση και σύφιλη;
δεξιά πλευροπνευμονία (σύφιλις)	σύφιλη
δευτερογενής σύφιλις	σύφιλη κληρονομική
έλκωση αριστεράς κνήμης (σύφιλη)	σύφιλη κληρονομική τριτογενής
ελονοσία (κληρονομική σύφιλη)	σύφιλη τριτογενής
ελονοσία (κομμιώματα κάτω 1/3 πρόσθιας επιφάνειας κνήμης)	συφιλιδικό έλκος
ελονοσία, νεφρίτις, σύφιλη κληρονομική	συφιλιδικό κομμίωμα
ελονοσία, σύφιλη	τριτογενής εκδηλώσεως δερματικής συφιλίδος
εξέλκωση συφιλιδικής φύσεως αριστεράς κνήμης κατά wasserman +	ύποπτος συφιλίδος
κληρονομική σύφιλη	φλεγμονή δεξιού άκρους ποδός (ύποπτος συφιλίδος)
κομμιώματα δεξιού αντιβραχίου	χρόνιος ελονοσία μετά δευτεροπαθούς συφιλίδος
κομμιώματα δεξιού αντιβραχίου, σύφιλη	

Στο Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας προσήλθαν κατά τα έτη 1926-1940 52 περιστατικά με μέση ηλικία τα 31.5 έτη (SD=15,5). Το εύρος της ηλικίας ήταν από 2 έως 65 έτη και η διάμεσος ηλικία τα 30 έτη.

Πίνακας 14: Περιγραφική στατιστική περιστατικών με σύφιλη.

Μεταβλητές	n(%)
Φύλο	
Άνδρας	25 (48,1)
Γυναίκα	27 (51,9)
Μορφές σύφιλης	
Πρωτογόνος	4 (7,7)
Δευτερογόνος	2 (3,9)
Τριτογόνος	13 (25,0)
Συγγενής	7 (13,5)
Μη προσδιοριζόμενη	26 (50,0)

Σε 9 από τα 52 περιστατικά συνυπήρχε και δεύτερη νόσος (σε 6 ελονοσία, σε 2 λοιμώξεις κατώτερου αναπνευστικού και σε 1 ρευματοπάθεια). Η διάμεσος διάρκεια νοσηλείας για τα περιστατικά της σύφιλης ήταν 13,5 ημέρες. Ακολουθούν οι μορφές τριτογόνου σύφιλης που εντοπίστηκαν στο υλικό μας.

Πίνακας 15: Μορφές τριτογόνου σύφιλης.

Κομμώματα κάτω 1/3 πρόσθιας επιφάνειας κνήμης
Κομμώματα δεξιού αντιβραχίου
Κομμώματα δεξιού αντιβραχίου, σύφιλη
Μυοκαρδίτις συφιλιδική
Οφθαλμία συφιλιδικής φύσεως
Οφθαλμία συφιλιδικής φύσεως (λεύκωμα)
Συφιλιδικό κομμώμα

Τα επαγγέλματα των ασθενών με σύφιλη ήταν τα ακόλουθα:

Πίνακας 16: Επαγγέλματα ασθενών με σύφιλη.

Μεταβλητές	n(%)
Επάγγελμα	
Ανήλικος/η	6 (11,5)
Γεωργός	10 (19,2)
Γυρολόγος	1 (1,9)
Εργάτης/τρια	10 (19,2)
Καλαθοπλέκτης	1 (1,9)
Μικροπωλητής	1 (1,9)
Οικιακά	19 (36,5)
Ποιμήν	1 (1,9)
Τσαγκάρης	1 (1,9)
Μη προσδιοριζόμενη	2 (3,9)

Σύμφωνα με τον πίνακα το 36,5% των ασθενών που διαγνώστηκαν με σύφιλη ασχολούνταν με τα οικιακά. Αξίζει να αναφερθούμε στο γεγονός πως οι ιατροί στην Ευρώπη πριν την ανακάλυψη αποτελεσματικής θεραπείας προσπαθούσαν να αναδείξουν την ιερότητα του γάμου και πως οι εξωσυζυγικές σχέσεις οδηγούν στην παρακμή του θεσμού της οικογένειας. Φυσικό επακόλουθο αυτής της τακτικής ήταν η μετονομασία της σύφιλης από «σαρκική μάστιγα» σε «δηλητήριο της οικογένειας».⁷¹² Το γεγονός πως στο υλικό μας παρατηρήθηκαν 19 περιστατικά με σύφιλη σε οικοδέσποινες υποδεικνύει τη διασπορά της νόσου στην κοινότητα.

Αναφορικά με τις περιοχές προέλευσης των ασθενών στο υλικό μας καταγράφηκαν οι κάτωθι:

⁷¹² Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σ. 101.

Πίνακας 17: Περιοχές προέλευσης ασθενών με σύφιλη.

Μεταβλητές	η(%) ⁷¹³
Προέλευση	
Αϊβαλί - Αιολία	1 (1,9)
Βιθυνία (Μαρμαράς)	4 (7,7)
Βουλγαρία	1 (1,9)
Εσωτερική Τουρκία (Γαλατία)	1 (1,9)
Εσωτερική Τουρκία (Πισιδία)	1 (1,9)
Εσωτερική Τουρκία (Φρυγία)	2 (3,9)
Εσωτερική Τουρκία	2 (3,9)
Θράκη	2 (3,9)
Θράκη Ανατολική	1 (1,9)
Καππαδοκία	1 (1,9)
Καύκασος	3 (5,8)
Κωνσταντινούπολη	3 (5,8)
Μακεδονία	14 (26,9)
Πόντος Βόρεια	1 (1,9)
Πόντος γενικά	5 (9,6)
Πόντος Νότια	6 (11,5)
Ρωσία	1 (1,9)
Σμύρνη - Τσεσμέ	2 (3,9)
Στερεά Ελλάδα	1 (1,9)

⁷¹³ Κανένα περιστατικό δεν οδήγησε σε θάνατο (εντός του νοσοκομείου).

Εισαγωγές Ελλήνων προσφύγων λόγω βλεννόρροιας στο Προσφυγικό Νοσοκομείο (1926-1940)

Η βλεννόρροια ή γονόρροια οφείλεται σε λοίμωξη από το βακτήριο του γονόκοκκου ή Ναϊσσερία της γονόρροιας (*Neisseria gonorrhoea*) και μεταδίδεται κυρίως με τη σεξουαλική επαφή.⁷¹⁴ Ανακαλύφθηκε από τον Albert Ludwig Sigismund Neisser (22 Ιανουαρίου 1855 - 30 Ιουλίου 1916) το 1879.⁷¹⁵ Ο Ιπποκράτης ονομάζει την οξεία γονόρροια «στραγγουρία» και την αποδίδει σε «φύματα και σαρκώδεις εκβλαστήσεις» της ουρήθρας από την οποία ρέει πύον. Ο Γαληνός εκλαμβάνοντας εσφαλμένα το πυώδες έκκριμα για σπέρμα, αναφέρεται στη λοίμωξη ως «γονόρροια» (γόνος και ρέω). Η πρώτη θεραπεία εφαρμόστηκε από τον Carl Siegmund Franz Credé (23 Δεκεμβρίου 1819 - 14 Μαρτίου 1892) το 1881 με την ενστάλαξη νιτρικού αργύρου στα μάτια νεογέννητου για την αποτροπή τύφλωσης, μιας επιπλοκής της νόσου η οποία μεταδιδόταν στο νεογνό κατά την κύηση και τον τοκετό.⁷¹⁶ Για την αντιμετώπισή της χορηγούσαν σουλφοναμίδη, υπερμαγγανικό κάλιο και πενικιλίνη σε μορφή χαπιού ή ενδομυϊκά. Η αντιμετώπισή της ήταν πιο δύσκολη από εκείνη της σύφιλης και αρκετά χρονοβόρα.⁷¹⁷ Συχνές επιπλοκές της νόσου ήταν η επιδιδυμίτιδα, η προστατίτιδα, η μητρίτιδα, η ουρηθρίτιδα και η πυόρροια.⁷¹⁸

Στο Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας προσήλθαν κατά τα έτη 1926-1940 19 περιστατικά με μέση ηλικία τα 29.7 έτη (SD=13,7). Το εύρος της ηλικίας ήταν από 12

---

⁷¹⁴ Φωτεινός Γεώργιος, *Σωθήτε από τα αφροδίσια πάθη σύφιλη, βλεννόρροια, μαλακά έλκη και νόσο του Νικολά-Φάβρ*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1939β, σσ. 39-40· Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 3, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1980, σ. 1644.

⁷¹⁵ Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 3, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1980, σ. 1645.

⁷¹⁶ Στάθη Μαρία, *Επιδημιολογική παρακολούθηση της αντοχής στα αντιβιοτικά στα στελέχη *Neisseria gonorrhoeae* που απομονώνονται στην Ελλάδα: φαινοτυπικός και γονοτυπικός χαρακτηρισμός ανθεκτικών στελεχών και ανάλυση μηχανισμών αντοχής*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Λάρισα 2008, σ. 11.

⁷¹⁷ Φωτεινός Παναγιώτης, *Δύο διεθνή συνέδρια σχετικά με τα αφροδίσια νοσήματα και την πορνείαν*, Αθήνα 1953, σ. 13· Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 3, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1980, σ. 1645.

⁷¹⁸ Φωτεινός Παναγιώτης, *Δύο διεθνή συνέδρια σχετικά με τα αφροδίσια νοσήματα και την πορνείαν*, Αθήνα 1953, σσ. 2-3.

έως 71 έτη και η μέση ηλικία τα 29,7 έτη. Η διάμεσος διάρκεια νοσηλείας για τα περιστατικά της γονοκοκκικής λοίμωξης ήταν 9 ημέρες.

Πίνακας 18: Περιγραφική στατιστική περιστατικών με γονοκοκκική λοίμωξη.

Μεταβλητές	n(%)
Φύλο	
Άνδρας	8 (42,1)
Γυναίκα	11 (57,9)
Μορφές γονοκοκκικής λοίμωξης	
Γονοκοκκική αρθρίτις	2 (10,5)
Γονοκοκκική κολπίτις*	3 (15,8)
Γονοκοκκική μητρίτις/σαλπινγίτις	6 (31,6)
Γονοκοκκική ορχίτις/επιδιδυμίτις	3 (15,8)
Γονοκοκκική ουριθρίτις	1 (5,3)
Μη προσδιοριζόμενη	4 (21,1)

Αξιοσημείωτο είναι ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον περιστατικό που αφορά σε γυναίκα 22 ετών από τη Φλώρινα και καταγωγή από την Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με την συνοπτικά καταγεγραμμένη αιτία εισαγωγής «εγκυμοσύνη κλεψιγαμία μετά οξείας γονοκοκκικής αιδοιοκολπίτιδος» η νεαρή αυτή γυναίκα, η οποία δήλωσε επάγγελμα εργάτρια έμεινε έγκυος εκτός γάμου και επιπλέον έπασχε από σεξουαλικά μεταδιδόμενο νόσημα.

Λιγοστές και επισφαλείς επισημάνσεις μόνο μπορούμε να κάνουμε για το παραπάνω περιστατικό. Δεν ήταν σπάνια η περίπτωση ένα κορίτσι να μείνει έγκυος εκτός γάμου. Ενδεχομένως, η εγκυμοσύνη να οδηγούσε την κοπέλα σε γάμο, αλλά όχι σπάνια και στην εγκατάλειψη. Είναι γνωστό, ότι στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου δινόταν εξαιρετική σημασία στον έλεγχο της αγνότητας της γυναίκας, καθώς η παρθενία ήταν ένα είδος «πιστοποιητικού» της εντιμότητας. Τα παιδιά που

γεννιούνταν εκτός γάμου θεωρούνταν «νόθα» και οι γυναίκες στιγματίζονταν λόγω παράβασης των κοινωνικών κανόνων.⁷¹⁹ Το πρότυπο αξιών που επικρατούσε ήταν η αγνή και παθητική φύση της γυναίκας η οποία προσηλωνόταν αποκλειστικά στην οικογένεια.

Οι περισσότερες γυναίκες που απασχολούνταν ως εργάτριες παρέμεναν στα εργοστάσια μέχρι να παντρευτούν. Όσον αφορά στο εργασιακό τους καθεστώς, τα ημερομίσθιά τους ήταν το 1/3 ή το 1/2 των ανδρικών ημερομισθίων και το ωράριο εργασίας τους ξεπερνούσε κατά πολύ το επιτρεπόμενο.⁷²⁰ Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τον Νόμο 4029 «Περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων»⁷²¹ συγκρότησε το Σώμα Επιθεωρητών Εργασίας θέτοντας τη βάση για την προστατευτική νομοθεσία για τη γυναικεία εργασία. Η εργαζόμενη γυναίκα ήταν ιδιαιτέρως ευάλωτη και ιδίως τα νεαρά κορίτσια εύκολα έπεφταν θύματα εξαπάτησης (πολλές είναι οι περιπτώσεις αθετήσεως υποσχέσεως γάμου), αλλά ακόμα και βιασμού.

Τα επαγγέλματα των ασθενών με γονοκοκκική λοίμωξη που καταγράφηκαν στο υλικό μας ήταν τα ακόλουθα:

Πίνακας 19: Επαγγέλματα ασθενών με γονοκοκκική λοίμωξη.

Μεταβλητές	n(%)
Επάγγελμα	
Γεωργός	2 (10,5)
Δημόσιος υπάλληλος	1 (5,3)
Εργάτης/τρια	5 (26,3)
Εφημεριδοπώλης	1 (5,3)
Οικιακά	9 (47,4)
Μη προσδιοριζόμενη	1 (5,3)

⁷¹⁹ Frykman Jonas, (1975), "Sexual intercourse and social norms: a study of illegitimate births in Sweden, 1831-1933", *Ethnologica Scandinavica* 3 (1975), σσ. 111-150.

⁷²⁰ Παπαστεφανάκη Λήδα, «Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία», εφημ. *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 2 Μαΐου 1999, σ. 8· Αβδελά Έφη, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1', εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 342.

⁷²¹ Φ.Ε.Κ. 46/7.2.1912.

Αναφορικά με τις περιοχές προέλευσης των ασθενών στο υλικό μας καταγράφηκαν οι κάτωθι:

Πίνακας 20: Περιοχές προέλευσης ασθενών με γονοκοκκική λοίμωξη.

Μεταβλητές	η(%) ⁷²²
Προέλευση	
Αϊβαλί - Αιολία	1 (5,3)
Βιθυνία (Μαρμαράς)	1 (5,3)
Εσωτερική Τουρκία (Πισιδία)	1 (5,3)
Θράκη	1 (5,3)
Θράκη Ανατολική	3 (15,8)
Καππαδοκία	1 (5,3)
Καύκασος	3 (15,8)
Κωνσταντινούπολη	3 (15,8)
Μακεδονία	4 (21,1)
Πόντος Νότια	1 (5,3)

Τα αφροδίσια νοσήματα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με την πορνεία.⁷²³ Μετά την έλευση των προσφύγων και δεδομένης της φτώχειας και της ανεργίας ακόμη και νεαρά κορίτσια αναγκάστηκαν να στραφούν στην πορνεία. Για την αντιμετώπισή της είχαν προταθεί δύο συστήματα: το διακανονιστικό και το καταργητικό. Οι υποστηρικτές του πρώτου ήθελαν τον εγκλεισμό των «κοινών» γυναικών στους οίκους ανοχής με σκοπό την καλύτερη επιτήρησή τους από το Υπουργείο Υγιεινής ενώ οι υποστηρικτές του δεύτερου συστήματος (όπως ήταν και ο Γεώργιος Φωτεινός) απαιτούσαν την κατάργηση των οίκων ανοχής.⁷²⁴

⁷²² Κανένα περιστατικό δεν οδήγησε σε θάνατο (εντός του νοσοκομείου).

⁷²³ Κοπανάρης Φωκίων, *Η Δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σσ. 253-254.

⁷²⁴ Φωτεινός Γεώργιος, «Ο αντιαφροδισιακός αγών εν Ελλάδι», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού (1938)*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1939α, σσ. 21-26· Φωτεινός Παναγιώτης, *Δύο διεθνή συνέδρια σχετικά με τα αφροδίσια νοσήματα και την πορνείαν*, Αθήνα 1953, σ. 18.

Στο υλικό μας καταγράφηκαν 5 περιστατικά «ιερόδουλων» ηλικίας 19 έως 29 ετών.⁷²⁵

Πίνακας 21: Καταχωρίσεις εισαγωγών ιερόδουλων.

Ημερομηνία Εισαγωγής	Όνοματεπώνυμο	Ηλικία	Προέλευση πατρός	Διαμονή	Επάγγελμα	Διάγνωση	Ημερομηνία εξιτηρίου
5/12/1932	Ε.Δ.Α.	20	Καλαμπάκα	Βέροια	ιερόδουλη	εντερίτις	15/12/1932
29/1/1935	Ε.Ν.Ν.	25	Ρωσία	Βέροια	ιερόδουλη	παράτυφος	5/2/1935
17/1/1937	Ρ.Χ.Κ.	25	Λάρισα	Λάρισα	ιερόδουλη	αμυγδαλίτις	18/1/1937
1/2/1930	Δ.Κ.	19	Παλιά Ελλάς	Βέροια	οίκου ανοχής	δηλητηρίασις	10/2/1930
28/6/1931	Ε.Α.Γ.	29	Θεσσαλονίκη	Βέροια	οίκος ανοχής	σαλπινγίτις	3/7/1931

⁷²⁵ Κανένα περιστατικό δεν οδήγησε σε θάνατο (εντός του νοσοκομείου).

Συμπεράσματα

Το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα είναι για την Ελλάδα μία περίοδος γεμάτη από ιστορικά γεγονότα μεγάλης σημασίας που επηρέασαν ποικιλοτρόπως και την μετέπειτα πορεία της χώρας. Από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) έως το 1922 η Ελλάδα σημείωσε αξιόλογες επιτυχίες σε πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο, ταυτόχρονα όμως κλήθηκε να αντιμετωπίσει πληθώρα αποτυχιών, κρίσεων και ματαιώσεων με αποκορύφωμα τη Μικρασιατική εκστρατεία (1922) που σηματοδότησε και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας.

Η αφύπνιση των Βαλκανικών εθνικισμών και των συγκρούσεων που σημειώθηκαν είχε ως αποτέλεσμα την εισροή προσφύγων στην Ελλάδα πολύ πριν από το μεγάλο κύμα «ξεριζωμένων» που ακολούθησε τη Μικρασιατική καταστροφή. Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, λόγω του Μακεδονικού Ζητήματος και του, εν εξελίξει, Μακεδονικού Αγώνα, κατέφθασαν πρόσφυγες στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, περίπου 33.000 Έλληνες που κατοικούσαν στη Βουλγαρία και την ανατολική Ρωμυλία ζήτησαν καταφύγιο εντός της επικράτειας του Ελληνικού Κράτους.⁷²⁶ Ακόμη, λόγω του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος, Έλληνες από τη Ρουμανία απελάθηκαν και κατέφυγαν στην Ελλάδα. Νέο κύμα προσφύγων σημειώθηκε μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων (1913) με προέλευση τη Βουλγαρία, τη Σερβία και την ανατολική και δυτική Θράκη. Μετά την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1917) Έλληνες που ζούσαν στο Αϊβαλί, την Αττάλεια, τη Νέα Ήφεσο, την ανατολική Μακεδονία και τη Ρουμανία πέρασαν τα ελληνικά σύνορα.⁷²⁷ Αντίστοιχες μετακινήσεις σημειώθηκαν μετά τη Συνθήκη του Νειγύ (27 Νοεμβρίου 1919) και τη Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920).

Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις που ξεκίνησαν μετά το τέλος της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτέλεσαν σημαντικό ιστορικό γεγονός με κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια

---

⁷²⁶ Ρωμάνος Άθως, *Οι ανθελληνικοί διωγμοί στη Βουλγαρία*, Αθήνα 1906· Σφέτας Σπυρίδων, «Οι ανθελληνικοί διωγμοί στην Ανατολική Ρωμυλία κατά το έτος 1906 στα πλαίσια της βουλγαρικής κρατικής πολιτικής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5-6 (1993-1994), σσ. 75-91.

⁷²⁷ Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σσ. 51-58.

του Ελευθέριου Βενιζέλου σε προεκλογική συγκέντρωση στις 21 Απρίλη του 1929: «Η καταστροφή η Μικρασιατική εξεταστέον αν δεν είναι μεγαλύτερα και από την πτώσιν της Κωνσταντινουπόλεως. Εις την πτώσιν της Κωνσταντινουπόλεως, το έθνος έμεινε εις τας εστίας του, υποταγμένον και δούλον, αλλά έμεινε συνεχίζον την ζωήν του εις τας εστίας του, δεν έπαθε την συμφοράν αυτήν την οποίαν έπαθε [...]».

Οι πρόσφυγες έφθαναν στην Ελλάδα καταβεβλημένοι ψυχικά και σωματικά. Η έξαρση επιδημιών ήταν συχνό φαινόμενο λόγω των άθλιων συνθηκών μεταφοράς, του τρόπου διαβίωσης στη «Νέα Πατρίδα» και της απουσίας υγειονομικών δομών. Σοβαρές ήταν οι ελλείψεις σε είδη πρώτης ανάγκης, ενώ αυξήθηκαν σημαντικά οι θάνατοι λόγω ασιτίας. Το μολυσμένο νερό επιδείνωνε τη μετάδοση των ασθενειών όπως της ελονοσίας, του τύφου και της δυσεντερίας. Οι πρόσφυγες εργάζονταν επίσης κάτω από εξαιρετικά ανθυγιεινές συνθήκες με αποτέλεσμα να επιβαρύνεται η υγεία τους.

Στον τομέα της στέγασης η κατάσταση που επικρατούσε λειτουργούσε επιβαρυντικά για την υγεία τους. Πολλοί νεήλυδες ζούσαν στο ύπαιθρο διότι η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων δεν ήταν σε θέση να τους παρέχει στέγαση.⁷²⁸ Σε άλλους οι κατοικίες τους ήταν μισοτελειωμένες, με πρόχειρα υλικά, αυτοσχέδιες και δίχως εξαερισμό. Συνήθως μέσα σε ένα σπίτι διέμεναν δύο ή και τρεις οικογένειες. Η φυματίωση ή αλλιώς «η νόσος της κατοικίας» συσχετίστηκε με την ανθυγιεινή κατοικία των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, το βιοτικό επίπεδο των οποίων δυσχέρανε η φτώχεια, η ανεργία και η αδυναμία εύρεσης κατάλληλης στέγης.

Αξίζει να αναφερθεί ότι στα παιδιά παρατηρούνταν υψηλά ποσοστά βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας. Αρκετά προσφυγόπουλα ήταν ορφανά ή ασυνόδευτοι ανήλικοι σύμφωνα και με την ορολογία της εποχής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την πρόωρη και «βίαιη» ενηλικίωση με ψυχικούς τραυματισμούς τόσο των παιδιών όσο και εφήβων από τις βαναυσότητες του πολέμου και την προσφυγιά. Η παιδική εργασία στους πληθυσμούς των προσφύγων ήταν μάλλον

---

⁷²⁸ Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 173.

εκτεταμένη και αποτελεί ένα σημαντικό θέμα που πρέπει να απασχολήσει μελλοντικές διεπιστημονικές έρευνες.

Ταυτόχρονα, σημαντικοί παράγοντες που βοήθησαν τους πρόσφυγες να επιβιώσουν και να ορθοποδήσουν ήταν οι διάφορες μορφές «αλληλοβοήθειας» και συλλογικότητας. Σταδιακά άρχισαν να οργανώνονται σωματεία και σύλλογοι που είχαν ως στόχο τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους, των εργασιακών τους δικαιωμάτων, αλλά και τη διατήρηση και διάδοση της πολιτιστικής τους ταυτότητας.

Η παρούσα μελέτη ανέλυσε την αποκατάσταση και την περίθαλψη των Ελλήνων προσφύγων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1926-1940) στην πόλη της Βέροιας και την ευρύτερη περιοχή της Ημαθίας. Οι πρόσφυγες τοποθετήθηκαν, κυρίως, στις μουσουλμανικές συνοικίες της πόλης αλλά και σε νεοϊδρυθέντες οικισμούς. Μεγάλο τμήμα του προσφυγικού πληθυσμού δήλωνε ότι ασχολείται με τη γεωργία σύμφωνα με τον προσανατολισμό της κρατικής πολιτικής στο θέμα της αποκαταστάσεως η οποία περιλάμβανε την αξιοποίηση των διαθέσιμων γαιών.

Κεντρικό ρόλο στην αποκατάσταση των προσφύγων διαδραμάτισε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, ένας αυτόνομος υπερεθνικός οργανισμός με πλήρη νομική υπόσταση υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών. Συστάθηκε στις 11 Νοεμβρίου του 1923 και λειτούργησε έως τον Ιανουάριο του 1930. Ήταν υπεύθυνη διαχείρισης των προσφυγικών δανείων των ετών 1924, 1926 και 1928. Η αποκατάσταση των προσφύγων κινήθηκε σε δύο πλαίσια, την αγροτική και την αστική. Προκρίθηκε η αγροτική αποκατάσταση διότι στόχευε στον άμεσο αποικισμό των πεδιάδων και των παραμεθόριων περιοχών δημιουργώντας μικρές ιδιοκτησίες. Η αστική περιλάμβανε κυρίως την παροχή στέγασης και ολοκληρώθηκε μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1945). Το έργο της Ε.Α.Π. χαρακτηρίστηκε επιτυχημένο, διότι κατάφερε να εγκαταστήσει περίπου μισό εκατομμύριο πρόσφυγες σε μικρό χρονικό διάστημα. Σε γενικές γραμμές η καλή διοίκηση του φορέα και η αποκλειστική διάθεση των πόρων της για την εγκατάσταση των προσφύγων βοήθησε στην ολοκλήρωση της αποστολής της.

Πριν την ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως η συστηματική φροντίδα των ασθενών στηριζόταν κυρίως είτε στην εκκλησία είτε σε φιλανθρωπικές οργανώσεις. Τομή στην υγειονομική περίθαλψη αποτελεί ο Νόμος 346/7.11.1914⁷²⁹ με τον οποίο το Υπουργείο Εσωτερικών ήταν υπεύθυνο για την επίβλεψη της δημόσιας υγείας (Άρθρο 1). Ωστόσο, δεν αναλάμβανε την ίδρυση νοσοκομείων και λαϊκών ιατρείων.⁷³⁰

Η παροχή υγειονομικής περίθαλψης στους πρόσφυγες υπήρξε εξίσου σημαντική με τη στέγαση και την αποκατάστασή τους. Για την άμεση περίθαλψη των νεήλυδων ιδρύθηκαν νέοι κρατικοί φορείς. Το 1917, όπως ήδη αναφέρθηκε, συστάθηκε το Υπουργείο Περιθάλψεως με σκοπό τον εκσυγχρονισμό των υγειονομικών δομών, η ιστορική πορεία του οποίου χαρακτηρίζεται από συγχωνεύσεις, καταργήσεις και επανασυστάσεις. Ίσως αυτό να οφειλόταν σε έλλειψη ενός μακροπρόθεσμου προγραμματισμού και πολιτικού ρεαλισμού.

Το Υπουργείο Περιθάλψεως χρησιμοποίησε τα ελάχιστα νοσοκομεία που διέθετε σε όλη τη χώρα για να μπορέσει να αντεπεξέλθει στις ασθένειες που μάστιζαν τους ταλαιπωρημένους πρόσφυγες. Χαρακτηριστικό της εποχής ήταν πως μέχρι τα τέλη του 1919 στη χώρα λειτουργούσαν μόλις 4.500 νοσηλευτικές κλίνες σε 55 νοσοκομεία.⁷³¹ Οι ανάγκες για την αντιμετώπιση ποικίλων ασθενειών μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή αυξάνονταν και η ίδρυση προσφυγικών νοσοκομείων κρίθηκε ζωτικής σημασίας. Σε σύντομο χρονικό διάστημα λειτούργησαν στην Ελλάδα 35 προσφυγικά νοσοκομεία με 2.638 κλίνες εκ των οποίων τα 18 βρίσκονταν στη Μακεδονία.⁷³² Σύμφωνα με τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία, τα επόμενα χρόνια, τα νοσοκομεία σε όλη την Επικράτεια αυξήθηκαν σε 120 (1929) με δυναμική 10.967 κλινών.⁷³³ Ωστόσο, παρόλο που αυτός ο αριθμός μπορεί να

---

⁷²⁹ Φ.Ε.Κ. 2/2.1.1915.

⁷³⁰ Καπανίδης Νίκος, *Η κλειστή περίθαλψη στο νεοελληνικό κράτος (1909-1940)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 80-81.

⁷³¹ American National Red Cross, *Survey of the hospitals of Greece*, εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1919, σσ. 1-24.

⁷³² Χαριτάκης Κωστής, *Κώδιξ της δεοντολογίας και νομοθεσίας των ιατρικών επαγγελματιών*, εκδ. Δημητράκου, τόμ. Β', Αθήνα 1928, σσ. 401-402.

⁷³³ Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1930, σ. 445.

φαίνεται ικανοποιητικός, στην πραγματικότητα οι νοσηλευτικές κλίνες παραμένουν ανεπαρκείς για τα ελληνικά πρότυπα της εποχής.

Στη διάρκεια της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά παρατηρείται ένα φιλόδοξο πρόγραμμα αναβάθμισης της υγειονομικής περίθαλψης για την οποία επενδύθηκαν συνολικά 500.000.000 δραχμές. Στην κοινωνική πολιτική του Μεταξά η ευρωστία του σώματος κατείχε σημαντική θέση, για τον λόγο αυτό και ενισχύθηκε ο τομέας της υγείας. Με τον Αναγκαστικό Νόμο 2588 το Υπουργείο Υγείας μετονομάστηκε σε «Υπουργείο Εθνικής Προνοίας» και συστάθηκε Τμήμα Ευγονικής, το οποίο ανέλαβε την προστασία της παιδικής ηλικίας, τη βελτίωση των συνθηκών μητρότητας και τη μείωση της βρεφικής θνησιμότητας.

Η θεωρία της Ευγονικής είχε απήχηση όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά και στην Αμερική. Εκτός από ορισμένες θετικές πτυχές, όπως η κρατική μέριμνα για καλύτερες συνθήκες ζωής, υγιεινής και περίθαλψης των πολιτών με έμφαση στην περιγεννητική φροντίδα και την προστασία της παιδικής ηλικίας, η πρακτική εφαρμογή της θεωρίας κυρίως από το ναζιστικό και τα φασιστικά καθεστώτα οδήγησε, ως γνωστόν, σε τραγικά και απάνθρωπα εγκλήματα, όπως για παράδειγμα η στείρωση των ψυχικά ασθενών, η εξόντωση των θεωρούμενων ως φυλετικά και διανοητικά κατώτερων ανθρώπων κ.λπ.

Μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της εποχής η ευρέως διαδεδομένη θεωρία της Ευγονικής επηρέασε σε κάποιον βαθμό και την πολιτική του Μεταξικού καθεστώτος στον υγειονομικό τομέα, όπως φαίνεται συγκεκριμένα με τη σύσταση Τμήματος Ευγονικής στο Υπουργείο Εθνικής Προνοίας.

Το 1924 ιδρύθηκε το Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας το οποίο διέθετε 45 κλίνες και στεγαζόταν σε ένα διώροφο οίκημα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας στην οδό 16ης Οκτωβρίου 12. Λόγω της άμεσης ανάγκης για περίθαλψη στην περιοχή, το νοσοκομείο χτίστηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα με αποτέλεσμα η ποιότητα κατασκευής να μην είναι ικανοποιητική. Ως εκ τούτου, λίγα χρόνια αργότερα (1931) η τοπική κοινωνία ζητούσε την εύρεση νέου οικήματος. Παρόλο που είχαν προταθεί διάφορα κτήρια για την μετεγκατάστασή του, μόλις το 1941 μεταφέρθηκε στο οίκημα του ιατρού Χρήστου Χατζημάμογλου, στη γωνία των οδών

Βενιζέλου και Μητροπόλεως. Το 1972 παραχωρήθηκε από τον Δήμο Βέροιας οικόπεδο έκτασης 62 στρεμμάτων στον οικισμό Παπάγου για ανέγερση νέου νοσοκομείου και το 1981 εγκαινιάστηκε η νέα νοσοκομειακή μονάδα που λειτουργεί έως και σήμερα.

Η μελέτη του νοσολογικού φάσματος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι κατοπτρίζει τις αντίξοες συνθήκες που κλήθηκε να αντιμετωπίσει αυτή η ετερογενής ομάδα κατά την ένταξή της στον ελλαδικό χώρο, οι οποίες σχετίζονταν με τον χώρο εγκατάστασής τους και την επιρροή που είχε στην υγεία τους, με τον τρόπο αντιμετώπισής τους ως μέλη της τοπικής κοινωνίας και με την ευπάθεια που είχαν αποκτήσει λόγω των δυσκολιών της προσφυγικής τους διαδρομής. Για τη διερεύνηση αυτού του νοσολογικού φάσματος χρησιμοποιήθηκαν τα Μητρώα Ασθενών του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας (15.921 ασθενείς) και τα Πρακτικά των Διοικητών Συμβουλίων τα οποία αποτελούν αδημοσίευτο πρωτογενές υλικό.

Αναφορικά με τα Πρακτικά των Διοικητικών Συμβουλίων, η θεματολογία που απασχολούσε το Αδελφάτο περιλάμβανε διοικητικές και πειθαρχικές πράξεις, προμήθειες, δημοπρασίες, παραχωρήσεις, δωρεές, συστάσεις επιτροπών, καταγγελίες, αναθέσεις, εξουσιοδοτήσεις, ανακαινίσεις, επισκευές και τους ετήσιους προϋπολογισμούς του ιδρύματος. Πρόεδρος του συμβουλίου οριζόταν ο εκάστοτε Μητροπολίτης Βέροιας και Νάουσας και Αντιπρόεδρος ο διευθυντής του νοσοκομείου. Ως Μέλη συμμετείχαν επίσης ο δήμαρχος της πόλης, ιατροί του νοσοκομείου και άτομα με δημόσια αξιώματα όπως, ο προϊστάμενος του δημόσιου ταμείου Ημαθίας ως ταμίας. Με τη σύσταση του Αδελφάτου το νοσοκομείο εισέρχεται σε ένα, αφενός, ημιαυτόνομο καθεστώς, αλλά, αφετέρου, διατηρεί χαρακτηριστικά Νομικού Προσώπου Δημοσίου Δικαίου. Η μελέτη των Πρακτικών των Διοικητικών Συμβουλίων μας επέτρεψε να παρακολουθήσουμε τις προσπάθειες για την ανέγερση νέου κατάλληλου κτηρίου που θα στέγαζε το νοσοκομείο, αλλά και τις γραφειοκρατικές διαδικασίες και αγκυλώσεις καθώς και τα προβλήματα που συνδέονταν με την εξεύρεση του κατάλληλου οικοπέδου για

ανέγερση νέου νοσοκομείου και εμπόδισαν τελικά την υλοποίηση των σχεδίων που είχαν προταθεί.

Η ανάλυση των Μητρών Ασθενών έδειξε πως η συχνότερη νόσος ήταν η ελονοσία (8.212 εισαγωγές, 51,62%), ακολουθούμενη από τις λοιμώξεις κατώτερου αναπνευστικού (2.632 εισαγωγές, 16,53%) και τις λοιμώξεις πεπτικού (915 εισαγωγές, 5,75%). Η συσχέτιση με το υψόμετρο επιβεβαιώνει τον επιβαρυντικό ρόλο των ελών της περιοχής πριν την αποξήρανση της λίμνης των Γιαννιτσών από την «Foundation Company of New York». Την ελονοσία κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν ο Σύλλογος προς Περιστολή των Ελωδών Νοσημάτων, η Επιτροπή Ανθελονοσιακού Αγώνα και το Υπουργείο Περιθάλψεως.

Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι οι εισαγωγές λόγω των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων. Η σύφιλη ή αλλιώς «γαλλική νόσος» (52 εισαγωγές με μέση ηλικία τα 31.5 έτη, SD=15,5) και η γονοκοκκική λοίμωξη/γονόρροια (19 εισαγωγές με μέση ηλικία τα 29.7 έτη, SD=13,7) αφορούσαν σε ποικιλία επαγγελματιών, ενώ οι πρόσφυγες ασθενείς προέρχονταν από διάφορες περιοχές, μεταξύ άλλων από τα Μικρασιατικά παράλια, τον Καύκασο, τη Θράκη, την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο. Τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα αντικατοπτρίζουν τις δυσμενείς κοινωνικοοικονομικές και υγειονομικές συνθήκες που αντιμετώπισαν οι Έλληνες πρόσφυγες μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα αλλά και τις τραυματικές εμπειρίες που βίωσαν κατά τη διάρκεια του προσφυγικού τους ξενιτεμού. Τα νοσήματα αυτά θεωρούνταν ένα σοβαρό πρόβλημα δημόσιας υγείας κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Η επιστημονική κοινότητα προσπαθούσε να τα περιορίσει, ωστόσο δεν υπήρχαν αποτελεσματικές θεραπείες. Ο νόμος 3032/1922 υπήρξε καθοριστικός για την προσπάθεια της χώρας κατά των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που διερευνάται στην παρούσα μελέτη είναι η σχέση του τοπικού τύπου με το προσφυγικό ζήτημα. Μελετώντας τις εφημερίδες «Αστήρ Βερροίας», «Μακεδονική Ηχώ», «Μακεδονία» και αξιοποιώντας την τρέχουσα βιβλιογραφία, προσπαθήσαμε να αναδείξουμε τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες στην περιοχή της Βέροιας, όπως αυτές

καταγράφονταν, σχεδόν καθημερινά. Την τοπική κοινωνία απασχολούσαν θέματα που άπτονταν των προσφυγικών καταλυμάτων, διορισμών, αποζημιώσεων και της νομής της γης. Η ενασχόληση της τοπικής κοινωνίας με τα προσφυγικά προβλήματα αναδεικνύει την αμφίθυμη αντιμετώπιση των προσφύγων από τους ντόπιους. Αφενός, αναπτύσσουν αλληλεγγύη, φιλάνθρωπα αισθήματα και προσπάθεια να συμμετέχουν στην επίλυση των προβλημάτων των ομοεθνών τους προσφύγων αναγνωρίζοντας την πολύπαθη πρόσφατη περιπέτειά τους. Αφετέρου, όμως, τους αντιμετωπίζουν ως ξένα μιανρά στοιχεία που με την παρουσία τους και τα υγειονομικά και κοινωνικά προβλήματά τους μπορούν να διαταράξουν την ομαλή λειτουργία της τοπικής τους κοινωνίας.

Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες ανά τους αιώνες αποτελούν ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες και οι προσφυγικές μετακινήσεις απασχολούσαν -και συνεχίζουν να απασχολούν- την ελληνική κοινωνία. Το νοσολογικό φάσμα των προσφύγων, ως πεδίο βιοεξουσίας (biopower) και βιοπολιτικής (biopolitics) κατά τον Φουκώ, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Τα Μητρώα Ασθενών περιέχουν όλα τα απαραίτητα δεδομένα τα οποία χρησίμευσαν αρχικά στην ταυτοποίηση των νόσων και σε δεύτερο επίπεδο στην ανασυγκρότηση της ιστορίας της ιατρικής και στην κατανόηση των αντιλήψεων του κοινωνικού σώματος για την αρρώστια. Η άμεση συσχέτιση κάποιων ασθενειών με το προσφυγικό σώμα επηρεάζει την κοινωνική τους θέση, τους εντάσσει σε πολιτικο-ιδεολογικούς πόλους και συμβάλει στην αναμόρφωση και στην αναδιάρθρωση των πολιτικό-οικονομικών σταθερών που ίσχυαν ως την έλευσή τους.

Οι πρόσφυγες, ως μια ευάλωτη κοινωνική ομάδα, μπορεί να εμφανίζουν ένα ξεχωριστό φάσμα ασθενειών σε σύγκριση με τους γηγενείς. Ευάλωτοι στις επιδημίες εξαιτίας των κακών συνθηκών υγιεινής στις οποίες βίωναν, αποτέλεσαν αιτούμενο για την αντιμετώπιση των προβλημάτων υγείας τους την εποχή εκείνη, ενώ, παράλληλα, αποτελούν ένα κυρίαρχο θέμα μελέτης για τον σύγχρονο

ερευνητή κάνοντας τις απαραίτητες συγκρίσεις με τα αντίστοιχα προβλήματα των πρόσφατων προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών που δέχεται η χώρα μας.⁷³⁴

Στη σύγχρονη εποχή, η ολοένα αυξανόμενη μετακίνηση πληθυσμών από αναπτυσσόμενες χώρες με ελλείψεις και παραλείψεις στην υγειονομική περίθαλψη, έχει επαναφέρει ασθένειες που θεωρούσαμε πως είχαν εκλείψει, όπως η ελονοσία, τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα και η φυματίωση. Η αναλογική μελέτη των δύο περιπτώσεων μπορεί να οδηγήσει σε σωτήρια συμπεράσματα που αφορούν σε θέματα υγειονομικής πρόληψης, καθώς γίνεται αντιληπτό ότι μία υψηλού επιπέδου υγειονομική εποπτεία του πληθυσμού κάθε χώρας μπορεί να συμβάλει στην πρόληψη επανέξασης παρόμοιων νοσημάτων κατά την υποδοχή προσφυγικών ροών.

Έχοντας ως αφετηρία την έλλειψη σχετικής βιβλιογραφίας, επιχειρήθηκε η αποτύπωση του νοσολογικού φάσματος των Ελλήνων προσφύγων που έφθασαν στη Βέροια μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η παρούσα διδακτορική διατριβή επιδιώκει να επανεκκινήσει το ενδιαφέρον για τη μελέτη της κοινωνικής και, κυρίως, της νοσολογικής συμπεριφοράς των προσφύγων με σεβασμό προς το πολύπαθο παρελθόν τους και τη δυσκολία κοινωνικής τους ένταξης. Μελλοντικές μελέτες αναφορικά με το νοσολογικό φάσμα των ελληνικών πληθυσμών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου κρίνονται αναγκαίες για τη δημιουργία ενός υγειονομικού χάρτη που θα φωτίσει τόσο την ιστορία όσο και την ιατρική.

Ιχνηλατώντας τη σχέση μεταξύ της ιστορίας, της ιατρικής, της προσφυγικής μνήμης και των σύγχρονων προκλήσεων, μπορούμε να οδηγηθούμε στη διαπίστωση ότι οι σύγχρονες προσφυγικές μετακινήσεις που σημειώνονται στον ελλαδικό χώρο φέρουν ομοιότητες αλλά και διαφορές σε σχέση με εκείνες που σημειώθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα. Η δημοσιοποίηση των ευρημάτων της

---

⁷³⁴ Ο ορισμός του πρόσφυγα, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951, αναφέρει πως με τον όρο «πρόσφυγας» εννοούμε εκείνο το μέλος μιας κοινωνίας που λόγω διαφορετικών πολιτικών πεποιθήσεων, διώξεων και σοβαρών καταστρατηγήσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εγκαταλείπει ακούσια τη χώρα του για να αναζητήσει άσυλο στους κόλπους μιας άλλης κοινωνίας. Για περαιτέρω επεξήγηση του όρου βλ. United Nations General Assembly, *Convention and protocol relating to the status of refugees*, UNHCR, Γενεύη 1951 και 1967.

μελέτης θα μπορούσε να κινητοποιήσει κοινωνικούς και επιστημονικούς φορείς ώστε να ασχοληθούν σε επίπεδο έρευνας, μελέτης και καταγραφής των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες και στις μέρες μας αλλά και τρόπων επίλυσης. Η παρούσα διατριβή θα μπορούσε να συμβάλει στην απελευθέρωση της ιστορίας και της ιστορίας της ιατρικής από το στενό ακαδημαϊκό περιβάλλον πυροδοτώντας τον κοινωνικό προβληματισμό και την αναγέννηση αξιών με στόχο τον περιορισμό της ξενοφοβίας αλλά και την επιδίωξη ειρηνικής και δημιουργικής συμβίωσης στα πολυπολιτισμικά κοινωνικά πλαίσια.

Summary

Refugees, as a vulnerable social group may exhibit a distinct disease spectrum, compared with local population; including epidemics and poor health conditions, the health challenges that refugees face in various eras seem worth investigating and bringing to the foreground of public attention. This study aims to evaluate the disease spectrum in Greek refugees during the Interwar Period, comparing them with the local population of Veria during the same period. To this effect the archives of the Refugee Hospital of Veria-Imathia were examined (March 5, 1926 to October 27, 1940).

This is an unpublished and rich primary material which includes data of 15,921 patients, of whom 8,408 patients were hospitalized due to malaria. The sociodemographic and clinical data entered in a pre-coded database, in an unidentifiable way. Multivariate logistic regression analysis identified that residence in lower elevation, refugee status (from Bulgaria/Balkans, Caucasus, Istanbul and Thrace, Pontus and inland of Turkey), female gender, and younger age correlated independently with hospitalization due to malaria. The association to elevation reflects the aggravating role of marshes before the drainage of Lake Giannitsa by the Foundation Company of New York. This study agrees with what the Prime Minister of Greece Eleftherios Venizelos underlined in his July 1928 speech in Thessaloniki, namely that malaria was one "social scourge" of the Interwar period.

This Historical Epidemiological study also evaluates Sexually Transmitted Infections (STIs) among Greek refugees during the Interwar period in the region of Imathia, Central Macedonia, Greece, as a part of the effort against sexually transmitted infections in Greece (1910-1940). It is worth mentioning that 41 patients were hospitalized on account of syphilis and 19 cases on account of gonococcal infection. Descriptive statistics were estimated. Primary, secondary, latent, and tertiary, and congenital cases of syphilis were identified, whereas a variety of differential diagnosis problems arose. Syphilis and gonococcal infection/gonorrhoea seemed to affect various social groups, as evidenced by the variety of professions

involved. Refugee patients originated from various areas such as Caucasus, Thrace, Constantinople, Bithynia, and Pontus. Lack of information and poor health care led to the spreading of STIs in Greece. Law 3032/1922 was crucial for the beginning of the Greek effort against sexually transmitted infections.

In addition, Kaplan-Meier curves were estimated and multivariate Cox regression analysis was used to examine whether the prognosis of diseases was, in the case of refugees, worse than it had been when locals were concerned.

This study will cover a gap in the literature and will contribute to the knowledge about the difficulties that were faced by the vulnerable, heterogeneous group of refugees in the process of their integration into Greek society.

Current refugee movements in Greece bear similarities and differences with those during the Interwar Period. The dissemination of study findings in the academic context but also in the society through a well-designed communication strategy will raise awareness about the challenges that refugees face nowadays. We believe that this Thesis can “release” history from the research ivory tower. Properly diffused in the public realm, the results of this Thesis promise to promote social cohesion and possibly eliminate racism.

Παράρτημα

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M
	Ημερομηνία Έκδοσης	μήνη	έτος	Ονοματεπώνυμο Φίλου	Ηλικία	Θρήσκευμα	Προέλευση πατρός	CODE μετέδωσ. οικισμ	CODE γεννησ. πατρός	Κωδικός	Διαμνη	CODE Διαμνη	
1	1241	5/3/1926	3	1926 Ι.Ζ.	1	55	1 Σόνα	2		62	Μητρούσιος Κολιές		
2	1242	5/3/1926	3	1926 Ζ.Π.	2	36	1 Κολιόνη	1		41	Βέροια		
3	1243	5/3/1926	3	1926 Ε.Σ.	18	18	1 Κορίν	1		5	Σόνα		
4	1246	6/3/1926	3	1926 Ε.Ν.	2	45	1 Κορίν	999		27	Βέροια		
5	1244	6/3/1926	3	1926 Π.Ν.	1	30	1 Πόντος	999		80	Άνω Κορινός		
6	1245	6/3/1926	3	1926 Γ.Υ.	1	48	1 Βουλγαρία	999		3	Στόβρις Νάουρος		
7	1247	7/3/1926	3	1926 Κ.Γ.	1	30	1 Πόρτα	1		10	Βέροια		
8	1249	8/3/1926	3	1926 Π.Ι.	1	21	1 Θράκη Σ.	999		40	Βέροια		
9	1248	8/3/1926	3	1926 Σ.Κ.	2	58	1 Κεχρφό Χολής	2		11	Βέροια		
10	1250	8/3/1926	3	1926 Μ.Κ.	2	20	1 Κεχρφό	1		71	Βέροια		
11	1251	8/3/1926	3	1926 Θ.Β.	1	44	1 Πόντος	999		80	Μετ		
12	1252	9/3/1926	3	1926 Σ.Σ.	1	11	1 Κορινός	999		5	Τρίλινη		
13	1256	10/3/1926	3	1926 Θ.Α.	2	38	1 Βουλγαρία	1		73	Βέροια		
14	1255	10/3/1926	3	1926 Γ.Χ.	1	45	1 Σέβρινα	1		61	Ανδρόφι		
15	1253	10/3/1926	3	1926 Π.Σ.	1	18	1 Σέβρινα	1		61	Κερα Κορινός		
16	1254	10/3/1926	3	1926 Θ.Α.	1	42	1 Σερβία	999		62	Βέροια		
17	1257	11/3/1926	3	1926 Σ.Σ.	1	24	1 Πόντος	1		60	Βέροια		
18	1259	12/3/1926	3	1926 Χ.Μ.	1	12	1 Κεχρφό	1		71	Πασι		
19	1261	12/3/1926	3	1926 Σ.Μ.	1	8	1 Πόντος	999		60			
20	1268	12/3/1926	3	1926 Β.Σ.	1	23	1 Κορινός	999		5	Πεσώνη		
21	1260	12/3/1926	3	1926 Β.Μ.	1	37	1 Κόρινθος	1		12	Βέροια		
22	1262	13/3/1926	3	1926 Σ.Ζ.	1	38	1 Σέβ	3		81	Νάουρα		
23	1263	14/3/1926	3	1926 Η.Π.	1	31	1 Λόδο	1		72	Μονόκλιμα		
24	1264	14/3/1926	3	1926 Η.Φ.	1	20	1 Βοσνία	3		81			
25	1266	15/3/1926	3	1926 Π.Π.	1	14	1 Κορινός	999		80	Μακρονούλι		
26	1268	16/3/1926	3	1926 Σ.Κ.	2	14	1 Κορινός	999		5	Τραπεζοία		
27	1271	16/3/1926	3	1926 Θ.Μ.	2	39	1 Βουλγαρία	999		3	Στόβρις Νάουρος		
28	1267	16/3/1926	3	1926 Δ.Π.	2	20	1 Βουλγαρία	999		3	Μονόκλιμα		
29	1269	16/3/1926	3	1926 Χ.Α.	1	30	1 Ζόνα	2		61	Ζερβούλα		
30	1270	16/3/1926	3	1926 Κ.Μ.	1	56	1 Βουλγαρία	999		3	Στόβρις Νάουρος		
31	1288	17/3/1926	3	1926 Ε.Μ.	2	22	1 Κορινός	999		5	Άνω Κορινός		
32	1272	17/3/1926	3	1926 Ε.Π.	2	25	1 Κορίν	1		5	Άνω Κορινός		
33	1275	20/3/1926	3	1926 Κ.Σ.	1	46	1 Σόνα Πόντου	2		62	Μητρούσιος Κολιές		
34	1274	20/3/1926	3	1926 Ο.Ζ.	2	10	1 Κορινός	999		5	Άνω Κορινός		
35	1273	20/3/1926	3	1926 Α.Β.	2	8	1 Βουλγαρία	999		3	Άνω Βερόια		
36	1276	21/3/1926	3	1926 Γ.Κ.	1	50	1 Θράκη	999		40	Βέροια		
37	1280	22/3/1926	3	1926 Ε.Ι.	2	15	1 Νικαρία	1		61	Μακρονούλι		
38	1277	22/3/1926	3	1926 Κ.Σ.	2	29	1 Σέβρινα	1		61	Γκαί Κιμ		
39	1278	22/3/1926	3	1926 Α.Ρ.Α.	1	68	1 Τραπεζοία	1		41	Σόνα		
40	1279	22/3/1926	3	1926 Ε.Γ.	2	35	1 Βουλγαρία	1		73	Βέροια		
41	1282	23/3/1926	3	1926 Ε.Σ.	1	60	1 Ούδου	1		28	Μητρούσιος		
42	1283	23/3/1926	3	1926 Θ.Σ.	1	60	1 Νικαρία	1		10	Μακρονούλι		
43	1285	24/3/1926	3	1926 Ι.Γ.	1	40	1 Βουλγαρία	1		73	Βέροια		
44	1284	24/3/1926	3	1926 Θ.Κ.	2	55	1 Κορίν	1		10	Βέροια		
45	1286	25/3/1926	3	1926 Π.Α.	1	55	1 Κορίν	1		72	Βέροια		
46													
47													

Εικόνα 18: Προκωδικοποιημένη βάση στην οποία εισήχθησαν τα δεδομένα.

Α	Β	Μ	Ν	Ο	Ρ	Q	R	S	T	U	V
Ημερομηνία Εισιτηρίων	CODE Διανομή	Βέβαιος	Επίτηγμα	CODE Επίτηγμα	costcenter	Είδημα	Διεύθυνση	Κωδικός για τίτλο	Προσπίτωση από 1 νόσο	Έκτιμηση νόσος	Τμήμα
1	1241	5/3/1926	11	14 γειωμένος	1	3	1	Ενδοοικιακή	104	285	
2	1242	5/3/1926	11	1 οικιακά	5	155	0	Επιλόχειος	103	103	
3	1243	5/3/1926	11	34 οικιακά	5	155	0	Πνευμονία	105	103	
4	1246	6/3/1926	1	103 οικιακά	5	155	1	Κακοήθης Πτυρεϊνός - οξεία βρογχίτις	103	103	
5	1244	6/3/1926	11	9 γειωμένος	1	3	1	Πνευμονία	101	101	
6	1245	6/3/1926	4	104 γειωμένος	1	3	1	Ελαιοκίττα	101	101	
7	1247	7/3/1926	1	103 γειωμένος	1	3	1	Πρωκίτις	200	101	
8	1249	8/3/1926	1	103 εφημέριος	2	62	0	Ελαιοκίττα	101	101	
9	1248	8/3/1926	1	103 οικιακά	5	155	1	Δυσεντερικός κατάρρους	104	104	
10	1250	8/3/1926	1	103 οικιακά	5	155	0	Οξεία βρογχίτις	300	104	
11	1251	8/3/1926	11	60 γειωμένος	1	3	1	Δυσεντερία γύφια	104	104	
12	1252	9/3/1926	1	19 οικιακά	7	133	0	Ενδοοικιακή	201	101	
13	1256	10/3/1926	1	103 γειωμένος	1	3	1	Ελαιοκίττα	101	101	
14	1255	10/3/1926	11	51 γειωμένος	1	3	1	Φυλακισμένη	102	104	
15	1253	10/3/1926	11	10 γειωμένος	1	3	1	Τετραπλοκίττα	104	101	
16	1254	10/3/1926	1	103 κομμάτια	3	84	1	Ελαιοκίττα	101	101	
17	1257	11/3/1926	1	103 γειωμένος	1	3	1	Πρωκίτις δια φαικού σπυλίου	200	101	
18	1259	12/3/1926	11	12 οικιακά	7	133	0	Ελαιοκίττα	101	101	
19	1261	12/3/1926	999	17 γειωμένος	7	133	0	Πνευμονία	103	103	
20	1258	12/3/1926	11	1 οικιακά	1	3	1	Πνευμονία	103	103	
21	1280	12/3/1926	11	1 γειωμένος	1	3	1	Πνευμονία	103	103	
22	1282	13/3/1926	4	104 κήποιος	3	22	1	Δυσεντερία	104	104	
23	1283	14/3/1926	11	65 γειωμένος	1	3	1	Πνευμονία	103	103	
24	1284	14/3/1926	999	1 γειωμένος	1	3	1	Πυρεθροειδής πυρετός	104	104	
25	1285	15/3/1926	11	63 γειωμένος	1	3	1	Δυσεντερία γύφια	101	101	
26	1286	16/3/1926	11	84 μολύβια	7	154	0	Ελαιοκίττα	101	101	
27	1271	16/3/1926	4	104 οικιακά	5	155	1	Ελαιοκίττα	101	101	
28	1287	16/3/1926	11	65 οικιακά	5	155	1	Ελαιοκίττα	101	101	
29	1289	16/3/1926	11	29 γειωμένος	1	3	1	Δυσεντερικός κατάρρους	104	104	
30	1270	16/3/1926	4	104 έμπορος	3	59	1	Δυσεντερία	104	104	
31	1288	16/3/1926	11	9 οικιακά	999	999	1	Πρωκίτις	106	106	
32	1272	17/3/1926	11	9 οικιακά	5	155	1	Δυσεντερία	104	104	
33	1275	20/3/1926	11	14 γειωμένος	1	3	1	Ελαιοκίττα	400	101	
34	1274	20/3/1926	11	9 οικιακά	7	133	0	Ελαιοκίττα	101	101	
35	1273	20/3/1926	11	2 οικιακά	7	133	0	Πυρεθροειδής πυρετός	104	104	
36	1276	21/3/1926	11	1 γειωμένος	1	3	1	Πνευμονία	103	103	
37	1280	22/3/1926	11	63 οικιακά	7	133	0	Πρωκίτις	200	101	
38	1277	22/3/1926	11	34 γειωμένος	5	155	1	Ελαιοκίττα	101	101	
39	1279	22/3/1926	1	103 οικιακά	5	155	1	Ελαιοκίττα	501	501	
40	1282	23/3/1926	11	69 γειωμένος	1	3	1	Πνευμονία	103	103	
41	1281	23/3/1926	11	63 γειωμένος	1	3	1	Γχονι βρογχίτις	351	351	
42	1283	23/3/1926	1	103 οικιακά	5	155	1	Ελαιοκίττα	101	101	
43	1285	24/3/1926	1	103 οικιακά	999	999	1	Δυσεντερικός κατάρρους	104	104	
44	1294	25/3/1926	11	19 γειωμένος	1	3	1	Δυσεντερικός κατάρρους γύφιας	104	104	
45	1296	25/3/1926	11	19 γειωμένος	1	3	1	Πνευμονία	103	103	

Εικόνα 19: Προκωδικοποιημένη βάση στην οποία εισήχθησαν τα δεδομένα.

	A	B	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE
1	Ημερομηνία Εισαγωγής	Ευτέρα νόσος	Τρίτη νόσος	Ημερομηνία έξοδου	DAV'S1	death	Ημερομηνία θανάτου	DAV'S2	Παρατηρήσεις	Επιπρόσθετος Στοιχός	line number	
2	1241	5/3/1926			12/3/1926	7	0	0			1	
3	1242	5/3/1926			13/3/1926	8	0	0			2	
4	1243	5/3/1926			23/3/1926	18	0	0			3	
5	1246	6/3/1926			0	10	1	14/3/1926	8 Εγκεφαλική αιμορραγία		6	
6	1244	6/3/1926			16/3/1926	10	0	0			4	
7	1245	6/3/1926			26/3/1926	20	0	0			5	
8	1247	7/3/1926			21/3/1926	14	0	0			7	
9	1249	6/3/1926			13/3/1926	3	0	0			9	
10	1248	8/3/1926			16/3/1926	8	0	0			8	
11	1250	8/3/1926			30/3/1926	22	0	0			10	
12	1251	8/3/1926			7/4/1926	30	0	0			11	
13	1252	9/3/1926			11/4/1926	33	0	0			12	
14	1256	10/3/1926			14/3/1926	4	0	0			16	
15	1255	10/3/1926			17/3/1926	7	0	0			15	
16	1253	10/3/1926			25/3/1926	15	0	0			13	
17	1254	10/3/1926			29/3/1926	15	0	0			14	
18	1257	11/3/1926			0	1	1	11/3/1926 0.5	Βορβίξ προμιαστική. Υπέκυψε μετά φάρμακ		17	
19	1259	12/3/1926			17/3/1926	5	0	0			19	
20	1261	12/3/1926			22/3/1926	10	0	0			21	
21	1258	12/3/1926			23/3/1926	11	0	0			18	
22	1260	12/3/1926			24/3/1926	12	0	0			20	
23	1262	13/3/1926			28/3/1926	15	0	0			22	
24	1263	14/3/1926			31/3/1926	17	0	0			23	
25	1264	14/3/1926			9/4/1926	26	0	0			24	
26	1265	15/3/1926			23/4/1926	39	0	0			25	
27	1266	16/3/1926			21/3/1926	5	0	0			26	
28	1271	16/3/1926			22/3/1926	6	0	0			31	
29	1267	16/3/1926			23/3/1926	7	0	0			27	
30	1269	16/3/1926			23/3/1926	7	0	0			29	
31	1270	16/3/1926			27/3/1926	11	0	0			30	
32	1268	16/3/1926			24/4/1926	39	0	0			28	
33	1272	17/3/1926			6/4/1926	20	0	0			32	
34	1275	20/3/1926			0	1	1	20/3/1926 0.5	αυθιμαξόν σπείρωσε		35	
35	1274	20/3/1926			28/3/1926	8	0	0			34	
36	1273	20/3/1926			11/4/1926	22	0	0			33	
37	1276	21/3/1926			0	1	1	28/3/1926	7 βρογχίτις		36	
38	1280	22/3/1926			6/4/1926	15	0	0			40	
39	1277	22/3/1926			7/4/1926	16	0	0			37	
40	1278	22/3/1926			7/4/1926	16	0	0			38	
41	1279	22/3/1926			9/4/1926	18	0	0			39	
42	1282	23/3/1926			31/3/1926	8	0	0			42	
43	1281	23/3/1926			12/4/1926	20	0	0			41	
44	1283	23/3/1926			22/4/1926	30	0	0			43	
45	1285	24/3/1926			31/3/1926	7	0	0			45	
46	1284	24/3/1926			2/5/1926	39	0	0			44	
47	1286	25/3/1926			0	1	1	26/3/1926	1 αυθιμαξόν		46	
48	1287	25/3/1926			26/4/1926	32	0	0			47	

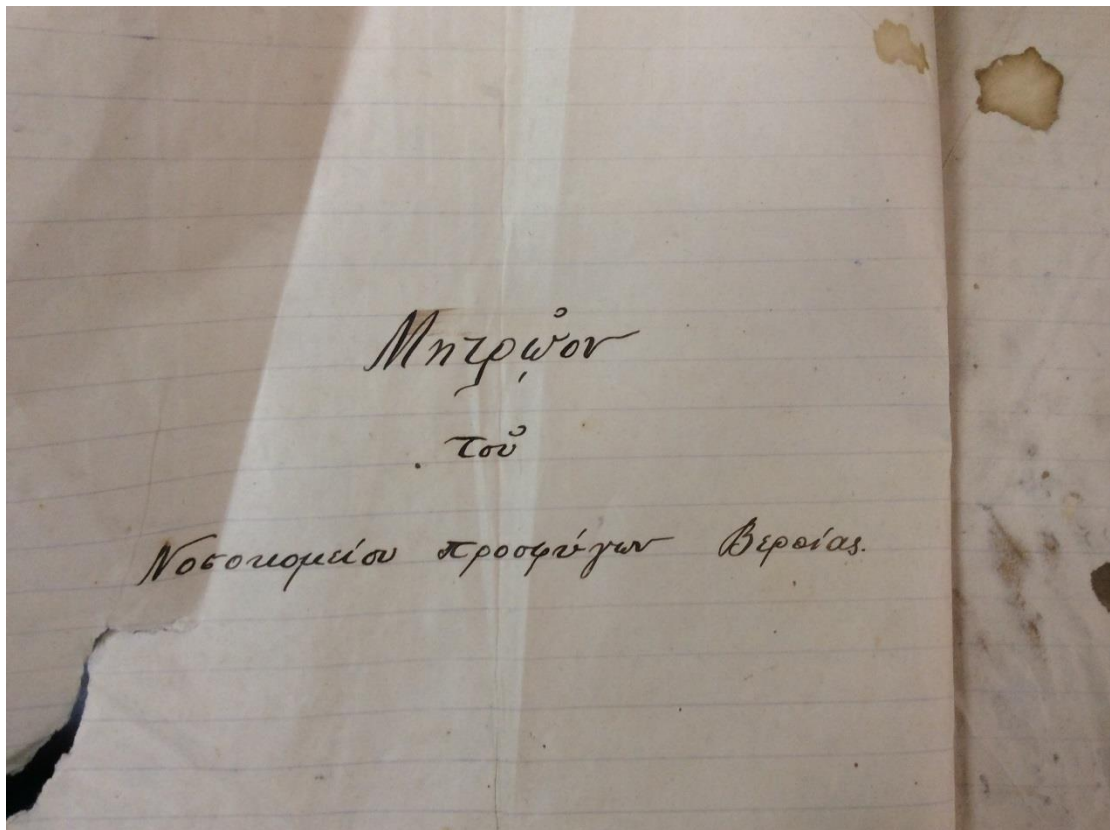
Εικόνα 20: Προκωδικοποιημένη βάση στην οποία εισήχθησαν τα δεδομένα.

Αριθμ. Μητρώου	Όνομα	Πατρώνυμο	Γέννηση	Θρησκεία	Προσφυγική Κατάσταση
1241	Σαβίνα	Μαργαρίτα	12-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1242	Μαργαρίτα	Σαβίνα	13-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1243	Μαργαρίτα	Σαβίνα	23-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1244	Μαργαρίτα	Σαβίνα	16-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1245	Μαργαρίτα	Σαβίνα	26-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1246	Μαργαρίτα	Σαβίνα	21-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1247	Μαργαρίτα	Σαβίνα	16-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1248	Μαργαρίτα	Σαβίνα	13-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1249	Μαργαρίτα	Σαβίνα	30-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1250	Μαργαρίτα	Σαβίνα	7-4-26	Καθολική	Προσφυγική
1251	Μαργαρίτα	Σαβίνα	11-4-26	Καθολική	Προσφυγική
1252	Μαργαρίτα	Σαβίνα	25-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1253	Μαργαρίτα	Σαβίνα	25-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1254	Μαργαρίτα	Σαβίνα	17-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1255	Μαργαρίτα	Σαβίνα	24-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1256	Μαργαρίτα	Σαβίνα	23-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1257	Μαργαρίτα	Σαβίνα	17-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1258	Μαργαρίτα	Σαβίνα	24-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1259	Μαργαρίτα	Σαβίνα	24-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1260	Μαργαρίτα	Σαβίνα	22-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1261	Μαργαρίτα	Σαβίνα	28-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1262	Μαργαρίτα	Σαβίνα	31-3-26	Καθολική	Προσφυγική
1263	Μαργαρίτα	Σαβίνα	9-4-26	Καθολική	Προσφυγική
1264	Μαργαρίτα	Σαβίνα	23-4-26	Καθολική	Προσφυγική
1265	Μαργαρίτα	Σαβίνα		Καθολική	Προσφυγική

Εικόνα 21: Μητρώο Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας 1926.

Εικόνα 23: Μητρώο του Νοσοκομείου Προσφύγων Βεροίας.

Εικόνα 24: Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων του Αδελφάτου του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας.

**Καταστατικός Οργανισμός της Διοικήσεως και Οικονομικής Διοικήσεως
του Κρατικού Νοσοκομείου Βερροίας (11.08.1938)**

Άρθρον 1ον

Σκοπός του Νοσοκομείου

Η παροχή δωρεάν Ιατρικής, Φαρμακευτικής και Νοσοκομειακής περιθάλψεως εις απόρους κατοίκους της πόλεως και Δήμου Βερροίας και Περιφέρειας Ημαθίας ως και εις πάντα άλλον παρεπιδημούντα Έλληνα πολίτην ή αλλοδαπόν άπορον όστις ήθελεν καταφύγει εις αυτό ή ήθελεν οδηγηθή προς τούτο παρά Διοικητικής, Δικαστικής, ή Αστυνομικής αρχής. Επίσης η παροχή ίδιας περιθάλψεως επί πληρωμή εις ευπόρους. Δεν γίνονται δωρεάν δεκτοί προς νοσηλείαν ησφαλισμένοι εις το Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων ή εις κρατικά ταμεία ασφαλίσεως νόσου.

Άρθρον 2ον

Διοίκησις του Νοσοκομείου

1) Το Νοσοκομείο διοικείται υπό πενταμελούς Διοικητικού Συμβουλίου συγκροτούμένου ως αι σχετικά διατάξεις προς τούτο του υπ' αριθμ. 965/1937 Αναγκαστικού Νόμου «Περί οργανώσεως των Δημοσίων Νοσηλευτικών και Υγειονομικών Ίδρυμάτων» και το οποίον Διοικητικό Συμβούλιο ασκεί άπασας τας εξουσίας τας σχετικάς με την λειτουργίαν του Νοσοκομείου εντός του πλαισίου της δικαιοδοσίας την οποία παρέχει εις αυτό ο ως άνω Αναγκαστικός Νόμος.

2) Το Διοικητικόν Συμβούλιον εκλέγει και διορίζει τον Αντιπρόεδρο αυτού, τον Ταμίαν και Γενικό Γραμματέα κατόπιν ειδικών αποφάσεων του και συμφώνως προς τας Διατάξεις του Α.Ν. 965/1937.

Άρθρον 3ον

Διαίρεσις του Νοσοκομείου εις Τμήματα Νοσηλευτικά και σύνθεσις των υπηρεσιών αυτού

Το Νοσοκομείον διαιρείται εις 3 νοσηλευτικά τμήματα:

1. Παθολογικόν , νοσηλευτικόν τμήμα
2. Μικροβιολογικόν τμήμα
3. Χειρουργικόν, γυναικολογικόν, μαιευτικόν, νοσηλευτικό τμήμα.

Το Παθολογικόν νοσηλευτικόν τμήμα περιλαμβάνει τον Διευθυντή αυτού, τον Επιμελητήν και Εσωτερικόν βοηθόν ιατρού.

Το Μικροβιολογικόν τμήμα τον ειδικόν διευθυντήν Μικροβιολόγο, το δε χειρουργικόν (διαγράφεται η λέξις τμήμα), γυναικολογικόν, μαιευτικόν τμήμα περιλαμβάνει τον Διευθυντήν αυτού και τη μαίαν. Εις τούτο οσάκις κληθώσιν προσφέρουν τας υπηρεσίας των άπαντες οι ανωτέρω ο Διευθυντής του Παθολογικού τμήματος, ο επιμελητής και ο εσωτερικός βοηθός ιατρός.

4. Διοίκηση – Διεύθυνση. Περιλαμβάνουσα τον Διοικητικόν Διευθυντήν, τον Γραφέα του Νοσοκομείου και τον κλητήραν υπηρέτην.

5. Φαρμακείου. Περιλαμβάνει τον επιστήμονα φαρμακοποιόν, Προϊστάμενον του φαρμακείου και τον διπλωματούχον βοηθό φαρμακοποιού.

6. Εξωτερικόν Ιατρείον: Περιλαμβάνον τον ιατρόν Προϊστάμενον αυτού και του Νοσοκόμου βοηθού του ιατρού οριζομένων παρά της Διευθύνσεως του Νοσοκομείου.

7. Προσωπικόν Νοσηλείας. Περιλαμβάνον την Προϊσταμένην αδελφήν τας τρεις νοσοκόμους αδελφάς της ημέρας και του νυκτερινού νοσοκόμου.

8. Διαχείρισις. Περιλαμβάνουσα τον διαχειριστήν.

9. Μαγειρείον. Περιλαμβάνον τον μάγειρον και την βοηθόν μαγείρου.

10. Υπηρεσία καθαριότητος και λουτρού. Περιλαμβάνουσα τας δύο καθαρίστριας.

11. Πλυντηρίου. Περιλαμβάνον την πλύστραν.

12. Απολυμαντήριο. Τούτο λειτουργεί οσάκις παρίσταται ανάγκη δι' ησκωμένου εργατού προσλαμβανομένου εκάστοτε επί καταβολή ημερομισθίου. Ούτως εκτελεί την υπηρεσίαν της απολυμάνσεως νοσοκομειακών ειδών διαμερισμάτων κ.λπ. τη επιβλέπει και οδηγία του εσωτερικού ιατρού.

Άρθρον 4ον

Οργανικαί θέσεις του προσωπικού του Νοσοκομείου

1. Διοικητής- Διευθυντής επί θητεία
2. Διευθυντής του Παθολογικού Νοσοκομειακού Τμήματος
3. Διευθυντής ειδικού Μικροβιολογικού Τμήματος
4. Διευθυντής του Χειρουργικού – Γυναικολογικού – Μαιευτικού Τμήματος
5. Επιμελητής του Παθολογικού Νοσοκομειακού Τμήματος
6. Βοηθός εσωτερικός ιατρός
7. Φαρμακοποιός επιστήμων (μόνιμος υπάλληλος)
8. Βοηθός φαρμακοποιός διπλωματούχος
9. Διαχειριστής
10. Γραφεύς
11. Προϊσταμένη αδελφή
12. Αρχινοσοκόμος
13. Μαία διπλωματούχος
14. Νοσοκόμοι αδελφαί της ημέρας τρείς
15. Νοσοκόμος αδελφή νυκτερινή
16. Μάγειρας (ανήρ ή γυνή)
17. Βοηθός μαγείρου (γυνή)
18. Καθαρίστρια (δύο)
19. Πλύντρια
20. Υπηρέτης – Κλητήρ (ανήρ)
21. Δασοφύλαξ

Άρθρον 5ον

Οργανικαί θέσεις του προσωπικού του Νοσοκομείου

Το προσωπικόν του Νοσοκομείου διακρίνεται εις ανώτερον προσωπικόν και κατώτερον προσωπικόν. Και εις μεν το ανώτερον, περιλαμβάνονται ο Διοικητής – Διευθυντής, οι Διευθυνταί των Νοσοκομειακών Τμημάτων ο επιμελητής του Παθολογικού Νοσηλευτικού Τμήματος, ο Βοηθός εσωτερικός ιατρός, ο επιστήμων Φαρμακοποιός, ο Διαχειριστής, η Προϊσταμένη αδελφή, ο Αρχινοσοκόμος, ο Γραφεύς. Εις δε το κατώτερον προσωπικόν περιλαμβάνονται ο βοηθός φαρμακοποιός, η Μαία, αι Νοσοκόμοι αδελφαί, ο Μάγειρας, η βοηθός μαγείρου, αι καθαρίστριαι, η πλύντρια και ο υπηρέτης- κλητήρ.

Άρθρον 6ον

Διαιτολόγιον

1. Δια τους ασθενείς, το ανώτερον προσωπικόν και κατώτερον προσωπικόν του Νοσοκομείου ισχύει το διαιτολόγιον ως τούτο περιλαμβάνεται εν τω Κανονισμώ του Διαιτολογίου των Δημοσίων Νοσοκομείων Θεραπευτηρίων και Ασύλων εγκριθέν δια του από 16/28 Μαρτίου 1925 Προεδρικού Διατάγματος μετά των σχετικών μεταγενεστέρων τροποποιήσεων τούτου.

2. Το διαιτολόγιον τούτο δύναται να τροποποιηθεί εν πνεύματι οικονομίας, δί' αποφάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου. Το ούτω δε τροποποιούμενον διαιτολόγιον τίθεται εν ισχύι κατόπιν εγκρίσεως του Υπουργού Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως.

Άρθρον 7ον

1. Άπαν το προσωπικό του Νοσοκομείου δικαιούται τροφής ολόκληρον την ημέραν, πλην των Διευθυντών των Νοσηλευτικών τμημάτων του Νοσοκομείου και του Επιμελητού του Παθολογικού του Νοσηλευτικού Τμήματος.

2. Μερίδα μεν τροφής ανώτερου προσωπικού κατά το διαιτολόγιον, δικαιούνται οι κατά του άρθρου 5ου του παρόντος διακρινόμενοι εις ανήκοντες εις το ανώτερον προσωπικόν του Νοσοκομείου. Μερίδα δε κατώτερου προσωπικού κατά το διαιτολόγιον δικαιούνται οι κατά το αυτό άρθρο διακρινόμενοι ως ανήκοντες εις το κατώτερον προσωπικόν του Νοσοκομείου. Δι' ειδικής και ητιολογημένης αποφάσεως δύναται το Διοικητικόν Συμβούλιον να εγκρίνη την χορήγησιν της τροφής εις χρήμα ή εις είδος.

3. Μερίδα τροφής ανώτερου προσωπικού επίσης δικαιούται και ο Βοηθός φαρμακοποιός οσάκις ελλείψει επιστημόνου Φαρμακοποιού διευθύνει και διαχειρίζεται το φαρμακείο του Νοσοκομείου.

Άρθρον 8ον

Κατοικία του προσωπικού του Νοσοκομείου

Ο Διευθυντής – Διοικητής, ο βοηθός εσωτερικός ιατρός, ο επιστήμων φαρμακοποιός ή ο βοηθός φαρμακοποιός κατά κρίσιν του Διοικητικού Συμβουλίου, ως προς τους δύο τούτους ο Διαχειριστής η Προϊσταμένη αδελφή, ο Αρχινοσοκόμος, η Μαία αι Νοσοκόμοι αδελφαί, η βοηθός μαγείου, η καθαρίστρια, η πλύντρια και ο υπηρέτης κλητήρ, υποχρεωτικώς κατοικούσιν εν τω Νοσοκομείω.

Δύναται όμως ούτοι κατόπιν ειδικής αιτιολογημένης αποφάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου να κατοικώσιν εκτός του Νοσοκομείου εφ' όσον εκ τούτου δεν ήθελεν παρακωλυθή η κανονική λειτουργία τούτου.

Άρθρον 9ον

Διορισμός και προσόντα του προσωπικού του Νοσοκομείου και ορίων ηλικίας προσλήψεως

Ο Διοικητής - Διευθυντής, οι Διευθυντές των Νοσηλευτικών Τμημάτων, ο Επιμελητής και ο βοηθός εσωτερικός ιατρός διορίζονται και αναδιορίζονται επί θητεία επί μισθολογικό βαθμό κατά την κρίσιν του Διοικητικού Συμβουλίου, τηρουμένων ως προς τα προσόντα αυτών και τον τρόπο της διαδικασίας του διορισμού των διατάξεων του άρθρου 11 του υπ' αριθμ. 965/1937 Αναγκαστικού Νόμου «Περί οργανώσεως των Δημοσίων Νοσηλευτικών Υγειονομικών Ιδρυμάτων». Ο Διοικητής - Διευθυντής δύναται να είναι και ιατρός διοικητικής πείρας και ικανότητος και κατάλληλος κατά την κρίσιν του Διοικητικού Συμβουλίου δια την θέσιν ταύτην. Ούτως δύναται να παρέχει και ιατρικάς υπηρεσίας εν τω Νοσοκομείω οσάκις κριθεί τούτο αναγκαίο.

Φαρμακοποιός Επιστήμων: Διορίζεται τοιούτος έχων δίπλωμα Πανεπιστημίου και άδεια εξασκήσεως επαγγέλματος, ηλικίας ουχί ανωτέρας των 45 ετών ως μόνιμος Δημόσιος υπάλληλος επί βαθμώ και μισθώ γραμματέως προαγόμενος ανά τριετή ευδόκιμον υπηρεσία μέχρι του βαθμού τμηματάρχου Α'.

Βοηθός φαρμακοποιός: Διορίζεται τοιούτος έχων δίπλωμα βοηθού φαρμακοποιού ηλικίας ουχί ανωτέρας των 40 ετών ως μόνιμος Δημόσιος υπάλληλος επί βαθμώ και μισθώ Γραφέως Α' προαγόμενος μετά τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν μέχρι του βαθμού Γραμματέως Β.

Ειδικώς δια τον ήδη υπηρετούντα βοηθό φαρμακοποιού ορίζεται ο βαθμός και μισθός γραμματέως Α' άνευ τροφοδοσίας εν τω Νοσοκομείω ως έχοντα υπεροκταετή ευδόκιμον συνεχήν υπηρεσίαν. Ούτος μετά τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν προάγεται μέχρι του βαθμού εισηγητού.

Διαχειριστής: Διορίζεται τοιούτος ο έχων απολυτήριον Γυμνασίου ή ισοβάθμου σχολής προτιμωμένων των εχόντων προϋπηρεσίαν εις κρατικά Νοσηλευτικά Ιδρύματα, ηλικίας ουχί ανωτέρας των 40 ετών ως μόνιμος δημόσιος

υπάλληλος επί βαθμῶ και μισθῶ Γραφέως Α΄ προαγόμενος ανά τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν μέχρι του βαθμοῦ του τμηματάρχου Β΄.

Ειδικῶς δια τον ἤδη υπηρετοῦντα Διαχειριστὴν ορίζεται ο βαθμὸς και μισθὸς Γραμματέως Α΄ άνευ τροφοδοσίας εν τῷ Νοσοκομείῳ ως ἔχοντα υπεροκταετή ευδόκιμον συνεχὴ προϋπηρεσίαν. Οὗτος ανά τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν προάγεται μέχρι του βαθμοῦ τμηματάρχου Β΄.

Γραφεύς: Διορίζεται τοιοῦτος ἔχων απολυτήριον Γυμνασίου ἢ Εμπορικῆς Σχολῆς ἢ ισότιμων σχολῶν ηλικίας ουχί ανωτέρας των 35 ετῶν ως Μόνιμος Δημόσιος Υπάλληλος επί Βαθμῶ και μισθῶ Γραφέως Α΄ προαγόμενος ανα τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν μέχρι του βαθμοῦ του Γραμματέως Α΄. Οὗτος μετά τριετή ευδόκιμον υπηρεσία Γραφέως δύναται να διορισθεῖ Διαχειριστὴς του Νοσοκομείου.

Προϊσταμένη αδελφή : Διορίζεται τοιαύτη διπλωματούχος αναγνωρισμένης σχολῆς νοσοκόμων ἢ τοιαύτη ἔχουσα υπηρεσίαν ευδόκιμον Προϊσταμένης δύο ετῶν τουλάχιστον παρά τῷ Δημοσίῳ ἢ Δημοτικῷ Νοσηλευτικῷ Ἰδρύματι ηλικίας ουχί ανωτέρας των 35 ετῶν ως μόνιμος Δημόσιος Υπάλληλος επί βαθμῶ και μισθῶ Γραφέως Α΄ προαγόμενη ανα τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν μέχρι του βαθμοῦ Γραμματέως Β΄.

Αρχινοσοκόμος: Ειδικῶς το Διοικητικόν Συμβούλιον αναγνωρίζει θέση αρχινοσοκόμου ως μόνιμου Δημοσίου Υπαλλήλου δια τον νυν υπηρετοῦντα τοιοῦτον λόγω μακροχρονίου ευδοκίμου προϋπηρεσίας του εις διάφορα δημόσια Υγειονομικά Ἰδρύματα και Υπηρεσίας άνω των 15 ετῶν (λοιμοκαθαρητῶν Καλαμαριάς ως βοηθός ιατροῦ , Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός ως βοηθός ιατροῦ, Αγροτική Υπηρεσία Περιφέρειας Βερροίας ως βοηθός ιατροῦ και Κρατικόν Νοσοκομείον Βερροίας ως αρχινοσοκόμον υπηρετοῦντα εν αὐτῷ πέραν των εννέα ετῶν) με βαθμὸ και μισθὸ Γραφέως Α΄ προαγόμενον ανα τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν μέχρι του βαθμοῦ Γραμματέως Β΄.

Απολυομένου ἢ παραιτουμένου τούτου η θέσις αὐτή καταργείται.

Μαία: Διορίζεται τοιαύτη διπλωματούχος ανεγνωρισμένης σχολῆς μαίων ηλικίας ουχί ανωτέρας των 35 ετῶν ως μόνιμος Δημόσιος υπάλληλος επί βαθμῶ και

μισθώ Γραφέως Β' προαγομένη ανα τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν μέχρι του βαθμού ακολούθου.

Νοσοκόμοι Αδελφαί: Διορίζονται τοιαύται διπλωματούχοι ανεγνωρισμένης σχολής Νοσοκόμων ή τοιαύται έχουσαν προϋπηρεσίαν ευδόκιμον διετή Νοσοκόμου Αδελφής παρά τω Δημοσίω Νοσοκομείω ή Δημοτικήν ή μεγάλης ιδιωτικής κλινικής ηλικίας ουχί ανωτέρας των 35 ετών. Επίσης διορίζονται αδελφαί Νοσοκόμοι απόφοιτοι δευτέρας τάξεως εξαταξίου Γυμνασίου ή ισοτίμου σχολής άνευ προγενεστέρας υπηρεσίας νοσοκόμου και μετά τρίμηνον δοκιμασίαν ηλικίας ουχί κατωτέρας των 18 ετών και ανωτέρας των 35 ετών .

Αι αδελφαί νοσοκόμαι διορίζονται ως μόνιμοι Δημόσιοι Υπάλληλοι επί βαθμώ και μισθώ γραφέως μαθητευομένου προαγόμενοι μετά τετραετούς ευδοκίμου υπηρεσίας μέχρι του βαθμού γραφέως Β.

Μάγειρος: Διορίζεται ανήρ ή γυνή έχων προϋπηρεσίαν ευδόκιμον διετή τουλάχιστον εις δημόσιον Νοσηλευτικόν Ίδρυμα ή εις ανάλογον Δημόσιον Ίδρυμα ή πενταετή ευδόκιμον εξάσκησιν ελευθέρου επαγγέλματος μαγείρου έχων γραμματικές γνώσεις αποφοίτου εξαταξίου Δημοτικού σχολείου και ηλικίαν ουχί ανωτέρα των 45 ετών ως μόνιμος Δημόσιος Υπάλληλος επί βαθμώ και μισθώ Γραφέως Β' προαγόμενος μετά τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν μέχρι του βαθμού του Γραφέως Α'.

Βοηθός μαγείρου: Τοιαύτη διορίζεται γυνή κατάλληλος δια την υπηρεσίαν ταύτην γνωρίζουσα ανάγνωσιν και γραφήν ουχί κατωτέρας των 19 ετών και ανωτέρας των 40 ετών ως μόνιμος Δημόσιος υπάλληλος επί βαθμώ και μισθώ κλητήρος Δ' τάξεως προαγομένη μετά τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν μέχρι βαθμού κλητήρος Γ' τάξεως. Προτιμώνται αι έχουσαι προϋπηρεσίαν εις δημόσιον Νοσηλευτικόν Ίδρυμα.

Καθαρίστρια: Διορίζονται γυναίκες κατάλληλοι δια την υπηρεσίαν ταύτην ηλικίας ουχί κατωτέρας των 18 ετών και ανωτέρας των 40 ετών ως Δημόσιοι υπάλληλοι μόνιμοι επί βαθμώ και μισθώ κλητήρος Δ' προαγομένων μετά τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν μέχρι του βαθμού κλητήρος Γ' τάξεως. Προτιμώνται αι έχουσαι προϋπηρεσίαν εις δημόσιον Νοσηλευτικόν Ίδρυμα.

Πλύντρια: Διορίζεται τοιαύτη γυνή κατάλληλος δια την υπηρεσίαν ταύτην γνωρίζουσα ανάγνωσιν και γραφήν ηλικίας ουχί κατωτέρας των 20 ετών και ανωτέρας των 40 ετών ως μόνιμος Δημόσιος υπάλληλος επί βαθμῶ και μισθῶ κλητήρος και άνευ περαιτέρω βαθμολογικής και μισθολογικής εξελίξεως. Προτιμώνται αι έχουσαι προϋπηρεσίαν εις δημόσιον Νοσηλευτικόν Ίδρυμα.

Υπηρέτης - Κλητήρ: Τοιούτος διορίζεται ανήρ ηλικίας ουχί ανωτέρας των 45 ετών κατάλληλος δια την υπηρεσίαν ταύτην έχων στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις ως μόνιμος Δημόσιος Υπάλληλος επί βαθμῶ και μισθῶ κλητήρος Δ' προαγόμενος μετά τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν μέχρι του βαθμοῦ κλητήρος Β'.

Ειδικῶς δια τον υπηρετούντα ἤδη κλητήρα του Νοσοκομείου εκτελούντα δε και χρέη οικονόμου αυτού λόγω υπερδεκαετούς ευδοκίμου υπηρεσίας εν τῷ Νοσοκομείῳ ορίζεται ο βαθμός και μισθός κλητήρος Β' με δικαιώματα προαγωγῆς αυτού μετά τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν εις τον βαθμόν κλητήρος Α'.

Δασοφύλαξ: Το Διοικητικό Συμβούλιο κατόπιν της συγχωνεύσεως της Διαχειριστικῆς Επιτροπῆς του Κληροδοτήματος Αντωνίου Τσούπελη διατηρεῖ ως μόνιμον Δημόσιον Υπάλληλον τον υπηρετούντα ἤδη Δασοφύλακα δια το Κληροδοτηθέν Δασόκτημα Κωστοχωρίου με βαθμόν και μισθόν κλητήρος Β' και δικαιώματα προαγωγῆς αυτού ανά τριετή ευδόκιμον υπηρεσίαν μέχρι του βαθμοῦ αρχικλητήρος.

Δια τον διορισμόν των ανωτέρω μονίμων υπαλλήλων εκτός των ειδικῶν δι' εκάστων προσόντων απαιτούνται και σχετικὰ πιστοποιητικὰ υγείας, ποινικῆς καταστάσεως, στρατολογικῶν υποχρεώσεων δια τους ἄρρενας και παν ἄλλο στοιχείον προβλεπόμενον ἀπό τας ισχύουσας διατάξεις ἢ μέλλουσας να ισχύωσει τοιαύτας περί διορισμοῦ Δημοσίων Υπαλλήλων.

Διοικητής - Διευθυντής: Προσλαμβάνεται ἐπί θητεία και ἐπί μισθολογικῶ βαθμῶ Τμηματάρχου Β'.

Διευθυντής Παθολογικοῦ νοσηλευτικοῦ Τμήματος: Προσλαμβάνεται ἐπί θητεία και ἐπί μισθολογικῶ βαθμῶ Τμηματάρχου Β'.

Διευθυντής Χειρουργικοῦ - Γυναικολογικοῦ Μαιευτικοῦ Τμήματος: Προσλαμβάνεται ἐπί θητεία και ἐπί μισθολογικῶ βαθμῶ Τμηματάρχου Β'.

Διευθυντής Μικροβιολογικού τμήματος: Προσλαμβάνεται επί θητεία και επί μισθολογικό βαθμό Γραμματέως Α΄.

Επιμελητής του Παθολογικού Νοσηλευτικού τμήματος: Προσλαμβάνεται επί θητεία και επί μισθολογικό βαθμό Γραμματέως Α΄.

Βοηθός Εσωτερικός - ιατρός: Προσλαμβάνεται επί θητεία και επί μισθολογικό βαθμό Γραμματέως Α΄.

Άρθρον 10ον

Οι υπηρετούντες ήδη υπάλληλοι του Νοσοκομείου διατηρούν τις αντιστοιχούς θέσεις τις προβλεπόμενες υπό του παρόντος οργανισμού ασχέτως αν κέκτωνται ή ού τα υπό του οργανισμού τούτου δια τις θέσεις ταύτας απαιτούμενα προσόντα.

Άρθρον 11^{ον}

Το Διοικητικόν Συμβούλιον εις πλήρωσιν κενών θέσεων οργανικών μονίμων υπαλλήλων ή πλήρωσιν εκκενουμένων τοιούτων οργανικών θέσεων μονίμων υπαλλήλων δύναται να προσλάβη υπαλλήλους εκτάκτους επί μισθολογικό βαθμό οριζομένων κατά την κρίσιν του ή ημερομισθίου. Τοιούτοι προσλαμβανομένοι υπάλληλοι δύναται να μονιμοποιηθώσιν εις ας κατέχωσι θέσεις οργανικάς κατόπιν αποφάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου και κατόπιν ευδοκίμου υπηρεσίας ης ο χρόνος ορίζεται κατά την κρίσιν του και ουχί έλασσον του ενός έτους.

Άρθρον 12ον

Το Διοικητικό Συμβούλιον δύναται να δεχθεί εις το Νοσοκομείον ανάλογον αριθμόν και ουχί ανώτερον των τριών καταλλήλων γυναικών ή μαθητευομένων δια το επάγγελμα της νοσοκόμου έχουσών ηλικίαν και γραμματικές γνώσεις τις οριζομένας υπό του παρόντος οργανισμού δια την θέσιν ταύτην.

Αύται μετά εξαμήνου μαθήτευσιν και επίδειξιν καλής διαγωγής και ζήλου προς το επάγγελμα της νοσοκόμου, εφ' όσον θα υπάρξωσιν κεναί θέσεις δύνανται κατά την κρίσιν του Συμβουλίου να πληρώσι ταύτας ως μόνιμοι υπάλληλοι. Αύται εφ' όσον χρόνο διατελεσώσιν ως μαθητευόμεναι δικαιούνται μόνον μερίδα τροφής κατώτερου προσωπικού.

Άρθρον 13ον

Προαγωγήι μονίμων υπαλλήλων, απολύσεις και όριον ηλικίας εξόδου

Άπαντες οι υπάλληλοι του Νοσοκομείου οι κατέχοντες μονίμους οργανικάς θέσεις προάγονται δι' αποφάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου εις τον αμέσως ανώτερον βαθμόν της υπαλληλικής εξέλιξεως των μετ ευδόκιμον υπηρεσίαν κατόπιν σχετικής προτάσεως του Διευθυντού του Νοσοκομείου ή και οίκοθεν λαμβανομένης υπό του Διοικητικού Συμβουλίου.

Άπαντες οι υπάλληλοι του Νοσοκομείου απολύονται οριστικώς των θέσεων των δια παραπτώματα επισύροντα απόλυσιν κατά τας κειμένας περί Δημοσίων Υπαλλήλων διατάξεως δι' αποφάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου και κατόπιν γνωμοδοτήσεως του παρ' αυτώ Πειθαρχικού Συμβουλίου συγκροτουμένου κατά το σχετικόν άρθρον του Συντάγματος ήτοι κατά τα δύο τρίτα εκ Δημοσίων Υπαλλήλων.

Όριον ηλικίας εξόδου εκ της υπηρεσίας όλων των υπαλλήλων του Νοσοκομείου μόνιμον επι θητεία, εκτάκτων και ημερομισθίων ορίζεται το 60 έτος κατόπιν σχετικής βεβαιώσεως περί τούτου Δήμου ή Κοινότητος. Το όριο τούτο δύναται να παραταθή δι' αποφάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου μέχρι του 65ου εν ανάγκη.

Άρθρον 14ον

Άδειαι κανονικαί και αναρρωτικαί και νοσηλεία των Υπαλλήλων του Νοσοκομείου

Άπαντες υπηρετούντες εις το Νοσοκομείον Υπάλληλοι δικαιούνται κανονικής και αναρρωτικής αδειας και νοσηλείας, εφαρμοσμένων επί του προκειμένου των εν ισχύι διατάξεων όσον αφορά τους μονίμους και μη τούτους Δημόσιους Υπαλλήλους. Οι απομακρυνόμενοι λόγω αδειας ή νοσηλείας Υπάλληλοι αντικαθίστανται εις τα έργα των δι' αποφάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου υπό άλλων υπαλλήλων του Νοσοκομείου εις τρόπον ώστε να μη διαταράσσεται η κανονική λειτουργία αυτού.

Άρθρον 15ον

Πειθαρχικαί ποιναί

Το Διοικητικόν Συμβούλιον ασκεί εφ' όλου του προσωπικού του Νοσοκομείου πειθαρχικήν εξουσίαν επιβάλλον εις αυτώ ποινάς διακρινομένας ως εξής: α) παρατήρηση β) επίπληξις γ) πρόστιμον μέχρι και 500 δραχμών, δ) προσωρινή απομάκρυνση της υπηρεσίας, μέχρι δύο μηνών και ε) οριστική απόλυσις.

Αι ποιναί επιβάλλονται δι' αποφάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου κατόπιν αναφοράς του Διευθυντού του Νοσοκομείου εν σχέσει με το παράπτωμα του υπαλλήλου ή και οίκοθεν λαμβανομένης υπό του Διοικητικού Συμβουλίου.

Ουδεμία ποινή επιβάλλεται άνευ προηγούμενης κλήσεως του πατίσαντος υπαλλήλου προς απολογίαν και όσον (διαγράφονται αι λέξεις και όσον) εγγράφως ή προφορικώς και όσον αφορά την απολογίαν και όσον αφορά την κλήσιν χορηγουμένης και σχετικής προθεσμίας προς απολογίαν αναλόγου κατά την κρίσιν του Διοικητικού Συμβουλίου .

Αι ποιναί κοινοποιούνται προς τους τιμωρηθέντας υπαλλήλους. Αι δε χρηματικά εκ τούτων εισπράττονται ως έσοδο του Νοσοκομείου.

Άρθρον 16ον

Πειθαρχική εξουσία του Διευθυντού του Νοσοκομείου

Ο Διευθυντής του Νοσοκομείου ασκεί πειθαρχικήν εξουσίαν εφ' όλου του προσωπικού του Νοσοκομείου πλην του Επιστημονικού τούτου. Επιβάλλει δε ποινάς προφορικής επιπλήξεως ανεγκλήτως και τοιαύτων εγγράφου επιπλήξεως δια της ημερησίας διαταγής του καταστήματος του Νοσοκομείου μετά προηγουμένην κλήσιν του υπαλλήλου προς απολογία. Η ποινή της εγγράφου επιπλήξεως δι' ην αναφέρεται προς το Διοικητικόν Συμβούλιον δύναται να εφεσιβληθούν υπό του τιμωρηθέντος υπαλλήλου ενώπιον του Διοικητικού Συμβουλίου εντός δέκα ημερών από της κοινοποιήσεως αυτώ ταύτης δια της ημερησίας διαταγής του Νοσοκομείου.

Άρθρον 17ον

Το Διοικητικόν Συμβούλιον εις έκτακτας υπηρεσιακάς ανάγκας, δύναται να προσλάβει προσωρινώς και επί ημερησία αποζημιώσει μέχρι 5 υπαλλήλους ή εργάτας του προβλεπομένου αριθμού υπό του παρόντος οργανισμού και οίτινες υπάλληλοι ή εργάται απομακρύνονται της υπηρεσίας ευθύς άμα εκλείψει η αιτία δι' ην προσελήφθησαν άνευ ουδεμίας ετέρας αποζημιώσεως πλην της καταβολής των ημερομισθίων των.

Οι ούτω προσωρινώς και επί ημερησία αποζημιώσει προσλαμβανόμενοι υπάλληλοι μόνον εφ' όσον διαρκεί η υπηρεσία των δικαιούνται μερίδος τροφής κατωτέρου προσωπικού.

Άρθρον 18ον

Οικονομική Διαχείρισις του Νοσοκομείου Προϋπολογισμός

Άπαντα τα έσοδα και έξοδα της λειτουργίας και συντηρήσεως εν γένει του Νοσοκομείου προβλέπονται υπό προϋπολογισμού όστις περιλαμβάνει χρήσιν ενός οικονομικού έτους ήτοι από 1η Απριλίου μέχρι 31η Μαρτίου επιόντος έτους.

Ο προϋπολογισμός εις αμφοτέρα τα σκέλη του συμπεριλαμβάνει τακτικά και έκτακτα έσοδα, τακτικά και έκτακτα έξοδα.

Συντάσσεται υπό της υπηρεσίας του Νοσοκομείου, εγκρίνεται υπό του Διοικητικού Συμβουλίου και υποβάλλεται παρ' αυτού μετά λεπτομερούς ητιολογημένης εκθέσεως εις το Υπουργείον Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως προς έγκρισιν τρεις τουλάχιστον μήνας προ της ενάρξεως της χρήσεως του. Μέχρι της εκδόσεως της αποφάσεως του Υπουργού περί εγκρίσεως και τροποποιήσεως του προϋπολογισμού ούτος εκτελείται ως ενεκρίθη υπο του Διοικητικού Συμβουλίου.

Άρθρον 19^{ον}

1. Άπασαι αι δαπάναι του Νοσοκομείου αντιμετωπίζονται δια την κατά το άρθρον 13 εδάφιον 1 του Αναγκαστικού Νόμου 965/1937 «Περί οργανώσεως των δημοσίων Νοσηλευτικών και Υγειονομικών Ιδρυμάτων» παράγραφον αυτού.

2. Άπασαι αι εισπράξεις των κατά το ανωτέρω εδάφιον πόρων του Νοσοκομείου ενεργούνται υπό του ταμείου του Διοικητικού Συμβουλίου δια διπλοτύπων αποδείξεων. Αι αποδείξεις αύται κυρούνται δια της υπογραφής του κ. Προέδρου και Ταμίου του Διοικητικού Συμβουλίου.

3. Το αδιάθετον προϊόν εκ των εισπράξεων πόρων του Νοσοκομείου κατατίθεται εις το ενταύθα Υποκατάστημα της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος εις ανοικτόν λογαριασμόν επ' ονόματι του Διοικητικού Συμβουλίου.

4. Η ανάληψις χρηματικών ποσών εκ των καταθέσεων παρά την ως άνω Τραπέζην θα ενεργήται, προκειμένου να γίνονται πληρωμαί, κατόπιν αποφάσεως

του Διοικητικού Συμβουλίου οριζούσης το αναληπτέον ποσόν και κατόπιν καθιερωμένης προς τούτο τραπεζικής επιταγής υπογραφομένης υπό του Προέδρου και του Ταμίου του Διοικητικού Συμβουλίου και εις διαταγήν του Ταμίου.

5. Ο Ταμίας του Διοικητικού Συμβουλίου δεν δικαιούται να έχει εις χείρας του χρηματικόν ποσόν ανώτερον των 10.000 δραχμών.

6. Το Διοικητικόν Συμβούλιον δύναται δι' αποφάσεως του να αναθέση εις τον Διαχειριστήν του Νοσοκομείου την είσπραξιν ωρισμένων εκ των πόρων του Νοσοκομείου δια διπλότυπον αποδείξεων κυρουμένων δια της υπογραφής τούτου και του Διευθυντού του Νοσοκομείου. Το προϊόν της ως άνω εισπράξεως εις το τέλος εκάστου μηνός ο Διαχειριστής θα παραδίδη εις τον Ταμίαν του Διοικητικού Συμβουλίου έναντι διπλοτύπου εισπράξεως.

Άρθρον 20ον

Η ανάληψις και πληρωμαί πάσης δαπάνης του Νοσοκομείου εκτελείται παρά του Διοικητικού Συμβουλίου κατόπιν υποβολής εις αυτό υπό του Νοσοκομείου πλήρων της δαπάνης δικαιολογητικών, έναντι των οποίων, κατόπιν σχετικής αποφάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου εκδίδεται υπό του Προέδρου το οικείον χρηματικόν ένταλμα επ' ονόματι του δικαιούχου. Το ένταλμα τούτο, όπερ δέον να συνοδεύεται και υπό σχετικής καταστάσεως εμφαίνουση το ονοματεπώνυμον και διεύθυνσιν του Δικαιούχου την αιτίαν πληρωμής και το πληρωτέον ποσόν υπογεγραμμένων υπό του Δικαιούχου και τεθεωρημένης υπό του Διευθυντού και Διαχειριστού του Νοσοκομείου, αποστέλλεται προς τον Ταμίαν του Διοικητικού Συμβουλίου όστις και ενεργεί την πληρωμήν. Τα χρηματικά εντάλματα πληρωμής υπογράφονται υπό του Προέδρου και του Διοικητικού Διευθυντού του Νοσοκομείου.

Άρθρον 21ον

1. Η Οικονομική Διαχείρισις του Νοσοκομείου διέπεται υπό των διατάξεων του Δημοσίου Λογιστικού και της Νομοθεσίας της σχετικής με την εκτέλεση έργων και προμηθειών υπό του Δημοσίου.

2. Δια πάσαν δαπάνην του Νοσοκομείου απαιτείται εγκριτική απόφασις του Διοικητικού Συμβουλίου και ανάληψις ταύτης παρ' αυτού, προκαλουμένης δια σχετικής αιτήσεως του Νοσοκομείου.

3. Τοιαύτη απόφασις δεν απαιτείται προκειμένου περί τακτικών δαπανών πραγματοποιουμένων εις το διηλεκές ως δια την προμήθειαν ειδών παντοπωλείου, ειδών αρτοπωλείου, ειδών γαλακτοπωλείου, ειδών κρεοπωλείου και ιχθυοπωλείου, ειδών λαχανοπωροπωλείου και πάγου, ωών και πουλερικών ,ειδών ασβεστοπωλείου και ειδών καυσίμου ύλης.

Άρθρον 22ον

1. Επιτρέπεται δια του παρόντος οργανισμού εις το Διοικητικόν Συμβούλιον η ενέργεια δαπάνης δια προμηθείας ή δι' εκτέλεσιν έργων , δι' αυτεπιστασίας μέχρι του ποσού των 10.000 δραχμ. Κατά παρέκκλισιν των διατάξεων του Δημοσίου Λογιστικού και της Νομοθεσίας της σχετικής με την εκτέλεσιν έργων και προμηθειών υπό του Δημοσίου.

2. Επίσης επιτρέπεται δια του παρόντος οργανισμού εις το Διοικητικόν Συμβούλιον να ενεργή δαπάνην οιουδήποτε ποσού δια την προμήθειαν ειδών τροφής και καυσίμου ύλης εκ της ελεύθερης αγοράς εις περίπτωσιν καθ' ην δια τα είδη ταύτα δεν προσελθώσιν μειοδότης δια λόγους ειδικών συνθηκών ως διενεργούμενας τρις κατ' επαναλήψεων τακτικούς και πρόχειρους μειοδοτικούς διαγωνισμούς επιτρεπομένης εις την περίπτωσιν των διαγωνισμών τούτων της συντηρήσεως των προθεσμιών του Νόμου περί Δημοσίου λογιστικού.⁷³⁵

---

⁷³⁵ Οι διαγωνισμοί κοινοποιούνταν και στον τοπικό τύπο για την ενημέρωση των πολιτών. Για παράδειγμα, το 1928, το νοσοκομείο είχε ανάγκη από δύο καθαρίστριες και δύο βοηθούς

Άρθρον 23ον

Το Διοικητικόν Συμβούλιον δι' αποφάσεως του χορηγού εις τον Διευθυντήν ή τον Διαχειριστήν του Νοσοκομείου έναντι αποδείξεως παγίαν προκαταβολήν μέχρι τριών χιλιάδων δραχμών δια την αντιμετώπισιν των απρόπτων και απροβλέπτων μικροεξόδων του Νοσοκομείου εντός εκάστου οικονομικού έτους.

Η προκαταβολή αυτή τακτοποιείται δι' εκδόσεως του σχετικού χρηματικού εντάλματος κατόπιν της υποβολής των σχετικών δικαιολογητικών εις το τέλος του οικονομικού έτους.

Άρθρον 24ον

Άπαν το προσωπικόν του Νοσοκομείου δικαιούται ιματισμού υπηρεσίας, εξ' όσων συνήθως ειδών τοιούτου ιματισμού διαθέτει τούτο.

Άρθρον 25ον

Ισολογισμός και Απολογισμός

Ο Ισολογισμός μετ' απογραφής της κινητής περιουσίας του Νοσοκομείου και ο απολογισμός μετά της εκθέσεως των πεπραγμένων συντάσσεται εντός δύο μηνών από της λήξεως της χρήσεως και υποβάλλεται εις το υπουργείον προς έλεγchon και έγκρισιν.

νοσοκόμους με αποτέλεσμα η προκήρυξη να δημοσιευθεί στον Αστέρα. Βλ. Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ζητούνται», αρ. 105, 26.9.1928· Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Ζητούνται», αρ. 112, 26.12.1928. Παρόμοιοι διαγωνισμοί λάμβαναν χώρα και για την παροχή ειδών παντοπωλείου, αρτοποιείου, κρεοπωλείου, λαχανοπωλείου, γαλακτοπωλείου, σπυροπωλείου και καύσιμης ύλης. Βλ. Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, «Προκήρυξη διαγωνισμού», αρ. 148/35, 15.7.1931.

Άρθρον 26ον

Άπαντες οι υπάλληλοι του Νοσοκομείου υποχρεούνται εις την πιστήν τήρησιν των διατάξεων του παρόντος Καταστατικού Οργανισμού ως και τας τοιαύτας του Εσωτερικού Κανονισμού του Νοσοκομείου.

Άρθρον 27ον

Οσάκις πρόκειται να πληρωθούν οργανικά θέσεις πέραν των προ του παρόντος οργανισμού υφισταμένων θέσεων ή πρόκειται να γίνει μισθοδότηση με μισθούς ανώτερους των προ του παρόντος οργανισμού υφισταμένων η σχετική απόφασις του Διοικητικού Συμβουλίου υπόκειται απαραίτητως εις έγκρισιν του Υπουργού Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως.

Άρθρον 28^{ον}

Εν τω Νοσοκομείω θέλει ιδρυθεί Επιστημονική Βιβλιοθήκη με βάσιν τους διακόσιους και πλέον περίπου τόμους του Αειμνήστου Ευεργέτου του Νοσοκομείου ιατρού Αντωνίου Τσουπέλη, ίδρυσις της οποίας τυγχάνει και η τελευταία βούληση αυτού.

ΕΣΟΔΑ				Οικονομικόν Έτος 1931 - 1932				ΕΞΟΔΑ				
ΚΕΦ.	Αρθρ.			ΚΕΦ.	Αρθρ.			ΚΕΦ.	Αρθρ.			
A!	1ο	Πίστωση Υπουργείου Υγιεινής	400.000	A!	Ανώτερον διοικητικόν προσωπικόν							
	2ο	Πίστωση Δήμου Βέροιας	125.000		Επίδομα Θέσης							
	3ο	Πίστωση διαφόρων Κοινοτήτων	75.000	1ον	Επίδομα Δ/ντου νοσοκομείου	1.200	12	μήνες	14.400			
	4ο	Πίστωση διαφόρων εράνων και δωρεών	30.000	2ον	Επίδομα διαχειριστού	900	12	μήνες	10.800			
		Άθροισμα ΚΕΦ Α!	630.000	3ον	Προϊσταμένης αδελφής	500	12	μήνες	6.000			
B!	1ο	Νοσήλια Νοσοκομείου	10.000	4ον	γραμματέως αδελφάτου και ταμείου	200	12	μήνες	2.400			
		Σύνολο εσόδων χρήσης 1931-1932	640.000							Άθροισμα ΚΕΦ. Α!	33.600	
				B!	Ιατρικόν Προσωπικόν							
				1ον	Επίδομα Ιατρού προβλεπομένου τμήματος	1.000	12	μήνες	12.000			
				2ον	Επίδομα φαρμακοποιού	600	12	μήνες	7.200			
										Άθροισμα ΚΕΦ. Β!	19.200	
				Γ!	Κατώτερον Προσωπικόν							
				1ον	Επίδομα ενός Νοσοκόμου Α' τάξεως	500	12	μήνες	6.000			
				2ον	Επίδομα μιας Νοσοκόμου Α' τάξεως	400	12	μήνες	4.800			
				3ον	Επίδομα μιας νυκτερινής νοσοκόμας	600	12	μήνες	7.200			
				4ον	Επίδομα ενός μαγειρού	460	12	μήνες	5.520			
				5ον	Επίδομα ενός αγγελιοφόρου και κλιβανιστού	500	12	μήνες	6.000			
				6ον	Επίδομα μιας καθαρίστριας	350	12	μήνες	4.200			
				7ον	Επίδομα μιας πλύντριας	340	12	μήνες	4.080			
				8ον	Επίδομα μιας βοηθού μαγειρού	500	12	μήνες	6.000			
										Άθροισμα ΚΕΦ. Γ!	43.800	
				Δ!	ΠΡΟΜΗΘΕΙΑΙ							
				1ον	Τροφοδοσία ασθενών και προσωπικού		12	μηνών	310.000			
				2ον	Φάρμακα και επιδημικά είδη και πάγος		12	μηνών	32.000			
				3ον	Σκέυη και εργαλεία		12	μηνών	12.000			
				4ον	Είδη μπισσιμού		12	μηνών	12.000			
				5ον	Έντυπα		12	μηνών	5.000			
				6ον	Γραφική ύλη		12	μηνών	3.000			
										Άθροισμα ΚΕΦ. Δ!	374.000	
				Ε!	ΦΩΤΙΣΜΟΣ, ΘΕΡΜΑΝΣΗ Κ.Λ. Π.							
				1ον	Φωτισμός και είδη φωτισμού		12	μηνων	10.000			
				2ον	Καύσιμος ύλη		12	μηνων	35.000			
				3ον	Σκέυη και έπιπλα		12	μηνων	22.000			
				4ον	Είδη καθαρισμού		12	μηνων	5.000			
				5ον	Επισκευαί Νοσοκομείου		12	μηνων	30.000			
				6ον	Μεταφορικά		12	μηνων	2.000			
				7ον	Μεταφορικά νεκρών και έξοδα κηδείων		12	μηνων	9.000			
				8ον	Ημερομίσθια και έκτακτοι υπάλληλοι		12	μηνων	9.000			
				9ον	Κουρευτικά		12	μηνων	2.500			
				10ον	Απρόβλεπτα		12	μηνων	8.000			
				11ον	Χρέη παλαιάς χρήσεως δια φάρμακα επιδόματα κ.λ. π.		12	μηνων	12.000			
										Άθροισμα ΚΕΦ. Ε!	144.500	
										Σύνολο εξόδων χρήσεως 1931-1932	615.100	
				Ανακεφαλαίωσις εσόδων				Ανακεφαλαίωσις εξόδων				
A!		Πιστώσεις υπουργείου, δήμου διαφόρων κοινοτήτων, εράνων και δωρεών	630.000	A!	Μισθοδοσία ανώτερου διοικητικού προσωπικού							33.600
B!		Νοσήλια Νοσοκομείου	10.000	B!	Μισθοδοσία Ιατρικού προσωπικού							19.200
		Σύνολο εσόδων χρήσης 1932-1933	640.000	Γ!	Μισθοδοσία κατώτερου προσωπικού							43.800
				Δ!	Προμήθειαι							374.000
				Ε!	Φωτισμός, θέρμανση, επισκευαί, απρόβλεπτα, χρήση παρελθούσης χρήσης							144.500
										Σύνολο εξόδων χρήσεως 1932-1933	615.100	
				Συγκεφαλαίωσις								
				Έσοδα χρήσης 1932-1933								640.000
				Εξοδα χρήσης 1932-1933								615.100
				Αποθεματικόν								24.900

Εικόνα 27: Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1931-1932.

Οικονομικό Έτος 1932 - 1933

ΕΣΟΔΑ				ΕΞΟΔΑ				
ΚΕΦ.	Αρθρ.			ΚΕΦ.	Αρθρ.			
A1	1ο	Πίστωση Υπουργείου Υγιεινής	400.000	A1	Ανώτερον διοικητικών προσωπικών			
	2ο	Πίστωση Δήμου Βέροιας	125.000		Επίδομα θέσης			
	3ο	Πίστωση διαφόρων Κοινοτήτων	50.000	1ον	Επίδομα Δ/νου νοσοκομείου	800	12 μήνες	9600
	4ο	Πίστωση διαφόρων εράνων και δωρεών	20.000	2ον	Επίδομα διαχειριστού	775	12 μήνες	9300
		Άθροισμα ΚΕΦ Α1	595.000	3ον	Προϊσταμένης αδελφής	300	12 μήνες	3600
B1	1ο	Νοσήλια Νοσοκομείου	10.000					Άθροισμα ΚΕΦ Α1 22.500
		Σύνολο εσόδων χρήσης 1932-1933	605.000					
				B1	Ιατρικών Προσωπικών			
				1ον	Επίδομα Ιατρού προβλεπόμενου τμήματος			0
				2ον	Επίδομα φαρμακοποιού	450	12 μήνες	5.400
								Άθροισμα ΚΕΦ Β1 5.400
				Γ1	Κατώτερον Προσωπικών			
				1ον	Επίδομα ενός Νοσοκόμου Α' τάξεως	375	12 μήνες	4.500
				2ον	Επίδομα μιας Νοσοκόμου Α' τάξεως	200	12 μήνες	2.400
				3ον	Επίδομα μιας νυκτερινής νοσοκόμας	700	12 μήνες	8.400
				4ον	Επίδομα ενός μαγείρου	300	12 μήνες	3.600
				5ον	Επίδομα ενός αγελοφόρου και κλιβανιστού	350	12 μήνες	4.200
				6ον	Επίδομα μιας καθαρίστριας	200	12 μήνες	2.400
				7ον	Επίδομα μιας πλύντριας	150	12 μήνες	1.800
				8ον	Επίδομα μιας βοηθού μαγείρου	400	12 μήνες	4.800
								Άθροισμα ΚΕΦ Γ1 32.100
				Δ1	ΠΡΟΜΗΘΕΙΑΙ			
				1ον	Τροφοδοσία ασθενών και προσωπικού		12 μηνών	310.000
				2ον	Φάρμακα και επιδεμικά είδη και πάγος		12 μηνών	36.000
				3ον	Σκεύη και εργαλεία		12 μηνών	10.000
				4ον	Είδη ιματισμού		12 μηνών	15.000
				5ον	Εντυπα		12 μηνών	5.000
				6ον	Γραφική ύλη		12 μηνών	2.000
								Άθροισμα ΚΕΦ Δ1 378.000
				E1	ΦΩΤΙΣΜΟΣ , ΘΕΡΜΑΝΣΗ Κ.Λ.Π.			
				1ον	Φωτισμός και είδη φωτισμού		12 μηνών	9.000
				2ον	Καύσιμος ύλη		12 μηνών	40.000
				3ον	Σκεύη και έπιπλα		12 μηνών	12.000
				4ον	Είδη καθαρισμού		12 μηνών	4.000
				5ον	Επισκευά Νοσοκομείου		12 μηνών	25.000
				6ον	Μεταφορικά		12 μηνών	2.000
				7ον	Μεταφορικά νεκρών και έξοδα κηδείων		12 μηνών	7.000
				8ον	Ημερομίσθια και έκτακτοι υπάλληλοι		12 μηνών	4.000
				9ον	Κουρευτικά		12 μηνών	2.000
				10ον	Απρόβλεπτα		12 μηνών	7.000
				11ον	Χρήση παλαιάς χρήσεως δια φάρμακα επδόματα κ.λ.π.		12 μηνών	30.000
								Άθροισμα ΚΕΦ E1 142.000
								Σύνολο εξόδων χρήσεως 1932-1933 574.600
Ανακεφαλαίωσις εσόδων				Ανακεφαλαίωσις εξόδων				
A1		Πιστώσεις υπουργείου, δήμου διαφόρων κοινοτήτων, εράνων και δωρεών	595.000	A1		Μισθοδοσία ανώτερου διοικητικού προσωπικού	22.500	
B1		Νοσήλια Νοσοκομείου	10.000	B1		Μισθοδοσία Ιατρικού προσωπικού	5.400	
		Σύνολο εσόδων χρήσης 1932-1933	605.000	Γ1		Μισθοδοσία κατώτερου προσωπικού	32.100	
				Δ1		Προμήθειαι	378.000	
				E1		Φωτισμός, θέρμανση, επισκευά, απρόβλεπτα, χρήση παρελθούσης χρήσης	142.000	
						Σύνολο εξόδων χρήσεως 1932-1933	580.000	
				Συγκεφαλαίωσις				
				Εσοδα χρήσης 1932-1933 605.000				
				Εξοδα χρήσης 1932-1933 580.000				
				Αποθεματικών 25.000				

Εικόνα 28: Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1932-1933.

Οικονομικό Έτος 1933 - 1934

ΕΣΟΔΑ				ΕΞΟΔΑ																																										
ΚΕΦ.	Αρθρ.			ΚΕΦ.	Αρθρ.																																									
A1	1ο	Πίστωση Δήμου Βέροιας	100.000	A1	Ανώτερον διοικητικών προσωπικών																																									
	2ο	Πίστωση διαφόρων Κοινοτήτων	30.000		Επίδομα Θέσης																																									
	3ο	Πίστωση διαφόρων εράνων και δωρεών	15.000	1ον	Επίδομα Δ/νου νοσοκομείου	900	12 μήνες	10.800																																						
	4ο	Άθροισμα ΚΕΦ Α!	145.000	2ον	Επίδομα διαχειριστού	875	12 μήνες	10.500																																						
B1	1ο	Νοσήλια Νοσοκομείου	10.000	3ον	Προϊσταμένης αδελφής	500	12 μήνες	6.000																																						
Γ1	1ο	Χρηματικών υπόλοιπων παρελθούσης χρήσης	6.455		Άθροισμα ΚΕΦ. Α!			27.300																																						
		Σύνολο εσόδων χρήσης 1933-1934	161.455																																											
				B1	Ιατρικών Προσωπικών																																									
				1ον	Επίδομα Ιατρού προβλεπόμενου τμήματος	0	12 μήνες	0																																						
				2ον	Επίδομα φαρμακοποιού	550	12 μήνες	6.600																																						
				3ον	Επίδομα Μαίας	250	12 μήνες	3.000																																						
					Άθροισμα ΚΕΦ. Β!			9.600																																						
				Γ1	Κατώτερον Προσωπικών																																									
				1ον	Επίδομα ενός Νοσοκόμου Α' τάξεως	425	12 μήνες	5.100																																						
				2ον	Επίδομα μιας Νοσοκόμου Α' τάξεως	200	12 μήνες	2.400																																						
				3ον	Επίδομα μιας νυκτερινής νοσοκόμας	800	12 μήνες	9.600																																						
				4ον	Επίδομα ενός μαγειρού	350	12 μήνες	4.200																																						
				5ον	Επίδομα ενός αγγελιοφόρου και κλβανιστού	400	12 μήνες	4.800																																						
				6ον	Επίδομα μιας καθαριστριάς	250	12 μήνες	3.000																																						
				7ον	Επίδομα μιας πλύντριας	200	12 μήνες	2.400																																						
				8ον	Επίδομα μιας βοηθού μαγειρού	450	12 μήνες	5.400																																						
					Άθροισμα ΚΕΦ. Γ!			36.900																																						
				Δ1	ΠΡΟΜΗΘΕΙΑΙ																																									
				1ον	Σκεύη και έπιπλα		12 μηνών	6.000																																						
				2ον	Φάρμακα και επιδεκτικά είδη και πάγος		12 μηνών	38.000																																						
				3ον	Σκεύη και εργαλεία		12 μηνών	5.000																																						
				4ον	Είδη ιματισμού		12 μηνών	8.000																																						
				5ον	Έντυπα		12 μηνών	3.000																																						
				6ον	Γραφική ύλη		12 μηνών	0																																						
					Άθροισμα ΚΕΦ. Δ!			60.000																																						
				Ε1	ΦΩΤΙΣΜΟΣ , ΘΕΡΜΑΝΣΗ Κ.Λ Π.																																									
				1ον	Φωτισμός και είδη φωτισμού		12 μηνών	0																																						
				2ον	Καύσιμος ύλη		12 μηνών	0																																						
				3ον	Σκεύη και έπιπλα		12 μηνών	0																																						
				4ον	Είδη καθαρισμού		12 μηνών	0																																						
				5ον	Επισκευαί Νοσοκομείου		12 μηνών	8.000																																						
				6ον	Μεταφορικά		12 μηνών	500																																						
				7ον	Μεταφορικά νεκρών και έξοδα κηφειών		12 μηνών	2.000																																						
				8ον	Ημερομίσθια και έκτακτοι υπάλληλοι		12 μηνών	7.000																																						
				9ον	Κουρευτικά		12 μηνών	0																																						
				10ον	Απρόβλεπτα		12 μηνών	6.000																																						
				11ον	Χρέη παλαιάς χρήσεως δια φάρμακα επιδόματα κ.λ π.		12 μηνών	0																																						
					Άθροισμα ΚΕΦ. Ε!			23.500																																						
					Σύνολο εξόδων χρήσεως 1933-1934			157.300																																						
<table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="2">Ανακεφαλαίωσις εσόδων</th> <th colspan="2">Ανακεφαλαίωσις εξόδων</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>A1</td> <td>Πιστώσεις Δήμου διαφόρων κοινοτήτων, εράνων και δωρεών</td> <td>145.000</td> <td>A1</td> <td>Μισθοδοσία ανώτερου διοικητικού προσωπικού</td> <td>27.300</td> </tr> <tr> <td>B1</td> <td>Νοσήλια Νοσοκομείου</td> <td>10.000</td> <td>B1</td> <td>Μισθοδοσία Ιατρικού προσωπικού</td> <td>9.600</td> </tr> <tr> <td>Γ1</td> <td>Χρηματικών υπόλοιπων παρελθούσης χρήσης</td> <td>6.455</td> <td>Γ1</td> <td>Μισθοδοσία κατώτερου προσωπικού</td> <td>36.900</td> </tr> <tr> <td></td> <td>Σύνολο εσόδων χρήσης 1933-1934</td> <td>161.455</td> <td>Δ1</td> <td>Προμηθειαι</td> <td>60.000</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> <td>Ε1</td> <td>Φωτισμός, θέρμανση, επισκευαί, απρόβλεπτα, χρήση παρελθούσης χρήσης</td> <td>23.500</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> <td>Σύνολο εξόδων χρήσεως 1933-1934</td> <td>157.300</td> </tr> </tbody> </table>				Ανακεφαλαίωσις εσόδων		Ανακεφαλαίωσις εξόδων		A1	Πιστώσεις Δήμου διαφόρων κοινοτήτων, εράνων και δωρεών	145.000	A1	Μισθοδοσία ανώτερου διοικητικού προσωπικού	27.300	B1	Νοσήλια Νοσοκομείου	10.000	B1	Μισθοδοσία Ιατρικού προσωπικού	9.600	Γ1	Χρηματικών υπόλοιπων παρελθούσης χρήσης	6.455	Γ1	Μισθοδοσία κατώτερου προσωπικού	36.900		Σύνολο εσόδων χρήσης 1933-1934	161.455	Δ1	Προμηθειαι	60.000				Ε1	Φωτισμός, θέρμανση, επισκευαί, απρόβλεπτα, χρήση παρελθούσης χρήσης	23.500					Σύνολο εξόδων χρήσεως 1933-1934	157.300			
Ανακεφαλαίωσις εσόδων		Ανακεφαλαίωσις εξόδων																																												
A1	Πιστώσεις Δήμου διαφόρων κοινοτήτων, εράνων και δωρεών	145.000	A1	Μισθοδοσία ανώτερου διοικητικού προσωπικού	27.300																																									
B1	Νοσήλια Νοσοκομείου	10.000	B1	Μισθοδοσία Ιατρικού προσωπικού	9.600																																									
Γ1	Χρηματικών υπόλοιπων παρελθούσης χρήσης	6.455	Γ1	Μισθοδοσία κατώτερου προσωπικού	36.900																																									
	Σύνολο εσόδων χρήσης 1933-1934	161.455	Δ1	Προμηθειαι	60.000																																									
			Ε1	Φωτισμός, θέρμανση, επισκευαί, απρόβλεπτα, χρήση παρελθούσης χρήσης	23.500																																									
				Σύνολο εξόδων χρήσεως 1933-1934	157.300																																									
				Συγκεφαλαίωσις																																										
				Εσοδα χρήσης 1933-1934	161.455																																									
				Εξοδα χρήσης 1933-1934	157.300																																									
				Αποθεματικών	4.155																																									

Εικόνα 29: Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1933-1934.

Οικονομικό Έτος 1935 - 1936

ΕΣΟΔΑ				ΕΞΟΔΑ			
ΚΕΦ.	Αρθρ.			ΚΕΦ.	Αρθρ.		
A!	1ο	Πίστωση Δήμου Βέροιας	10.000	ΠΡΟΜΗΘΕΙΑΙ			
	2ο	Πίστωση διαφόρων Κοινοτήτων και Εκκλησιών	25.000	ΥΛΙΚΑ		Διάρκεια	
	3ο	Πίστωση διαφόρων εράνων και δωρεών	1	1ον	Φάρμακα και επιδεσμικά είδη και πάγος	12 μήνες	10.000
		Άθροισμα ΚΕΦ Α!	35.001	2ον	Φαρμακευτικά εργαλεία	12 μήνες	1.000
B!	1ο	Νοσήλια Νοσοκομείου	1	3ον	Είδη ιματισμού	12 μήνες	2.000
Γ!	1ον	Χρηματικών υπόλοιπων παρελθούσης χρήσης	3.000	4ον	Σκεύη και έπιπλα	12 μήνες	2.000
Δ!	1ον	Απρόβλεπτα	1	5ον	Έντυπα	12 μήνες	1.500
		Σύνολο εσόδων χρήσης 1935-1936	38.003	Άθροισμα ΚΕΦ. Α!			16.500
				ΜΙΣΘΟΔΟΣΙΑ			
				1ον	Αποζημίωση στον διαχειριστή του Νοσοκομείου ως εκτελούντα χρέη γραμματέως του αδελφάτου	300 12 μήνες	3.600
				Άθροισμα ΚΕΦ. Β!			3.600
				Επισκευαί, μεταφορικά, ημερομίσθια			
				1ον	Επισκευαί Νοσοκομείου	12 μηνων	3.000
				2ον	Μεταφορικά νεκρών και ξενοδοκίων	12 μηνών	1.000
				3ον	Μεταφορικά εν γένει	12 μηνων	500
				4ον	Είδη καθαρισμού και υδροχρωματισμός	12 μηνων	1.500
				5ον	Ημερομίσθια και έκτακτοι υπάλληλοι	12 μηνων	2.000
				Άθροισμα ΚΕΦ. Γ!			8.000
				Δώρα Προσωπικού			
				1ον	Δώρο εις το προσωπικόν για τις εορτές των Χριστουγέννων του 1935 και Πρωτοχρονιάς		6.000
				Ε!			2.000
				Απρόβλεπτα			2.000
				Σύνολο εξόδων χρήσεως 1935-1936			36.100
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ							
		Εσοδα χρήσης 1935-1936	38.003				
		Εξόδα χρήσης 1935-1936	36.100				
		Αποθεματικόν	1.903				

Εικόνα 31: Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1935-1936.

Οικονομικό Έτος 1936-1937

ΕΣΟΔΑ				ΕΞΟΔΑ					
ΚΕΦ.	Αρθρ.			ΚΕΦ.	Αρθρ.				
A!	1ο	Επιχορήγηση Δήμου Βέροιας	100.000	A!	ΠΡΟΜΗΘΕΙΑΙ				
	2ο	Εισφοραί Κοινοτήτων και Εκκλησιών	30.000		ΥΛΙΚΑ				
	3ο	Διάφοροι ερόνοι και δωρεαί	10.000			Διάρκεια			
		Άθροισμα ΚΕΦ Α!	140.000	1ον	Φάρμακα και επιδεσμικά είδη και πάγος	12 μήνες	80.000		
B!	1ο	Νοσήλια Νοσοκομείου	2.000	2ον	Είδη μπαπαρού	12 μήνες	1.000		
	2ον	Συνδρομές εισερχομένων ασθενών	25.000	3ον	Σκεύη και έπιπλα	12 μήνες	2.000		
Γ!	1ον	Χρηματικό υπόλοιπο παρελθούσης χρήσης	3.000	4ον	Χειρουργικά εργαλεία	12 μήνες	3.000		
				5ον	Εντυπα και γραφική ύλη	12 μήνες	2.000		
						Άθροισμα ΚΕΦ. Α!	88.000		
		Σύνολο εσόδων χρήσης 1936-1937	170.000						
				B!	ΔΙΑΦΟΡΑ				
				1ον	Επισκευαί		1.000		
				2ον	Μεταφορικά νεκρών και ξέρδα κηδείων		1.000		
				3ον	Υδροχρωματισμός Νοσοκομείου		1.500		
				4ον	Ελαιοχρωματισμός και επισκευαί κλινών και κοιμοδίων		1.500		
				5ον	Ραπτικά Ιματισμού και στρωμάτων		1.000		
				6ον	Ημερομίσθια και έκτακτοι υπάλληλοι		2.000		
				7ον	Απρόβλεπτα		3.000		
						Άθροισμα ΚΕΦ. Β!	11.000		
				Γ!	ΜΙΣΘΟΔΟΣΙΑ				
				1ον	Επίδομα Δ'ντου νοσοκομείου	600	12	μήνες	7.200
				2ον	Επίδομα διαχειριστού	600	12	μήνες	7.200
				3ον	Προισταμένης αδελφής	750	12	μήνες	9.000
				4ον	Επίδομα στον διαχειριστή ως γραμματέα του αδελφάτου	400	12	μήνες	4.800
						Άθροισμα ΚΕΦ. Γ!			28.200
				Δ!	Ιατρικών Προσωπικών				
				1ον	Επίδομα φαρμακοποιού	300	12	μήνες	3.600
				2ον	Επίδομα Μαιάς	300	12	μήνες	3.600
				3ον	Αποζημίωσις φαρμακοποιού επειδή γραφεί επιπλέον συνταγες εξωτερικού και δημοτικού Ιατρείου	400	12	μήνες	4.800
						Άθροισμα ΚΕΦ. Δ!			12.000
				Ε!	Κατώτερον Προσωπικών				
				1ον	Επίδομα ενός Νοσοκόμου Α' τάξεως	400	12	μήνες	4.800
				2ον	Επίδομα μιας Νοσοκόμου	100	12	μήνες	1.200
				3ον	Επίδομα μιας νοσοκόμου	300	12	μήνες	3.600
				4ον	Επίδομα ενός μαγείρου	300	12	μήνες	3.600
				5ον	Επίδομα ενός αγελιοφόρου	300	12	μήνες	3.600
				6ον	Επίδομα 2 καθαριστριών	240	12	μήνες	5.760
				7ον	Επίδομα μιας πλύντριας	240	12	μήνες	2.880
						Άθροισμα ΚΕΦ. Ε!			25.440
				ΣΤ!	ΑΝΕΙΛΗΜΜΕΝΕΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ				
				1ον	Αναληφθείσες υποχρεώσεις παρελθούσης χρήσεως δι' επιδόματα της Προισταμένης Ελένης Ρεπανά 5 μηνών	750	5	μήνες	3.750
						Άθροισμα ΚΕΦ. ΣΤ!			3.750
						Σύνολο εξόδων χρήσης 1936-1937			168.390
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ									
		Εσοδα χρήσης 1936-1937	170.000						
		Εξοδα χρήσης 1936-1937	168.390						
		Αποθεματικών	1.610						

Εικόνα 32: Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1936-1937.

Οικονομικό Έτος 1937-1938

ΕΣΟΔΑ			ΕΞΟΔΑ			
ΚΕΦ.	Αρθρ.		ΚΕΦ.	Αρθρ.		
A!	1ο	Επιχορήγηση Δήμου Βέροιας	125.000			
	2ο	Εισφοραί Κοινοτήτων και Εκκλησιών	30.000			
	3ο	Διάφοροι εράνοι και δωρεαί	10.000			
		Άθροισμα ΚΕΦ Α!	165.000			
B!	1ο	Νοσήλια Νοσοκομείου	5.000			
	2ο	Συνδρομές εισερχομένων ασθενών	50.000			
Γ!	1ο	Χρηματικό υπόλοιπο παρελθούσης χρήσης	8.000			
		Σύνολο εσόδων χρήσης 1937-1938	228.000			
			ΠΡΟΜΗΘΕΙΑΙ			
			ΥΛΙΚΑ		Διάρκεια	
	1ο	Φάρμακα και επιδερμικά είδη και πάγος		12 μήνες	80.000	
	2ο	Εντυπα και γραφική ύλη		12 μήνες	2.000	
	3ο	Υλικά σκεύη, έπιπλα και ιματισμός		12 μήνες	1.500	
	4ο	Χειρουργικά εργαλεία		12 μήνες	5.000	
						Άθροισμα ΚΕΦ. Α!
						88.500
			ΔΙΑΦΟΡΑ			
B!	1ο	Επισκευαί Νοσοκομείου και υδραυλικής εγκατάστασης				2.000
	2ο	Υδροχρωματισμός Νοσοκομείου				1.500
	3ο	Ελασχοχρωματισμός κλινών και κοινοδίων				1.500
	4ο	Ραπτικά Ιματισμού				1.000
	5ο	Μεταφορικά νεκρών και έξοδα κηδείων				1.000
	6ο	Εξυπηρέτηση εξόδων Κληροδοτήματος Τσούπελη				10.000
	7ο	Δικαιώματα τοκετών Νοσοκομείου				4.000
	8ο	Ημερομίσθια και έκτακτοι υπάλληλοι				1.000
	9ο	Απρόβλεπτα				3.000
						Άθροισμα ΚΕΦ. Β!
						25.000
Γ!	ΜΙΣΘΟΔΟΣΙΑ					
	1ο	Επίδομα Δ/ντου νοσοκομείου	900	12	μήνες	10.800
	2ο	Επίδομα διαχειριστού	750	12	μήνες	9.000
	3ο	Επίδομα φαρμακοποιού	650	12	μήνες	7.800
		Προισταμένης αδελφής	750	12	μήνες	9.000
	1ο	Επίδομα ενός Νοσοκόμου Α' τάξεως	750	12	μήνες	9.000
	2ο	Επίδομα μιας Νοσοκόμου	300	12	μήνες	3.600
	3ο	Επίδομα μιας νοσοκόμου	450	12	μήνες	5.400
	4ο	Επίδομα ενός μαγείρου	500	12	μήνες	6.000
	5ο	Επίδομα ενός αγγελιοφόρου	500	12	μήνες	6.000
	6ο	Επίδομα 2 καθαριστριών	450	12	μήνες	10.800
	7ο	Επίδομα μιας πλάντριας	450	12	μήνες	5.400
						Άθροισμα ΚΕΦ. Γ!
						82.800
Δ!	1ο	Αποζημίωση του γραμματέα του αδελφάτου	550	12	μήνες	6.600
	2ο	Αποζημίωσις φαρμακοποιού επειδή εκτελεί επιπλέον συνταγές εξωτερικού και δημοτικού Ιατρείου	500	12	μήνες	6.000
						Άθροισμα ΚΕΦ. Δ!
						12.600
E!	1ο	Καθυστερούμενα επίδοματα κ. διντού παρελθούσης χρήσης 1935-1937	300	12	μήνες	3.600
	2ο	Καθυστερούμενα δικαιώματα γενομένων τοκετών παρελθούσης χρήσης 1936-37				1.400
						Άθροισμα ΚΕΦ. Ε!
						5.000
						Σύνολο εξόδων χρήσης 1937-1938
						213.900
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ						
		Εσοδα χρήσης 1937-1938				228.000
		Εξοδα χρήσης 1937-1938				213.900
		Αποθεματικών				14.100

Εικόνα 33: Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1937-1938.

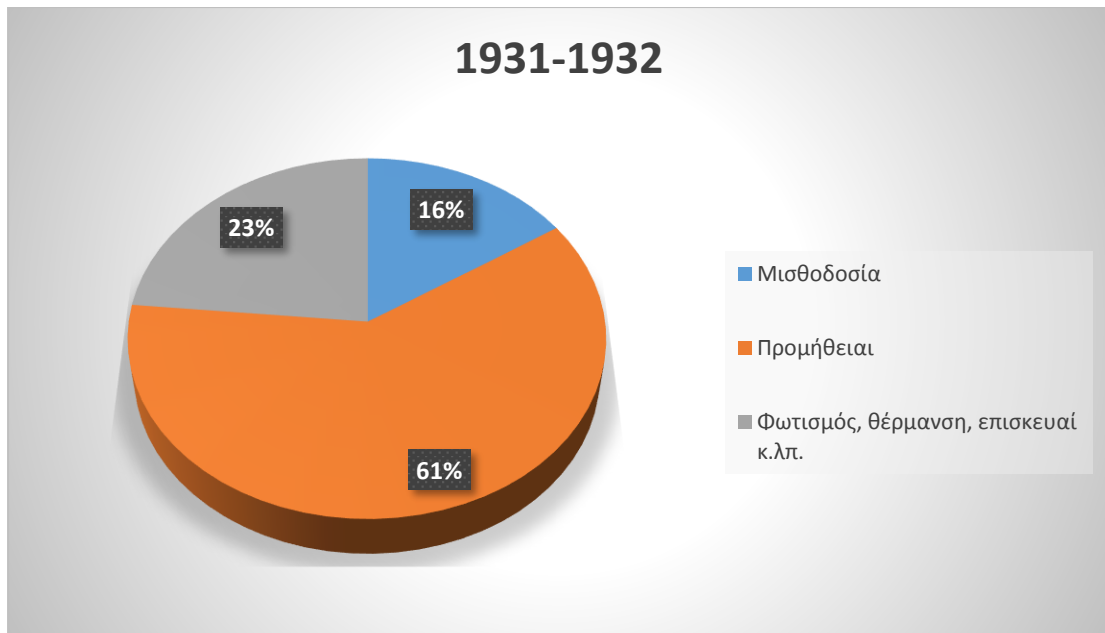
Οικονομικό Έτος 1938 - 1939

ΕΣΟΔΑ				ΕΞΟΔΑ			
Κεφ.	Αρθρ.	Τίτλος Εσόδων	Ποσό	Κεφ.	Αρθρ.	Τίτλος Εξόδων	Ποσό
A	1ο	Επιχορήγηση του Δημοσίου	5.630.000	A	1	Τροφοδοσία εν γένει και καύσιμη ύλη	400.000
	2ο	Επιχορήγηση Δήμου Θέρμοιας	150.000		2	Φάρμακα και φαρμακευτικά είδη	150.000
	3ο	Εισφορές Κοινοτήτων και Εκκλησιών	30.000		3	Φωτισμός	4.000
	4ο	Διάφοροι εράνοι και δωρεαί	5.000		4	Έντυπα και γραφική ύλη	5.000
B	1ο	Νοσήλια Νοσοκομείου	5.000		5	Κασσιτερωτικά	1.500
	2ο	Εισφορές εισερχομένων ασθενών	50.000		6	Κουρευτικά	2.000
Γ	1ο	Εξ εισοδημάτων Κληροδοτήματος Τσούπελη	150.000		7	Πάγος	5.000
Δ	1ο	Χρηματικό υπόλοιπο παρελθούσης χρήσης	40.000		8	Ενοίκιον Νοσοκομείου	7.800
		Σύνολο εσόδων χρήσης 1938-1939	6.060.000		9	Τακτικόν Αποθεματικόν	100.000
					1.	Μισθοδοσία ανωτέρου προσωπικού	
				B	1	Μισθός διοικητικού Δι/τη	4.500 12 Μήνες 54.000
					2	Μισθός Δ/ντού κλινικής	4.000 12 Μήνες 48.000
					3	Μισθός Μικροβιολόγου Ιατρού	3.000 12 Μήνες 36.000
					4	Μισθός Διαχειριστού	3.240 12 Μήνες 38.880
					5	Μισθός Φαρμακοποιού	3.240 12 Μήνες 38.880
					6	Μισθός Γραμματέως	1.900 12 Μήνες 22.800
					7	Μισθός Προϊσταμένης	1.900 12 Μήνες 22.800
					8	Μισθός Επινοσοκόμου	1.900 12 Μήνες 22.800
					9	Αντιμισθία Μαίας	1.000 12 Μήνες 12.000
					2.	Μισθοδοσία κατωτέρου προσωπικού	
					1	Μισθός Απολυμαντού	1.900 12 Μήνες 22.800
					2	Αντιμισθία τεσσάρων Αδελφών νοσοκόμων	900 12 μήνες 43.200
					3	Αντιμισθία Μαγείρου	1.200 12 μήνες 14.400
					4	Αντιμισθία Αγγελιοφόρου	1.000 12 μήνες 12.000
					5	Αντιμισθία δύο καθαριστριών	700 12 μήνες 16.800
					6	Αντιμισθία πλύντριας	900 12 μήνες 10.800
					7	Αντιμισθία Βοηθού Μαγείρου	800 12 μήνες 9.600
					8	Αντιμισθία Θυρωρού	1.000 12 μήνες 12.000
					9	Μισθός Δασφύλακα του Κληροδοτήματος Τσούπελη	900 12 μήνες 10.800
						Έκτακτα έξοδα	
				Γ	1	Κατάρτησις Μικροβιολογικού εργαστηρίου	50.000
					2	Προμήθεια Απολυμαντικού κλιβάνου και ειδών απολυμάνσεως	30.000
					3	Μεταφορά νεκρών και έξοδα κηδείων	1.000
					4	Υδροχρωματισμός	1.500
					5	Χειρουργικά Εργαλεία	20.000
					6	Επισκευαί νοσοκομείου και επέκταση υδραυλικής εγκαταστάσεως	10.000
					7	Κατασκευή ερμαρίων δια το φαρμακείον και βιβλιοθηκών Τσούπελη	4.000
					8	Ελαοχρωματισμός κλινών και κομοδίων	2.000
					9	Μεταφορικά εν γένει	1.000
					10	Κοπτικά καυσόξυλων	2.000
					11	Σκεύη έπιπλα υλικά ιματισμός	15.000
					12	Ημερομίσθια και έκτακτοι υπάλληλοι	5.000
					13	Πίστωση στο Δ.Σ. Ή στον Δ/ντη δι' απρόβλεπτες δαπάνες	3.000
					14	Απρόβλεπτα	5.000
					15	Δια ποσοστών εισπράξεων του ταμείου του Δ.Σ.	25.000
				Δ	1	Δια αγορά οικοπέδου προς ανέγερσιν Νοσοκομείου	200.000
					2	Δι ανέγερσιν κτηρίου Νοσοκομείου	4.000.000
					3	Δι ακτινολογικόν εργαστήριον (Αγορά μηχανημάτων)	500.000
						Αναληφθείσαι υποχρεώσεις	
				E	1	Αξία γενομένη από την προμήθεια μια γραφομηχανής κατά την παρελθούσα χρήση	6.500
					2	Καθυσπερούμενα επιδόματα μιας Νοσοκόμου παρελθούσης χρήσεως θμηνών από 1-7-1937 έως 31-1-1938 προς 450 δραχμάς μηνιαίως	4.050
					3	Αναληφθείσα υποχρέωση δια γενομένης προμήθειας εντύπων κατά την παρελθούσα χρήση και μη πληρωθείσα λόγω εξαντλήσεως της σχετικής πιστώσεως.	519
					4	Έκτακτον Αποθεματικόν	50.000
						6.059.429	

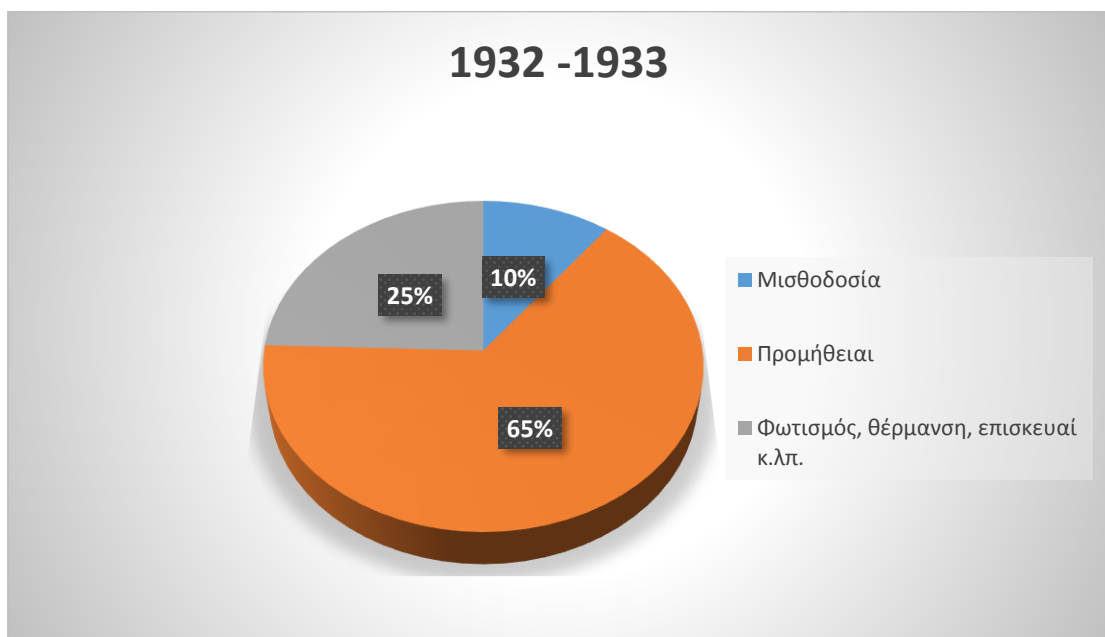
Εικόνα 34: Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1938-1939.

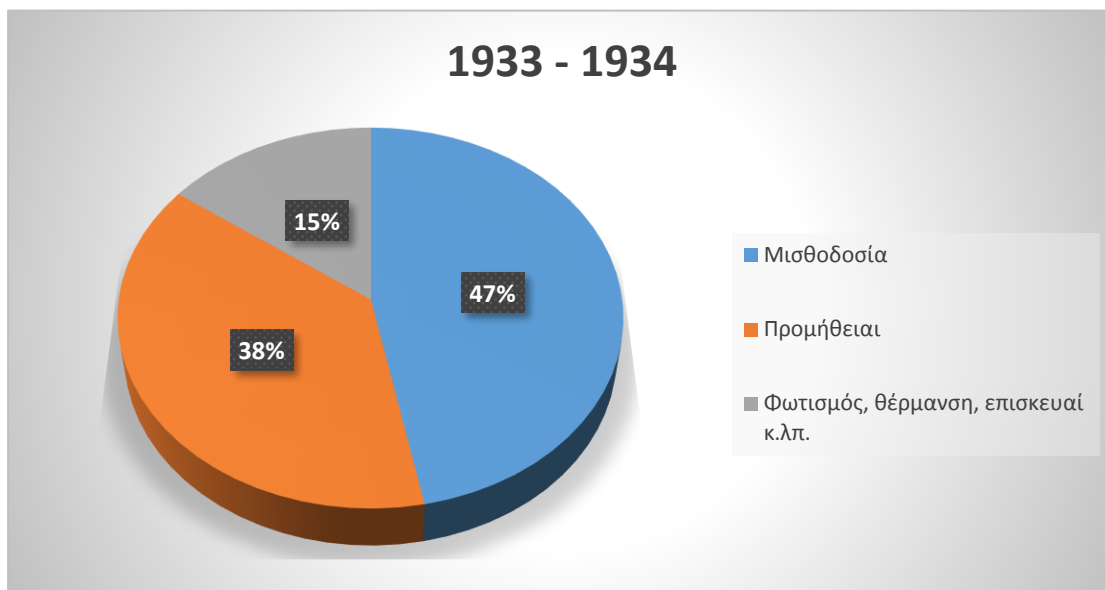

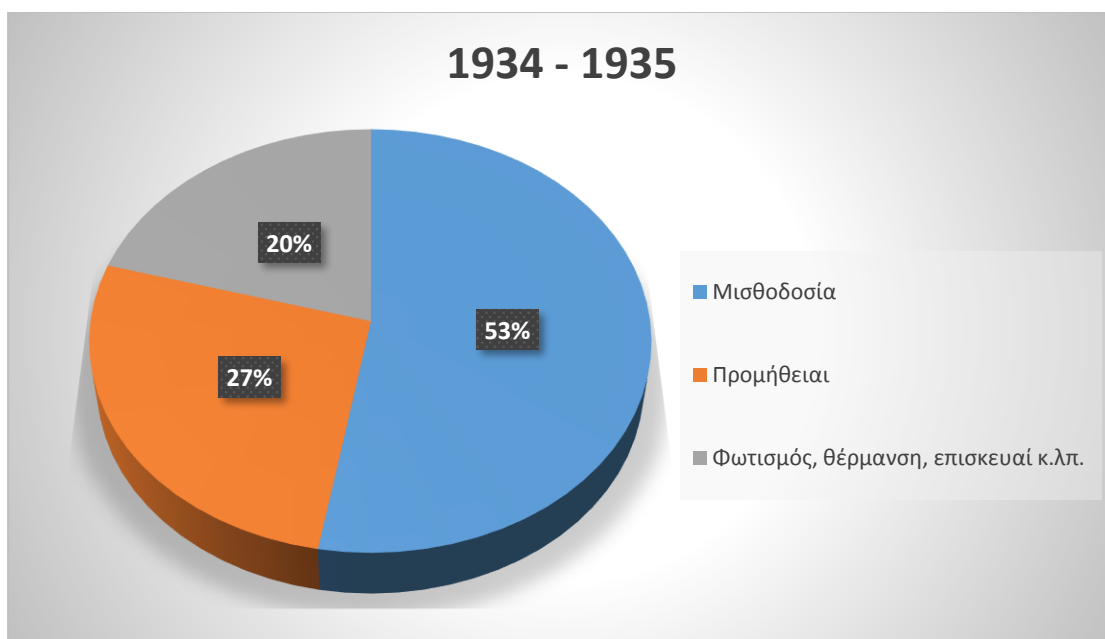
Εικόνα 36: Κατανομή εξόδων προϋπολογισμών 1931-1932.

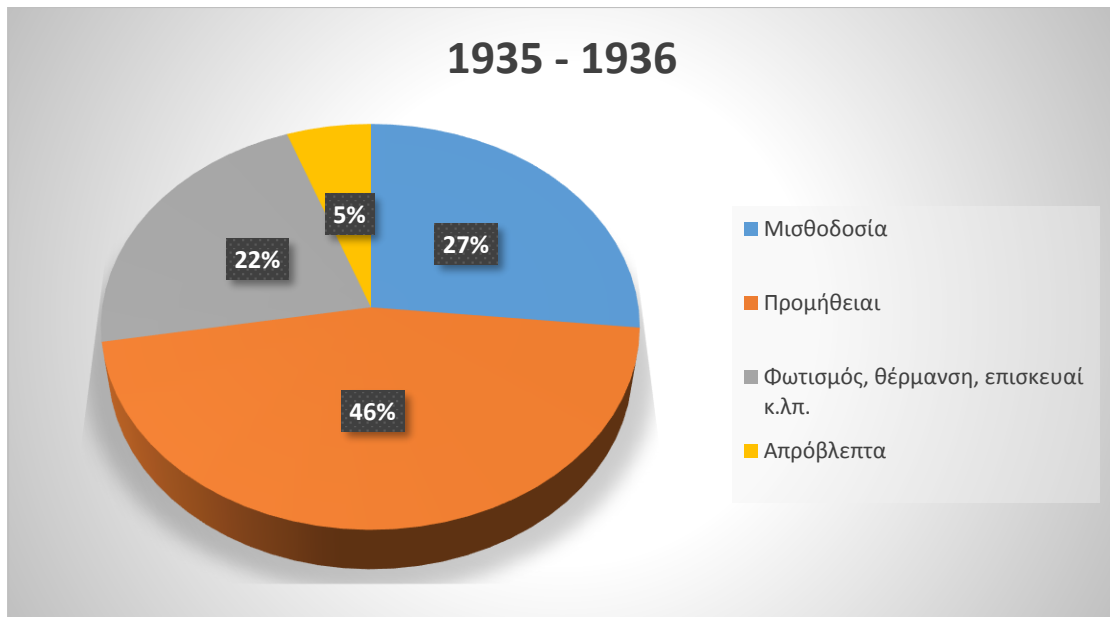
Εικόνα 37: Κατανομή εξόδων προϋπολογισμών 1932-1933.

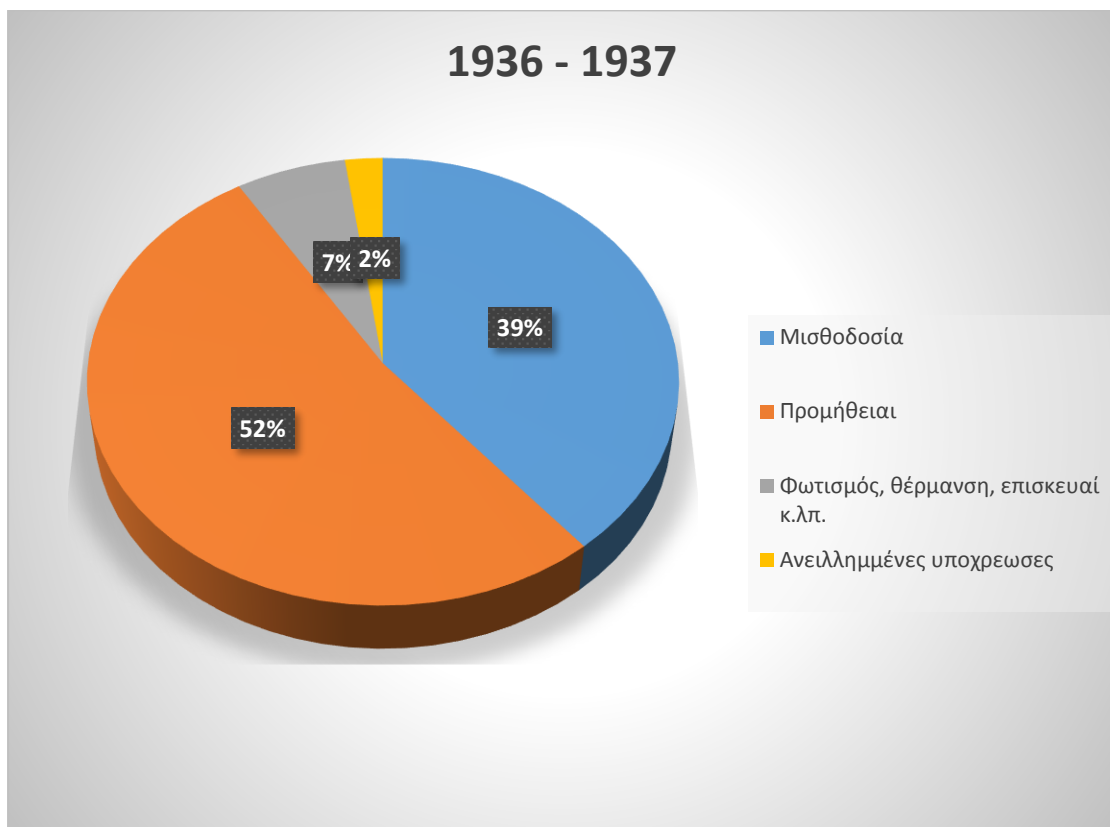
Εικόνα 38: Κατανομή εξόδων προϋπολογισμών 1933-1934.

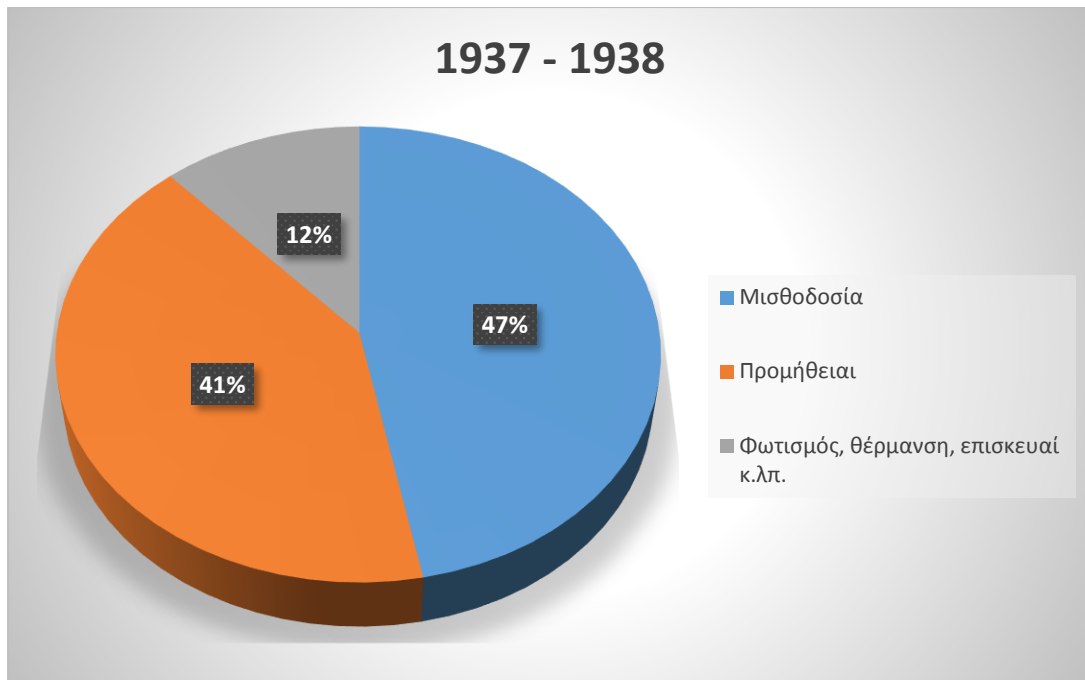
Εικόνα 39: Κατανομή εξόδων προϋπολογισμών 1934-1935.

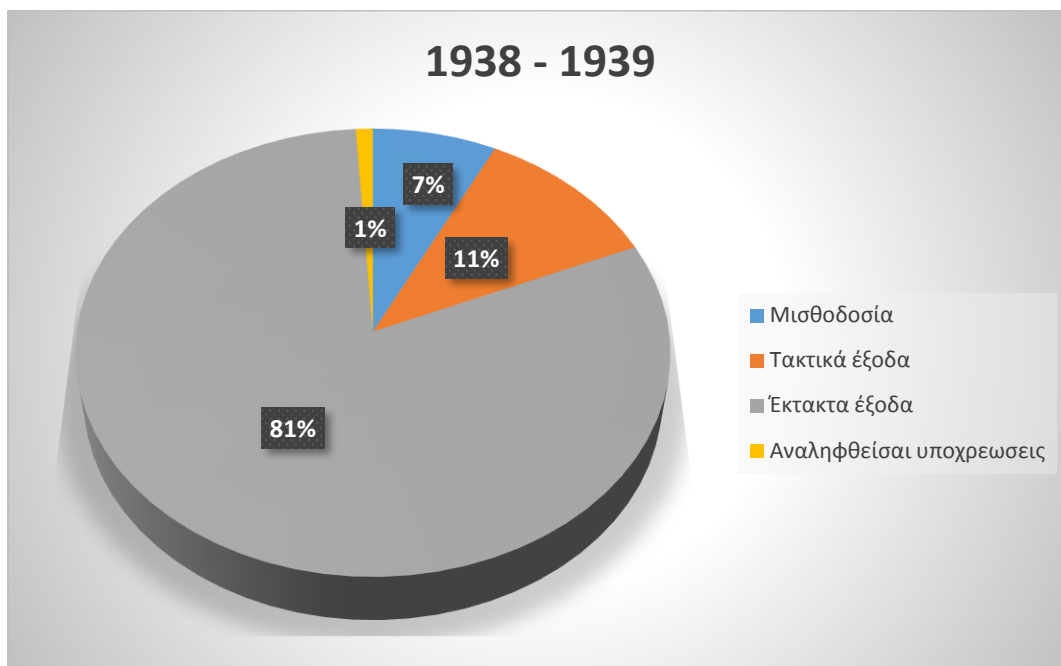
Εικόνα 40: Κατανομή εξόδων προϋπολογισμών 1935-1936.

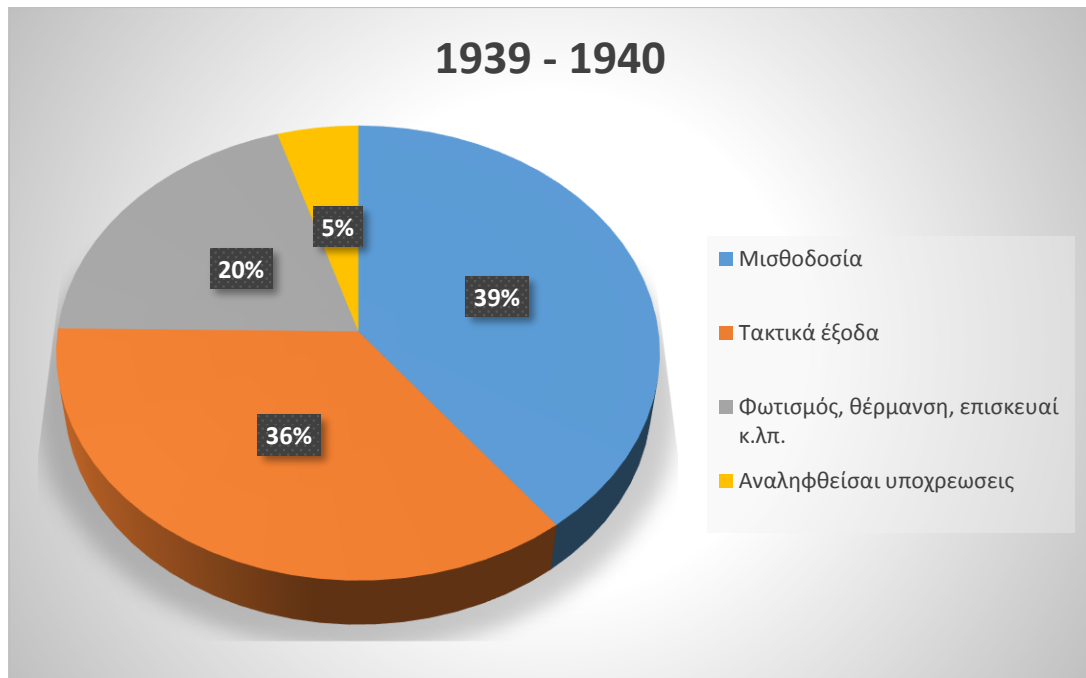
Εικόνα 41: Κατανομή εξόδων προϋπολογισμών 1936-1937.

Εικόνα 42: Κατανομή εξόδων προϋπολογισμών 1937-1938.

Εικόνα 43: Κατανομή εξόδων προϋπολογισμών 1938-1939.

Εικόνα 44: Κατανομή εξόδων προϋπολογισμών 1939-1940.

Πηγές

A. Αρχεία

Αρχείο Φιλόπτωχου Αδελφότητας Βεροίας, Πρακτικά Συνεδριάσεων (1905-1931).

Δημοτικό Συμβούλιο Βεροίας, απόφαση 208/13.10.1948.

Μητρώα Ασθενών Προσφυγικού Νοσοκομείου Βεροίας (5.3.1926 - 27.10.1940).

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 28 Ιουλίου 1929.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 12 Σεπτεμβρίου 1929.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 12 Ιανουαρίου 1930.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 22 Ιανουαρίου 1930.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 19 Φεβρουαρίου 1930.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 24 Μαρτίου 1930.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 14 Απριλίου 1930.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 10, 22 Οκτωβρίου 1930.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 28 Φεβρουαρίου 1931.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 23 Μαρτίου 1931.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 28 Απριλίου 1931.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 22 Ιουλίου 1931.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 2 Νοεμβρίου 1931.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 21 Ιανουαρίου 1932.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 23 Μαρτίου 1932.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 17 Μαΐου 1932.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 23 Ιουλίου 1932.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 10 Νοεμβρίου 1932.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 3 Δεκεμβρίου 1932.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 12 Ιανουαρίου 1933.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 24 Απριλίου 1933.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 30 Μαΐου 1933.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 6 Σεπτεμβρίου 1933.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 28 Σεπτεμβρίου 1933.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 8, 6 Νοεμβρίου 1933.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 28 Μαρτίου 1934.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 19 Ιουνίου 1934.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 25 Σεπτεμβρίου 1934.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 27 Μαρτίου 1935.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 5 Αυγούστου 1935.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 2 Σεπτεμβρίου 1935.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 23 Οκτωβρίου 1935.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 3 Φεβρουαρίου 1936.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 13 Μαρτίου 1936.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 22 Απριλίου 1936.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 24 Ιουλίου 1936.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 13 Αυγούστου 1936.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 29 Δεκεμβρίου 1936.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 2, 24 Ιουνίου 1937.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 4, 20 Σεπτεμβρίου 1937.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 26 Φεβρουαρίου 1938.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 5, 14 Μαΐου 1938.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 20 Μαΐου 1938.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 8, 21 Ιουνίου 1938.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 9, 2 Ιουλίου 1938.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 12, 11 Αυγούστου 1938.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 14, 27 Σεπτεμβρίου 1938.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 15, 4 Οκτωβρίου 1938.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 16, 17 Νοεμβρίου 1938.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 17, 30 Νοεμβρίου 1938.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 18, 22 Δεκεμβρίου 1938.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 1, 14 Φεβρουαρίου 1939.

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 14 Μαρτίου 1939.
Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 7, 18 Ιουλίου 1939.
Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 6, 5 Ιουνίου 1939.
Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 7, 18 Ιουλίου 1939.
Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 8, 11 Αυγούστου 1939.
Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 9, 30 Αυγούστου 1939.
Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 10, 18 Οκτωβρίου 1939.
Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 12, 18 Νοεμβρίου 1939.
Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αριθμός συνεδρίασης 3, 22 Φεβρουαρίου 1940.

B. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (Φ.Ε.Κ.)

Φ.Ε.Κ. 61/7.4.1905.
Φ.Ε.Κ. 60/18.3.1908.
Φ.Ε.Κ. 150/9.6.1908.
Φ.Ε.Κ. 95/30.04.1909.
Φ.Ε.Κ. 46/7.2.1912.
Φ.Ε.Κ. 404/31.12.1914.
Φ.Ε.Κ. 2/2.1.1915.
Φ.Ε.Κ. 112/14.6.1917.
Φ.Ε.Κ. 118/19.6.1917.
Φ.Ε.Κ. 136/10.7.1917.
Φ.Ε.Κ. 170/21.8.1917.
Φ.Ε.Κ. 171/22.8.1917.
Φ.Ε.Κ. 173/24.8.1917.
Φ.Ε.Κ. 200/15.9.1917.
Φ.Ε.Κ. 307/30.12.1917.
Φ.Ε.Κ. 60/23.3.1918.
Φ.Ε.Κ. 98/5.5.1918.

Φ.Ε.Κ. 19/24.1.1920.
Φ.Ε.Κ. 50/29.2.1920.
Φ.Ε.Κ. 122/29.7.1922.
Φ.Ε.Κ. 157/25.8.1922.
Φ.Ε.Κ. 178/27.9.1922.
Φ.Ε.Κ. 227/9.11.1922.
Φ.Ε.Κ. 237/17.11.1922.
Φ.Ε.Κ. 243/23.11.1922.
Φ.Ε.Κ. 269/14.12.1922.
Φ.Ε.Κ. 16/17.1.1923.
Φ.Ε.Κ. 92/12.4.1923
Φ.Ε.Κ. 109/30.4.1923
Φ.Ε.Κ. 186/7.7.1923.
Φ.Ε.Κ. 190/13.7.1923.
Φ.Ε.Κ. 217/6.8.1923.
Φ.Ε.Κ. 274/27.9.1923.
Φ.Ε.Κ. 279/3.10.1923.
Φ.Ε.Κ. 289/13.10.1923.
Φ.Ε.Κ. 328/14.11.1923.
Φ.Ε.Κ. 371/19.12.1923.
Φ.Ε.Κ. 75/4.4.1924.
Φ.Ε.Κ. 246/1.10.1924.
Φ.Ε.Κ. 301/2.12.1924.
Φ.Ε.Κ. 13/17.1.1925.
Φ.Ε.Κ. 133/29.5.1925.
Φ.Ε.Κ. 242/9.9.1925.
Φ.Ε.Κ. 272/28.9.1925.
Φ.Ε.Κ. 366/21.11.1925.
Φ.Ε.Κ. 11/12.1.1926.
Φ.Ε.Κ. 43/5.2.1926.

Φ.Ε.Κ. 79/4.3.1926.
Φ.Ε.Κ. 286/28.8.1926.
Φ.Ε.Κ. 401/12.11.1926.
Φ.Ε.Κ. 156/29.7.1927.
Φ.Ε.Κ. 202/22.9.1927.
Φ.Ε.Κ. 165/16.8.1928.
Φ.Ε.Κ. 174/25.8.1928.
Φ.Ε.Κ. 256/5.12.1928.
Φ.Ε.Κ. 274/24.12.1928.
Φ.Ε.Κ. 94/9.3.1929.
Φ.Ε.Κ. 201/16.6.1929.
Φ.Ε.Κ. 292/17.8.1929.
Φ.Ε.Κ. 72/8.3.1930.
Φ.Ε.Κ. 120/19.4.1930.
Φ.Ε.Κ. 137/2.05.1930.
Φ.Ε.Κ. 167/16.5.1930.
Φ.Ε.Κ. 176/22.5.1930.
Φ.Ε.Κ. 343/8.10.1930.
ΦΕΚ 396/18.12.1930.
Φ.Ε.Κ. 170/27.6.1931.
Φ.Ε.Κ. 419/1.12.1932.
Φ.Ε.Κ. 6/10.1.1933.
Φ.Ε.Κ. 208/22.7.1933.
Φ.Ε.Κ. 347/9.11.1933.
Φ.Ε.Κ. 50/25.1.1936.
Φ.Ε.Κ. 122/7.3.1936.
Φ.Ε.Κ. 388/5.9.1936.
Φ.Ε.Κ. 224/14.6.1937.
Φ.Ε.Κ. 275/22.7.1937.
Φ.Ε.Κ. 364/17.9.1937.

Φ.Ε.Κ. 476/24.11.1937.

Φ.Ε.Κ. 521/21.12.1937.

Φ.Ε.Κ. 89/8.3.1938.

Φ.Ε.Κ. 38/1.2.1939.

Φ.Ε.Κ. 63/17.2.1939.

Φ.Ε.Κ. 324/11.10.1940.

Φ.Ε.Κ. 226/5.9.1942.

Γ. Τύπος

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 2, 23.11.1924.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 3, Χ.12.1924.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 5, Χ.2.1925.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 6, Χ.3.1925.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 7, Χ.4.1925.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 10, 21.6.1925.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 12, 19.7.1925.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 13, 2.8.1925.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 13, 2.8.1925.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 15, 30.8.1925.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 17, 20.12.1925.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 19, 24.2.1926.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 21, 21.2.1926.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 29, 25.7.1926.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 35, 24.10.1926.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 36, 31.10.1926.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 40, 5.12.1926.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 41, 19.12.1926.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 43, 2.1.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 46, 6.2.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 50, 10.4.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 51, 24.4.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 54, 22.5.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 55, 29.5.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 56, 8.6.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 57, 12.7.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 58, 26.7.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 59, 31.7.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 61, 7.9.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 63, 26.10.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 65, 9.11.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 68, 1.12.1927.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 80, 16.4.1928.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 88, 13.6.1928.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 89, 18.6.1928.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 90, 25.6.1928.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 97, 14.8.1928.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 98, 17.8.1928.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 101, 29.8.1928.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 103, 12.9.1928.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 105, 26.9.1928.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 107, 10.10.1928.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 112, 26.12.1928.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 114/1, 19.11.30.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 128/15, 25.2.1931.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 138/25, 6.5.1931.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 140/27, 20.5.1931.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 144/31, 17.6.1931.

Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 148/35, 15.7.1931.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 149/36, 22.6.1931.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 169/56, 2.12.1931.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 170/57, 9.12.1931.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 187/74, 4.5.1932.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 193/80, 15.6.1932.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 74/61, 13.1.1932.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 192/79, 8.6.1932.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 229/116, 2.3.1933.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 232/119, 22.3.1933
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 236/123, 19.4.1933.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 241/128, 24.5.1933.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 264/151, 15.11.1933.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 289/176, 2.5.1934.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 326/213, 6.2.1935.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 329/216, 28.2.1935.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 343/230, 1.08.1935.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 346/233, 21.08.1935.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 348/235, 5.09.1935.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 358/245, 25.12.1935.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 364/251, 20.2.1936.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 416/303, 6.5.1937.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 424/311, 7.7.1937.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 467/354, 30.6.1938.
Εφημερίδα *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 487/374, 9.1.1939.
Εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ*, αρ. 10.253, 24.5.1925.
Εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ*, αρ. 10.802, 1.12.1926.
Εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ*, αρ. 11.389, 21.7.1928.
Εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ*, αρ. 11.483, 10.11.1928.
Εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ*, αρ. 11.486, 13.11.1928.

Εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ*, αρ. 11.525, 24.12.1928.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 1, 11.4.1935.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 3, 9.5.1935.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 13, 11.8.1935.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 16, 23.9.1935.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 41, 29.8.1936.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 72, 11.2.1937.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 73, 21.2.1937.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, «αρ. 74, 28.2.1937.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 96, 25.8.1937.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 98, 15.9.1937.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 115, 31.3.1938.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 124, 2.6.1938.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 138, 21.10.1938.
Εφημερίδα *Μακεδονική Ηχώ*, αρ. 178, 13.11.1939.
Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. 6.787, 27.5.1914.
Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. 6.788, 28.5.1914.
Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. 6.790, 30.5.1914.
Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. 7.700, 11.9.1924.
Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. 7.703, 14.9.1924.
Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. 7.706, 17.9.1924.
Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. 7.852, 15.11.1924.
Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. 7.964, 24.5.1925.
Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. 8.931, 17.3.1928.
Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. 9.164, 9.11.1928.
Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. 9.165, 10.11.1928.

Βιβλιογραφία

Α. Δημοσιεύματα στην ελληνική γλώσσα

Αβδελά Έφη, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1', εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σσ. 337-359.

Αιγίδης Αριστοκλής, *Η Ελλάς χωρίς τους Πρόσφυγες: Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1934.

Αιλιανός Μιχαήλ, *Το έργον της ελληνικής περιθάλψεως*, εκδ. Γραφείο Τύπου Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα 1921.

Αδαλόγλου Νίκος, *Το έντυπο στην Ημαθία*, Βέροια 1972.

Αλβανός Ραϋμόνδος, «Οι πρόσφυγες και η αγροτική επανάσταση του Μεσοπολέμου», στο Ψαρομηλίγκος Αρτέμης - Λάζου Βασιλική (επίμ.), *Η ιστορία της Μικράς Ασίας: Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, τόμ. 7, εκδ. Τεγόπουλος, Αθήνα 2011, σσ. 43-82.

Αλλαμανή Έφη - Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Η συνθήκη των Σεβρών», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008α, σσ. 133-144.

Αλλαμανή Έφη - Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008β, σσ. 97-116.

Αλλαμανή Βικτώρια - Αποστόλου Μαρία, «Σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Βέροιας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σσ. 93-110.

- Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19ος - 1919: Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Αναστασιάδου Ιφιγένεια, «Ο Βενιζέλος και η Ελληνοτουρκική Συμφωνία φιλίας του 1930», στο Βερέμης Θάνος - Δημητρακόπουλος Οδυσσέας (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σσ. 309-426.
- Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020.
- Ανδριώτης Νίκος, «Βενιζελισμός και πρόσφυγες», στο Γαρδίκια Κατσιαδάκη Ελένη (επιμ.), *Στα χρόνια του Βενιζέλου*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος - Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Χανιά - Αθήνα 2010, σσ. 113-125.
- Ανδριώτης Νίκος, «Αστική αποκατάσταση», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006α, σσ. 140-159.
- Ανδριώτης Νίκος, «Φορείς περίθαλψης», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006β, σσ. 128-139.
- Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 79-88.
- Ανωγιάτης-Ρελέ Δημήτρης - Αθανασοπούλου Ιωάννα - Τσιάμης Κωνσταντίνος, «Δημογραφική προσέγγιση του νοσολογικού φάσματος των Ελλήνων προσφύγων της Μικράς Ασίας», *Ιόνιος Λόγος Ε'* (2015), σσ. 1-16.
- Ανωγιάτης-Ρελέ Δημήτρης - Μαρσέλου Αδαμαντία, «Ιατρικές υπηρεσίες στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 104 (2007), σσ. 10-17.

- Βακάλης Νικόλαος, «Η καταπολέμηση της ελονοσίας στην περίοδο του μεσοπολέμου και η συμβολή της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών», στο Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008, σσ. 185-193.
- Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Διωγμοί και γενοκτονία του Θρακικού Ελληνισμού. Ο πρώτος ξεριζωμός (1908-1917)*, εκδ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2007.
- Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, Βερβενιώτη Τασούλα, Βουτυρά Ευτυχία, Δαλκαβούκης Βασίλης, Μπάδα Κωνσταντίνα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφύλιου Πόλεμου*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008.
- Βαρλάς Μιχάλης, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σσ. 148-174.
- Βερέμης Αθανάσιος, «Η οικονομία από το 1923 ως το 1926», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σσ. 301-303.
- Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σσ. 327-342.
- Βλαδίμηρος Λάζαρος, «Ο Σύλλογος Περιστολής Ελωδών Νόσων και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων* 1 (2013), σσ. 199-206.
- Βλαδίμηρος Λάζαρος, *Ιωάννης Καρδαμάτης. Ο Πρωτεργάτης του Ανθελονοσιακού Αγώνα*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2006.
- Βουδούρης Αθανάσιος, «Εκδόσεις, τυπογραφεία και εκδοτικοί οίκοι της Βέροιας (1913-1965). Μια προσπάθεια καταγραφής και αποτίμησης της εκδοτικής και τυπογραφικής δραστηριότητας της πόλης», στο Ξυνάδας Εμμανουήλ (επιμ.), *Ημαθία: Σκιαγραφώντας την ιστορία της μέσα από τις συλλογές των Γ.Α.Κ.*, Βέροια 2014, σσ. 53-96.

- Βουδούρης Αθανάσιος, «Όψεις του προσφυγικού ζητήματος στην Ημαθία, από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου μέχρι την περίοδο του “Εθνικού Διχασμού” (1913-1916)», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας* 15 (2011), σσ. 14-23.
- Βουτυρά Ευτυχία, «Η “επιτυχής” αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων», στο Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006, σσ. 238-248.
- Γαβρά Ελένη, «Προσφυγικές οικήσεις, μετασχηματισμοί του χώρου στην Ελλάδα», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 207-226.
- Γαρδίκια Κατερίνα, «Η ελονοσία κατά το μεσοπόλεμο: κοινωνία, κράτος και διεθνής βοήθεια», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη Βενιζελική περίοδο: πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σσ. 266-280.
- Γενική Διεύθυνσις Εποικισμού Μακεδονίας - Τμήμα Στατιστικής, *Πίναξ μετονομασιών προσφυγικών συνοικισμών Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1929.
- Γενική Διεύθυνσις Εποικισμού Μακεδονίας - Τμήμα Στατιστικής, *Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών Μακεδονίας με τας νέας ονομασίας*, Θεσσαλονίκη 1928.
- Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1930.
- Γεωργακοπούλου Φωτεινή, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σσ. 74-103.
- Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες: Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου*

Ελληνισμού 1770-2000: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 89-100.

Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Η Διεθνής Συνδιάσκεψη και η συνθήκη της Λωζάννης», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σσ. 260-271.

Γκιζελή Βίκα, «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σσ. 61-77.

Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984.

Γουναροπούλου Λουκρητία - Χατζόπουλος Μιλτιάδης (επιμ.), *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξύ του Βερμίου Όρους και του Αξιού ποταμού)*, τόμ. Α΄ Επιγραφές Βέροιας, εκδ. Υπουργείο Πολιτισμού – Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1998.

Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η υγειονομική μέριμνα για τους πρόσφυγες», *Ιατρικά Θέματα* 63 (2013), σσ. 9-15.

Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ιστορική πορεία του Υπουργείου Υγείας στην Ελλάδα (1833-1981)», *Ιατρικό Βήμα* 115 (2008α), σσ. 50-61.

Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η οργάνωση της Κεντρικής Διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου», στο Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008β, σσ. 99-111.

Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η Υγειονομική Σχολή Αθηνών και η μετεξέλιξή της σε Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας», *Ιατρικά Θέματα* 39 (2005), σσ. 24-31.

Δαρδαβέσης Θεόδωρος, «Η ελονοσία και ο ανθελονοσιακός αγώνας στην Ελλάδα», στα Πρακτικά: *ΚΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 273-295.

Δαρδαβέσης Θεόδωρος και Ιωαννίδης Αντώνιος, «Η σύσταση του Υπουργείου Υγείας στο Ελληνικό Κράτος», *Πρακτικά ΙΘ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 183-196.

- Δέλτα Πηνελόπη, *Στα μουσικά του βάλτου*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2017.
- Δερτιλής Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (1830-1920)*, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 2014.
- Δήμησας Κωνσταντίνος, «Ο ανθελονοσιακός αγών στην Ελλάδα», *Ακαδημαϊκή Ιατρική* 437 (1976), σσ. 1-10.
- Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον πρακτικής ελονοσιολογίας*, εκδ. Ε. Δ. Αλεξίου, Αθήνα 1937.
- Δήμησας Κωνσταντίνος, *Εισήγησις επί της επιδημιολογίας της ελονοσίας εν Μακεδονία και Θράκη*, εκδ. Ελληνική Ιατρική, Θεσσαλονίκη 1933.
- Διαμαντόπουλος Αθανάσιος - Μαρσέλος Μάριος, *Παλαιά Φαρμακοδοχεία*, εκδ. Ιατρική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα 1993.
- Διβάνη Λένα, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2002.
- Δρακουλίδης Νίκος, «Η σύφιλις εις την οικογένειαν», *Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Υγιεινής* 1 (1932), σσ. 48-71
- Δρακουλίδης Νίκος, *Η σύφιλις και οι κίνδυνοί της δια το άτομον και την οικογένειαν*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1931.
- Δρίτσα Μαργαρίτα, «Ετερόχθονες κοινότητες: Ο ενοφθαλμισμός του προσφυγικού στοιχείου στον μακεδονικό χώρο», στα Πρακτικά Συνεδρίου: *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, εκδ. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 417-429.
- Δρίτσα Μαργαρίτα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990.
- Δρίτσα Μαργαρίτα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο Βερέμης Θάνος - Γουλιμή Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 27-70.
- Δρίτσα Μαργαρίτα, «Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά* 2 (1985), σσ. 313-326.
- Δρούγου Στέλλα - Τουράτσογλου Γιάννης, «Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Βέροια. Η περίπτωση του οικοπέδου Γ. Χαρωνιτάκη» στα Πρακτικά: *Β'*

- Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, εκδ. Υπουργεία Πολιτισμού και Αιγαίου - Νομαρχία Δωδεκανήσου - Δήμος Ρόδου, Αθήνα 1990, σσ. 74-91.
- Εγχειρίδιο τεκμηριωμένης ανασκόπησης της ελonoσίας (State of the Art)*, εκδ. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και Κέντρο Ελέγχου και Πρόληψης Νοσημάτων, Λάρισα 2012.
- Εμμανουηλίδης Εμμανουήλ, *Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Καλλέργη, Αθήνα 1924.
- Εξερτζόγλου Χάρης, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 191-201.
- Ζάικος Νίκος, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοϊκή προοπτική», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 21-47.
- Ζηλίδης Χρήστος, *Η ανοικτή περίθαλψη στην ελληνική ύπαιθρο (1922-1983)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988.
- Ζηλίδης Χρήστος - Πεντόγαλος Γεράσιμος, «Η υγειονομική προστασία των προσφυγικών πληθυσμών της Μακεδονίας (1925-1930)», *Ελληνική Ιατρική* 53 (1987), σσ. 426-433.
- Ζωγραφάκης Νίκος, *Αφροδίσια Νοσήματα: Οδοιπορικό και Μνήμες*, εκδ. Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2000.
- Ηγουμενάκης Γεώργιος, *Η σύφιλις: [επίκτητος, κληρονομική, εκ συλλήψεως] και η σύγχρονος θεραπεία της*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1933.
- Θεοδώρου Βασιλική, «Προσπάθειες μεταρρύθμισης της Δημόσιας Υγείας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: εμπλοκές και όρια», στο Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραϊμούνδος, Κουσουρής Δημήτρης, Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σσ. 233-257.

Θεοδώρου Βασιλική και Καρακατσάνη Δέσποινα, *Υγιεινής Παραγγέλματα, Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2010.

Καββαδίας Νίκος, *Τραβέρσο*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1992.

Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 3, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1980.

Κανιτάκης Κωνσταντίνος, *Δερματολογία Αφροδισιολογία*, τόμ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1975.

Καπανίδης Νίκος, *Η κλειστή περιθαλψη στο νεοελληνικό κράτος (1909-1940)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988.

Καπετανάκης Ιωάννης, *Δερματολογία*, εκδ. Παρισιάνος, Αθήνα 1960.

Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1', εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σσ. 59-105.

Καραμάνος Ανδρέας, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σσ. 41-48.

Καραμάνου Μαριάννα, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012.

Καραμούζη Ανθούλα, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως και σήμερα», στο Στεφανοπούλου Μαρία (επιμ.), *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: Οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σσ. 16-59.

Καρασσάβας Δημήτρης, «Τα επαγγέλματα στην Βέροια του Μεσοπολέμου», στο Βουδούρης Αθανάσιος (επιμ.), *Μιλάμε για τη Βέροια του 20ού αιώνα 1910-*

- 1925: *Στη Βέροια του Μεσοπολέμου*, εκδ. Εταιρεία Μελετών Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας, Βέροια 2015, σσ. 81-102.
- Καρασσάβας Δημήτρης, «Αστήρ Βερροίας: Η αρχαιότερα των εν Βέρροια εφημερίδων», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας* 9 (2010), σσ. 15-16.
- Καργιώτης Κωνσταντίνος, *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων*, εκδ. Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Αθήνα 1926.
- Καρδαμάτης Ιωάννης, *Νάρκη φυλετική*, εκδ. Φλάμμα, Αθήνα 1934.
- Καρδαμάτης Ιωάννης, «Η ελονοσία», *Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Υγιεινής* 1 (1932), σσ. 117-143.
- Καρδαμάτης Ιωάννης, *Ο ορισμός της Ελονοσίας κατά τας παλαιάς και νέας θεωρίας*, εκδ. Τυπογραφείον «Ελληνικής Ιατρικής», Αθήνα 1931.
- Καρδαμάτης Ιωάννης, *Τα πεπραγμένα (1914-1928)*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1928.
- Καρδαμάτης Ιωάννης, *Η ελονοσία*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1926.
- Καρδαμάτης Ιωάννης, *Στατιστικοί πίνακες των ελών και της συχνότητος της ελονοσίας εν Ελλάδι*, εκδ. Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1924.
- Καρδαμάτης Ιωάννης, *Πραγματεία περί ελειογενών νόσων*, εκδ. Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1908.
- Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω, «Οι αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό της πρωτεύουσας», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006, σσ. 44-55.
- Καρυωτάκης Κώστας, «Ωχρά Σπειροχαίτη», στο Σαββίδης Γιάννης (επιμ.), *Τα ποιήματα (1913-1928)*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1992.
- Κατερέλος Γιάννης, *Το ψυχοκοινωνικό προφίλ του μετανάστη. Μια ψυχοκοινωνική έρευνα*, εκδ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007.
- Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 125-169.

- Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007α, σσ. 19-40.
- Κατσάπης Κώστας, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007β, σσ. 41-73.
- Κατσάπης Κώστας, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007γ, σσ. 104-126.
- Κατσάπης Κώστας, «"Εισήλθαν εις το σπίτι μας": Κοινωνικές προϋποθέσεις των αντιπαραθέσεων ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες τον Μεσοπόλεμο», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007δ, σσ. 303-319.
- Κατσούλης Νικόλαος, *Το εποικιστικόν έργον του Υπουργείου Γεωργίας*, εκδ. Υπουργείο Γεωργίας, Αθήνα 1938.
- Κιμουρτζής Παναγιώτης και Μανδουλαρά Άννα, «Το σώμα και οι εορτές του Όθωνα (1833-1862). Όψεις του ανδρισμού: το φυσικό και το πολιτικό σώμα του βασιλιά», στο Βασιλειάδου Δήμητρα, Γιαννιτσιώτης Γιάννης, Διαλέτη Ανδρονίκη, Πλακωτός Γιώργος (επιμ.), *Ανδρισμοί: Αναπαραστάσεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2019, σσ. 226-250.
- Κοινωνία των Εθνών-Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφρ.), εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997.
- Κολτσιδάς Αντώνης, *Ιστορία της Βέροιας και της περιοχής, με παράλληλη τοπογραφία της πόλης*, τόμ. Α', εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012.

Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Διεθνείς οργανισμοί και δημόσια υγεία στο νομό Σερρών κατά το Μεσοπόλεμο», στα Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Οι Σέρρες και η περιοχή τους, 100 χρόνια από την απελευθέρωση (1913-2013)*, εκδ. Δήμος Σερρών, Σέρρες 2016 σσ. 213-233.

Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η κατάσταση της δημόσιας υγείας στη Θεσσαλονίκη και οι προτάσεις της Επιτροπής Οργάνωσης Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών για την αναδιοργάνωση υγειονομικών υπηρεσιών (1922-1932)», στα Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς 23-25 Νοεμβρίου 2012 «*Θεσσαλονίκη: Πρωτεύουσα των προσφύγων*», εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 182-199.

Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Προσδοκίες και όρια στην εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής στο νομό Σερρών κατά τον Μεσοπόλεμο», στα Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, τόμ. 1, εκδ. Δήμος Σερρών, Σέρρες 2013, σσ. 267-290.

Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Η αποκατάσταση: 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 101-118.

Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Αγροτική εγκατάσταση, Όροι-Προϋποθέσεις», *Ιστορικά* 98 (2001), σσ. 18-27.

Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σσ. 47-59.

Κοντόκωστας Κίμων - Κουσουλής Αντώνης, *Η Σύφιλη στην Ιστορία και στις Τέχνες*, εκδ. Παρισιάνου, Αθήνα 2008.

Κολτσιδάς Αντώνης, *Ιστορία της Βέροιας και της περιοχής, με παράλληλη τοπογραφία της πόλης*, τόμ. Β΄, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012.

Κοπανάρης Φωκίων, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933.

Κουσουρής Δημήτρης, «Εισαγωγή» στο Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραϋμούνδος, Κουσουρής Δημήτρης, Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σσ. 9-34.

- Κρεμμυδάς Βασίλης, *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις του εθνικού ιδεολογήματος*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2013.
- Κρητικός Γεώργιος, «Αγροτική εγκατάσταση προσφύγων και “σταθερότητα” στον ελληνικό χώρο (1923-1930)», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σσ. 281-302.
- Κριμπάς Βασίλειος, «Το έργον της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 13 (1999-2000), σσ. 225-268.
- Κωνσταντούδης Σταμάτης, «Επαγγέλματα της Βέροιας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου με βάση τους εκλογικούς καταλόγους του 1927», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας* 4 (2009), σσ. 6-7.
- Λαΐος Νικόλαος, «Η εγκατάστασις των προσφύγων και αι εκ ταύτης ωφέλειαι», Δρακόπουλος Αργύριος (επιμ.), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, εκδ. Αντωνιάδου, Κομοτηνή 1932, σσ. 68-83.
- Λαμψίδης Γιώργος, *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989.
- Λασκαράτος Ιωάννης, *Ιστορία της Ιατρικής*, τόμ. Ι και ΙΙ, εκδ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2004.
- Λάσκαρις Σταμάτης, *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης 1814-1914*, εκδ. Ξένου, Αθήνα 1936.
- Λε Γκοφ Ζακ, *Ιστορία και Μνήμη*, μτφρ. Κουμπουρλής Γιάννης, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Λέβετ Τζέφρεϋ, «Η ίδρυση της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών», στο Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008, σσ. 113-120.
- Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2019.
- Λιάκος Αντώνης, «Το 1922 και εμείς», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 11-23.

- Λιάκος Αντώνης, *Η «κοινωνική πολιτική» της 4ης Αυγούστου*, εφημερίδα Το Βήμα, 25 Νοεμβρίου 2008.
- Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- Λιβαδάς Γρηγόριος, «Ο ανθελονοσιακός αγών εις την Ελλάδα και τα εξ αυτού απορρέοντα διδάγματα», *Ελληνική Ιατρική* 7 (1954), σσ. 569-581.
- Λιβαδάς Γρηγόριος, *Στοιχεία ελονοσιολογίας*, Αθήνα 1936.
- Λιβαδάς Γρηγόριος - Μπέλιος Γεώργιος - Ίσαρης Πέτρος, *Η μέθοδος του ψεκασμού των καταφυγίων των ανωφελών κωνώπων δια του νέου εντομοκτόνου DDT: πειραματικά δοκιμασίου*, εκδ. Γραφικά Τέχνη «Π. Α. Διαλησμά», Αθήνα 1946.
- Λιβαδάς Γρηγόριος - Σφάγγος Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940): έρευναι-καταπολέμησις*, τόμ. Α', εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1940.
- Λιόλιος Γιώργος και Μπέτσα Ολυμπία, «Προσφυγικό - Κρατικό - Γενικό Νοσοκομείο Βέροιας», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας* 18 (2012), σσ. 13-16.
- Λοΐζος Δημήτρης, *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1994.
- Μακρίδης Νικόλαος, *Αι υπηρεσίαι υγιεινής εν Ελλάδι από της ιδρύσεως του Ελληνικού Βασιλείου μέχρι των ημερών μας (1933)*, εκδ. Αδελφών Γεράρδων, Αθήνα 1933.
- Μαλκίδης Θεοφάνης, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην αγροτική κοινωνία της ελλαδικής Θράκης και η πολιτική αποκατάστασης του Ελευθέριου Βενιζέλου μετά το 1922», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σσ. 320-340.
- Μαμώνη Κυριακή, «Η Θράκη κατά την περίοδο 1914-1922», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σσ. 89-90.

- Μαρσέλου Αδαμαντία, *Οι ασθένειες της ελονοσίας και της φυματίωσης στον ελλαδικό χώρο κατά τα τέλη του 19ου και τα μέσα του 20ού αιώνα*, διδακτορική διατριβή (αδημ.), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2013.
- Μαστρογιάννης Ιωάννης, *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα 1960.
- Μαυρογορδάτος Μιχαήλ - Χαμουδόπουλος Αντώνης, *Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, εκδ. Παπαδοπούλου-Μαρινέλη, Θεσσαλονίκη 1931.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης», στο Τσαούσης Δημήτριος (επιμ.), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της ελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1983, σσ. 69-80.
- Μεταλινός Μάνθος, *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1932.
- Μεταξάς Ιωάννης, *Το Νέον Κράτος και η Κοινωνική Πρόνοια*, εκδ. 4η Αυγούστου, Αθήνα 1937.
- Μιτζάλης Νίκος, *Η Πάτρα του Μεσοπολέμου: Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων και μεταλλαγές του αστικού χώρου*, διδακτορική διατριβή, Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2006.
- Μιχελή Λίζα, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, εκδ. Δρώμενα, Αθήνα 1992.
- Μητροφάνης Γιώργος, «Η Δημόσια Οικονομία: Ανασυγκρότηση και κρίση», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 141-158.
- Μόδης Γεώργιος, *Ο μακεδονικός αγών και η νεώτερη μακεδονική ιστορία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1967.
- Μουρατίδης Σπυρίδων, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, Πόντου και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα (1922-1932)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2005.
- Μουρέλος Γιάννης, «Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επομένη των Βαλκανικών Πολέμων. Η πρώτη απόπειρα Ανταλλαγής των Πληθυσμών ανάμεσα στην

Ελλάδα και την Τουρκία», στα Πρακτικά Συνεδρίου: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα: 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας*, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 175-190.

Μουτσόπουλος Νικόλαος, *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας*, εκδ. Δήμος Βέροιας, Βέροια 2000.

Μπαλαμπανίδης Δημήτρης και Σούμπασης Κυριάκος, «Η εγκατάσταση των ανταλλάξιμων προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραϋμόνδος, Κουσουρής Δημήτρης, Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σσ. 35-61.

Μπαλάνης Νίκος, «Περίπτωσης αντιδράσεως Wassermann εναλλασσομένης», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού (1937)*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1938, σσ. 318-324.

Μπαλτά Ευαγγελία, «Ιστορία και ιστοριογραφία για τους ανταλλάξιμους», στο Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006, σσ. 98-110.

Νικολάου Χαράλαμπος, *Διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες - συμφωνίες και συμβάσεις: από το 1453 μέχρι σήμερα (Ελλάς - Χερσόνησος του Αίμου)*, εκδ. Φλώρος, Αθήνα 1996.

Νοταράς Μιχαήλ, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, εκδ. Χρονικά, Αθήνα 1934.

Νταφούλης Παύλος, «Η συμμετοχή του Ronald Ross στον ελληνικό ανθελονοσιακό αγώνα το 1906», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 25 (2008), σσ. 248-254.

Ξυνάδας Εμμανουήλ, «Ο τοπικός Τύπος της Ημαθίας από το 1924 ως τις μέρες μας», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας* 33 (2017), σσ. 41-49.

Οικονόμου Χαράλαμπος και Σπυριδάκης Μάνος, *Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της υγείας*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2012.

- Οικονομόπουλος Νικόλαος, *Η φυματίωση ως κοινωνική νόσος και τα ενδεικνυόμενα μέτρα προς καταπολέμησιν αυτής*, εκδ. Απατσιδης, Αθήνα 1939.
- Παγκράτης Νικόλαος - Τσιάμης Κωνσταντίνος - Μάνδουλα-Κουσουνή Μαρία - Ανωγιάτης-Ρελέ Δημήτρης, «Η σύφιλη των «Ασέμνων γυναικών» μέσα από τα Αρχεία του Νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» κατά την περίοδο 1931-1935», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος* 8 (2011), σσ. 68-77.
- Παλαιόπουλος Νίκος, *Ίμβρος: Το δράμα του νησιού όπως το έζησα - αυτοβιογραφικό αφήγημα*, εκδ. Παυλόπουλος Ηλίας, Αθήνα 1993.
- Πάλλης Αλέξανδρος, «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του Ελληνισμού (1912-1924)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 1 (1977), σσ. 75-88.
- Πάλλης Αλέξανδρος, «Προσφυγικόν ζήτημα», στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 10, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1934, σσ. 405-410.
- Πάλλης Αλέξανδρος, *Συλλογή των κυριωτέρων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγήν των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων*, Αθήνα 1929.
- Πάλλης Αλέξανδρος, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήνα 1925.
- Παντελάκης Νίκος, *Συμμαχικές πιστώσεις και Εθνική Τράπεζα 1917-1928*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1988.
- Παπαγεωργίου Αικατερίνη, «Όψεις της μεσοπολεμικής κοινωνίας της Βέροιας μέσα από την έκδοση της πρώτης τοπικής εφημερίδας», στο Βουδούρης Αθανάσιος (επιμ.), *Μιλάμε για τη Βέροια του 20ού αιώνα 1910-1925: Από την Αυτοκρατορία στο Εθνικό Κράτος*, εκδ. Εταιρεία Μελετών Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας, Βέροια 2013, σσ. 49-65.
- Παπαστάθης Χαράλαμπος, «Η ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο Ελληνικό Κράτος», στο Κολιόπουλος Ιωάννης και Χασιώτης Ιωάννης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, τόμ. Β', εκδ. Παπαζήση - Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 24-39.

- Παπαστεφανάκη Λήδα, «Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία», εφημ. *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 2 Μάϊου 1999, σσ. 5-8.
- Παραδέλλης Θεόδωρος, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο Μπενβενίστε Ρίκα και Παραδέλλης Θεόδωρος (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σσ. 27-58.
- Πελαγίδης Ευστάθιος, «Η ανθρωπογεωγραφία του προσφυγικού ζητήματος (1913-1930)», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009α, σσ. 72-80.
- Πελαγίδης Ευστάθιος, «Οικονομικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος (1923-1930)», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009β, σσ. 81-96.
- Πελαγίδης Ευστάθιος, «Ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις και πρώτα κοινωνικά μέτρα για τους πρόσφυγες του 1922», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009γ, σσ. 97-104.
- Πελαγίδης Ευστάθιος, «Οι πρόσφυγες της Μακεδονίας στην οικονομική ζωή του τόπου», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009δ, σσ. 105-128.
- Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003.
- Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994.
- Πελαγίδης Ευστάθιος, Μέτρα και αντίμετρα μετά την Ελληνοτουρκική Σύμβαση της Ανταλλαγής, *Μακεδονικά* 27 (1989), σσ. 121-143.
- Πεπελάση-Μίνογλου Ιωάννα, «Οι διαπραγματεύσεις για το προσφυγικό δάνειο του 1924», στο Βερέμης Θάνος - Γουλιμή Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος:*

κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 331-367.

Πετρίδης Παύλος (επιμ.), *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932: Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

Πετρόπουλος Γιάννης, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών. Ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις, 1922-1930», στο Βερέμης Θάνος - Γουλιμή Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 439-473.

Πετσάλης Αθανάσιος, *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1930.

Πλουμίδης Σπυρίδων, «Εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών στα Βαλκάνια: Η περίπτωση της Βουλγαρίας (1903) και της Ελλάδας (1923)», στο Παναγιωτόπουλος Δημήτρης και Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σσ. 255-265.

Πολυχρονίδης Ιωάννης, *Δημόσια Υγεία, Κοινωνική Πρόνοια και Υγειονομική Πολιτική στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2010.

Πολυζωίδης Σταύρος, *Η ιατρική στη Βέροια*, εκδ. Ιατρικός Σύλλογος Ημαθίας, Βέροια 2002.

Πομώνης Δημήτριος, *Υγειονομική νομοθεσία*, τόμ. 1, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1925.

Πρωτονοτάριος Αθανάσιος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1929.

Πυρινός Δημήτρης, *Η εκπαίδευση στη Βέροια, από την κοινότητα στο κράτος: δημογραφία και διοίκηση (1889-1929)*, διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2012.

Πυρινός Παύλος, *Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Βέροιας: 100 χρόνια προσφοράς 1905-2005*, εκδ. Δήμος Βέροιας, Βέροια 2005.

Πύρρος Διονύσιος, *Φαρμακοποιία*, Κωνσταντινούπολη 1818.

- Ρωμάνος Άθως, *Οι ανθελληνικοί διωγμοί στη Βουλγαρία*, Αθήνα 1906.
- Σάββας Κωνσταντίνος, *Ο προς Περιστολήν των Ελωδών Νόσων Σύλλογος (1905-1928)*, εκδ. Τυπογραφικόν Κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1928.
- Σάββας Κωνσταντίνος, *Περί της εν Ελλάδι και Κρήτη συχνότητος της ελονοσίας*, εκδ. Τυπογραφικόν Κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1909.
- Σάββας Κωνσταντίνος, *Οδηγία προς προφύλαξιν από των ελωδών πυρετών*, εκδ. Εθνικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον, Αθήνα 1903.
- Σαλβάνου Αιμιλία, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2018.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών στο πλαίσιο της διεθνούς πολιτικής ζωής», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006, σσ. 22-29.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ανταλλαγή των πληθυσμών», στα Πρακτικά Συνεδρίου: *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, εκδ. Εταιρεία Ελληνικού και Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου - Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σσ. 105-131.
- Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- Σίδερης Αριστοτέλης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, εκδ. Παπαδογιάννη, Αθήνα 1934.
- Σκούπρας Χρήστος, *Όψεις και Τομές στην Τοπική Ιστορία της Βέροιας (1924-1974)*, εκδ. Η Συν(+)είδηση, Βέροιας 2008.
- Στάθη Μαρία, *Επιδημιολογική παρακολούθηση της αντοχής στα αντιβιοτικά στα στελέχη Neisseria gonorrhoeae που απομονώνονται στην Ελλάδα: φαινοτυπικός και γονοτυπικός χαρακτηρισμός ανθεκτικών στελεχών και ανάλυση μηχανισμών αντοχής*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Λάρισα 2008.
- Σταματόπουλος Δημήτρης, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία: Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 55-99.

- Συμεωνίδου Χαρά, *Η κριτική πρόσληψη του έργου του ποιητή Ηλία Π. Κατσόγιαννη*, Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2011.
- Συντακτική Επιτροπή, «Η Καταστροφή της Σμύρνης και το ξερίζωμα του Μικρασιατικού ελληνισμού», στο Χριστόπουλος Γεώργιος (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913-1941*, τόμ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σσ. 233-247.
- Σφέτας Σπυρίδων, «Οι ανθελληνικοί διωγμοί στην Ανατολική Ρωμυλία κατά το έτος 1906 στα πλαίσια της βουλγαρικής κρατικής πολιτικής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5-6 (1993-1994), σσ. 75-91.
- Τατά-Αρσέλ Λίμπυ, *Με το Διωγμό στην ψυχή: το τραύμα της Μικρασιάτικης Καταστροφής σε τρεις γενιές*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2014.
- Τζαμαλής Αναστάσιος, *Η ελονοσία: αι διάφοροι μορφαί αυτών. Θεραπεία δια της αντιπλασμοδίνης*, εκδ. Τυπογραφείον Αδελφών Β. Φραντζεσκάκη, Αθήνα 1916.
- Τζιοβάρας Γρηγόρης, *Τα Υπουργεία μας*, εκδ. Το ποντίκι, Αθήνα 1996.
- Τούντα-Φεργάδη Αρετή, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986.
- Τούντα-Φεργαδή Αρετή, «Πολιτικές και διπλωματικές πτυχές ενός ατελέσφορου εγχειρήματος: η εφαρμογή της Συνθήκης των Σεβρών», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 27 (1984), σσ. 279-298.
- Τριχόπουλος Δημήτριος - Λάγιου Παγώνα, *Γενική και κλινική επιδημιολογία*, εκδ. Επιστημονικές Εκδόσεις Παρισιάνου Α.Ε., Αθήνα 2002.
- Τρουλινού Λίνα (επιμ.), «Εξουσία και δίκαιο στον Φουκό», στο *Michel Foucault: Η μικροφυσική της εξουσίας*, εκδ. Έψιλον, Αθήνα 1991, σσ. 170-182
- Τσέτλακα Αθανασία-Μαρίνα, «Η αντίστροφη πορεία: Οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες», στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μία νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 171-190.
- Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Θεοδωρίδου Καλλιόπη - Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη - Τσακρής Αθανάσιος, «Η εισαγωγή DDT (Dichloro-Diphenyl-

Trichloroethane, δίχλωρο-διφαινυλο-τριχλωροαιθάνιο) στον ελληνικό ανθελονοσιακό αγώνα κατά την περίοδο 1945-1949», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 62 (2017), σσ. 171-185.

Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Βογιατζάκης Ευάγγελος - Τσακρής Αθανάσιος, «Η διαχρονική εξέλιξη των λοιμωδών νοσημάτων και της Μικροβιολογίας στην Ελλάδα τον 20ό αιώνα, μέσα από τις επιστημονικές ανακοινώσεις στην Ιατρική Εταιρεία Αθηνών (1900-1935)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 61 (2016), σσ. 145-155.

Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη - Ανδρούτσος Γεώργιος - Τσακρής Αθανάσιος, «Μικροβιολογικά θέματα της Έκθεσης Υγιεινής της Αθήνας (1938)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 59 (2014), σσ. 47-60.

Τσιάμης Κωνσταντίνος - Βρυώνη Γεωργία - Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη - Τσακρής Αθανάσιος, «Από την ιστορία της σύφιλης στην Ελλάδα: οι δύο πρώτοι ασθενείς του Νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» (1910)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 58 (2013), σσ. 31-41.

Τσιάμης Κωνσταντίνος - Πιπεράκη Ευαγγελία - Τσακρής Αθανάσιος, «Σταθμοί στην ιστορία του ανθελονοσιακού αγώνα στην Ελλάδα (1905-1940)», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 58 (2013), σσ. 57-65.

Τσιάμης Κωνσταντίνος - Τσακρής Αθανάσιος, «Η δυσεντερία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: ανάλυση των δεδομένων βασισμένη στο βιβλίο της της πρώτης Ελληνίδας μικροβιολόγου, Αγγελικής Παναγιωτάτου, με τίτλο “Τροπικών Χωρών Δυσεντερίαι και Εντερίτιδες”», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 55 (2010), σσ. 331-337.

Τσιλιπάκου Αγαθονίκη, «Η περίοδος της τουρκοκρατίας, Ιστορία και κοινωνία. Η Βέροια», στο *Ερατεινή Ημαθία*, εκδ. Ιερά Μητρόπολις Βεροίας Ναούσης και Καμπανίας, Βέροια 2004, σσ. 238-259.

Τσοροβά Χριστίνα - Χριστοπούλου-Αλετρά Ελένη - Σωτηριάδης Δημήτριος - Δεβλιώτου-Παναγιωτίδου Δέσποινα, «Η σύφιλη και η αντιμετώπισή της προ της χρήσης των αντιβιοτικών μέσα από το περιοδικό «Αρχαία του

- νοσοκομείου Ανδρέας Συγγρός» (1931-1946)», *Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας Αφροδισιολογίας* 19 (2008), σσ. 1-12.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία: Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, εκδ. Νέα Σύνορα - Λιβάνη, Αθήνα 1981.
- Υπουργείο Εσωτερικών - Διεύθυνση Τοπικής Αυτοδιοίκησης, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων: Νομός Ημαθίας*, τόμ. 15, εκδ. Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, Αθήνα 1962.
- Υπουργείο Περιθάλψεως, *Η περίθαλψις των προσφύγων 1917-1920*, εκδ. Θεοδωροπούλου, Αθήνα 1920.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας της Ελλάδος (επιμ.), *Εισηγητική Έκθεσις της εποπτρίας εργασίας Άννας Μακροπούλου περί των συνθηκών εργατικής κατοικίας*, Αθήνα 1920.
- Υφαντόπουλος Γιάννης, *Προγραμματισμός του τομέα υγείας στην Ελλάδα*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1985.
- Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της βιοπολιτικής*, μτφρ. Πατσογιάννης Βασίλης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2012.
- Φουκώ Μισέλ, *Η γέννηση της κλινικής*, μτφρ. Καψαμπέλη Κική, εκδ. νήσος, Αθήνα 2012.
- Φουκώ Μισέλ, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, εκδ. Ράππας, Αθήνα 1989.
- Φουκώ Μισέλ, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας, τόμ. 1: Η δίψα της γνώσης*, μτφρ. Ροζάκη Γκλόρυ, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1978.
- Φωτεινός Γεώργιος, «Ο αντιαφροδισιακός αγών εν Ελλάδι», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού (1938)*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1939α, σσ. 3-33.
- Φωτεινός Γεώργιος, *Σωθήτε από τα αφροδίσια πάθη σύφιλη, βλεννόρροια, μαλακά έλκη και νόσο του Νικολά-Φάβρ*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1939β.
- Φωτεινός Γεώργιος, «Το ημέτερον θεραπευτικόν σύστημα κατά της συφιλίδος», στο Γεώργιος Φωτεινός (επιμ.), *Αρχεία του νοσοκομείου Ανδρέου Συγγρού (1937)*, εκδ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1938, σσ. 3-92.

- Φωτεινός Γεώργιος, *Η ιστορία της συφιλίδος από μικροβιολογικής επόψεως και το τρεπόννημα το ωχρόν ως παθογόνο αίτιον αυτής*, εκδ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1911.
- Φωτεινός Παναγιώτης, *Δύο διεθνή συνέδρια σχετικά με τα αφροδίσια νοσήματα και την πορνείαν*, Αθήνα 1953.
- Φωτιάδης Κωνσταντίνος, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 48-71.
- Φωτιάδης Κωνσταντίνος και Ηλιάδου-Τάχου Σοφία, «Η αποκατάσταση και η εξέλιξη των προσφύγων στην περιοχή της Φλώρινας: Από τη δίνη του αυτοπροσδιορισμού στη δυναμική της ενεργητικής παρουσίας», στο Κολιόπουλος Ιωάννης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 227-267.
- Χαριτάκης Κωστής, *Κώδιξ της δεοντολογίας και νομοθεσίας των ιατρικών επαγγελματιών*, εκδ. Δημητράκου, τόμ. Β΄, Αθήνα 1928.
- Χασιώτης Ιωάννης, «Η ελληνική Μακεδονία μετά την απελευθέρωση: Γενικές παρατηρήσεις και κύριες φάσεις», στο Κολιόπουλος Ιωάννης και Χασιώτης Ιωάννης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, τόμ. Β΄, εκδ. Παπαζήση - Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 9-23.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1΄, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σσ. 9-57.
- Χιονίδης Γεώργιος, *Ιστορία της Βέροιας (της πόλεως και της περιοχής)*, τόμ. Α΄, Βέροια 1960.
- Χριστοδούλου Αναστάσιος, *Ιστορία της Βέροιας*, εκδ. Γούναρη, Βέροια 1960.

Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, «Πρόσφυγες και ελληνική οικονομία στο μεσοπόλεμο», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006, σσ. 30-37.

B. Δημοσιεύματα σε ξένες γλώσσες

Alexandris Alexis, "Pontic Greek Refugees in Constantinople 1922-1923: The Human Cost of the Exchange of Populations", *Αρχείον Πόντου* 37 (1980), σσ. 280-294.

American National Red Cross, *Survey of the hospitals of Greece*, εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1919.

Armstrong David, "The rise of surveillance medicine", *Sociology of Health and Illness* 17:3 (1995), σσ. 393-404.

Armstrong David, *Political anatomy of the body. Medical knowledge in Britain in the 20th century*, εκδ. Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1983.

Barton James, *Story of Near East Relief (1915-1930)*, εκδ. Macmillan, Νέα Υόρκη 1930.

Bayle Antoine, *Nouvelle doctrine des maladies mentales*, εκδ. Gabon et compagnie, Παρίσι 1825.

Bichat Xavier, *Anatomie générale appliquée à la physiologie et à la médecine*, εκδ. Brosson, Gabon, Παρίσι 1801.

Bierstadt Hale Edward, *Η μεγάλη προδοσία: Ο ρόλος των μεγάλων δυνάμεων στη μικρασιατική καταστροφή και στη συνθήκη της Λωζάνης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ-Γρηγόρης, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1997.

Bozhkov Dimo, "Blood-sucking mosquitoes (Diptera, Culicidae) of Bulgaria", *Entomologiskoe Oboznenie* 45 (1966), σσ. 570-574.

Carnegie Endowment for international peace, *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and*

- Reflections on the Present Conflict*, Kennan George (επιμ.), εκδ. Carnegie Endowment for International Peace, Ουάσιγκτον 1993.
- Castagneto Pierangelo, *Hostilities against malaria. The Rockefeller Foundation in Bulgaria*, ομιλία στο American Research Center in Sofia, 11 Απριλίου 2013.
- Clémence Alain, “Prises de position et dynamique de la pensée représentative: les apports de la mémoire collective”, στο Stéphane Laurens - Nicolas Roussiau (επιμ.), *La mémoire sociale. Identités et représentations sociales*, εκδ. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2002, σσ. 51-61.
- Connerton Paul, *How societies remember*, εκδ. Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1989.
- Cox Francis, “History of the discovery of the malaria parasites and their vectors”, *Parasites & Vectors* 3 (2010), σσ. 1-9.
- ECDC, *Annual epidemiological report Reporting on 2009 surveillance data and 2010 epidemic intelligence data*, Σουηδία 2011.
- Dillon Jennifer, *Modernity, sanitation and the public bath Berlin, 1896-1930, as archetype*, PhD Dissertation, Department of Art, Art History, and Visual Studies Duke University, Βόρεια Καρολίνα 2007.
- Eddy Charles, *Greece and the Greek refugees*, εκδ. George Allen and Unwin, Λονδίνο 1931.
- Fentress James - Wickham Chris (επιμ.), *Social memory*, εκδ. Blackwell, Οξφόρδη 1992.
- Figlio Karl, “The metaphor of organization: An historiographical perspective on the bio-medical sciences of the early nineteenth century”, *History of Science* 14 (1976), σσ. 17-53.
- Fontana-Giusti Gordana, *Foucault for Architects*, εκδ. Routledge, Οξφορντσάιρ - Νέα Υόρκη 2013.
- Foucault Michel, *The history of sexuality. Volume I: An introduction*, μτφρ. Hurley Robert, εκδ. Vintage, Νέα Υόρκη 1980α.

- Foucault Michel, "The politics of health in the eighteenth century", στο Gordon Colin (επιμ.), *Power/Knowledge: Selected interviews and other writings 1972-1977*, εκδ. Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1980β, σσ. 166-182.
- Fredrick de Jong, "The Turks and the Tatars of Romania", *Turcica Revue d' etudes turque* 18 (1986), σσ. 165-189.
- Frykman Jonas, (1975), "Sexual intercourse and social norms: a study of illegitimate births in Sweden, 1831-1933", *Ethnologica Scandinavica* 3 (1975), σσ. 111-150.
- Galton Francis, *Essays in Eugenics*, εκδ. University Press of the Pacific, Χονολουλού 1909.
- Gardikas Katerina, *Landscapes of Disease. Malaria in Modern Greece*, εκδ. Central European University Press, Βουδαπέστη 2018.
- Gardikas Katerina, "Relief Work and Malaria in Greece", *Journal of Contemporary History* 43 (2008), σσ. 493-508.
- Gardikas Katerina, "History of Malaria in Modern Greece", *Research Reports from the Rockefeller Archive Center* (Winter 2004/2005), σσ. 14-18.
- Gelfand Toby, "Gestation of the clinic", *Medical History* 25 (1981), σσ. 169-180.
- Gelfand Toby, *Professionalizing modern medicine: Paris surgeons and medical science and institutions in the 18th century*, εκδ. Greenwood Press, Γουέσππορτ 1980.
- Georgeon Francois, "Le dernier sursaut (1878-1908)", στο Mantran Robert (επιμ.), *Histoire de l' Empire Ottoman*, εκδ. Fayard, Παρίσι 1989, σσ. 523-576.
- Gougelet David-Olivier, "The World is One Great Hospital", *Journal of French and Francophone Philosophy-Revue de la philosophie française et de langue française* 18: 1 (2008-2010), σσ. 43-66.
- Gougerot Henri, *Ο αντιαφροδισιακός αγών εν Ελλάδι*, εκδ. Ι. Λ. Αλευρόπουλου, Αθήνα 1932.
- Greenwood David, *Antimicrobial Drugs: Chronicle of a Twentieth Century Medical Triumph*, εκδ. Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2008.
- Halbwachs Maurice, *La Mémoire Collective*, εκδ. Les Presses universitaires de France, Παρίσι 1950.

- Halbwachs Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire*, εκδ. Les Presses universitaires de France, Παρίσι 1925.
- Haller Mark, *Eugenics: Hereditarian Attitudes in American Thought*, εκδ. Rutgers University Press, Νιου Τζέρσι 1984.
- Harris Joby, "Gender Implications of Poor Nutrition and Health in Agricultural Households", στο Quisumbing Agnes, Meinen-Dick Ruth, Raney Terri, Croppenstedt André, Behrman Julia, Peterman Amber (επιμ.), *Gender in Agriculture: Closing the Knowledge Gap*, εκδ. Springer, Ολλανδία 2014, σσ. 267-283.
- Healey Joseph, *Statistics. A tool for social research*, εκδ. Cengage Learning, Στάμφορντ 2015.
- Hirschon Renée, *Heirs of the Greek catastrophe. The social life of Asia Minor refugees in Piraeus*, εκδ. Clarendon Press, Οξφόρδη 1989.
- Horton George, *Η μάστιγα της Ασίας*, μτφρ. Σολομωνίδου Βικτώρια, εκδ. Εστία, Αθήνα 2000.
- James Robert (επιμ.), *The modern practice of physic, as improved by the Professors Herman Boerhaave and Friedrich Hoffman*, τόμ. 1, εκδ. James Hodges, Εδιμβούργο 1750.
- Jewson Nicholas, "The disappearance of the sick-man from medical cosmology, 1770-1870", *Sociology* 10:2 (1976), σσ. 225-244.
- Jones Colin, *The charitable imperative: Hospitals and nursing in Ancien Régime and Revolutionary France*, εκδ. Routledge, Λονδίνο 1989.
- Jordan Frederick, *Life of Joseph Jordan, surgeon and an account of the rise and progress of medical schools in Manchester, with some particulars of the life of Dr. Edward Stephens*, εκδ. Sherratt and Hughes, Μάντσεστερ 1904.
- Kelly Mark, "Racism, Nationalism and Biopolitics: Foucault's Society Must Be Defended, 2003", *Contretemps* 4 (2004), σσ. 58-70.
- Kimminich Otto, "The German refugee problem", στο Constantopoulos Dimitrios (επιμ.), *The refugee problem on universal, regional and national levels*, εκδ.

- Institute of International Public Law and International Relations of Thessaloniki, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 683-699.
- Kitromilides Paschalis -Alexandris Alexis, "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-1985), σσ. 9-44.
- Kontogiorgi Elisabeth, *Population Exchange in Greece Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2006.
- Koufa Kaliopi - Svolopoulos Konstantinos, "The compulsory exchange of populations between Greece and Turkey: The settlement of minority questions at the conference of Lausanne, 1923, and its impact on Greek-Turkish relations", στο Smith Paul (επιμ.), *Comparative studies on governments and non-dominant ethnic groups in Europe, 1850-1940*, εκδ. New York University Press, Ντάρτμουθ 1992, σσ. 275-307.
- Ladas Stephen, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, εκδ. Macmillan, Νέα Υόρκη 1932.
- Lawrence Susan, *Charitable Knowledge: Hospital pupils and practitioners in eighteenth-century London*, εκδ. Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2002.
- Le Brun, *Traité théorique sur les maladies épidémiques*, εκδ. Didot le jeune, Παρίσι 1776.
- Leake William Martin, *Travels in Northern Greece*, τόμ. Α', εκδ. Rodwell, Λονδίνο 1835.
- Lynch Kevin, *What time is this place*, εκδ. Massachusetts Institute of Technology, Κέιμπριτζ 1972.
- Macartney Carlile, *Refugees. The Work of The League*, εκδ. League of Nations Union, Λονδίνο 1930.
- Macris John, *The foreign policy of the Metaxas Regime, 1936-1941*, εκδ. University Microfilms International, Μίτσιγκαν 1979.

- Mandilara Anna, "Economic policy and business after the Asia Minor catastrophe. Housing and the construction sector in the urban settlement of refugees in interwar Greece", paper at the *15th Annual Conference of the European Business History Association*, Αθήνα 24-26 Αυγούστου 2011.
- Mandyla Maria - Tsiamis Costas - Kousoumis Alexandros - Petridou Eleni, "Pioneers in the anti-malaria battle in Greece (1900-1930)", *Gesnerus* 68/2 (2011), σσ. 180-197.
- Maulitz Russel, *Morbid appearances: The anatomy of Pathology in the early ninetieth century*, εκδ. Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1987.
- Mavrogordatos George, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, εκδ. University of California Press, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Λονδίνο 1983.
- Mazumdar Pauline, "Anatomical physiology and the reform of medical education", *Bulletin of the History of Medicine* 57 (1983), σσ. 230-246.
- Mears Grinnell Eliot, *Greece today. The aftermath of the refugee impact / Eliot Grinnell Mears*, εκδ. Stanford University Press, Καλιφόρνια 1929.
- Merquior Jose, *Foucault*, μτφρ. Μέλλος Δημήτρης, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2000.
- Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Κασσεσιάν Ιωσήφ, εκδ. Τροχαλία - Δαμιανός, Αθήνα 1994.
- Mourellos Yannis, «The 1914 persecutions and the first attempt at an exchange of minorities between Greece and Turkey», *Balkan Studies* 26:1 (1985), σσ.389-413.
- Nora Pierre, *Les lieux de mémoire*, εκδ. Gallimard, Παρίσι 1992.
- Okwa Omolade, "Tropical Parasitic Diseases and Women", *Annals of African Medicine* 6 (2007), σσ. 157-163.
- Pagratis Nikos - Tsiamis Costas - Mandyla Maria - Bampounis Charis - Anoyatis-Pelé Dimitris, "Medical, demographical and social aspects of syphilis: the case of infected sex workers in Greece during Interwar", *Giornale Italiano di Dermatologia e Venereologia* 149 (2014), σσ. 461-9.

- Papaioannou Stefan, *Balkan wars between the lines: violence and civilians in Macedonia, 1912-1918*, PhD Dissertation, College Park, University of Maryland, Μέριλαντ 2012.
- Pentzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, εκδ. Mouton, Παρίσι 1962.
- Philippe H., *Η ελονοσία και θεραπεία αυτής δια του antidote malaria*, εκδ. Ιωάννου Βάρτσου, Αθήνα 1922.
- Philo Chris, "The Birth of the Clinic: an unknown work of medical geography", *Area* 32:1 (2000), σσ. 11-19.
- Pickstone John, *Medicine and industrial society: A history of hospital development in Manchester and its Region 1752-1946*, εκδ. Manchester University Press, Μάντσεστερ 1985.
- Pomme Pierre, *Traité des affections vaporeuses des deux sexes, ou maladies nerveuses, vulgairement appelées maux de nerfs*, vol. 1, εκδ. Benoit Duplain, Λυόν 1769.
- Promitzer Christian, Trubeta Sdevasti, Tumba Marius (επιμ.), *Health, Hygiene, and Eugonics in Southeastern Europe to 1945*, εκδ. CEU Press, Βουδαπέστη 2011.
- Psomiadis Charalampos, *The Eastern Question: The Last Phase. A Study in Greek-Turkish Diplomacy*, εκδ. Institute of Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1968.
- Rapoport Anatol, *Human aspects of urban form. Toward a man - environment approach to urban form and design*, εκδ. Pergamon Press, Οξφόρδη 1977.
- Rapoport Anatol, "Australian aborigines and the definition of place", στο Oliver Paul (επιμ.), *Shelter, sign and symbol*, εκδ. Barrie and Jenkins, Λονδίνο 1975.
- Reuben Rachel, "Women and malaria—special risks and appropriate control strategy", *Social Science and Medicine* 37 (1993), σσ. 473-480.
- Ross Ronald, *Προφύλαξις από των ελωδών πυρετών δια της καταστροφής των κωνώπων*, Ζωγραφίδης Στέφανος (μτφρ.), εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1906.
- Skran Claudena, *The International Refugee Regime and the Refugee problem in Inter-war Europe*, PhD Dissertation, University of Oxford, Οξφόρδη 1989.

- Société des Nations, *L'établissement des réfugiés en Grèce*, εκδ. Publications de la Société des Nations, Γενεύη 1926.
- Sydenham Thomas, *Médecine pratique de Sydenham*, μτφρ. Jault Auguste François, εκδ. Barrois Théophile, Παρίσι 1784.
- Theodorou Vasiliki and Karakatsani Despina, Health policy in interwar Greece: the intervention by the League of Nations Health Organization, *Dynamis* 28 (2008), σσ. 53-75.
- Tolhurst Rachel and Nyongator Frank, "Looking within the household: gender roles and responses to malaria in Ghana", *Transactions of the Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene* 100 (2006), σσ. 321-326.
- Toumarkine Alexandre, *Les migrations des populations musulmanes Balkaniques en Anatolie (1876-1913)*, εκδ. Isis, Κωνσταντινούπολη 1995.
- Tsiamis Costas - Vrioni Georgia - Poulakou-Rebelakou Effie - Gennimata Vasiliki - Murdjeva Marianna - Tsakris Athanasios, "Medical and Social Aspects of Syphilis in the Balkans from the mid-19th Century to the Interwar", *Folia Medica* 58 (2016), σσ. 5-11.
- Tsiamis Konstantinos - Piperaki Evangelia-Theophano - Tsakris Athanasios, "The history of the Greek Anti-Malaria League and the influence of the Italian School of Malariology", *Le Infezioni in Medicina* 21 (2013), σσ. 60-75.
- Tsitselikis Konstantinos, "The Convention of Lausanne (1923): Perceptions and Counter-Perceptions of an On-going Appraisal", στο Lytra Vally (επιμ.), *When Greek Meets Turk: Interdisciplinary Perspectives on the Relationship since 1923*, εκδ. Ashgate, Λονδίνο 2014, σσ. 211-225.
- United Nations General Assembly, *Convention and protocol relating to the status of refugees*, UNHCR, Γενεύη 1951 και 1967.
- Vlassoff Carol and Manderson Lenore, "Incorporating gender in the anthropology of infectious diseases", *Tropical Medicine and International Health* 3 (1998), σσ. 1011-1019.

- Warner Daniel, "Voluntary Repatriation and the Meaning of Return to Home: A Critique of Liberal Mathematics", *Journal of Refugee Studies* 7: 2-3 (1994), σσ. 160-174.
- Warner Harley John, "Remembering Paris: Memory and the American disciples of French medicine in the 19th century", *Bulletin of the History of Medicine* 65 (1991), σσ. 301-325.
- Warnock Mary, *Memory*, εκδ. Faber and Faber Limited, Λονδίνο 1987.
- Wilson Adrian, "Porter versus Foucault on the Birth of the Clinic", στο Bivins Roberta and Pickstone John (επιμ.), *Medicine, Madness and Social History Essays in Honour of Roy Porter*, εκδ. Palgrave Macmillan, Χαμσάιρ - Νέα Υόρκη 2007, σσ. 25-35.
- Woldu Dawit Okubatsion and Haile Zelalem Teka, "Gender roles and perceptions of malaria risk in agricultural communities of Mwea Division in Central Kenya", *Women and Health* 55 (2015), σσ. 227-243.
- Yildirim Onur, «Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Πρόσφυγες και εθνικές ιστοριογραφίες στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006, σσ. 65-97.
- Zimmermann Johann Georg, *Traité de l'expérience en général, et en particulier dans l'art de guérir*, τόμ. 1, εκδ. veuve Seguin, Παρίσι 1800.